Kebikeç

İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Sayı 30 • 2010 ISSN 1300-2864

Sahibi ve sorumlu yazı işleri müdürü
Ahmet Yüksel

Yayın yönetmeni
Kudret Emiroğlu

Yayın ve hakem kurulu
Suavi Aydın
(Hacettepe Üniversitesi)
Mehmet Ölmez
(Yıldız Teknik Üniversitesi)
Oktay Özel
(Bilkent Üniversitesi)
Ergi Deniz Özsoy
(Hacettepe Üniversitesi)
Andreas Schachner
(Ludwig-Maximilions-Universität München)
Horst Unbehaun
(Georg-Simon-Ohm-Hochschule Nürnberg)
Süha Ünsal, M. Bülent Varlık,
Etem Coşkun, Ömer Türkoğlu

Danışma Kurulu
Jak den Exter, A. Sami Güneyçal, Selim İlkin, Uygur Kocabaşoğlu, İlhan Tekeli, Metin Turan, **Sami Önal (1938-2008)**

Sayfa Düzeni: Bilge Emiroğlu
Kapak Fotoğrafı: Jak den Exter

Kebikeç hakemli dergidir, *Türkologischer Anzeiger* Viyana tarafından taranmaktadır.

Kebikeç'in bu sayısı kayıt altında **300** adet basılmış ve numaralandırılmıştır.

Kebikeç Dergisi İdarehanesi
Esat Cad. Hacıyolu Sok. 3/A
06640 Küçükesat / Ankara
Tel: (312) 425 93 76
Fax: (312) 425 93 77
kudret@kebikec.org
www.kebikec.org
www.sanatkitabevi.com.tr

İstanbul Temsilcisi
Ümit Uzmay (216) 326 99 72
uzmay@kebikec.org

İzmir Temsilcisi
Onur Kınlı (232) 388 00 / 2268
onurknl@yahoo.com

Eskişehir Temsilcisi
Kemal Yakut (222) 335 05 80 / 4026
kyakut@anadolu.edu.tr

Altı ayda bir yayınlanır.
Yerel Süreli Yayın

Fiyatı
40,- TL

Abone Koşulları
İki sayı için: Yurt içi 75.- TL Yurt dışı: 50.- $, 35.- €
T. İş Bankası, A. Yüksel
4218-342220 (TL) 4218-6177022 (€)

Baskı
OMAY OFSET
Ağaç Metal Sanayi Sitesi 27. Cad. 644 Sok.
No: 25-27 Ostim / Ankara
Tel: (312) 394 57 30 - Faks: (0312) 394 57 34

Sunuş

İkinci Yol dosyamızla bu geniş ve çağrışımlı konuda karşınıza çıkıyoruz, böylece *Kebikeç*'e ulaşan yol yazılarımız da, gene "dosya kapanmadan" tamamlanmış oluyor. Sunuş'ta hikmetli bir söz bekliyorsanız, gerçekliğin bilime dönüştürülmesinin kağıtları buruşturmak, karalamak, baskıya vermek süreci içinde kalmasının kısırlığını hatırlatırım. Ama okuduklarımızın bilgiye dönüşebilmesi de bizim öğrenebilme yeteneğimizin sürekli parlatılmasıyla ilgili olduğuna göre, bu dosyayı okumak da bu köprüye ulaştıran "yol"lardan biridir deriz. Onun için "uğurlamak" denilmiştir...

Bu sayıda dosyada ve dosya dışında uzun yazılar var. Yol dosyasında konunun çeşitliliğini yansıtan yazılarımız arasında Ömer Türkoğlu Osmanlı son dönem yol algısının biçimlenişi ve örnekleri üstünde duruyor. Hamdi Özdiş taşra eşrafı ile kapitalizmin yeni ortaya çıkan ajanlarının yol ihtiyacının, merkezi iktidarla-siyasetle oyununu sergiliyor. Mehmet Demiryürek de hep anlatılan ama örneklendirilmeyen konsolos hukukunun yol izinleri bahsiyle bu oyunun kapitalizmin taşrası Osmanlıca oynanışının bir biçimini sergiliyor. Jak den Exter'in istatistik ve haritalarla süslü yazısıyla da bu oyunun Avrupa yollarındaki son biçimini, Hollanda'ya göç ve geri dönüş hikayesini okuyoruz. Turan Tanyer, Yılmaz Güney'in *Yol* filminin oluşum ve değerlendiriliş hikayesini yazarken, tutulan yolun zaman içinde uğrayacağı sevap günah terazisinin kefelerini de göz önüne getiriyor. Yolunda her halde ikbal arayanların gelin görün ki yolu da biraz şaşıyor herhalde. Bülent Varlık'ın yazına gelince, Anadolu'da çeşitli çağlarda seyyahların ne yediği konusunu diziye dönüştürürse, disiplinlerarası bir yolculuğu vaad etmiş olacak...

Dosya dışı yazılarımızdan, Nuri Adıyeke'nin az bilinen "cami"nin kimliği konusunu, Elif Ekin Akşit'in ilk Osmanlı feministlerin milliyetçiliği bağlamını, Selda Güner'in çevirisyle Mahmud Haddad'ın Arap milliyetçiliğini yeniden düşündürmesini, Günil Ayaydın Cebe'nin Samipaşazade kişiliğinde Osmanlı aydınının yeni ve eski edebiyat oyununu irdelemesini ve Aslı Yakın'ın tutku izindeki yolculuğunu önemsiyor ve özgün katkılar olarak görüyoruz.

Bu sayımızla Ömer Türkoğlu, "Terekelerden" başlığıyla oluşturduğumuz, ismiyle müsemma terekeden çıkmış ilginç evrak üstünden tarih penceresine bakmaya çalışan yeni dizi/köşemizin ilk örneğini veriyor.

Gelecek sayımızda ve "Mükeyyifat" dosyamızda buluşmak üzere... Saygılarımızla.

Kudret Emiroğlu

Bir Siyasi-İdari Kurum Olarak Osmanlı'da Cami*

Nuri ADIYEKE

Bu yazının iki temel tezi vardır. Birincisi; Osmanlı İmparatorluğu'nda cami, idari ve siyasi bir kurumdur. İkincisi; Osmanlı sisteminde, İslam'da olmadığı kabul edilen resmi sıfatlı bir din görevlisi sınıfı mevcuttur. Bu sınıf da tıpkı diğer devlet görevlileri gibi "resmi memur" statü ve kimliğine sahiptir. Bizim camilerdeki idari organizasyonda tespit ettiğimiz ve kurguladığımız bu tezler aslında Ahmet Yaşar Ocak'ın "resmi İslam", "devlet İslamı" veya "siyasallaşmış devlet İslamı" söylemleri[1] ile temelde paralellik göstermektedir.

Şu sınırlamayı da yapmamız gerekir ki; burada inceleyeceğimiz şekillenme İslam dininin Osmanlıdaki genel şekillenmesi değil, onun sadece camilerde vücut bulan siyasi-idari organizasyonudur. Bir başka sınırlandırma da devlet denetiminin dışında şekillenen siyasanın, başkaldırıların veya ayaklanmaların camiler ile ilişkisinin de bu çalışmanın dışında tutulmasıdır. Paralel şekilde camilerde propaganda olanağı bulan siyasi oluşumlar da bu çalışmanın dışında kalmıştır.[2] Camilerin siyasi-idari organizasyonu belirli bir dönem veya yüzyıl ile sınırlı olmaksızın Osmanlı'nın kuruluşundan son dönemlere kadar olan tarihsel süreçte bir bütün olarak ele alınmıştır.

Kendisini ve sistemini kutsal kabul eden Osmanlı Devleti, kutsallığın esasına sahip olan dini, kendi kutsiyetini pekiştirmek, meşrulaştırmak ve kitlelere kabul ettirmek için ideolojik olarak kullanmıştır. Neticede Osmanlı sisteminin de ortaya koyduğu "din ve devlet" birlikteliği bu şekillenmenin bir tezahürüdür.

Bu anlamda sultanların Cuma namazını kılması da dini-idari bir seremonidir. Sultanın Cuma namazını kılacağı camiye gidişi, yolda ve camide halka görünmesi siyasi ve idari bir keyfiyet ifade etmektedir. Cuma namazının

*Bu yazı, XI th Internetional Congress of Economic And Social History of Turkey, 18-20 Haziran 2008, Ankara'da bildiri olarak sunulmuş, tartışılmış ve genişletilmiştir.

1 Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 55, 60.
2 Örneğin Karaçelebizade'lerin siyasi otoritelerini oluşturmalarında camilerin rolü oldukça önemlidir.

ötesinde de camilerin resmi teşrifat çerçevesinde bir kurgusu vardır. Kadir gecesi veya Mevlit kandili kutlamalarının yapıldığı camilerde teşrifat merasiminin kuralları ve ince detayları ile resmi olarak şekillenmektedir.[3]

Dini bir kurum olmasının yanı sıra bir devlet dairesi olan camiyi Şemseddin Sami, *Kamus-u Türki'*de "Cuma ve Bayram namazı kılınan büyük mabed" olarak tanımlamaktadır.[4] Dolayısıyla camiyi, tanrıya secde edilen yer olan "mescid"den ayıran en önemli özellik olarak Cuma ve bayram namazlarının kılınabilmesidir. Bu namazların özelliği ise hutbeli namaz olmalarıdır. Bu noktadan hareketle camiyi siyasi ve idari bir kurum haline getiren temel öğe de içinde hutbe okunmasıdır.

Hutbeyi siyasi ve idari şekle getiren üç gösterge bulunmaktadır.

1- Hutbenin siyasi anlamı ve önemi.
2- Hutbenin mekanı.
3- Hutbeyi okuyan kişi.

Bu üç öğenin açıklanması, hutbenin mutlak bir şekilde bir siyasi ve idari organizasyon ve denetim ile şekillendiğini göstermektedir.

1- Hutbenin siyasi anlamı ve önemi:

Hutbenin iki açıdan çok önemli olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birisi zorunlu bir toplu ibadetle cemaat ruhu ve bilincinin pekiştirilmesidir. Bu daha ziyade sosyal açıdan önemlidir. Siyasi vurgusu ise ancak dolaylı olarak kurgulanabilir. Hutbenin ikinci ve daha önemli özelliği ise politik bir seremoni olmasında yatmaktadır. Hutbe başlarda halifeliğin, zamanla halifelikten öte sultanların egemenlik simgesi haline gelmiştir. Hutbede, İslam'ın ilk dönemlerinde halifeye dua edilirken daha sonraları minberlerden sadece sultanlara dua edilmeye başlandı. Bu noktadan hareketle İbn Haldun minberi hükümdarlık alameti olarak sayar.[5] Hutbenin bu şekilde siyasi bir önem kazanması Emevi döneminden itibaren gerçekleşmiştir. Benzer şekilde Şemseddin Sami de, hutbe okutmayı, sikke darb etmek gibi saltanat ve hükümet alameti olarak gösterir.[6] Dolayısıyla hutbe bu anlamda ibadetin içine monte edilmiş, siyasi iktidarın görünümüdür.

Ortaçağ Türk ve İslam kaynaklarında da egemenlik sembolü olarak anılan en önemli kavram, "hutbeyi ve sikkeyi namına" okutmak ve bastırmak olarak geçmektedir. Nitekim döneme ait Anadolu'daki bütün Müslüman devletlerin ve devletçiklerin de temel siyasi argümanı bu olmuştur. Benzer şekilde Osmanlı devletinin kuruluşunda da en önemli temel meşruluk argümanı Cuma'nın kılınmasıdır. İster Neşri'nin, Selçuklu sultanlığı ile uyumlu hutbe mitosu,[7] isterse de Aşıkpaşazade'nin Selçuklu sultanlığına karşı kurguladığı

3 Erhan Afyoncu, Ahmet Ünal, "Osmanlı Döneminde Törenler ve Eminönü", *2. Uluslararası Eminönü Sempozyumu, Tebliğler Kitabı,* (Edit: Erol Cihan), İstanbul, 2007, s. 253, 254.

4 Şemseddin Sami, *Kamus-u Türki,* İstanbul, 1978, s. 1341.

5 İbn Haldun, *Mukaddime,* c.II, (Çev: Zakir Kadiri Ugan), MEB. Yayını, İstanbul, 1991, s. 9 ve 35.

6 *Kamus-u Türki,* s. 584.

7 "Osman Gazi dahi Sultan Alaaddün zamanında eğerçi neva istiklal bulmuşdu, lakin edebe riayet idüben hutbeyi ve sikkeyi Sultan Alaaddün adına kılmışdı. … Sultanın öldüğü ve oğlu olmadığı duyulunca, Osman Karacahisar'a Dursun Faki'yi hem kadı hem hatib etti. … Evvel

hutbe mitosu[8] olsun Osman Gazi'nin siyasi egemenliğinin simgeleştiği seremoniyi "hutbe okutma" ile özdeşleştiğini göstermektedir.

Hutbe yukarıda görüldüğü gibi yeni bir siyasi oluşumu göstermekle birlikte Şemseddin Sami'nin de vurguladığı yeni hükümet tebliğini de bildiriyordu. Nitekim değişen Osmanlı sultanları bu kurgu içinde ilan ediliyor, hutbenin yeni sultan adına okunması emrediliyordu. 1774 yılı başlarında, Abdülhamid Han'ın saltanata nail olduğu ve "… hutbe ve sikkenin nam-ı hümayun" için okunması bildiriliyordu.[9] Keza, 1839 Haziranı ortalarında Sultan Mahmud'un vefat ettiği duyurularak, keyfiyetin bütün ahaliye ilanı ve "… kaffe menabir-i cami ve mescidde hutbeyi ism-i hümayun-u padişahanemle kıraat eylemek hususunda huteba ve sair lazım gelenlere tenbih olunmak…" emrediliyordu.[10] Bu fermandan mescitlerde de hutbe okunduğu gibi bir anlam çıksa da bu konu aşağıda tartışılacaktır. Bu iki örneğin ötesinde bütün saltanat değişikliklerinin benzeri şekilde ilan edilip, yeni sultan adına hutbe okunmasının emredildiğini söyleyebiliriz.

2- Hutbenin mekanı:

İslam'da beş vakit namazın herhangi bir yerde ve tek başına kılınabilmesine rağmen Cuma ve Bayram namazları kesinlikle cemaatle kılınmak zorunluluğundadır. Gazali'ye göre, Cuma namazı kılınacak yerin şehirde olması veya en az kırk hür, akıllı ve baliğ mukim erkeğin bulunduğu köy olması zorunluluğu vardır.[11] Dolayısıyla beş vakit namaz camilerin yanı sıra mescitlerde de kılınabilmektedir. Fakat Cuma ve Bayram namazlarının kılınabildiği mekan mescit değil camidir. Şunu da belirtmek gerekmektedir ki, böylesine bir cami-mescid farklılaşması ilk dönem İslam dünyasında yoktur. Mescid-i Nebevi, Mescid-i Aksa gibi büyük camiler, görüldüğü gibi mescid olarak da isimlendirilebilmekte idi. Cami-mescid farklılaşmasının bu ölçekte, bir Osmanlı özelliği olduğunu söyleyebiliriz.[12]

Cami mescid ayırımını belirleyen iki unsur göze çarpmaktadır. İlk olarak cami minareye sahiptir, mescit ise minaresiz ibadethanedir. İkinci olarak, camide, Cuma ve Bayram namazı kılınabilmektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki Cuma ve Bayram namazının kılınması da ibadethanedeki mimari

hutbe Osman Gazi adına okundu. Karacahisar'da okundu." Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihannuma – Neşri Tarihi,* c.I, (Yay: Faik Reşit Unat, Mehmet Altan Köymen) TTK. Yayını, Ankara, 1987, s. 109-111.

8 Karacahisar alındıktan sonra halkın Cuma namazı kılmak istemesi üzerine Dursun Faki'nin sultandan izin alınması gerekliliğini belirtmesi üzerine Osman Gazi'nin şehri kendi kılıç gücü ile aldığı iznin de kendisinin vereceğini vurgulaması. *Aşıkpaşaoğlu Tarihi,* (Haz: Nihal Atsız), MEB. Yayını, İstanbul, 1992, s. 27.

9 Midilli Şeriye Sicili, (Ş.S.), No: 45, s. 14-15.

10 BOA., C. DH., No: 7/332 (Başbakanlık Osmanlı Arşivi; sonraki kısaltmalar kurumun kendi yaptığı tasnif kısaltmalarıdır) keza; Milas Ş.S., No: 137, s. 23b-24a. Osmanlı kroniklerinde de saltanat değişiminin ilanının bu şekilde yapıldığı yazmaktadır. Bkz: Mustafa Naima, *Tarih-i Naima,* c.2, İstanbul, 1280, s. 229.

11 Gazali, *Kimya-ı Saadet,* (çev: Abdullah Aydın-Abdurrahman Aydın), Aydın Yayınevi, İstanbul, (Basım yılı yok), s. 168.

12 Bu konuda dikkatimizi çeken Sayın Ahmet Yaşar Ocak'a teşekkür ederim.

bir unsur ile ilintilidir. Çünkü bu namazlar hutbeli namazdır ve hutbe ancak minberde okunabilmektedir. Dolayısıyla minarenin yanı sıra mescidi camiden ayıran ikinci unsur minberdir. Camiyi mescitten ayıran dış mimari unsur minare, iç mimari unsur ise minberdir. Ne var ki bu anlamda minber, minareden daha önemli bir simge imiş gibi kabul edilmekte ve "minberli cami" ifadesi kullanılmaktadır.

Mescid cami farklılaşması açısından önemli bir ayrım da mescidin daha çok sivil mimari ögeleri ile şekillenen, fonksiyonel özellikleri ön plana çıkarılan bir bina iken camilerin anıtsal binalar olarak planlanmış ve inşa edilmiş olmasıdır. Bu anlamıyla da mescid köy ve mahalle gibi çekirdek toplumsal ünite örgütlenmelerine göre düzenlenmişken, camiler kent, şehir gibi daha büyük toplumsal örgütlenme şemalarına dayalı olarak düzenlenmişlerdir. Nitekim, Osmanlı kaynaklarında şehir tanımı içinde pazar kurulmasının yanı sıra "Cuma kılınır" olması[13] her halde bu amaca yönelik bir kurgulama olsa gerek.

Camiler ideolojik açıdan da çok önemli bir fonksiyon yüklenmişlerdir. Modern dönem öncesinde, geleneksel Osmanlı kentlerine baktığımız zaman devleti temsil eden hükümet konağı veya benzeri binaların olmadığı görülür. Bu anlamıyla payitahtta olduğu gibi siyasi iktidarı sembolize eden saray türü binalar taşrada yoktur. (Aslında bu durum geleneksel İslam kentleri için genelde geçerlidir.) Bu anlamda devletin egemenliğini ve yüceliğini temsil eden en önemli binalar cami olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun içindir ki cami yapımı ve idaresi "ehemm-i mühimmattan" resmi bir iş olarak kabul edilmiştir.

Cami kurmak, hutbenin okunup, siyasi otoritenin tanıtılması açısından devletin temel görevlerinden idi. Caminin oluşması üç şekilde gerçekleşiyordu. Birincisi, yeni fethedilen yerlerde, kiliselerin camiye dönüştürülmesi, ikincisi cami inşa edilmesi, üçüncüsü ise mevcut minbersiz mescitlerin camiye çevrilmesi.

Yeni fethedilen yerlerdeki kiliselerin camiye çevrilmesi, hem fonksiyonel hem de simgesel açıdan önemli idi. Osmanlı fetih mantığı içinde memalik-i İslamiyeden bir belde alındı ise hutbenin mekanı pek büyük bir sorun olmuyordu. Zaten o şehirde eskiden beri hutbe okunuyordu. Yeni iktidarın görüntüsü hutbenin yeni sultan adına eski mekanda okunması ile tecelli ediyordu. Bu yüzdendir ki, Osmanlı'nın anıtsal camileri, daha önceden bu tür binaların yapılmış olduğu Anadolu'da pek yoktur. Bu açıdan *harbî*ye ait şehirlerin Osmanlı topraklarına katılması seremonik anlamda daha önemli idi. Aslında bu durumda da hutbe mekanı geleneksel olarak belli idi. Kentin merkezindeki en önemli kilise camiye çevrilir, ilk Cuma namazı ile serdar kente girer ve sultan adına okunan hutbe ile fetih tamamlanırdı. Bu seremoniye paralel olarak, Osmanlı tarihlerinde en önemli fetih alametlerinden biri olarak

13 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi (1976), Kongreye Sunulan Bildiriler,* c. II, TTK. Yayını Ankara, 1981, s. 1267; keza *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri I,* (Yayına Hazırlayan: Ömer Lütfü Barkan, Enver Meriçli), TTK. Yayını, Ankara, 1988, s. 199.

"kiliselerin camiye tebdili"ni görmekteyiz.[14] Kilise camiye çevrildiği zaman orası artık sultan adına hutbe okunarak şehrin yeni sahibinin ilan edildiği bir mekan olarak kurgulanmış oluyordu. İslam memleketine katılan kente önemli kimlik ögelerini verecek olan anıtsal cami inşaatları ise ardından başlıyordu.

Siyasi otoriteyi yerelde kurgulamanın ikinci yolu yeni camiler inşası idi. 28 Mayıs 1560 tarihli Edirne kadısı'na yazılan bir yazıda; Mustafa Paşa Köprüsü yakınında yapılan bir binanın cami mi yoksa mescid mi yapılacağının anlaşılamadığını ve merkeze danışıldığını görüyoruz. Merkezden gelen emirnamede binanın mescid değil "cami üslubu üzere bina ettirilmesi" yazılmıştır.[15] Bu belgeden açıkça anlaşılmaktadır ki, mescit ile cami arasında bariz bir fark Osmanlı'nın kendi algısında da söz konusudur.

Cami inşası sadece simgesel anlamda toprağın memalik-i İslamiye'ye (Osmaniye'ye) katıldığının işaretlenmesi değildir. Pratik gerekçelerle de cami yapımı devletin görevleri içine giriyordu. Nitekim Nisan 1703 tarihli bir belgede; camisi olmadığı için Andırın ahalisinin oruç ve namazı terk ettiği bunun önüne geçmek için kasabaya cami yapılması talep edildiği bilgisine yer verilmiştir.[16] Keza geç tarihli bir belgede de, Rodos mutasarrıfı Namık Kemal Bey'in başvurusu üzerine, yaşanan irtidatların önüne geçmek için devletçe, buralarda cami ve mescitlerin inşa ettirildiği anlaşılmaktadır.[17]

Buradan açıkça şu sonuç çıkmaktadır ki, sanıldığı gibi cami inşa işi tamamen vakıflara bırakılıp spontan bir şekilde oluşmamaktadır. Devlet nasıl ibadetin gerçekleştirilmesinden kendisini sorumlu tutuyorsa ibadethanelerin yapılmasından da sorumlu tutmaktadır. Zira Osmanlı yönetimi Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren 1851 yılına değin beş vakit namazın da cemaatle beraber kılınması için emirnameler çıkarmıştır.[18] Bu anlamda ibadetler seremoni olarak, ibadethaneler de mekan olarak cemaat ruhunun kurgulandığı ve pekiştirildiği biçemler olarak görünmektedir.

Osmanlı merkezi yönetimi, vakıflar kanalı ile işleyen fakat çok masraflı tamirler gerektirdiği için ibadete kapalı olan camilerin tamirlerini de üstlenmekte idi. 1868 yılında Kandiye'deki Fazıl Ahmet Paşa Camisi'nin tamiri için 115 bin kuruşun biraz üzerinde bir inşa bütçesi çıkmış devlet de bunu bütçeden resmi olarak karşılama yoluna gitmiştir.[19] Böylelikle bu camiler de amaca yönelik çalışma olanağına ulaşıyorlardı. Fakat yine de inşaat veya ta-

14 Osmanlı kaynaklarındaki bu söylem için. Nuri Adıyeke, "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrımüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı,* c. 4., (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 259.

15 *3 Numaralı Mühime Defteri,* Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1993, s. 624, hüküm no: 1193.

16 BOA., Ali Emiri, S. MST.II, No: 1039.

17 BOA., YEE., No: 3395-40-76; 29 Rebiü'l-evvel 1302, 16 Ocak 1885.

18 Terk-i salatla ilgili olarak; Aydoğan Demir, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Terk-i Salat Edenlerle İlgili Fermanı", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* c. II, (1984), ss. 46-53; Kemal Çiçek, "Tanzimat ve Şeriat," *Toplumsal Tarih,* c. 15 (Mart 1985), ss, 22-27; Nuri Adıyeke, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnanç Özgürlüğüne Dair", *Bilim ve Ütopya*, Sayı: 25, (Temmuz 1996), s. 45; Bu konudaki en geç tarihli (20 Aralık 1850) emirnameler için, BOA., A. MKT. NZD., No: 21-75, 22-15, 36-100.

19 BOA., A. MKT. MHM., No: 416/27; aynı tasnif No: 427-70.

mir bittikten sonra hutbe için izin isteniliyordu. 1653 yılı yazı içinde Resmo kadığından gelen bir yazıda Serdar Gazi Hüseyin Paşa'nın hizmetinde olan Veli'nin, Resmo kalesi varoşunda kendi malıyla "tamir ve bina eylediği cami-i şerifin itmamı müyesser olduğu vaz-ı mimber ve akamet-i salat-ı Cuma ve ıydeyn olunmak babında izn-i hümayun" istenilmiş ve bu izin gönderilmiştir.[20]

Hutbeli cami kurgulamanın üçüncü yolu ise mevcut mescitlerin ihtiyacı kadarını hutbeli camiye çevirmek idi. Bu konuda taşradan gelen gerekçeli talepler incelenerek sonuca bağlanmaktadır. 7 Kasım 1725 tarihinde Kandiye kalesi musafatından Tabya-ı Sefid Kalesi muhafazasına memur İbrahim Ağa, kethüdası İbrahim ve diğer neferler ile birlikte kale haricindeki köyün Müslüman ahalisi birleşerek; Girit valisine ve Kandiye kadısına birer başvuruda bulunmuşlardır. Bu yazıda özetle; kale ve yakınlarında Cuma namazı kılabilecekleri bir caminin olmadığı ve soğuk kış günlerinde "külli üsret çektikleri" bildirilmektedir. Bu sorunun çözümü olarak da, adı geçen tabyanın içinde bulunan mescidin cami olmağa salahiyeti olduğu için "vaz-ı minber ve ikamet-i salat-ı Cuma ve ıydeyne izn-i hümayunları" talep edilmektedir. Kandiye muhafızı da gönderdiği arzda yazılanları teyid edip bu konuda "emr ü şerif-i alişan sadaka ve ihsan buyrulması"nı istemiştir. Bütün bu gelişmelerin sonucunda da adı geçen mescidin Cuma camisine tebdili için izn-i hümayun gönderilmiştir.[21] XVIII. yüzyıla ait başka bir örnek 1774 yılında Midilli'de Mütesellim Halil Ağa'nın yaptırdığı mescidin camiye çevrilmesidir. Yapılan başvuru kabul edilmiş ve maaşı adı geçen cami vakfından olmak üzere es-Seyyid İsmail Efendi imam-hatip tayin edilmiştir.[22]

Mescitlerin camiye dönüştürülmesi XIX. yüzyılda da devam etmiştir. 1844 yılı Mart ayında, Menteşe sancağı Milas kazasına tabi Ağaçlıyük karyesinde vaki ashab-ı hayriyenin bina ettirdiği mescidin yakınlarında "salat-ı Cuma ve ıydeyn olunur cam-i şerif olmadığından" ahalinin başvurusu üzerine, adı geçen mescidin "cami olmağa salahiyeti olduğundan müceddeten minber vazı" ve Cuma ve bayram namazları için izn-i hümayun talep edilmiş, merkezce de durum incelenerek bu talep uygun görülmüştür.[23]

Anlaşıldığı üzere mescitlerin camiye çevrilmesindeki temel gerekçelendirmenin başında Cuma namazı kılınacak caminin olmaması gelmektedir. Nitekim, Belviran kazası Kozağaç köyünde,[24] Bozöyük kazası Kırklar köyünde[25] bu sebeple mescitler camiye çevrilmiştir.

Mescitlerin camiye dönüştürülmesindeki ikinci gerekçe ise mevcut camilerin yetersiz kalmalarıdır. Yanya'da, Cuma namazı kılınan sadece bir cami olduğu ve ibadet için yetersiz kaldığından dolayı Mutasarrıf Ali Paşa, yaptırdığı mescide minber konulması için izin talep etmiştir.[26] Benzeri şekil-

20 Resmo Ş.S., No: 60, s.135.
21 BOA., C., Ev., No: 3597.
22 Midilli Ş.S. No: 45 s. 76, 77.
23 BOA., A. DVN. 3/87.
24 BOA., C. Ev., No: 17242.
25 BOA., C. Ev., No: 17253.
26 BOA., C. Ev., No: 6337.

de, Bilecik kasabasında Akmescit,[27] Aksaray kasabasında Kızılca Mahalle'de Feriştah Hatun Mescidi,[28] Güzelhisar'da, Kubbemescit Mahallesi'ndeki mescit[29] ve Gümülcine'de Karagöz Hacı Mescidi[30] camiye dönüştürülmüştür.

Kentlerin büyümesi ile yeni cami ihtiyacının ortaya çıkması büyük şehirler için de geçerli idi. 30 Nisan 1702 tarihinde İzmir'de Eski Cami Mahallesi'nde Hacı Yusuf'un yaptırdığı mescit, camiye çevrilmiş ve hatip tayin olunmuştur.[31] Mescitlerin ihtiyaca binaen camiye dönüştürülme işlemi İstanbul için de söz konusu idi. Galata'da Alacamescid,[32] Beşiktaş'ta, Kaptan Sinan Paşa tarafından yaptırılan Cibali Kapısı dahilindeki Kızıl Mescid,[33] Şehzadebaşı'nda Mustafa Bey Mescidi,[34] Tophane'de Mustafa Ağa Mescidi,[35] Gedikpaşa'da, Divane Ali Bey Mescidi,[36] Parmak Kapı'da Hacı Hasan Mescidi,[37] Koca Mustafa Paşa'da Ali Fakih Mahallesi'ndeki İskender Çelebi Mescidi[38] ve Davut Bey Mescidi[39] camiye dönüştürülmüştür. Bu örneklerin dışında çok daha fazla örnek göstermektedir ki XVIII. yüzyılda ve XIX. yüzyılın başlarında İstanbul'da çok sayıda mescit, minber eklenerek "izn-i hümayun" başka deyişle sultanın izni ile camiye çevrilmiştir.

Mescitlerin camiye döndürülmesi kimi zaman daha marjinal sebeplere de dayanabiliyordu. 23 Ekim 1794 tarihli bir başvuruda, Çorum'da meydana gelen depremden dolayı cami ve mescitlerin çoğunun yıkıldığı için Cuma ve bayram namazlarını kılacak caminin kalmadığı belirtilerek, Karakeçili Mahallesi Mescidi'nin camiye tebdil edilmesi ve hatip tayini için izin istenilmiştir.[40]

Mescitlerin camiye tebdili her zaman kolay ve hızlı olmuyordu. Bu konudaki bir örnek olayın safahatı konusunda da ilginç bilgiler sunmaktadır. Girit eyaleti, Resmo sancağı Ayvasil nahiyesine bağlı Açiparos köyü ahalisi köylerinde ve yakın civarda cami olmadığı için soğuk kış günlerinde Cuma ve bayram namazlarına gitmek için sorunlar yaşadıklarından yakınmakta ve çözüm olarak merhum Kodoraki Ahmet Efendi'nin 1263 (M. 1847) yılında yaptırdığı mescidin camiye tebdilini istemektedirler. Başvurularında "…bu ana kadar izn-i aliyyeye muvaffak olamadıklarından bu defa izn-i aliye ricasında …" olmaktadırlar. 1860-61 tarihli bu belgeden anlaşıldığı kadarı ile artık işin içine Evkaf yönetimi, müftülük gibi kurumlar da dahil olmaktadırlar. Merkezin ve diğer kurumların da onayı ile bu kez gerekli izin verilmiş ve atama

27 BOA., C. Ev., No: 17245.
28 BOA., C. Ev., No: 206.
29 BOA., C. Ev., No: 326.
30 BOA., C. MF. No: 10-453.
31 BOA., C. Ev., No: 10477.
32 BOA., C. Ev., No: 21645.
33 BOA., C. Ev., No: 6713.
34 BOA., C. Ev., No: 8094.
35 BOA., C. Ev., No: 17039.
36 BOA., C. Ev., No: 17619.
37 BOA., C. Ev., No: 20332.
38 BOA., C. Ev., No: 21351.
39 BOA., C. Ev., No: 20886.
40 BOA., C. Ev., No: 14419.

gerçekleşmiştir. Bütün bu işlemlerin de yaklaşık bir yıl aldığı görülmektedir.[41]

Bu örnekler de göstermektedir ki, mescitler ile camiler hukuksal açıdan ayrı kurumlardır ve gerektiği zaman mescitlerin camiye çevrilmesi ancak merkezi yönetimin izni ve denetiminde olabilmektedir.

3- Hutbeyi okuyan kişi:

İslam geleneğinde ibadeti yaptırmak için kişinin ehil olması yeterli ise de, hutbe için bu yeterli değildir. Sultan adına hutbe okuma yetkisi sadece sultan tarafından görevlendirilmiş kişilere aittir. Bu anlamıyla da imamlık tıpkı muhtarlık gibi "...emanet-i padişahi…" dir.[42] Camilerdeki hutbe okuma yetkisine sahip imam görevlendirmeleri de diğer idari görevliler gibi rüus kaleminden yapılmaktaydı.[43] İmam-hatip olan kişi vakıftan maaş alsa da tayini için berat-ı hümayun alması gerekiyordu ve bu berat da "erbab-ı istihkakdan" olan kişiye veriliyordu.[44] Bu noktada, cülus zamanlarında diğer görevlilerin berat ve fermanlarını yeniledikleri gibi, beratlı imamlar da aynen beratlarını yeniliyorlardı.

Bu çerçevede hutbeli camilerdeki imamet ve hatiplik görevleri tıpkı diğer memuriyetler gibi el değiştirebilmekte hatta nısf/yarım hisselere bölünebilmektedir. 1743 yılında Antakya, Halil Ağa Camisi hitabetini elinde tutan Hasan Halife hitabet görevinin nısfını, "erbab-ı istihkakkdan" Şeyh Mehmed ibn el-hac İbrahim'e devretmekte bunun için de merkezden berat-ı hümayun istenilmektedir. Bu uygulama anormal bir durum olmasa gerek ki merkezden bu beratın geldiği anlaşılmaktadır.[45] Aynı tarihlerde, Antakya Habibü'n-Neccar Camisi'nde görevli Halil Halife ibn İbrahim'in vazifesi tanımlanırken "nısf-ı hitabet ve tamamen imamete mutasarrıf" olduğu belirtiliyordu.[46] Bunun günümüz Türkçesi ile söylenişi; Halil Halife ibn İbrahim'in görev tanımı, yarım hatiplik görevi, tam imamlık görevi şeklindedir.

Diğer devlet görevlileri gibi çalışan imamların bulundukları yeri terk etmeleri de belli prosedüre bağlı idi. Girit'in İsperlanka kasabasında imamlık yapan Midillili Mehmet Emin Efendi, kendisinin ve ailesinin Midilli'ye gidebilmeleri için izin talep etmektedir.[47]

Bu örnekler açıkça göstermektedir ki, hutbeli camilerdeki imamet ve hitabet görevi yapan kişiler, diğer görevliler gibi resmi bir devlet görevlisidir. Bu kişilerin atanmaları, berat tecdidleri, görev değişiklikleri ve görev tutmaları diğer görevlilerle benzer formellikler de içermektedir. Bu kişiler tamamen "devlet memuru"dur.

Sonuç olarak, yukarıdaki olgulardan hareketle: Osmanlı döneminde Müslüman ibadethanelerini iki grupta inceleyebiliriz. Birincisi sadece bir

41 BOA., C. Ev., No: 20305.
42 Milas Ş.S., No: 137, s.67b.
43 Adem Kara, *Antakya'nın III Numaralı Şeriye Sicili*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2000, s. 151, belge No: 142; s. 164, belge No: 155.
44 Midilli Ş.S. No: 45, s. 91, 92.
45 Antakya Ş.S., No: 3, belge no: 142 aktaran, Kara, *agt.*, s. 151;
46 Kara, agt, s. 163-164.
47 Eylül 1860, BOA., A. MKT. UM. No: 424-55.

ibadethane diyebileceğimiz, sultan adına hutbe okunmayan köy ve mahalle mescitleri. İkincisi Sultan adına içinde hutbe okunan hutbeli camiler. Hutbeli camiler bir ibadethane olmasının yanı sıra, bir devlet dairesidir. Özel izin ile kurulur, hutbe okuyacak görevli berat-ı hümayunla görevlendirilir.

Hutbeli camide görev yapacak olan din görevlisi, herhangi bir yetkin kişi değildir. Sultan tarafından görevlendirilen, onun bir memurudur. Bu çerçevede, Osmanlı döneminde şekillenen din devlet ilişkisinde, dinin bağımsız ve siyasi erkten farklı bir mecraı olmamıştır. Dolayısıyla Osmanlı zihin dünyasında sürekli anılan "din ve devlet" iki farklı bağımsız şekillenmeyi değil devletin denetimindeki bir dinsel idari organizasyonu ifade etmiştir.

Cumhuriyet, günümüzde eleştirilen idari dinsel organizasyon yapma örneğini de Osmanlı sisteminden almıştır. Cumhuriyet döneminde imam-hatip nasıl bir devlet memuru ise Osmanlı döneminde de aynı şekilde bir devlet memurudur.

Kaynaklar

3 Numaralı Mühime Defteri, (1990), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara.

ADIYEKE Nuri, (1999), "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrımüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı,* c. 4., (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

ADIYEKE Nuri, (1996), "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnanç Özgürlüğüne Dair", *Bilim ve Ütopya,* Sayı: 25, (Temmuz 1996).

AFYONCU Erhan - ÜNAL Ahmet, (2007), "Osmanlı Döneminde Törenler ve Eminönü", *2. Uluslararası Eminönü Sempozyumu, Tebliğler Kitabı,* (Edit: Erol Cihan), İstanbul.

Aşıkpaşaoğlu Tarihi, (1992), (Haz: Nihal Atsız), MEB. Yayını, İstanbul.

ÇİÇEK Kemal, (1985), "Tanzimat ve Şeriat," *Toplumsal Tarih,* c. 15 (Mart 1985).

DEMİR Aydoğan, (1984), "Kanuni Sultan Süleyman'ın Terk-i Salat Edenlerle İlgili Fermanı", *Tarih İncelemeleri Dergisi,* c. II.

ERGENÇ Özer, (1981), "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi (1976), Kongreye Sunulan Bildiriler,* c. II, TTK. Yayını, Ankara.

GAZALİ, *Kimya-ı Saadet,* (Çev. Abdullah Aydın-Abdurrahman Aydın), Aydın Yayınevi, İstanbul, (Basım yılı yok).

Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri I, (1988), (Yayına Hazırlayan: Ömer Lütfü Barkan, Enver Meriçli), TTK. Yayını, Ankara.

İBN HALDUN, (1991), *Mukaddime,* c. II, (Çev. Zakir Kadiri Ugan), MEB. Yayını, İstanbul.

KARA Adem, (2000), *Antakya'nın III Numaralı Şeriye Sicili,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.

MEHMED NEŞRİ, (1987), *Kitab-ı Cihannuma – Neşri Tarihi,* c. I, (Yay: Faik Reşit Unat, Mehmet Altan Köymen) TTK. Yayını, Ankara.

MUSTAFA NAİMA, (1280), *Tarih-i Naima,* c. 2, İstanbul.

OCAK Ahmet Yaşar, (1999), *Türkler, Türkiye ve İslam,* İletişim Yayınları, İstanbul.

ŞEMSEDDİN SAMİ, (1978), *Kamus-u Türki,* İstanbul.

Özet: Osmanlı İmparatorluğu'nda cami sadece bir ibadethane değil aynı zamanda idari bir

kurumdur. Bu hali ile de salt bir ibadethane olan mescitten farklılaşır. Camide görev yapan imam-hatip olan kişi sadece bir din adamı değil aynı zamanda resmi bir görevlidir. Buradan hareketle Osmanlı sisteminde, İslam'da olmadığı kabul edilen resmi sıfatlı bir din görevlisi sınıfı mevcuttur. Bu sınıf da tıpkı diğer devlet görevlileri gibi "resmi memur" statü ve kimliğine sahiptir. Siyasi bir metin olan hutbeyi, sultan adına okuyan bu görevli sultan tarafından atanan diğer memurların özelliklerini taşımaktadır. Bu çalışma yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin de devlet memuru-imam uygulamasını Osmanlı'nın bu geleneğinden alıp devam ettirdiğini ileri sürmektedir.

Anahtar sözcükler: Cami, ibadethane, imam, hutbe, mescid, Osmanlı.

The mosque as a political and administative institution in the Ottoman Empire

Abstract: The mosque was not only a prayer house but also an administrative institution in the Ottoman Empire. In this respect, it differs from the *mescid*, whose sole function was to serve as a prayer house. The *imam-hatib*, who were serving within the Mosque were not only men of religion *per se* but also an civil servant of the State. Accordingly, despite the general assumption that Islam did not permit its existence, a religious class was thus created in the Ottoman administrative system. This class possessed the status and identity of the "state official" exactly in the same way as other state officials. *İmam* or *hatib* was commissioned by the Sultan himself for reading the *hutbe*, a kind of political text, in the name of the Sultan. The study argues that the newly founded Turkish Republic continued this Ottoman tradition, which was based on the principle that the *imam* was actually a state official.

Key words: The Mosque, prayer house, *imam, hutbe, mescid*, Ottoman.

Küçük Şeyler' de Saklı Beyitler

Günil AYAYDIN CEBE*

Sami Paşazade Sezai (1860-1936), hicri 1308 (miladi 1890/1891) yılında basılan *Küçük Şeyler* adlı öykü kitabına yazdığı "Mukaddime"sinde, yani önsözünde, ayrıntıların ve üslubun önemini vurguladıktan sonra bilim ve psikoloji ile şairaneliği birleştirerek yazmaktan söz eder ve "Buna 'ilm-i teşrih-i edebî' tabirini kullanmak câizdir sanırım" der (b[1]). Burada kullanılan "teşrih" sözcüğü çift anlamlıdır. Kökü "şerh" yani "açıklamak, açımlamak"tan gelen bu sözcük, edebî düzlemde "bir kitap ya da ibareyi anlaşılır şekilde açıklama"; "bir sorunu veya konuyu ele alıp en ince noktalarına kadar gözden geçirerek anlatma" anlamlarına gelir. Tıpta ise anatominin yanı sıra "bir cesedi kesip parçalara ayırarak incelemek" yani otopsi anlamında kullanılır. Sezai, "ilm-i teşrih-i edebî" derken sözcüğün iki düzlemdeki anlamını da kastettiği düşünülebilir. Bu cümle, aynı anda "edebî otopsi / anatomi bilimi" ve "edebî çözümleme bilimi" olarak okunabilir.

Bu düşünceden ilham alan bu makalede de "edebî bir ameliyat" sunmak amaçlanmıştır. *Küçük Şeyler*'de saklı beyitlerin yani Sezai'nin deyişiyle "şairanelik"in çözümleneceği bu yazıda, yazarın üslubu mercek altına alınacaktır. Bunun için, klasik dönem olarak adlandırabilecek modern öncesi Osmanlı edebiyatı, özellikle Osmanlı Divan şiiri ile Sezai'nin nasıl bir bağ kurduğu irdelenecektir. Bu yolla, yazarın mukaddimesinde sözünü ettiği gözlem ve deneye bağlı nesnel gerçeklikle "şairane" üslubun nasıl bir araya getirildiği gösterilmeye çalışılacaktır.

Sami Paşazade Sezai, sözünü ettiği bu ameliyatın kendi metinlerinin başına da gelebileceğini hiç düşünmüş müydü? Mukaddimesindeki cümleler bunu düşünmekten öte arzuladığı yolunda yorumlanabilir. Her şeyden önce, yazarın ayrıntıya verdiği önem dikkat çekicidir. Sezai'ye göre, "En mufassal,

* Yrd. Doç. Dr., Nevşehir Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

1 Kitabın "Mukaddime" bölümü Osmanlı alfabesine göre numaralandırılmıştır. Alıntılarda, sayfa numarası Türkçe alfabeye göre belirtilecek, yayın yılı bilgisi tekrarlanmayacaktır.

en mükemmel kitaplarda bazı küçük şeyler noksandır ki o küçük şeylerin edebiyatça ehemmiyeti pek büyüktür" (a). Başka deyişle, edebîlik ayrıntılarda gizlidir. Sezai de bu vurgusunu öykü kitabının başlığına taşımıştır: "Küçük Şeyler".

Anlaşılıyor ki, yazar, edebiyatı edebiyat yapanın yalnızca büyük ve önemli şeylerden söz etmek olmadığını savunmaktadır: "Âlem-i şemsin ahvalini tasvir etmekle bir hurdebînî böceğin kalbini teşrih eylemek edebiyatça müsavidir" (a). Başka deyişle, Güneş Sistemi kadar mikroskopik bir böceğin kalbi de edebiyatın konusu olabilir. Sezai, bunu daha ilk cümlesinde ortaya koyar: "Dünyada bir zerre yoktur ki güzel yazılmak şartıyle bir mevzu-i mühim addedilmesin" (a). Dolayısıyla, Sezai'ye göre, edebiyatın değeri, konusunda değil üslubunda aranmalıdır.

"Üsluba gelince:" der Sezai, "Bizde kemal-i ifade yalnız Arabî ve Farisî kelimat ve terkibatın selamet [doğruluk] ve sakametinde [eksiklik] aranıldığından olmalıdır ki daima muahezeler [eleştiriler], itirazlar o cihete münhasır [bu yönde sınırlı] oluyor" (b). Döneminin edebiyat eleştirisinin yalnız Arapça ve Farsçanın kullanılışı konusuna odaklanmasından yakınan bir dille yazılmış olan bu cümleden sonra yazar, kendi kendisinin eleştirmeni olma görevini üstlenerek kitabının üslubu hakkında gözlemlerde bulunur: "'Küçük Şeyler'de üslub-ı ifade, zannederim ki, mevzuuna göre şeffaf, hassas, bî-karar, hatta bazı cihetlerde nalandır" (b). Burada, sözcük seçimi de dikkat çekicidir. Sezai, "zannederim ki," diyerek kesin yargılardan kaçınır ve adeta bilimsel bir temkin sergiler. Öte yandan, "şeffaf, hassas, kararız ve bazen inleyen" bir üslubu sistemli biçimde betimlemek de kolay olmasa gerekir. Sezai'nin burada vurgulamak istediğinin, konuya göre üslubun çeşitlilik sergileyebileceği düşüncesi olduğu öne sürülebilir.

Sezai'yi farklı kılan nokta, üslup kavramıyla geniş bir semantik bağlamı kastetmesidir. Üslup, ona göre, cümlenin süsünde değil, anlatı içindeki rolünde aranmalıdır; son derece yalın cümlelerle edebîliği yakalamak mümkündür. Yazar, bunu, Alphonse Daudet'den çevirdiği "Arlezyalı" başlıklı öyküyü değerlendirirken dile getirir. Öykünün dili ile konusu olan köy yaşamının birbirine uyduğunu öne süren Sezai, yalın cümlelerin de edebiyat değeri taşıyabileceğini şöyle savunur: "'O sabah köylüler, İsto'nun çiftliğinde böyle feryad ü figan eden kim olabilir diye birbirlerinden sorarlar' ibaresi en parlak cümle-i edebiyeden biridir. Zira meşakk ve sefalet içinde bulunan köylüler İsto gibi bir zengin adamın nazarlarında, bir behişt-i sefa olan çiftliğinde kimse feryad ü figan etmez zannında bulunduklarını gösteriyor" (b-c) .

İlginç olan, Sezai'nin cümlenin işlevini ön plana çıkaran bu değerlendirmesine ve dönemin edebiyat eleştirisinin Arapça ve Farsçanın kullanımına odaklanmasından yakınmasına karşın, öykülerinde son derece "süslü" ifadelere yer vermesidir. Bu nedenle, *Küçük Şeyler*'e ilk bakışta, rahatlıkla yazarın kendi kendisiyle çeliştiği yargısına varılabilir. Üstelik, Sezai yalnızca edebî terkiplere sıkça yer vermekle kalmaz, hemen hemen her öyküsünde Osmanlı Divan ve İran edebiyatından beyitler kullanır. Dolayısıyla, Sezai'nin, hedefine ters düşerek içine doğduğu edebiyat evreninin ifade havuzunun sınırlarını aşa-

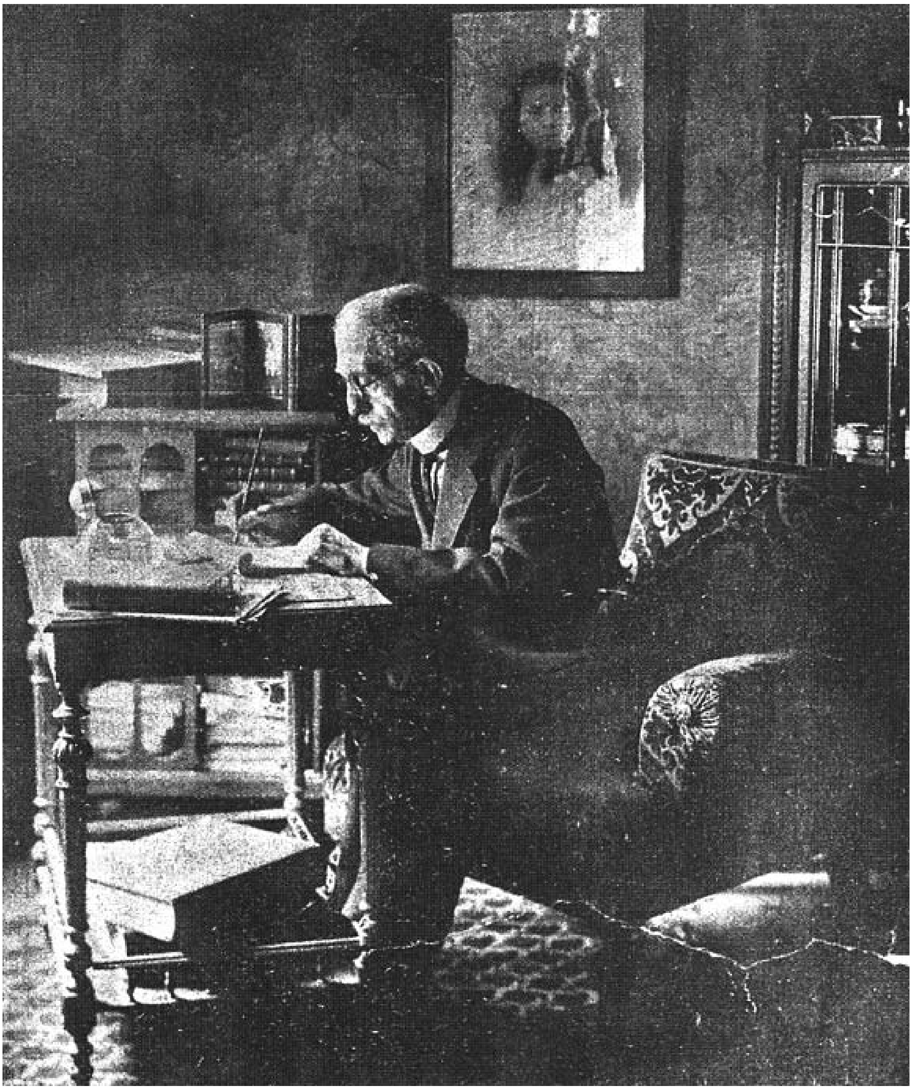

Sami Paşazade Sezai

madığı sanılabilir. Oysa, öykülerdeki süslü ve yalın cümlelerin yerleştirilme biçimi, bir üslup arayışını imlemektedir. Benzer biçimde, öykülerdeki beyitler de yazarın metnine görünür ve bilinçli olarak yerleştirdiği önemli bir teknik ayrıntı olarak düşünülebilir.

Örneğin, "İki Yüz Elli Kuruşa Bir Asır" öyküsünde bir gece arkadaşlarıyla beraber Çamlıca dolaylarındaki bir korulukta dolaşan anlatıcı şu sesi işitir ve "kemal-i dikkatle" dinler (39):

Gönlümü düçar eden bu hâle hep
Kara kaşlım kara gözlümdür sebeb
Ettiğim ah ü figâna ruz u şeb
Kara kaşlım kara gözlümdür sebeb

Bir Bektaşi dervişinin söylediği bu şarkı, anlatıcıya "benim büyük Sa'di'm" dediği Şirazlı Sa'di'nin bir beytini anımsatır: "O dakikada benim büyük Sadi'min: Ey sîm-ten siyah gîsû / Ez fikr serem sepîd kerdî[2] beyt-i âşıkanesini hatırladım" (40).

Burada olduğu gibi, diğer öykülerinin bazılarında yazar, düzyazı metnin içine nazım parçaları yerleştirir. Bu teknik, yazarın, edebî türler arası kaynaşmanın yanı sıra metinler arası bir ilişkiyi de bilinçli olarak kurguladığını düşündürür. Başka bir deyişle, Sezai, düzyazı kullanılarak oluşturulan öykünün şiirle akrabalığını pekiştirir. Aynı zamanda, klasik edebiyattan bir nazım parçası, öykü metninin içine taşındığında bağlamını, yani ait olduğu anlamlar ve çağrışımlar evrenini de kendisiyle birlikte getirir. Böylece klasik edebiyat ile "modern" bir tür olan "öykü" arasında bağ kurulmuş olur.

Sami Paşazade Sezai'nin öykülerinde rastgele bir kolaj yapmadığı, onun *Küçük Şeyler*'in yanı sıra diğer öykü ve makale derlemelerindeki yazılarında bazı Batılı yazar ve düşünürlerin yanı sıra Nedim, Nef'i, Sa'di, Şeyh Galip gibi klasik edebiyatçılar hakkındaki derinlikli değerlendirmelerinden anlaşılabilir. Sezai, aynı zamanda, çağdaşlarından Florinalı Nazım ve Tokadizade Şekip gibi klasik üslupla yazan edebiyatçıların yapıtları üzerine olumlu yorumlar yapmış, Recaizade Ekrem'in tiyatro oyunlarının yanı sıra aruzla yazılmış şiirlerini de övmüştür. Bu, Sezai'nin, o dönem edebiyatçıları hakkında verilmiş bazı kesin yargıların aksine, yalnız bir Batı öykünmecisi olmadığını, kendi kültürel ve edebî geçmişinin yanı sıra çağdaşı olan Osmanlı yazarlarını da kucaklayan sentezci bir üslup arayışında olduğunu gösterir. Sezai'nin klasik edebiyat birikimini kendisinin "ilm-i teşrih-i edebî" olarak tanımladığı yöntemle bir köprü gibi kullanarak yeni ve faklı bir türe, yani öykü türüne taşıdığını göstermek mümkündür. Bu yolla, yazar, öykü türünü de yeniden yorumlamış olur.

Öyleyse, yeni bir türde yazmak isteyen Sezai, neden pek çok yönden de eleştirdiği klasik edebiyatın hayaletinin metinlerinde dolaşmasına izin verir? Bu, Ahmed Hamdi Tanpınar gibi bazı eleştirmenlerin o dönem yazarının anlatım dağarının klasik edebiyatla sınırlı oluşunu gerekçe gösterdiği kaçınılmaz bir başarısızlık mıdır? (Tanpınar, 2000: 67). Yoksa, bazı edebiyat tarihçilerinin "Tanzimat ile Servet-i Fünun arasında" ya da "romantizm ile realizm arasında" "geçiş dönemi yazarları" tanımlamasına dayanarak Sezai'nin ve çağdaşı olan yazarların "genlerine işlemiş Divan estetiği"nden henüz arınamamış, bu nedenle Batı edebiyatı ölçütlerine göre olgunlaşmamış kalmasından mı?

Küçük Şeyler'deki öyküler, klasik edebiyatın yeniden yorumlandığı metinler olarak okunduğunda bu iki soruya da olumlu yanıt vermek mümkün değil. Gerçekte, Sezai'nin öykülerinde ortak bir yapı oluşturduğu öne sürülebilir. Öykülerin istisnasız hepsinde birbirine koşut ve aynı zamanda birbiriyle karşıt olan iki dünya kurulur. İlk dünya, hayallerin dünyasıdır. Bu dünyanın anlatımı, anlatı sırasında da önce gelir. Genellikle okurun karakterle özdeşleşmesini öngören bu kısımda "şairane üslup" hayallerin anlatımına eşlik

2 "Ey gümüş tenli, siyah saçlı (güzel), seni düşünmekten saçlarıma ak düştü."

eder. Dönemin okurunun alışık olduğunu varsayabileceğimiz bu üslubun özdeşleşmeyi kolaylaştırıcı bir işlev taşıdığı düşünülebilir. Belki de bu nedenle, Sezai'nin Namık Kemal'den ileri düzeyde etkilendiği düşünülmüştür (Kerman, 1981: XIV; Oğuzkan, 1954: 9).

Öykülerdeki ikinci dünya ise, gerçeklerin dünyasıdır. Genellikle öykülerin en sonunda karakterle birlikte okur da bu dünyayla karşılaşır. Bu karşılaşma, yumuşak bir geçişten bir hayli uzak, ani ve genellikle şoke edici bir yüzleşmedir. Öykülerin bazıları (örn. "Bu Büyük Adam Kimdir?" ve "Hiç") şok anıyla sona ererken bazıları da (örn. "Düğün" ve "Pandomima") yaşanan şokun karakteri ölüme kadar taşıdığı sürecin anlatımıyla biter. Gerçeklerin dünyasının anlatımı da, ilginç bir biçimde, öncekine karşıt olarak yalın ifadelerle gerçekleştirilir. Bu koşutluk ve karşıtlık ilişkisini Sezai, metin çözümlemelerinde görüleceği gibi, yalnız olay örgüsüyle değil üslubuyla da yaratır.

Burada, üslup çözümlemesini gerçekleştirebilmek, yani "saklı beyitler"den ne kastedildiğini gösterebilmek amacıyla *Küçük Şeyler*'deki öykülerin sırasına göre bir örnek seçkisi sunulacaktır. Bunu yaparken yazarın kullandığı şairane üslubun teknik işlevi de irdelenecektir. Bu arada, öykülerin konusundan da kısaca söz etmek, yazarın kurduğu koşut ve karşıt dünyaları göstermek açısından uygun olacaktır.

Küçük Şeyler'de toplam sekiz öykü bulunmaktadır. Ne var ki, "Bir Kitabe-i Seng-i Mezar" başlıklı metinde pek çok sanatlı söz kullanılmış olmasına, yani saklı beyitler bulunmasına karşın, metnin türü tartışmalı olduğu için bu "mezar taşı yazıtı"nı çözümlemenin dışında tutmak yeğlenmiştir. "Arlezyalı" öyküsü ise Aphonse Daudet'den çeviri bir metin olduğu için konu açısından her ne kadar diğer öykülerle uyuşuyorsa da üslup açısından farklıdır. Öyle anlaşılıyor ki, Sezai, çeviri yaparken yazarın üslubuna saygı göstermiş, sanatlı sözden uzak durmuştur. Dolayısıyla, burada altı öykü incelenecektir.

Küçük Şeyler'deki ilk öykü, "Bu Büyük Adam Kimdir?" başlığını taşır. Bu öyküde anlatıcı, sokakta gördüğü uzun, dağınık saçlı, geniş alınlı, dalgın ve düşünceli yürüyüşünden dolayı sendeleyip duran bir adamı, Fransızca hocasının okuttuğu "Büyük Adamların Hayatı" başlıklı kitaptaki betimlemelere uygun bularak onun "büyük bir adam" olduğunu düşünür. Adamın görünüşünden ve davranışlarından yola çıkarak onun nasıl büyük bir düşünür olduğu hakkında hayaller kurar. Anlatıcı, öykünün sonunda gözünde bu kadar büyüttüğü kişinin okuma yazması bile olmadığını öğrenerek gerçekle yüzleşir.

Bu öyküde, şairane üslubun kullanıldığı bir pasaj, anlatıcının hayallerini besleme ve okuru özdeşleşmeye davet etme işlevlerinin ötesinde anlatıcın saflığının abartılmasıyla ironiye dönüşür:

> Zira hiçbir adama selam verdiğini, hiçbir adamla konuştuğunu görmediğim bu allame-i merdüm-giriz, ekser tramvay yolunun üstünden geçen çıngıraklı kömürcü develerinin arkasından ser-nüma-yı huşmendî olurdu.
>
> Bâlâ-yı sereş zi-huşmendî / Mi taft sitare-i bülendî
>
> Belki o günlerdeki deve takibi itiyadı, tarih-i tabiiye dair bir fikr-i tedkik ve te'life müstenid idi? Asar-ı tabiatın

> mezarı olan ateşli sahraların bu seyyah-ı bi-kararı, badiye-nişinanın kum âlemleri içinde bu yâr-ı cefakârı, kendisine mahsus bir tavr-ı manidar ile ara-sıra o uzun boynunu çevirerek bu büyük adamı meşmul-i nazar-ı dikkat ederdi.[3] (5-6)

Burada anlatıcı, kendi hâlinde bir zavallı olan adamın kömürcü develerini seyredişini büyük bir düşünürün doğa tarihiyle ilgili yazdığı yapıtını kurarkenki düşünceli hâline benzetir. Yazar, anlatıcının hayallerini beslemek için en olmadık ayrıntıları abarttığını göstererek dikkatli okura abartı yoluyla dramatik ironiyi sezdirirken, özdeşleşen okurun da vurucu sondan en yüksek düzeyde etkilenmesine zemin hazırlar.

Anlatıcı, hayallerinin coştuğu noktada mekân olarak kendisinden uzak bir çöl ikliminde yaşayan insanları temsilen develeri betimler. Bu betimleme, klasik edebiyatın üslubunu andırır. Örneğin, "Asar-ı tabiatın mezarı olan ateşli sahralar" ifadesinde çölün sıcak iklimi nedeniyle canlıların yaşamasına elverişli olmaması "mezar" benzetmesiyle dile getirilmiştir. Bu, klasik edebiyatta "teşbih" sanatına denk düşmektedir. "Yâr-ı cefakâr" tamlaması da, klasik edebiyattaki sevgilinin sıkça kullanılan sıfatlarındandır. Bu pasajda ise sevgili olarak devenin seçilmesi dikkat çekicidir.

Devenin kendine has bir manidar bir tavır ile "ara-sıra o uzun boynunu çevirerek bu büyük adamı meşmul-i nazar-ı dikkat" etmesi, benzer biçimde, sevgilinin âşığına bakış atması, göz süzmesi anlamında okunabilir. Ayrıca, Farsça beyitteki "bâlâ" ve "bülend" gibi yükseklik ve uzunluk belirten sözcüklerle devenin uzun boynu arasında kurulması ima edilen ilişkiyi de gözden kaçırmamak gerekir. Böylece, bu abartılı betimlemelerin bir yandan klasik edebiyatın bir tür parodisini sunarken öte yandan, anlatıcının içinde bulunduğu ironinin pekiştirilmesi işlevini taşıdığı düşünülebilir.

Bu öyküde ironinin olmayan bir bilgeliğin üzerine kurulması gibi "Hiç" öyküsünde de yanlış anlaşılan bir "tebessüm" ironinin kaynağını oluşturur. Buna uygun olarak, klasik üslup yoğunlukla tebessümün betimlendiği bölümlerde kullanılmıştır: "Ara sıra vapurda tesadüf ettiği zaman orada, o köşede, kendisine nurlar serpen saadet ve ikbaline garip bir havf ve helecan ile takarrüb edemeyerek, sabah-ı zi-sefa-yı nevbaharın penbe sisleri içinde görünen tulu' gibi, bu gül rengindeki dudaklardan akseden tebessüme de uzaktan uzağa arz-ı hayret ve meftuniyet ediyordu" (14).

Bu cümlede "nurlar serpen saadet ve ikbal", ışık saçan bir nesneye benzetilmiştir. Bu söz sanatı kapalı istiaredir. Buradaki sanatı klasik edebiyata yakınlaştıran şey ise, cümlenin geri kalanındaki "gül rengi dudaklardan

3 Çünkü hiçbir adama selam verdiğini, hiçbir adamla konuştuğunu görmediğim bu insanlardan kaçan bilgin, çoğu zaman tramvay yolunun üstünden geçen çıngıraklı kömürcü develerinin arkasından aklı başında bir tavırla bakardı. Bilge başının üstünde / Yüceliğin yıldızı parlıyor. Belki o günlerdeki deve takibi alışkanlığı, doğa tarihiyle ilgili bir inceleme yapmasından ve (bu konuda) bir eser yazma(sın)dan dolayıydı. Doğanın eserlerinin mezarı olan ateşli çöllerin bu kararsız gezgini, çöl halkının kum dünyası içinde(ki) bu çile çektiren sevgilisi, kendine özgü, anlamlı bir tavır ile ara sıra o uzun boynunu çevirerek bu büyük adama büyük bir dikkatle bakardı.

yansıyan tebessüm"ün ilkbaharın iç açıcı sabahının pembe sisleri arasından görünen gündoğumuna benzetilmesidir. Burada tebessüm, ışık saçan güneşe, tebessümün dudaklarda oluşma biçimi, güneşin bulutların arasından sıyrılmasına benzetilir. İstiarenin ögelerini tamamlamak istersek, güneşe engel olan bulutlar ile tebessüme engel olan dudaklar, aralanarak engelledikleri şeye yol vermeleri ve aynı renkle anılmalarından dolayı birbirine benzetilmiş olur. Dolayısıyla "ışık saçan mutluluk ve talih" ile tebessüm birbiriyle ilintilenir. Bu sanat, "leff ü neşr" yani birinci dizede — burada cümlenin ilk bölümünde — en az iki şeyi söyleyip ikinci dizede — ya da cümlenin ikinci kısmında — bunlarla ilgili benzerlik ve karşılıkları verme olarak tanımlanan klasik söz sanatını andırır.

Benzer biçimde, karşıt anlamlı sözcük ya da söz öbeklerinin kullanıldığı tezad sanatıyla bir tebessüm betimlemesi de bu öyküde yer almaktadır: "ümitsiz gecelerinde bir yar-ı gamgüsarı, ziyasız günlerinde şu'le-yi pertevnisarı" olan tebessüm (15). Burada ümitsizlik ile kederin dağılması ve ışıksızlık ile parlayan ışık arasında karşıtlık ilişkisi vardır.

Bu öyküde, genç adam, hayallerini evlenme kararı verdirecek kadar besleyen tebessümün, sahibinin üst dudağının kısa olmasından, yani bir şekil bozukluğundan kaynaklandığını anlayacak ve bu gerçekle ani bir yüzleşme yaşayacaktır. Bu öyküyü hayal-gerçek karşıtlığı bağlamında ilginç yapan bir diğer nokta ise, 19. yüzyıl kurmaca edebiyatında da sıklıkla kullanılmış olan kültürel bir ögenin, yani konuşmadan, tanışmadan, yalnızca bakışarak ve gülümseşerek eş seçme olgusunun ironiye konu edilerek eleştirilmesidir.

Bir sonraki öykü olan "Kediler"deyse eş seçme döneminin sonrasındaki evlilik anlatılmaktadır. Öyküde, eşinden evdeki çok sayıda kediyle kendisi arasında bir seçim yapmasını isteyen adam, karısından "kediler" yanıtını alır. Bu, gerçekle ilk yüzleşmedir. Bir kedi topluluğuyla aynı evi paylaşarak yaşayamayacağını düşünen adam, evi terk eder. Öfkeyle ve belki de gençlik günlerine öykünerek alınmış bu karar, günün sonunda yerini açlık ve yatacak yer kaygısına bırakınca karakter, evine dönmek zorunda kalır. Bu da gerçeği kabullenmek olarak yorumlanabilir.

Bu öyküde ideal aşk ilişkisi ile ilerlemiş bir evlilik arasında kurulan karşıtlıkta ideal olan klasik üslupla anlatılır: "muhabbetin, çemenzar-ı sefa üzerine temellerini nihal-i gülden, heva-yı sevda-feza-yı bi-karara karşı camlarını nurdan, esas-ı beytiyesini tülden bina ve tefriş ettiği saray-ı izdivacın inhidamı, hep bu birkaç kelimeden ibaret olan mükâlemede mündemic idi" (20).

Burada evlilik, klasik edebiyattaki "gülşen"in, yani gül bahçesinin ögeleri kullanılarak "sevginin, sefa çimenleri üzerine temellerini gül dalından, kararsız sevda heveslerine karşı camlarını ışıktan, binasını tülden yaparak döşediği" bir saraya benzetilir. "Saray" sözcüğünün seçilmesi, klasik şiirdeki sevgilin padişahla özdeşleştiği "saray istiaresi"ni anıştırırken insana güzel duygular veren gül bahçesinin ögeleriyle inşa edilmiş bir evliliğin de güzel bir evlilik olacağı, yüzeydeki anlam olarak okunabilir. Oysa, temelleri gül dalından, camları ışıktan ve binası tülden olan bu saray aynı zamanda gayet kırılgandır. Buna bağlı olarak, öyküde de evliliğin çöküşü anlatılır.

آراکل کتابخانه‌سی جیب رومانلری

سامی پاشا زاده

سزائی

کوچک شیلر

برنجی طبعی

معارف عمومیه نظارتنک رخصتیله طبع اولنمشدر

قسطنطنیه

١٣٠٨

مطبعهٔ ابو الضیا

صاحب و ناشری : کتابجی آراکل

Sami Paşazade Sezai, *Küçük Şeyler,* 1308.

Bu öyküde, hayal ile gerçek arasındaki karşıtlık, üslupta açıkça sergilenir. Yazar, karakterin daldığı hayalleri sanatlı anlatırken gerçeğe dönüldüğünde yalın ve kısa cümleler kullanır:

Yorgolu'ya vardığı zaman mahbube-i şarkî olan güneş sırma saçlarını derya-yı bi-karar-ı sefanın üzerine dökerek nurani yollar, müzehheb izler açtığı gibi karşı taraftaki uzaktan uzağa görünen sudan ibaret ufukları da âşıkane surette tehyic ediyordu. Bir hayli zaman denizin verdiği hayret-i meftunane içine dalıp gitmiş iken hakikatin dest-i hayal-şikesti bütün vücudunu sarsarak kendisini bulunduğu hâl-i bîhuşîden uyandırdı. Saat ilerlemiş, öğle takarrüb etmişti. Evine bir daha avdet etmemek üzere verdiği karar, kat'i idi. Bu belli. Fakat öğle taamını nerede edecek? Akşam nereye gidecek? Geceyi nerede geçirecek? Bir hayat-ı müstakil, bir karar-ı kat'i para ile olur. Hâlbuki kendisinin sabah taamına bile kifayet edecek parası yoktu. (30-31)

Alıntının ilk kısmında, karakterin hayal kurmasıyla koşut olarak güneşin klasik şiirde çok kullanılmış bir biçimde sevgiliye benzetildiği gözlemlenebilir. "Doğunun sevgilisi güneş, sırma saçlarını kararsız sefa denizinin üzerine dökerek ışıktan yollar, yaldızlı izler" açmakta, ufukları "bir âşık gibi heyecanladırmaktadır". Bu manzaraya dalıp gitmiş olan adam, "gerçeğin düş kırıcı eliyle" uyanır. "Saat ilerlemiş" sözüyle başlayan cümle, karakterin gerçeğe dönüşünün üsluba yansımasıdır. Bu noktadan sonrasında, ilk bölümün aksine dikkat çekici düzeyde yalın bir dil kullanılmıştır.

"İki Yüz Elli Kuruşa Bir Asır" öyküsünde, anlatıcının romantik bir tutku ile bağlandığı bir koruluğun para karşılığı oduncular satılarak kesilmesi anlatılır. Bu öyküde, koruluk, âdeta ütopik bir mekân olarak betimlenir: "Bu hıyaban-ı letafet, sema-yı zî-sefa-yı şarkın zir-i nuranisinde, şedid olduğu derecede medid bir aşk ve muhabbet sa'ikasıyle altmış seneden beri na-kâbil-i iftirak bir surette birbirleriyle kucaklaşmış ağaçlardan vücuda gelmişti"[4] (36).

4 Bu güzellik korusu, doğunun sefalı göğünün ışıkları altında, şiddetli olduğu kadar uzun bir aşk ve sevda nedeniyle altmış yıldan beri ayrılması mümkün olmayan bir şekilde birbirleriyle kucaklaşmış ağaçlardan oluşmuştu.

Burada, yazar, ağaçları kişileştirerek, yani "teşhis" sanatını kullanarak birbirine âşık insanlara benzetmiştir. Ağaçların sık dallarının, kucaklaşan âşıkların kollarına benzetildiği "açık istiare", aynı zamanda "hüsn-i talil" yani gerçek bir olayı hayali ve güzel bir nedene bağlama sanatı çerçevesinde de yorumlanabilir. Aynı zamanda, aşk ile "iftirak" yani "ayrılık" bir arada kullanılarak cümlenin parçaları arasında karşıtlık ilişkisi kurulmuştur.

Bu, ütopik koruluğun betimlendiği cümlelerden yalnızca biridir. Uzun betimleme, on dört paragraftan oluşan bu öykünün ilk on iki paragrafını kapsar. On ikinci paragrafın sonları ve izleyen son iki paragrafta da ütopyanın ağaçların kesilmesiyle bir distopyaya dönüşümü anlatılır. Koruluğun kesilmesinden sonra ortaya çıkan distopik mekân görüntüsü, ütopyanın tersine şaşırtıcı derecede yalın cümleler ve sanatsız benzetmelerle anlatılmıştır:

> Ne bir ağaç! Ne bir kuş! Şurada, burada, kalıp kurumuş bazı ağaç kökleriyle orası bir Afrika mezaristanına dönmüştü. Her şeyi solduran, her şeyi çürüten temmuzun o âteşin güneşi, yolun kenarında kalmış bazı çalıları, yangından çıkan yeşillik gibi yakmış, ötede beride yağmurdan biriken sular ise kurtlandığı için taaffün ediyordu [leş gibi kokular saçıyordu].
>
> Yoldan yürümeğe başladım. Güneşin zemine dokunan âteşin bir hayt-ı şuaı [yakıcı ışın telleri] içinde, nihayetsiz bir sür'at, yorulmak bilmez bir hareketle yukarıya, aşağıya çıkıp inen bin türlü sinekler ağza, gözlere giriyor. Başımın üzerinde kaynayan bu güneş de her tarafı kavuruyor. Ayağımın altından ise kertenkeleler kaçışıyorlardı. (42)

Bu öyküde de gözlemlendiği üzere, güzel olanın, estetik olanın, hayalleri süsleyen şeylerin abartılı ve etkileyici anlatımı için yazarın elinin altında söz sanatlarıyla dolu bir üslup havuzu bulunmaktadır. Bu havuza eleştirel bir yöntemle yaklaşmak için onu bozmaya, kırmaya yönelik konular seçen Sezai'nin — ve belki de çağdaşı olan diğer bazı yazarların — güzel olmayanın anlatımında bu havuzdan yoksun olduklarından dolayı, farklı bir üslup geliştirmek zorunda kaldığı düşünülebilir. Yalın cümleler ve nispeten sanatsız sözlerle çirkinliğin ya da hoş olmayanın betimlenmesi, burada da görülebileceği gibi, vuruculuğunu özenle seçilmiş ayrıntılardan alır.

"Düğün" ve Pandomima" öykülerindeki ortak özellik, diğer öykülerde olduğu gibi, karakterin hayalleriyle uyuşmayan gerçekle karşılaştığı anda yaşadığı şoktur. Bu öykülerde, şokun büyüklüğü, karakterleri ölüme sürükler. Yazar, bu iki öyküsünde dikkat çekici bir biçimde tezad sanatını kullanmıştır. "Düğün"de karakterin ölüm anı şu şekilde betimlenir: "Cevr-i Felek Kalfa, odaya girip de en son nefesi âlâm ve ıztırab içinde almağa boş yere çalışan Dilsitan'a, yaşlarla dolu gözlerini nasbettiği zaman, yukarıdan, kemal-i neş'e vü şetaretle devam eden düğünün avaze-i zevk ü şevki bu odaya aksediyordu" (77). Bu cümlede ölmek üzere olan Dilsitan'ın duyduğu üzüntü ve acı ile düğünün neşeli şenliği arasında karşıtlık ilişkisi kurulmuştur. Aynı zamanda, son nefesini almaya çalışan Dilsitan'ın çıkardığı ses ile düğünden gelen zevk dolu

ve coşkulu sesleri arasında da karşıtlık bulunduğu düşünülebilir.

Öykünün son cümlesinde kurulan bu karşıtlık ilişkisi, evin beyi tarafından odalık olmaya zorlanmış Dilsitan'ın evin hanımı olma hayalleri kurarken beyin başka bir kadınla evleneceğini öğrendiğinde yaşadığı şok ve bunun yarattığı sarsıntı sonucunda hastalanarak ölmesine uygun biçimde tasarlanmıştır.

"Pandomima" öyküsünde de, komiklik yaparak hayatını kazanan "Paskal" adlı karakterin seyircilerinden güzel bir genç kıza âşık olması, platonik aşkına karşılık bulamayacağını anladığında da intihar etmesi anlatılır. Bu öyküde, özellikle Batı edebiyatının bir klişesi olan "hüzünlü palyaço" tiplemesi kullanılmıştır. Sezai'yi Batı öykünmeciliğinden kurtaran, öyküyü özgün kılan şeyinse üslup olduğu savlanabilir. Yazar, komiğin hüznünü ve aşkın imkânsızlığını pekiştirmek için pek çok yerde tezad sanatına başvurur: "Bu uzak mahallelerin tenha sokaklarında mütefekkir, mahzun bir surette yoluna devam eden bu adam, halkı güldürmek için gidiyordu" (95); "Bu zavallı Paskal o güzel Efdelya'yı seviyordu. Bu nakıs vücud o kemal-i hilkate âşık olmuştu" (100).

Örneklerden de anlaşılacağı üzere, aslında karşıtlıklar yalın bir anlatımla kurulmuştur ve yalınlık öykünün bütününe egemendir. Öyküde klasik edebiyatla kurulan bağ, bir ağacın betimlenmesi ile başlar:

> Evin küçük bahçesinde duvara yakın bir büyük ağaç, temmuzun o ateşli güneşi İstanbul'un bu cihetlerini takat-sûz [bitkinleştirici] bir hararet içinde bıraktığı zaman, yapraklarının arasına gizlenmiş serin bir rüzgâ[r] neşretmeğe başlayarak o evin, o mahallenin bir büyük yeşil yelpazesi gibi havayı tecdid ve tehziz ederdi. Hiçbir kimsenin geçmediği, hiçbir sadânın işitilmediği harekât-ı insaniyenin nadiren görüldüğü bu evde, bu tenha sokakta izhar-ı hayat eden yalnız bu ağaçtı… (93-94)

Bu şekilde betimlenen ağaç, Paskal'ın yaşadığı virane evin ve terk edilmişçesine tenha mahallenin tek yaşam belirtisi gösteren canlısıdır. Ağaç öylesine yaşam doludur ki, "Dallarının, yapraklarının arasında lane-sâz olan [yuva kuran] âlem-i zî-bal [kanatlı alemi], semada âşık, havada hamil, yapraklarının arasında valide olurlar. Ziyaya karşı uçuşurlar. Hep birlikte ötüşerek uzaktaki tarlalara gittikten sonra yine yeşil memleketlerine avdet ederler. Bu azimet ve avdet, bu muaşakalar, bu ötüşmeler, bu uçuşmalar, heyecanlı bir hareket-i umumiye hâsıl eder" (94).

Burada, kuşlar kişileştirilmiş, kuşların yaşamı insanlarınkine benzetilmiştir. Dolayısıyla, bu istiarede âşık olmak, yuva kurarak çoluk çocuğa karışmak, insanlar için yaşamı var eden ögeler olarak düşünülmüştür. Bunun karşısında Paskal'ın tek başına sürdüğü hüzünlü yaşam, dirimden uzaktır. Öykünün başlangıcında kurulan bu istiare onun aşkının imkânsızlığının bir önbelirtisi olarak yorumlanabilir.

Buna uygun biçimde Efdelya, şu sözlerle betimlenir: "Oyuncuların

yanındaki locada, o samimi, o masum, o tıflane gülüşleri âlâm-ı hayata teselliler veren genç kızlardan biri, kemal-i neş'e ile kanatlarını sallayarak uçuşan kuşlar gibi, o küçücük penbe dudaklarının üzerinde nurani bir tebessüm olduğu hâlde, sevdayı okşayan ellerini birbirine çırparak Paskal'ı alkışlıyordu" (98-99). Burada, Efdelya'nın öyküde yaşamı temsil eden kuşlara benzetilmesiyle öykünün ögeleri arasında âdeta bir beyti andıran bir ilişki kurulur. Yaşamı temsil eden güzel ve neşeli kız, yaşamdan uzak çirkin ve hüzünlü Paskal'ın asla ulaşamayacağı aşktır. Aynı zamanda, Efdelya'nın "pembe dudaklarının üzerindeki ışıklı gülümseme", "Hiç" öyküsündeki "tebessüm"ün betimlenmesine benzer. Bu yolla, "Pandomima" öyküsünün ögeleri kendi içinde ilişki kurdukları gibi, diğer öykülerle de ilintilenerek klasik şiirdekine benzer bir "mazmunlar örüntüsü" yaratıldığı düşünülebilir. Sami Paşazade Sezai'nin diğer öykülerinin yanı sıra 19. yüzyıl Osmanlı edebiyatçılarının kurmaca metinleri üzerinde yapılacak üslup çözümlemeleri, bu örüntünün sınırlarını ve niteliğini tanımak konusunda gelecek vaat etmektedir.

Özetlemek gerekirse, bu makalede, Sami Paşazade Sezai'nin *Küçük Şeyler* adlı öykü kitabındaki altı öykü, modern öncesi Osmanlı edebiyatı, özellikle de Osmanlı Divan şiiri ile üslup ve teknik açısından kurulan ilişki bakımından incelenmiştir. Öncelikle, alıntılanan nazım parçaları yoluyla yazarın, edebî türler arası kaynaşmanın yanı sıra metinler arası bir ilişkiyi de bilinçli olarak kurguladığı gösterilmiştir. Bu anlamda, Sezai'nin kendi kültürel ve edebî geçmişini kucaklayan sentezci bir üslup arayışında olduğu ortaya konmuştur. Öykülerdeki üslubun çözümlenmesi yoluyla yazarın klasik edebiyatın üslup ögelerini modern bir tür olan öyküye taşıyarak işlevsel biçimde dönüştürdüğü gözlemlenmiştir.

Bu yöntemle, sentezi yakaladığı söylenebilecek Sezai'nin, bir yazar olarak kendini klasik edebiyatın yeniden üretimi kısır döngüsünden kurtardığı nokta, klasiği ironi yoluyla bozma çabasıdır. Birbirine koşut ama aynı zamanda birbiriyle karşıt hayal ve gerçek dünyaları yaratarak bunları farklı üsluplarla kurgulayan yazarın, bu çabayı haklı bir başarıya dönüştürdüğü anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Dilçin, Cem (1999), *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kerman, Zeynep (1981), "Önsöz", *Sami Paşazade Sezaî'nin Hikâye-Hâtıra-Mektup ve Edebî Makaleleri*, haz. Zeynep Kerman, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, XI-XVI.

Oğuzkan, A. Ferhan (1954), *Sami Paşazade Sezai: Hayatı, Sanatı, Eserleri*, İstanbul: Varlık Yayınları.

Sami Paşazade Sezai (1308 [1890/1891]), *Küçük Şeyler*, Konstantiniyye [İstanbul]: Matbaa-i Ebüzziya.

Sami Paşazade Sezai (1308 [1890/1891]), "Mukaddime", *Küçük Şeyler*, Konstantiniyye [İstanbul]: Matbaa-i Ebüzziya, a-c.

Tanpınar, Ahmed Hamdi (2000), "Romana ve Romancıya Dair Notlar",

Edebiyat Üzerine Makaleler, haz. Zeynep Kerman, 6. baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları, 64-67.

Özet: Bu makalede, Osmanlı edebiyatçılarından Sami Paşazade Sezai (1860-1936)'nin *Küçük Şeyler* (1308 / 1890-1891) adlı öykü kitabındaki altı öykü, Osmanlı Divan şiiri ile üslup ve teknik açısından kurulan ilişki bakımından incelenmiştir. Yazarın edebî türler arası kaynaşmanın yanı sıra metinler arası bir ilişkiyi de bilinçli olarak kurguladığı gösterilmiştir. Öykülerdeki üslubun çözümlenmesi yoluyla, Sezai'nin klasik edebiyatın ögelerini modern bir tür olan öyküye taşıyarak işlevsel biçimde dönüştürdüğü gözlemlenmiştir. Dolayısıyla, yazarın kendi kültürel ve edebî geçmişini kucaklayan sentezci bir üslup arayışında olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar sözcükler: Osmanlı-Türk öyküsü, Osmanlı Divan şiiri, üslup çözümlemesi, ironi

Hidden couplets in *Küçük Şeyler*

Abstract: This article analyzes six short stories from the book *Küçük Şeyler* (Little Things, 1308 / 1890-1891) by Sami Paşazade Sezai (1860-1936), an Ottoman writer, with regards to the stylistic and technical connection he establishes with the Ottoman Divan poetry. It is demonstrated that the author aims at an intertextual construction via amalgamation of literary genres. The stylistic analysis of the stories revealed that the author brings the elements of classical literature into the modern short story and transforms them functionally. Consequently, it is observed that Sezai seeks a synthesizing style that embraces his own cultural and literary past.

Key words: Ottoman-Turkish short story, Ottoman Divan poetry, stylistic analysis, irony

Arap Milliyetçiliğinin Doğuşunu Yeniden Düşünmek*

Mahmud HADDAD**
Çev.: Selda GÜNER***

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Suriye Coğrafyasında erken Arap milliyetçiliğinin menşei üzerine tartışmalar, yirmi yıl önce öne sürülmüş ikili bir tez etrafında şekillenmektedir[1]. Bu tezin birinci ve en etkili kısmı, geleneksel Arap eliti arasında bir ihtilaf olduğunu iddia eden sosyal bir yaklaşımı ileri sürmektedir: "Osmanlı Devleti'nde bir çıkar sahibi olan geleneksel Arap eliti üyeleri Osmanlıcıydılar, böyle bir çıkarları olmayanlar Arap milliyetçisi/Arapçıydılar."[2]

Bu tezin ikinci kısmı ideolojiktir, Lübnanlı Hıristiyan Arapların yaydığı ve Avrupa politik doktrinlerinin yaratmış olduğu Arap milliyetçiliği düşüncesini reddeder, fakat 19. yüzyılda bazı Müslüman, özellikle de Arap elit çevrelerinde geçerlilik kazanmış, modern Avrupa kavramlarına adapte olmaya ihtiyaç duyan ve İslâm'ın bir zamanlar sahip olduğu gücü ve ihtişamı kaybettiğini, bunun şimdi Hıristiyan Batı'ya geçmesinden dolayı üzülen Müslüman Araplar'ın bir açıklaması olarak İslâmî modernizmden türemiş bir düşünce okulu olduğu kabul edilmektedir[3]. Bununla beraber bu tez, Birinci Dünya

*Makalenın orıjınalı *International Journal of Middle East Studies*, 26 (1994), 201-222'de yayımlanmıştır.

** Columbia Üniversitesi Tarih Bölümü. Bu çalışmanın yapılmasındaki destekleri için Colombia Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Konseyi'ne teşekkür ederim. Aynı zamanda önerileri ve eleştirileri için Richard Bulliet, Abdülkerim Refik, Kemal Karpat, Engin Akarlı, Philip Khpury, Raşid Halidi ve Gregory Gause III'e teşekkür ederim. Makaledeki herhangi bir kusur yalnızca yazarın sorumluluğundadır. Bu çalışmanın ilk versiyonu, Southwest Asian and North African Studies and Fernard Braudel Center, Binghamton'da State University of New York'da 6-7 Kasım 1992'de organize edilen the Fifth Biennial Conference, "Nationalisms on the Periphery of the Otoman Empire"da sunulmuştur.

***Araştırma Görevlisi, Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü.

1 Bkz. C. Ernest Dawn, "The Origins of Arab Nationalism" ve Rashid Khalidi, "Ottomanism and Arabisim in Syria Before 1914: A Reassessment", *The Origin of Arab Nationalism,* ed. Rashid Khalidi, New York, 1991, 3-30, 50-69.

2 Ernest Dawn, "The Rise of Arabism in Syria", *From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism* ,Urbana, III, 1973, 173.

3 *A.g.e.*, 6.

Savaşı'ndan önce (1908-1914) Jön Türkler'in iktidarı boyunca Arap milliyetçilerinin özel gündeminin önemini reddetmektedir. Arapçıların İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetimini, Türkleştirme politikası sebebiyle suçlamaları için hiçbir dayanak noktaları yoktur, çünkü 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidara gelmeden önce bir Türkleştirme politikası zaten mevcuttur[4].

Bu tezin bir eleştirisi, bunun önemli bir entelektüel tartışma olduğunu[5] ve kolayca reddedilmemesi gerektiğini söylemektedir. Gerçekte Arapçılar niçin Jön Türk iktidarı boyunca merkezî hükümeti bir Türkleştirme politikası izlemekte suçladılar ve niçin Arap dilinin önemini vurguladılar? Arapça'nın kullanımı özel bir kültürel ifade ya da ideolojik bir iddia mı veyahut da diğer sosyal endişelerin dışa vurulması mı idi? Bir ikinci tez, Jön Türklerin iktidarı altındaki Arap hareketinin sadece geleneksel bir grubun aracı olmadığını "aynı zamanda, gazetecilerin, öğretmenlerin ve askerlerin dâhil olduğu farklı bir toplumsal tabanı temsil eden grupların ve yeni güçlerin Arap siyasetine girişi için bir araç"[6] olduğu düşüncesini ileri sürmektedir[7].

Bu tartışmada sadece kültürel, sosyal ve politik hususlar arasında bir ayrım yapılarak netliğe ulaşılabilir. Yeni oluşmaya başlayan şekline rağmen Arap milliyetçiliği, bütün bu üç alanda aktif olan çok yönlü bir harekettir. Bu alandaki kargaşanın çoğu, görünürdeki hareketin meydana gelmesini sağlayan kısa ve uzun dönemler arasında ve bu alanlar arasına –bazen bulanıklaştığında- gerekli sınır çizgilerini çizmekteki başarısızlıktan kaynaklanmaktadır.

Kültürel Boyut

Erken Arap milliyetçiliğinin 1908'den önce Müslüman modernist bir kesim tarafından uyandırıldığı büyük bir ihtimalle doğrudur, fakat bu beyan, değerli olduğu kadar, Arap milliyetçiliğinin bir yönüyle yani güçlü Batılı devletlerle ilişkilerinde kendi düşüncesindeki kültürel krizle kendi kendisini sınırlamaktadır. Hıristiyan Lübnanlıların rolünü abartan tez gibi, bu tez de ideolojizmden ve psikolojik bir açıklama üzerine bu kadar çok vurgu yapılmasından muzdariptir. 19. yüzyıl kültürel Arap milliyetçiliğinin doğuşuna katkı sağlayan daha somut bir faktör aslında bu ikinci tezde yer almıştır: eğitim reformu ve modernleşme için mevcut iki yaklaşım arasındaki kutuplaşma, modern doğa bilimlerinin öğrenilmesine duyulan ihtiyaç, diğer taraftan da yabancı Hıristiyan misyoner okulları ve bunların muhtemel dini ve politik etkisini önleme ihtiyacından doğmaktadır. Suriyeli Müslüman Arap reformcular eğitim reformunun, İslâm topraklarının ve İslâm'ın dili olan Arapça yoluyla sürdürülmesi gerektiğini düşünmekteydiler; buna karşın Sultan II. Abdülhamit bu eğitim reformunun devletin dili olan Osmanlı Türkçesi ile sürdürülmesine karar vermiştir.

4 *A.g.e.*, 19.

5 Albert Hourani, "The Arab Awakening: Forty Years After", *The Emergene of The Modern Middle East*, Berkeley, California, 1981, 205.

6 Rashid Khalidi, "Social Factors in the Rise of the Arab Movement in Syria", *From Nationalism to Revolutionary Islam*, ed. Said Arjomand, Albanyi, 1986, 54.

7 *A.g.e.*

Bu durum 1870 ve 1880'li yıllarda önde gelen Suriyeli reformcu Şeyh Tahir el-Cezayirî (1852-1920)'nin de dahil olduğu ihmal edilmiş bir kesim tarafından çok iyi izah edilmiştir. Bir insanı canlandırmanın en iyi yolu olarak "modern kültür ve dinî kültürde"[8] eşzamanlı eğitim fikrini ileri süren el-Cezayirî, Isaiah Berlin'in "politik bir çerçevesi olmayan kültürel self-determinasyon"[9] olarak adlandırdığı kavramı araştırmıştır. El-Cazayirî Şam Vilayeti valisi ve meşhur Türk-Osmanlı reformcu bürokratlarından Mithat Paşa'yı yeni devlet okullarında eğitim dilinin Arapça olması için ikna etmiş ve Arapça hem Mithat Paşa (1879-80) hem de onun halefi Ahmet Hamdi Paşa (1880-85) döneminde eğitim dili olarak kalmıştır, ama Ahmet Hamdi Paşa 1885'te valilikten alındıktan sonra, Sultan Abdülhamit Arapça yerine Türkçe'nin kullanılmasını emretmiş[10], bu hareket Müslüman Arap reformcular ve Türk bürokratlar arasındaki ilişkilere ciddi bir darbe indirmiştir. Bu karar, 1908'den önce Türk merkezinin spesifik politikasına bir cevap olarak, Suriye'de kültürel Arap milliyetçiliğinin somut ve derin bir biçimde arkasına kökleşmiş bir saiki yerleştirebilmemize imkân sağlamaktadır .

Kültürel Arap milliyetçiliği, 1908'den önce bir takım dernek ve cemiyetleri kendi saiklerini desteklemek için kullanmıştır. Bu cemiyetlerin faaliyetleri dönemin hâlihazırdaki tarihinde ele alınmıştır[11] ve bu cemiyetlerin asıl merkezleri Şam, Beyrut ve İstanbul'dadır. Suriyeli üyeler başlıca kıdemli Müslüman modernist reformcular ve laik bir biçimde yönlendirilmiş öğrenciler ve entelektüellerdir. Üyelerin isimlerinin dahil olduğu liste, ki biz bu isimlerle daha sonra karşılaşacağız; Şükrü el-Asali, Muhammed Kürd Ali, Muhibbüddin el Hatip, Abdülgani el-Ureysi, Abdülvehhâb el-Milihi (el-İngilizi), Selahaddin el-Kasimi, Abdülkerim el-Halil ve muhtemelen Abdülrahman el-Şehbender[12].

Kültürel Arapçılık, İslâmî modernizmin soyu kabul edilir ve Arapçılığın bir diğer tipi yani modern edebî canlanma hareketinde gayrimüslimlerin rolünü dışlamaz. Suriyeli Hıristiyanlar arasında Arap dilinin canlanması ciddi anlamda 18. yüzyılda başlamıştır. Bunu takip eden yüzyılda Avrupalıların eserlerinin ve kavramlarının çeviri ve uyarlanması hareketindeki Suriyeli Arap Hıristiyanların rolü, Mehmet Ali'nin yönetimdeki Mısır devleti için sadece ikinci plandadır[13]. Dahası, Amerikan Protestan misyonerler laik eğitimin yaygınlaşmasında hiç bir rol oynamamalarına rağmen[14], İncil'in Arapça'ya

8 Muhammad Kürd Ali, *al-Muzakkirat*, C.4, Şam, 1948-1951, 3: 719.

9 "Two Concepts of Nationalism: An Interview with Isaiah Berlin" *The New York Review of Books*, 21 Kasım 1991, 19.

10 Adnan al-Hatib, *el-Şeyh Tahir al-Caza'iri: Ra'id el-nahda el-'ilmiyye fi bilâdü'l Şâm*, Kahire, 1971, 42.

11 David Commins, *Islamic Reform: Politics and Social Change in Late Ottoman Syria* New York, 1990, 89-103.

12 Üyelerin uzun bir listesi için Bkz. *a.g.e.*. 92-96; Mustafâ el-Şihâbi, *el-Kavmiyye el-'Arabiyya* (Kahire, 1961), 53. Bu cemiyetlerden birine üyeliği için Bkz. Samir Seikkaly "Abdul-Rahmân Shahbandar: The Beginnings of a Nationalist Career", *al-Abhâs* 34 (1986): 54.

13 Pierre Cachia, *An Overview of Modern Arabic Literature* Edinburg, 1990, 31-32; Kamal Salibi, *The Modern History of Lebanon*, Delmar, N.Y., 1977, 126-30, 154-55.

14 Dawn, "Origins of Arab Nationalism", 4.

çevirisini başlatarak ve denetleyerek Suriyeli Hıristiyanlar arasında edebî Arapça'nın yaygınlaşmasında önemli bir role sahip oldular[15]. Bunun yanı sıra 19. yüzyılın, sonunda en büyük Suriye Hıristiyan Cemaati, Rum Ortodoks ve onun en yüksek Rum din adamları sınıfı (rahipler) arasındaki etnik-dil krizi, bir Arab'ın Rum patriğinin yerini almasına ve Antakya Patrikhanesi'nde kilise dili olarak Arapça'nın Rumca'nın yerine geçmesine yol açmıştır[16].

Sosyal Boyut

Arap milliyetçiliğinin sosyal bir hareket olarak tanımlanması 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyıl başında Osmanlı devlet yönetiminin farklı yapıları ve kademeleri arasında ayrıştırma yapılmasını gerektirmektedir. Bu çalışmadaki amaçlarımızı gerçekleştirmek için devlet yönetiminin sivil, dinî ve askerî olmak üzere üç genel yapısını bilmek gerekmektedir. Sivil yönetim sırayla şu hiyerarşik parçalara bölünebilir: 1908'e kadar Yıldız'daki saray yönetimi, merkezî yönetimin kendisi Bab-ı Âli ya da Sadrazamlık binasındaki merkezî hükümetin nezaret büroları, eyalet yönetimi ve mahalli idare. Askerî idare ise iki temel sınıfa ayrılabilir: Rütbeleri terfi eden alaylılardan oluşan kuvvetler ve mekteplilerden meydana gelen daha modern kuvvetler (bunlar İstanbul'daki modern askerî okul Harbiye Mektebi'nde eğitim gördüler)[17].

Hiç şüphesiz, Osmanlı İmparatorluğu'nda modern dönemde yönetimin merkezileştirilmesi politikaları 1908'den daha önceye kadar gitmektedir. Bu politikalar Sultan II. Abdülhamit'in (1876-1909) hükümdarlığından önceye uzanır ve Tanzimat süresince (1839-1876) devam ettirilir. Fakat Sultan II Abdülhamit, yerel devlet okullarında eğitim dili olarak Türkçe'nin kullanılması uygulamasını başlattığında, ilk kez Türkçe'nin eyalet yönetiminin farklı kolları arasında yazışma dili olmasını resmen emretmiş oluyordur[18]. Ayrıca, Suriyeli Araplardan ziyade Türkleri yerel yönetimin bazı alanlarında istihdam etmiş ve görünüşe bakılırsa sivil ve adlî bürokrasinin yüksek mevkilerini Türkleştirmiştir[19]. Onun yönetiminde Arapça öğretmenleri de dâhil rüştiyelerdeki birçok öğretmen, Arap olmayan eyaletlerden gönderilen Türklerdir[20]. Buna rağmen aynı zamanda Abdülhamit'in politikaları, Suriye ve Irak kökenli genç Arap öğrencilere Osmanlı Devleti'nin askerî ve sivil eyalet yönetimi kapılarını açarak benzer bir Türk eliti yanı sıra yeni ve modern bir Arap elitinin oluşmasını hızlandırmıştır. Albert Hourani'nin belirttiği gibi "19. yüzyıl sonuna doğru, Osmanlının yönetimi merkezileştirme politikası başarılı olmaya

15 Cachia, *An Overview*, 32.

16 Robert Haddad, *Syrian Christians in Muslim Society: An Interpretation* (Princeton, N.J., 1970), 83; Sati el-Husri, *Muhadarât fi nushü' el-fikra el-Arabiyya* Beyrut, 1985, 124-27.

17 Glen W. Swanson, "Enver Pahsa: The Formative Years", *Middle Eastern Studies* 16 (October 1980): 194.

18 İsimsiz makale için Bkz. "Ta'rihü'l-idâre el-'Osmâniyye fi el-bilâdü'l-'Arabiyya", *el-Ehrâm* (Kahire), 26 Nisan 1913, 1.

19 Max Gross, "Ottoman Rule in the Province of Damascus 1860-1909" Doktora Tezi, Georgetown University, 1979, 337.

20 Commins, *Islamic Reform*, 95.

başladı ve yerel ailelerin bazıları oğullarını İstanbul'daki meslek okullarına ve buradaki Osmanlı ordusuna ve sivil hizmetlere göndermeye başlamışlardı"[21]. Bunun yanı sıra daha geniş bir tablo ise, 19. yüzyılın sonlarına doğru zengin yerel eşrafın ve orta sınıf yerel memurların oğullarının bu iki alandan birinde istihdam edilme ve sosyal ilerlemede bir arayış içinde olduklarını: (1) ya Osmanlı yönetimi dışında Suriye[22] ve İstanbul'daki Osmanlı kolejlerinin yerini tutan yabancı Batılı üniversitelerden mezun olduktan sonra mühendislik ve sağlık gibi liberal mesleklerde; ya da (2) Osmanlı sivil yönetimi içinde, genellikle İstanbul'daki Hukuk Mektebi'nden ya da Mülkiye Mektebi'nden mezun olduktan sonra çalıştıklarını göstermektedir. Bazı Batı eğitimi almış doktor ve eczacılar da genellikle yerel yönetimin memurları olarak devlet için çalışmışlardır. Fakir ailelerin oğulları Suriye ve Irak'ta askerî okullara ve sonrasında Osmanlı imparatorluk ordusuna katılmadan önce İstanbul'daki askerî okula gitme eğiliminde olmuşlardır[23].

Yeni Osmanlı meslek okullarının mezunları Suriye içinde ve dışında sivil eyalet hizmetindeki memurların büyük bir kısmını oluşturuyordu[24]. Arap ve Anadolu eyalet yönetiminde istihdam edilen Arapların yüzdesi, 1839'dan önce sadece % 11 iken, 1840-76 arasında % 12'ye yükselmiş, fakat sonrasında Abdülhamit'in hükümdarlığı dönemi boyunca % 23'e çıkarak neredeyse ikiye katlanmıştır[25].

Merkezi yönetimdeki Arapların oranı da 1840-76 Abdülhamit öncesinde % 5, Abdülhamit'in iktidarı süresince % 7'ye çıkarak küçük bir artış göstermiştir[26]. Bu mütevazı genel oran, diğer etnik gruplarla mukayese kabul etmesine rağmen, Abdülhamit'in iktidarı döneminde % 40'lık bir artışı ve dolayısıyla da merkezî yönetimin genişleme zeminine karşı başarısını temsil etmektedir[27]. Suriyeli Arapların öne çıktıkları yer Yıldız'daki Abdülhamit'in saray yönetimidir. Sultan'ın İslâmî propangadasıyla suçlanan Halepli Ebul Huda el-Seyyadi ve Sultan'ın ikinci sekreteri Şamlı İzzet Paşa el-Abid Yıldız'daki Suriyeli Arapların en önde gelenleridir[28]. Ek olarak, Suriyeli Arap askerler

21 Hourani, "Arab Awakening", 203.

22 Osmanlı Tıp okullarından biri 1903'de Şam'da kuruldu. Bkz. Yûsuf al-Hakîm, Zikrayâtü'l-Hakîm. C.1, *Sûriyâ ve al-'ahdu'l-'Osmâni* Beirut, 1966, 59.

23 Tâlib Muştâk, Evrâk eyyâmî, 1900-1958 Beyrut, 1968, 36; Aynı zamanda Bkz. Reeva Simon, *Iraq between the Two World Wars: The Creation and Implementation of a Nationalist Ideology* New York, 1986, 9.

24 Abdülhamit Mülkiye mezunlarını tercih etmiştir, merkez ve eyalet yönetimlerinde görev alan memurların uygunluğu ve bu memurların bir listesi için Bkz. Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte*, 1789-1922, Princeton, N.J., 1980, 276. 1860'dan 1909'a kadar Mülkiye'den mezun öğrencilerce kazanılmış en üst seviyedeki mevkilerin ayrıntılı bir bilgisi için Bkz. Andreas M. Kazamias, *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, London, 1966, 90.

25 Joseph S. Szyliowicz, "Change in the Recruitment Patterns and Career-Lines of Ottoman Provincial Administrations during the Nineteenth Century" *Studies on Palestine during in the Ottoman Period*, ed. Moshe Ma'oz, Jerusalem, 1975, 261.

26 *A.g.e.*

27 Findley, *Bureaucratic Reform*, 167-68.

28 Al-Hakîm, Zikrayâtü'l-Hakîm, 1:57-58; A.L. Tibawi, *A Modern History of Syria Including Lebanon and Paletsine*, London, 1969, 183.

(zuhaf/chargers) Arnavutlarla (fesli) birlikte alaylı askerler, İstanbul'daki imparatorluk muhafız kıtasının önemli bir kısmını meydana getirmiştir[29]. Suriyeli Arapların saray yönetiminde egemen olmaları oldukça ihtimal dışıdır, ancak çoğu Abdülhamit'in Pan-islâmizm politikasıyla ilgili oldukları için saray yönetiminde muhtemelen ön planda ve nüfuz sahibidir.

Genel olarak, Abdülhamit, Osmanlı yönetimin farklı idarî kademelerinde politikaların bir karışımını takip etmiştir. Merkezileştirme politikası izlemiş ve yerel yönetimde Türkleştirmeyi sınırlandırmış; eyalet yönetiminde merkezileştirme, Türkleştirme ve atama politikası; ve merkezi yönetimde sınırlı bir atama politikası takip etmiştir. Bir bütün olarak ele alındığında Suriyeli Araplar Abdülhamit'in iktidarı süresinde Osmanlı yönetiminin dışında kalmaktan ziyade içinde temas kurma şansını bulmuşlardır[30]. Bu bağlamda kaybettikleri şey, bir anlamda bir diğerinde tazmin edilmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti tüm bu işlerin gidişatını değiştirmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti sadece Abdülhamit'in merkezileştirme ve Türkleştirme politikalarını devam ettirmekle kalmamış, aynı zamanda bu politikaları geliştirmek ve yaymak için de çaba sarf etmiştir. Ayrıca, Abdülhamit'in atama politikaları da terk edilmiştir. Birbirleriyle ilgili olmaksızın giderek artan merkezileştirme ve Türkleştirme, sosyal karışıklıklarla bir Arap-Türk krizi başlatacaktır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamit yönetimine çok sıkı bir şekilde bağlı olduğuna kanaat getirdiği unsurları sindirmiştir. Askerî müessesedeki zuhaf (Suriyeli Araplar) ve fesli (Arnavutlar) alaylar diğer alaylarla birlikte 1908'in sonları ve 1909'daki kısa ömürlü isyanlardan sonra dağıtılmıştır[31]. İstanbul'daki Amerikan elçisi John Leisham raporunda bu gelişmeyi doğrulamıştır:

> Büyük kısmı Arnavut ve Araplardan oluşan Sultanın özel birlikleri bu tarihe kadar ayrıcalıklı bir konuma sahiptiler, fakat şimdi onların önceki imtiyazları kaldırıldı ve yavaş yavaş memurlar, kendilerini İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne adamış yenileriyle değiştirilmektedir… Bu iki isyan, diğer kolordulardaki ağır hizmetler sebebiyle sarayı terk etmekten hoşlanmayan eski askerlerin bölümünde çıktı, fakat isyanlar hızlı ve etkili bir şekilde bastı-

29 David Fahri, "The Shariat as a Political Slogan-or the 'Incident of 31st Mart'", *Middle Eastern Studies* 7 Ekim 1971: 281. Abdülhamit'in saray savunmasında Arnavutların Araplardan daha fazla ön plana çıktıkları söylenebilir. Bununla birlikte alaylı memurların başını çektiği Osmanlı ordusunun bu kesimi ve mektepli memurların liderliğini yaptığı diğer kesim arasında bir rekabet vardı. Bir İngiliz gözlemciye göre: "Bana bir Osmanlı memuru tarafından verilen makul beyanata karşın, bu askeri birlikler (Yıldız saray muhafızları) arasında Abdülhamit'in hükümdarlığının son yıllarında Arnavutlar oldukça iltimaslı bir mevkiye sahip olmuştu. Bizim kraliyet mühendislerine karşılık gelen bu ordu Yıldız çevresindeki alaylara saldırma ve bu alaylardaki herkesi öldürme şansını isteyen bir gruptu…". Bkz. Sir Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, London, 1915, 222.

30 Engin Akarlı, "Abdülhamid II's Attempt to Integrate the Arabs into the Ottoman System" *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation*, ed. David Kushner, Jerusalem ve Leiden, 1986, 75-89.

31 *The Times* (London, 3 Kasım 1908, 5; *a.g.e.*, 9 Mart 1909, 5; *a.g.e.*, 1 Nisan 1909, 5.

rıldı[32].

Bununla beraber 1908-1914 döneminde, Osmanlı ordusundaki Arap askerlerin ulus bilincindeki artış ile bu eylemler arasında bağlantı kurmak yanlış olabilir. Gizli Arap cemiyetlerinde aktif durumdaki bu Arap askerler mektepli birliklere mensup iken; saray muhafızları alaylı birliklere mensuptular. Bu askerler İttihat ve Terakki Cemiyeti'ninki ile benzer bir bakış açısına sahiptiler ve bazıları da İttihat ve Terakki Cemiyeti sempatizanıdır. Bu gizli cemiyetlerden en önemlisi olan el-Ahd (Ahit)'in lideri Aziz Ali el-Mısrî, Sultan Abdülhamit'e karşı 1908'deki devrime katılmıştır[33]. Arap ve Türk askerler arasındaki çatışma 1908'den önce gelişmemiş, ama bu tarihten sonra aynı eğitim sürecinden geçmiş iki askerî grup arasındaki bir çatışmaya dönüşmüştür. Saray yönetiminde Suriyeli Araplar ve diğer gayri-Türk unsurların önemi bazı Türk bürokratların düşmanlığını uyandırmıştır. Bir Türk memur, 1907'de Jön Türkler hakkında bir İngiliz gazetesine "İstanbul'da saf Türk olmayanların mevki sahibi olduğu Yıldız Sarayı'nda, üstünlüğü ele geçirmek için mücadele eden Suriyeli ve Arnavutlarla günlük olarak sürdürdüğümüz hakimiyet savaşımız var"[34] şeklinde bir demeç vermiştir. 1908'deki Jön Türk devriminin ilk amaçlarından biri "Abdülhamit'in sarayı kontrol etme çabasıyla yarattığı mekanizmayı parçalamak"tır[35]. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderlerinden biri olan Enver Bey (daha sonra paşa olacak) "saray despotizmi"ne karşı yapılan devrimden kısa bir süre sonra iktidara gelmiştir[36]. Böylece sivil bürokrasinin kaygılandığı gibi yeni rejim "saray yaratıkları"nın radikal bir biçimde temizlenmesi politikasına girişmiştir[37]. Hem merkezde hem de eyaletlerde iş gören Tensikat[*] komisyonlarının eylemleriyle 27.000 memur atılmış ve hizmetin farklı dallarındaki maaşlar kaldırılmıştır[38]. Tensikatın kurbanlarına, başlangıçta yeniden düşünülmesi için ricada bulunma izni verilmesine rağmen, yeni başvurular yapılmasını engelleyen yeni yasa 1910'da yayınlanmıştır[39].

Arap kaynaklarına göre, özellikle İstanbul'da İçişleri ve Dışişleri bakanlıklarında çalışan Arap memurların çoğu tasfiye edilmiştir[40]. Esasen tensikat ile hem çok sayıda istenmeyen bürokratı hem de devletin finansal yükünün azaltılmasına çalışılmasına rağmen[41] - Arap kaynaklarının da ısrar ettiği

[*] Tensikat: Bir iş yerinde kadro düzenlemeleri, *TDK Sözlüğü* (Ç. N.).

32 1906-1910 Amerikan Dışişleri Bakanlığı, Türkiye 10044/179., Amerika'nın İstanbul Sefiri John Leisham'ın Dışişleri Bakanı Philander Chase Knox'a verdiği raporlar, Washington, D.C., 15 Nisan 1909.

33 Majid Khadduri, "Aziz 'Alî Mirsî and the Arab Nationalist Movement" *St. Antony's Papers*, no. 17, *Middle Eastern Affairs*, no. 4, ed. Albert Hourani, Oxford, 1965, 147.

34 *Egyptian Gazette*, 15 Ekim 1907, 5.

35 Findley, *Bureaucratic Reform*, 64.

36 *Egyptian Gazette,* 8 Eylül 1908, 2.

37 Findley, *Bureaucratic Reform,* 296-97.

38 *A.g.e.*, 297.

39 *A.g.e.*

40 (As'ad Daghir), *Savratu'l-'Arab*, Kahire, 1916, 52.

41 Findley, *Bureaucratic Reform,* 238; Stanford Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, C. 2, Cambridge, 1977, 2: 275.

Şam Mebusu, Abdurrahman El-Yusuf Bey

gibi- merkez ve eyalet bürokrasisinde Türk olmayanların sayısını azaltmak için de kullanılmış olabilir[42]. Türkçe bir kaynak da bu açıklamaları teyit etmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen bir üyesi Cemal Bey (sonradan Paşa olacak), "milli bir grup olarak Türklere, devlet içinde imtiyazlı bir mevki vermek için bu anayasayı kullanmak istediğini özel bir konuşmasında teyit etmiştir"[43]. Eğer mevzu bu ise, Osmanlı merkezî idaresinde istihdam için İstanbul'daki Arap öğrencilerin şanslarının 1908'deki Jön Türk devriminden sonra azalacağı zannı doğru olabilir. Aslında onların durumu, Jacques Godechot'un yazdığı gibi "talip olabilecekleri idari ve yönetimsel görevlerin sayısının azaldığı" çok sayıda ve daha iyi eğitim almış Fransız devrimi arifesindeki burjuvaninkiyle paraleldir[44]. 1911'de Meclis-i Mebusan'da Şam vekili Şükrü el-Asali, merkezî sivil yönetimin daha düşük mevkilerinde pozisyonlar bulmak için yeni mezun olmuş Arapların yetersizliğinden şikayet eden bir konuşma yapmıştır. Suriyeli vekil, Osmanlı Türkçesi merkezî yönetimin dili olduğu için bu problemi Arapça'nın kullanılmasıyla ilişkilendirmemiştir ve bir devlet hizmeti kariyeri tasarlayan bir Arap zaten bu dili akıcı olarak konuşmalıdır. El-Asali konuşmasına şöyle devam etmektedir:

> Hükümet yakın zamanda bir memur listesi yayımladı ve dikkatli bir biçimde incelediğimde bu listede dört tane Arap memur buldum. Bununla beraber Osmanlı İmparatorluğu nüfusunun yaklaşık yarısının Araplardan meydana geldiğini biliyorsunuz. Onlar tıpkı diğerleri gibi Hazineye katkıda bulunuyorlar; fakat Anayasanın imparatorluğu oluşturan farklı unsurlar arasında adil ve eşit muamele yapılmasını emretmesine rağmen, merkezî yönetimde hükümet işlerinden uzak tutulduklarını görmekteyiz. Bir bakanlık görevini ifa etmeye değer veya valilik görevini yapmaya layık

42 Muhammad 'Izzet Darvaza, *Nash'atü'l-haraka el-'arabiyya al-hadîsa*, 2. Baskı, Sidon, 1971, 301: (Daghir), Savratu'l-'Arab, 52.

43 Kemal Karpat, "The Memoirs of N. Batzaira: The Young Turks and Nationalism", *International Journal of Middle East Studies* 6 Haziran 1975: 293.

44 Jacques Godechot, *The Taking of the Bastille*, London, 1970, 51.

Şam Mebusu, Azimzade Şefik El-Müeyyed Bey

aramızda hiç kimsenin olmadığını iddia etmeme izin verin, fakat hukuk okulundan ya da sivil idare okulundan ya da herhangi bir yüksek öğrenim kurumundan mezun olan, bakanlıklarda ya da Sadrazamlıkta bir mukayyid ya da ikinci derecede bir memuriyette mümeyyiz olmak için yeterli ehliyete sahip birisi genç Araplar arasında yok mudur?... Adalet bunun neresinde! Bir mümeyyizlik görevi için ehliyetli genç erkeklerden yoksun bir Arap milletinin olması mümkün müdür? Ve bununla birlikte Maliye Bakanlığı'nda 111 Türk, 13 Yahudi, 10 Ermeni, 4 Rum bulabiliriz ama tek bir Arap bulamayız![45]

Bir ay sonra el-Asali, merkezî yönetimde Yahudiler gibi muamele görürlerse Suriyelilerin memnun olacağını belirtmiştir[46]. Diğer taraftan Corinne Blake, 1911'e kadar eyalet yönetiminde Mülkiye mezunu Arap ve Suriyelilerin ayrıcalıklı bir mevkiye sahip olduklarını öne sürmektedir[47]. Abdülhamit'in iktidarı ve Jön Türklerin yönetiminin ilk dönemleri boyunca vali ve mutasarrıflık yüksek görevlerini elde etmiş Mülkiye'nin Suriyeli mezun nesli, bu okulun mezunlarının genel sayısındaki oranından daha yüksektir. 1911'e kadar eyalet yönetiminde iş sahibi olan Suriyeliler, diğer sınıf arkadaşlarıyla eşit oranda terfi ettirilmiş[48], 1911 ve sonrasında mezun olan Suriyeliler ise, Mülkiye mezunlarının genel nüfusundan daha az bir oranda terfi ettirilmeye başlanmıştır[49]. Tensikat bölümündeki gibi, 30 Arap mutasarrıf ve çok sayıda kaymakamın işten atıldığı rapor edilmişti[50]. Yeni rejim, eski rejime son derece sadık olan bu memurları açık bir biçimde algılarken[51], bu sebeple Suriyeli Arap sempatizanlarınkiyle,

45 *el-Muqtebas* (Şam), 6 Nisan 1911, 1. Al-'Asali'nin konuşmasının biraz farklı bir versiyonu için Bkz. *The Near East and the Anglo-Egyptian Mail* (bundan sonra *Near East* şeklinde yazılacaktır), 14 Haziran 1911, 124. Al-'Asali'nin kariyerinin kısa ve özlü bir hikayesi için Bkz. Seikaly, "Shukri al-'Asali: A Case Study of a Political Activist", *Origins of Arab Nationalism*, 73-96.

46 *el-Muqtebas*, 17 Mayıs 1911, 3.

47 Corinne Blake, "Training Arab-Ottoman Bureaucrats: Syrian Graduates of the Mulkiye Mektebi 1890-1920" (Doktora Tezi, Princeton University, 1991), 194-95.

48 *A.g.e.*, 193.

49 *A.g.e.*, 194.

50 Darwaza, *Naş'atü'l-haraka el-'Arabiyya*, 301.

51 Abdülhamit'in ikinci sekreteri İzzet Paşa el-'Âbid, Şam ve Beyrut eyaletlerinde eyalet sivil ve yargı yönetimlerinde himayesi altındakilerin çoğunun atanmasında etkiliydi; Bkz.

Abdülhamit'e sadık olanların yerini değiştirmemiş, fakat onlar ile Türklerin yerini değiştirmeyi tercih etmiştir[52]. İttihat ve Terakki Cemiyeti liderlerinden birisi olan Talat Bey (daha sonra paşa), El-Asali'ye cevap verdiğinde "en içten şekilde soylu Arapların tüm bakanlar kurulunu şekillendirebilmesini dilediğini" söylemiştir[53]. Arap vekiller buna cevap vermiş ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni eyalet yönetiminden birçok Suriyeli Arap'ı çıkarmakla suçlamışlardır: "çok doğru Talat Bey, memuriyetin süresince Arap kaymakamların çoğunun görevine son vererek bize kanıtladın"[54].

Eyalet yönetimindeki yüksek mevkileri işgal eden Arap memurların işten atılması ve daha yavaş bir oranda daha düşük mevkilere getirilmeleri, 1911'den önce Mülkiye'nin sahip olduğu Arap ve Suriyeli mezunların ayrıcalıklı mevkilerinin kaldırılması, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından gereklilik olarak algılanmış olabilir. Fakat tüm atamalar içinde Arapların oranı dörtte birden daha az olduğu için[55] Araplar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu hareketini bu özel alandan uzaklaştırılmaları için bir teşebbüs olarak yorumlamış görünmektedirler. El-Asali "yüksek mevkilere" atanmamaları yoluyla, Araplara karşı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni ayrımcılık yapmakla suçladığında[56], muhtemelen eyalet yönetimini kastetmişti.

Şam'da en etkili gazete olan *el-Muktebas*, politik atamalardan şikâyetçiydi. Halep Eyaleti'nde Bab bölgesi kaymakamı olarak hizmet eden Abdülvehhab el-İngilizi'nin yerine, bu eyaletin valisi olması için İçişleri Bakanlığı'nın, eyalet yönetiminde hiçbir tecrübesi olmayan Kazım Bey'i atamayı tercih ettiğini ifade etmiştir. Gazete, yeni valinin bir Türk olduğuna değinmemiş, ama vali olmak için gerçekte Mülkiye'den mezun mutasarrıf ve kaymakamlar gibi eyalet yöneticileri yerine, genel terfi uygulamalarından sapıldığını ve bu tür mevkilere askeri komutanlar ve İttihat ve Terakki yanlısı gazete editörlerinin atandığını söylemiştir[57]. Arap milliyetçileri, liyakatin göz önünde tutulması gerektiğini savunmuşlardır. Çoğunun Mülkiye mezunu olması gerçeği, onlara istedikleri terfiyi kazandıracak liyakat için kendilerine öncelik tanınacağı güvenini vermişti.

Tüm bu tartışmaların bir yönü de meslekte ilerleme amacı taşıyanlarla taşımayan memurlar arasındaki ihtilaftır. El-Asali ikinci derecedeki mevkilere atamalar için bir sınavın geçilmesi zorunluluğundan şikayetçidir, ama "valilik ve mutasarrıflık mevkileri için böyle bir sınav zorunluluğu yoktur ve hiç kimse yakın zamanlarda atanmış bir valinin bir okul mezunu olup olmadığını incelemez"di[58]. El-Asali, idari mevkilere olan terfileri düzenleyen bir yasa yapılmasını talep etmiştir[59]. Daha sonra El-Asali, bir sonraki adım olarak eyalet

---

Gross, "Ottoman Rule in the Province of Damascus", 471-72.

52 Darvaza, *Nash'atü'l-haraka el-'Arabiyya,* 301.

53 *el-Muqtabas*, 6 Nisan 1911, 1.

54 *A.g.e.*

55 Szyliowicz, "Changes in the Recruitment", 261.

56 *el-Muqtabas*, 15 Nisan 1911, 2-3.

57 *A.g.e.*, 17 Nisan 1911, 3.

58 *A.g.e.*, 6 Nisan 1911, 1.

59 *A.g.e.*

bürokrasi hiyerarşisinde Suriyeli kaymakamların mutasarrıflık mevkilerine terfi ettirilmesi asıl amacını açıkça ifşa etmiştir. El-Asali, Suriye eyaletlerinde Türk unsurların vali, Suriyeli unsurların mutasarrıf olarak atanmasını önermiştir[60]. Fakat Arap milliyetçiler dilin kullanımı meselesi hakkında diğer bir farklı görüşü de ileri sürmüşlerdir. Merkezi hükümetten, mahalli işleri daha iyi anlayabilsinler diye Arapça'yı akıcı bir şekilde konuşan memurların atanmasını talep ettiler[61]. Arapça'nın gerekliliği, kesinlikle Suriyeli-Arap mezunlar için istihdam ve terfi etme şansını arttıracaktır.

Mahalli şartlarda, bu durum daha da karmaşıktır. "İdare, mahkeme ve eğitim dilinde Jön Türk dönemi boyunca herhangi bir değişikliğin ortaya çıkmadığı"[62] iddiası kısmen doğrudur. Bu, yapılan yasalar ile gerçekte uygulanan yasalar arasında farkın olmadığı klasik metodolojik problem tarafından hükümsüz kılınır. Burada dil, mahalli hukuk ve sivil bürokrasinin kademeleri ve çeşitli alanlardaki üst mevkiler için Suriyeli Araplar ile Türkler arasında oldukça önemli bir sosyal rekabeti temsil etmektedir.

Yeni devlet okullarının dilini Türkçeleştiren, bu okullarda öğretmen olarak Türkleri istihdam eden, Suriye'de devlet mahkemelerinde hakim olarak Türklere işveren ve bu mahkemeler üzerinde daha laik bir kontrol uygulayanın II. Abdülhamit olması gerçeğine rağmen, onun iktidarının sonuna gelindiğinde, merkezileştirme, laikleştirme ve ihtiyatlı Türkleştirme süreci tamamlanmış olmaktan uzaktı. 1908'den sonra bu süreç, onu hızlandırmaya, tamamlamaya ve uygulamaya çalışan İttihat ve Terakki'ye bırakılmıştır. Suriyeli Arapların tepkisi hem Abdülhamit hem de onun ardıllarının Türkleştirme politikalarının tersini talep edecektir. 1879'da Sultan Abdülhamit, 1854'de kurulmuş Nizamiye mahkemelerini eyalet valisinden ziyade merkezî otoritenin kontrolü altına alarak, yeniden düzenleyen bir yasa çıkarmıştır[63]. Bu noktada ya da bundan kısa bir süre sonra bu mahkemelerin başkanları merkezdeki hukuk okullarının mezunları arasından, ki bunların bazıları Türklerdi, merkezî hükümetçe atanmaya başlanmıştır[64]. Bununla beraber her bir mahkeme, bir idarî komite tarafından ve bir ya da iki yıl için mahallî Müslüman ve Hıristiyan seçkinler arasından eşit bir biçimde seçilen, aynı eyaletin valisi tarafından atanan çok sayıda üye hakime sahiptir[65].

1909'da yeni bir yapılanma süreci yürürlüğe konulmuştur. Bu yeni yapılanma süreci yerel seçkinlerin rolünü ortadan kaldırmış ve bu Nizamiye Mahkemelerinin tüm üye hakimleri yerine, İstanbul'daki hukuk okulu mezunları

60 *A.g.e.*, 9 Eylül 1911, 1-2.

61 *el-Mufid* (Beyrut) 14 Mayıs 1911, 1.

62 Dawn, "Origins of Arab Nationalism", 19.

63 Nejib Saliba, "The Achievements of Midhat Pahsa as Governor of the Province of Syria, 1878-1880", *International Journal of Middle East Studies* 9 (Ağustos 1978): 314; David Kushner, "The Place of the Ulema in the Ottoman Empire during the Age of Reform (1839-1918)", *Turcica* 19: 60.

64 el-Hakîm, *Zikrİyâtü'l-hakîm*, 1:126.

65 *A.g.e.*, 112: Dışişleri Bakanlığı (FO) 195/2342/175-76, "General Report for the March Quarter (1910)"; Şam Konsolosu George Devey İstanbul'daki Sir G. Lowther'e , 4 Nisan 1910'da gönderdiği rapor.

arasından atama yapılması zorunluluğunu getirmiştir[66]. Bu adım, bu noktaya kadar mahalli devlet mahkemelerinde hakim olarak görev yapan ulemanın etkisini sınırlandıran başka bir laikleştirme yönüne sahiptir. 23 Şubat 1910'da Şam'da İngiliz Konsolosu George Devey, yeni bir düzenin bu tip atamaları yasakladığını ve İstanbul'da hukuk okulunun Batı eğitimi almış mezunları için Adalet Bakanlığı'nın seçim yapmasına sınırlandırma getirdiğini rapor etmiştir[67]. Beyrut'un *el-İttihadü'l Osmanî* gazetesi editörü ve Beyrut'taki İttihat ve Terakkî Cemiyeti kolunun bir üyesi ve Temyiz Mahkemesi'nin bir üye hakimi olan Şeyh Ahmet Hasan Tabara'nın mahkemedeki işini kaybettikten sonra merkezî hükümetin aleyhine dönmesi şaşırtıcı değildir. Onun gazetesi bu nokta üzerinde Aapçıların amacını desteklemiştir[68]. Bununla beraber yeni atanan kimselerden en az yarısı Suriyeli değil, Türk olduğu için, İstanbul'da hukuk mektebinin laik eğitim almış Suriyeli Arap öğrencileri bu değişikliklerden sadece kısmen yararlanabilmek için mücadele etmişlerdir. Şam'daki İngiliz Konsolosluğu 4 Nisan 1910'da bu durumu şöyle rapor etmiştir:

> Adliye Nezareti, Şam'daki adlî üyeliğe iki yıllık bir dönem için yerlilerin seçildiği eski atama sistemini lağvetti ve bu görevleri doldurmak için kalıcı üyeler atadı. Yakın zamanlarda atanan üyelerin dördü Şam'ın yerlileridir, buna karşın diğer sekizi Türk'tür. Benzer prosedür bu vilayetin dört kazasında da, yani Humus, Baalbek, Belka ve Salt'da uygulanmıştır[69] .

1909'daki yeni yasaya kadar Arap eyaletlerindeki devlet mahkemelerinde –büyük oranda mutabık olunarak-[70] Arapça'ya izin verilmiş, 1909'daki yeni yasa ile bu mahkemelerin dili Türkçe yapılmış ve "özellikle bir yerde bu yerin dilinin bilinmesi gerekmeyecektir"[71] kuralı getirilmiştir. Adliye Nezareti, yeterlilik sınavından geçmedikçe bu mahkemelerdeki savunma davaları için İstanbul hukuk okulundan mezun olmamış avukatlara izin veren uygulamayı kaldırmadan kısa bir süre önce bu yasaya karar vermiştir[72]. Açıkçası bu durum yeteri kadar Türkçe bilmeyen yerel avukatların iki grubunun da - Batı hukuk mekteplerinden mezun olan avukatlar ve bu mahkemelerde avukat gibi hareket eden geleneksel İslâmî eğitim almış ulema- geçim kaynağını tehdit etmiştir. Bu yasa aynı zamanda yerel tüccarları da memnun etmemiştir. Nisan

66 Al-Hakîm, *Zikrayâtü'l-hakîm*, 1:184-85.

67 Dışişleri Bakanlığı (FO) 195/2342/94, "Permanent Members in the Courts of Damascus"; Şam Konsolosu George Devey İstanbul Sefiri Sir G. Lowther'e 23 Şubat 1910'da gönderdiği yazı.

68 el-Hûda (New York), 19 Kasım 1910, 4.

69 Dışişleri Bakanlığı (FO) 195/2342/175-76, "General Report for the March Quarter (1910)" Konsolos Devey 23 Şubat 1910'da merkezî hükümetin Şam mahkemeleri için on altı yeni daimi üye atadığı "Şam mahkemelerindeki daimi üyeler" hakkındaki raporunda Şamlı olmayan Suriyeli üyelerin anlaşılması mümkün değildir.

70 Dawn, "Origins of Arab Nationalism", 20.

71 Dışişleri Bakanlığı (FO) 195/2342/94, "Şam Mahkemelerindeki Daimi Üyeler".

72 *el-Ikbâl* (Beyrut), 1 Mart 1909, 6.

1910'da Şam'daki mahkemenin başkanı tutanak dilinin Türkçe olması konusunda ısrar ettiğinde, tüccarlar tutanakları takip edemedikleri gerekçesiyle mahkemeyi protesto etmişlerdir. Ayrıca, onların ifadeleri Arapça alındığı için, Türkçe'ye çeviri yapılırken çok azda olsa herhangi bir değişiklik davalarını olumsuz etkileyebilirdi[73]. 1913'de merkezi hükümet, mülkiyet transferinin tapu için genelde mahalli görevliler tarafından Arapça yerine Türkçe yayınlanmasını emrettiğinde benzer bir problem daha ortaya çıkmıştır. Beyrut'ta El-hakika, mahalli önde gelenler Türkçe bilmediği için buna itiraz etmiş ve Türklerin yerine mahalli liderlerin yerleştirilmesi için bu hareketin bir başlangıç olmasını önermiştir[74].

Eğitim dilinde ise, İttihat ve Terakki'nin politikaları tutarsızdır. Bir Türk yetkili Osman Ergin, eğitimde İttihat ve Terakki'yi kararsız olarak tanımlamıştır[75]. Türkçe 1908'den önce devlet okullarında eğitim dilidir; 1909'da İttihat ve Terakki, devlet ilkokullarında eğitimde mahalli dillere izin verileceğini vaad etmiş[76], fakat Muhammed Kürd Ali ve yerel basına göre, bu vaadi yerine getirmemiş ve Maarif Nezareti tarafından yayınlanan program, İttihat ve Terakki'nin vaad ettiği bu değişikliği yansıtmamıştır[77]. Arap olmayan bir kaynak, 1910 Kasımında Selanik'te toplanan İttihat ve Terakki'nin yıllık ikinci kongresinde, "Türk dilinin imparatorluğun bütün okullarında kullanılmasına, tüm Türk olmayan toplulukların ulusal haklardan mahrum edilmesine ve Türkler arasında yurtseverliğin yerleştirilmesinin hedeflenmesine karar verildiğini" iddia etmektedir[78]. Arap milliyetçileri de bu konuda tutarlı değildir. Arap milliyetçilerinden bazıları, yalnızca mahalli devlet ilkokullarında eğitim için Arapça kullanımını talep ederken; diğerleri bunun ortaokullarda da uygulanması gerektiğini düşünmekteydi[79]. İttihat ve Terakki'nin gerçekten de üzerinde daha merkezî bir kontrol kullanmayı denediği şey, imparatorluk hudutları dahilindeki özel okullardı, bu politika gayrimüslim milletler ve yabancılar tarafından idare edilen ikili okul sistemine karşı tanzim edilmiştir. Bu, imparatorluktaki homojenlik ve aynilik ihtiyacı tarafından harekete geçirilmiş olabilirdi. Bu politika, 1908-1911 yılları arasında takip edilmiş ve gayrimüslimler tarafından kullanılan ayrıcalıklar ve Osmanlı topraklarındaki Avrupalı güçler tarafından kullanılan kapitülasyonlara karşı tanzim edilmiştir. Millet okullarının tüm seviyelerinde eğitim ya yerli dilde ya da bazı Avrupa dillerinde yapılmaktaydı ve yabancı okullardaki eğitim dili genellikle Fransızca ya da İngilizce idi. Türkçe bu okullarda ciddi bir biçimde öğretilmemiştir[80], ki bu

73 *el-Muktebas*, 2 Nisan 1910, 1-2.

74 *el-Hakika* (Beyrut), 3 Nisan 1913, 2.

75 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.5, İstanbul, 1977, 3:1273.

76 Bkz. 1909'un düzeltilmiş İttihat ve Terakki Cemiyeti programının 10. maddesi, Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 2, İstanbul, 1984, 1: 82: Ayrıca Bkz. al-Sha'b (Halep) 20 Ekim 1909, 1.

77 "el-'Arabîyya ve et-Turkîyya", *el-Muqtabas* (aylık) 4 (1909): 109-12; Ayrıca Bkz. *el-Mufîd* (Beyrut), 8 Şubat 1911, 3; *el-Mu'eyyed* (Kahire) 13 Eylül 1910, 2.

78 Jacop Landau, *Pan-Turkism in Turkey: A Study of Irredentism*, London, 1981, 47.

79 A. A. Duri, *The Formation of the Arab Nation: A Study in Identity and Consciousness*, London, 1987, 229-31.

80 Rum-Ortodoks milleti tarafından yönetilen okullarda örneğin zorunlu derslerden biri

1908'deki İttihat ve Terakki Cemiyeti programının maddelerinden birisinin, azınlık ve yabancı okullarının da dahil olduğu tüm imparatorluk okullarında Türkçe kullanmayı gerekli kılan 1894'te yayımlanmış bir kararnameyi niçin tekrar teyit ettiğini ve "Türk olmayan cemaatler içinde milliyetçilik arzusunun önüne geçmek amacıyla olduğu gibi, kapitülasyonlar altında yabancı okullarca yararlanılan ayrıcalıklardan bazılarının kaldırılmasına"[81] görünüşte niyet edildiğini açıklamaktadır. 1908'deki İttihat ve Terakki Cemiyeti programı, Maarif Nezareti tarafından teftiş edilmeleri için bu okulları kontrolü altına almış[82] ama millet ve yabancı okulları teftiş etmeye ve bu okulların öğretmenlerinin atamasına müdahale ettiğinde[83], "azınlıklar sahip oldukları ayrıcalıklara ve yabancılar da kapitülasyonlara dayanarak bu değişiklikleri uygulamayı reddetmişlerdir"[84]. Diğer birçok Osmanlı eyaletindeki gibi Suriye'de de, özellikle mevcut gayrimüslimler için devlet okulları yoktu[85] ve mahalli özel okullara devam eden Hıristiyan öğrenciler, genellikle hem ilkokul hem de orta okulda Arapça eğitim görmekteydiler. Devlet okullarında daha özgür olan Müslüman öğrenciler Türkçe eğitim almışlardır[86]. Sonuçta, Suriyeli Hıristiyanların özel okullar hakkında 1908 öncesi uygulamaların korunmasını talep etmesine karşın, Suriyeli Müslümanlar merkezî hükümetten devlet okulları hususunda 1908 öncesi Abdülhamit politikalarının iptal edilmesini istemişlerdir. Müslümanlar, diğer şeyler arasında ilk ve ortaokullarda eğitimin dili olarak Arapça'da ısrar ederek Hıristiyan vatandaşlarla eşitlik arayışı içindeydiler. Mahalli sivil idarede, daha alt ve alt-orta sınıflar üzerinde toplumsal ters etkilere sahip tedbirler de alınmaya başlanmıştır. Bu tedbirlerden birisi, Maliye Nezareti'nin Türkçe konuşamayan mahalli vergi memurlarının görevine son verilmesi[87], pratik şekilde okuma-yazma bilmeyen Suriyeli devlet memurlarının alt seviyelere atanması ve Türklerle yerlerinin değiştirilmesiyle tehdit eden bir emirdi. Hükümet kamu sektöründe yabancı okul mezunlarının istihdamını reddederek yabancılar tarafından açılmış okulların etkisini sınırlandırmaya da çalışmıştır[88]. Dahiliye Nezareti Nâzırı Talat Bey, 1909'un sonlarında Fransız *Le Temps* gazetesine, ulusal dil ve ulusal kültür, -"ki doğal olarak her ikisi de Türkçe'dir"- hakkında mükemmel bir bilgiye sahip olmayan millet ve yabancı okul öğrencilerinin devlet hizmetinde hiçbir yere sahip olmadığını söylemiştir[89]. Bu noktada Abdurrahman el-Şehbender'in kariyeri bir tıkanmayla karşı

olduğu ama eğitim dili olmadığı 1895 yılına kadar, Türkçe öğretilmiyordu; Bkz. Kazamias, *Education and the Quest for Modernity*, 95.

81 David Kushner, *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908*, London, 1977, 91.

82 İttihat ve Terakki Cemiyeti programının 17. maddesi için Bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal*, 67.

83 1910'da Maarif Nezareti, devlet ve millet okullarında çalışan bütün yabancı öğretmenlerin Osmanlı uyruklarıyla yerlerinin değiştirilmesi gerektiğini emretti. Bkz. el-Şa'b, 10 Ağustos 1910, 2.

84 Ergin, *Türkiye Maarif*, 3:1292.

85 Dawn, "Origins of Arab Nationalism", 20.

86 Ergin, *Türkiye Maarif*, 3:1293.

87 Al-Hudâ, 23 Eylül 1910, 4-5.

88 *al-Mu'ayyad*, 13 Eylül 1910, 2.

89 Le Temps (Paris) 5 Ekim 1909, 1.

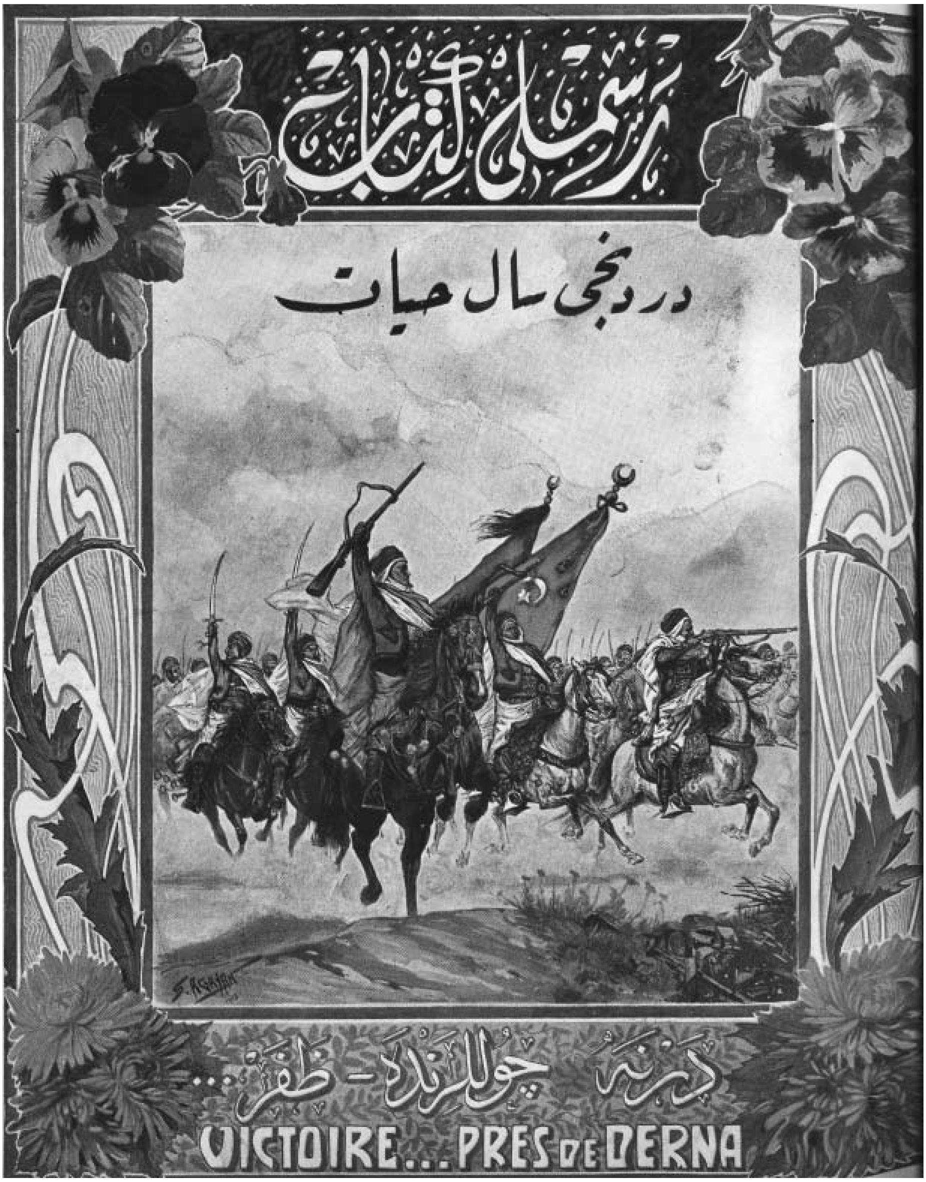

"Derne çöllerinde zafer," *Resimli Kitap*, Sayı 37, Şubat 1327 [Şubat/Mart 1912]

karşıya kalabilirdi. Beyrut'ta Suriye Protestan Koleji Tıbbiye Mektebi'nin bir mezunu ve Şam Belediyesi tarafından bir doktor olarak istihdam edilmiş[90]olan el-Şehbender'in İttihat ve Terakki'ye olan muhalifliği ideolojik temel üzerine kurulmuş olmasına rağmen[91], alınan bu yeni tedbirler onu da etkileyecektir. Zira bir serbest meslek, hükümet kontrolü veya baskısından özgür olmayı garanti etmiyordu[92].

90 Seikaly, " 'Abdul Rahmân Şahbender", 61.
91 *el-Muqtebas*, 16 Ocal 1910, 3.
92 Sonradan, merkezî hükümet Türkçe'deki yeterliliklerini kanıtlayan bir sınavı geçerlerse,

Nisan 1910'da Şam'daki İngiliz konsolosu yukarda bahsi geçen gelişmelerin farkına varmış ve şöyle bir gözlemde bulunmuştur:

> Türkler ve Araplar arasında üç yada dört aydan beri tahrik edilmekte olan, memur kesimi üzerinde öfkeli ya da bir parça otokratik tutum sergileyip sergilemedikleri veyahut da oldukça ileri görüşlü olup olmadıkları yönündeki karşıt düşünceler, yabancı düşmanlığına açık bir eğilim gösteren Jön Türk partisiyle ilgiliydi.
>
> Türkler ve Araplar arasındaki düşmanlık hissi daha alt sınıflara doğru yayılmaya başlayacak; ve kısa bir süre sonra ulema, soylular, ekabir ve memur çevrelerini kuşatacaktır.
>
> Bütün bunlarda en zayıf nokta, memur çevrelerin tamamında Arapça'nın reddedilerek Türkçe'nin kullanımının yayılması için Jön Türklerin yaptığı teşebbüstür; ve mahkemelerde, yargılamalarda, hükümlerde tüm sözlü kanıt Arapça iken, resmî kararlar ve birtakım emirler, davalı ya da davacının sık sık karışmaması için Türkçe'ye çevrilmiştir. Adlî kısımda bundan başka mahkeme başkanları [Procurer-General] gibi yüksek dereceli memurların çoğu ya çok az Arapça bilmektedir yada hiç bilmemektedir, gerçekte otuz veya daha fazlasının dışında sadece yaklaşık yarısı ülkenin konuşma dilini bilmektedir, bunlar başlıca memurlar ve vergi tahakkuk memuru, yargıç muavinidir; üç müstantikten* biri, davanın tahkiki için mutlak bir biçimde elzem olmasına karşın, çok az Arapça bilmektedir[93].

1908 öncesi ve sonrası mahalli yönetimdeki çeşitli Türkleştirme tedbirlerine karşı tepki birçok yerleşim yerinden gelmiştir. Alt komisyondaki Suriyeli vekiller politikasını değiştirmesi için hükümete baskı yapmışlardır. Beyrut eyalet mebusu Süleyman el-Bustani'ye göre, Suriyeli vekiller kısmen başarılı olmuşlardır. İttihat ve Terakki'yle iyi ilişkileri olan ve genelde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Arap milliyetçileri arasında bir arabulucu olarak rol oynayan el-Bustani, Eylül 1910'da Beyrut'ta yaptığı bir konuşmada merkezî hükümetin iki nokta üzerinde Suriyelilerin taleplerini kabul ettiğini zikretmiştir. Bunlar, mahalli vergi memurlarının görevlerine son verilmesi için daha önceden alınan kararın iptal edilmesi, Arapça'yı sadece Arap öğretmenlerin öğretmesi gerektiğinin kabulüydü. Bu ikinci karar, 1908 öncesi bir uygula-

yabancı üniversitelerin Osmanlı mezunlarına memuriyetlerini sürdürmeleri için izin verdi. Bkz. *a.g.e.*, 7 Temmuz 1910, 3.

* Müstantik: Sorgu yargıcı, *Türkçe Sözlük*, TDK (ç. n.).

93 Dışişleri Bakanlığı (FO) 371/1002/28562. Şam Konsolosu George Devey İstanbul sefiri Sir G. Lowther'e, 4 Nisan 1910; Ayrıca Philip Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus 1860-1920,* London, 1983, 122, n.18.

mayı yürürlükten kaldırdığı için özellikle önemlidir. Arap olmayan hakimler tarafından Arapça'nın göz ardı edilmesi şeklindeki bir diğer 1908 öncesi uygulama hakkında, el-Bustani bu konuyu sadece Adliye Nezareti'nin araştırdığını söylemiştir[94]. El-Bustani aynı ay içinde Kahire'de yaptığı bir diğer konuşmada, merkezî hükümetin herhangi bir Arap eyaletinde Arapça bilmeyen Türk memurları görevlendirmemeye karar verdiğini zikretmiştir[95]. Hatta El-Bustani'nin konuşmasını dikkate aldığımızda, İttihat ve Terakki'nin ilgili mahalli görevleri etkileyen alt kademe görevler hakkındaki daha önceki politikasını iptal etmesi sonucunu çıkarmak adil olacaktır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kararının değişmesi 1908'den önce Türklerin elinde bulunan orta dereceli ve kıdemli memuriyetleri etkilememiştir. İstanbul'un vaad ettiği her şey, şekilde bir değişikliktir, özde değil, yani Arapça bilmeyen Türklerin yerine Arapça konuşanları göndererek bütün bu memuriyetleri doldurmuştur.

Bu son noktanın önemi göz ardı edilmemelidir. Bu durum merkezî hükümetin mahalli yönetimde Batı eğitimi almış orta sınıf Suriyeli Araplar'ın istihdamının engellenmesiyle sonuçlanan Abdülhamit politikasını, bilerek yada bilmeyerek devam ettirdiğini göstermiştir. Bunlar Suriye şehirlerinde İttihat ve Terakki'nin mahalli kollarının Arap özünü oluşturan aynı insanlardı. Bu, Abdülhamit otokrasisine karşı çıkan çok sayıda genç Suriyeli'nin, Arap kültürel milliyetçi cemiyetlerine daha erken dönemdeki üyeliklerinin, 1908 ve 1909'daki İttihat ve Terakki mahalli kollarına katılımlarıyla niçin çelişki yaratmadığını düşündüklerini kısmen açıklayabilir, ancak İttihat ve Terakki 1910 ve sonrasında onların mevkiini tersine çevirmiştir. Örneğin Abdülgani el-Ureysi, Abdürrahman el-Şehbender ve Şükrü el-Asali 1908 öncesi Arap kültürel topluluklarının üyeleri idiler ve 1908 ve 1909'da yerel İttihat ve Terakki Cemiyeti kollarının üyeleri olmuşlardır. Bu üç isimde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni bırakmış ve 1910'dan sonra aktif Arap milliyetçisi olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin içinde bulunan merkez komite ve mahalli Suriyeli kollar arasındaki çatışmanın bir diğer en görünür işareti, 1911'de Arap ve Türk üyeler arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Beyrut şubesinde bir ayrılığın olmasıyla ortaya çıkmıştır[96]. Ocak 1912'de bu şubenin 30 üyesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni dil anlaşmazlığı konusunu bahane ederek istifa etmekle tehdit etmiştir[97]. Bu istifaların hiçbir önemi yoktur zira bu mahalli İttihat ve Terakki Cemiyeti kolları evvelki yıllardan beri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkez komitesi tarafından gönderilmiş Türklerce yönetilmişlerdir. 1911'in başlarında, bir İngiliz muhabire göre,

> Türklerin kıskançlığı komitenin izlediği metotlar tarafından daha da ağırlaştı. Selanikli temsilcilerce yeniden organize edilen yerel Suriyeli komiteler neredeyse tamamen Türklerin ellerine geçmişti. Bir itibarlarının olmadığını gören Arap üyeler komiteye işti-

94 *Lisânü'l-Hâl* (Beyrut), 1 Eylül 1910, 3.
95 *A.g.e.*, 17 Ekim 1910, 2.
96 Dışişleri Bakanlığı (FO) 371/1491/4965, "Turkey: Annual Report, 1911"; İstanbul sefiri Sir G. Lowther'in, Londro'daki Sir Edward Grey 'e yazdığı 5 Şubat 1911 alınan raporu.
97 *el-Ehrâm*, 19 Ocak 1912, 1.

rak etmekten kaçınmış ve çoğu istifa etmeye başlamıştır. Onların açıkça ifade ettikleri hoşnutsuzlukları komite üzerinde hiçbir etki yapmamıştır. Şayet mahalli gazeteler Komite'ye karşı pervasız makaleler neşretmeye cüret ederlerse, Selanik tarafından, editör kalemine sıkı sıkıya sahip olsun ve mevsimsiz bir kazaya kurban gitmesin diye uyarılır, İstanbul'da daha önce iki defa gerçekleştirildiği için bu göz ardı edilmesi çok daha zor bir tehdittir.[98].

Büyük ölçüde kullanılmamış olan Birleşik Devletler Dışişleri Bakanlığı arşiv materyalleri yukarıda bahsedilen genel tabloyu teyit etmekte ve İstanbul'un verdiği sözlerin bazısını tutmadığını ama Türkleştirme sahasını oldukça genişletmeye çalıştığını ileri sürmektedir. Beyrut'ta Amerikan Başkonsolosu W. Stanley Hollins 16 Ağustos 1911'de Washington'daki devlet sekreterine geçtiği bir mesajda "Hükümet oldukça yavaş fakat muntazaman devam etmekte ve pratikte hiçbirisi Suriye'nin tamamının dili olan- Arapça'yı bilmeyen Türklerle Suriyeli memurların yerini değiştirdiğini"[99]

söylemektedir.

Şartlar yerel yönetimde orta ve alt sınıf Suriyelilerin istihdam şanslarını tehdit ederek, Arap-Türk çatışmasına yeniden hayat vermişti. 1911-12'de Traslusgarp üzerinde İtalya ve 1912'nin sonlarında ilk Balkan savaşındaki Osmanlı bozgunundan sonra her iki bölgeden gelen göçmenler Anadolu ve Suriye'ye doğru yol almışlardır. Bu kaybedilen eyaletlerde devlet hizmetinde olan bu göçmenlerden çoğu merkezî hükümet tarafından Suriye'de benzer mevkilerde yeniden istihdam edilmişlerdi. Örneğin 1912 sonlarında yerel gazeteler, İstanbul'da Adliye Nezareti'nden gelen bir emire riayet etmek için Beyrut'un ilk gezici mahkemesindeki Arap memur ve görevlilerin nasıl rütbelerinin düşürülmek zorunda kalındığını, bu mahkemede baş memur olarak Trablusgarb'dan gelen, Arapça konuşamayan göçmen bir Türk'ün görevlendirildiğini anlatmaktadır[100]. Balkanlar'dan gelen daha alt kademedeki memurlar hakkında da benzer hikayeler ortaya çıkmıştır[101]. Şükrü el-Asali ve Beyrut Valisi Hazım Bey arasında Mart 1913'de meydana gelen bir anlaşmazlık, Arap milliyetçilerinin ekonomik refahlarını yerel yönetimde Arapça'nın kullanımına bağladıklarında, nasıl en azından bunlardan bazılarının daha alt seviyedeki

98 *The Times* (London), 24 Mart 1911, 5. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Beyrut kolunun Arap ve Türk üyeleri arasındaki bir çatışma noktası için Bkz. Rashid Khalidi, *British Policy towards Syria and Palestine 1906-1914,*London, 1980, 228-29.

99 Amerika Birleşik Devletleri'nin 1910-1929 arasında Türkiye'nin içişleri ile ilgili kayıtları, 867.00/349. Beyrut'ta Amerikan Başkonsolosu W. Stanley Hollins'den Dışişleri Bakanı (Washington D.C.) (P.C.Knox)'a; Bununla beraber, Hollins'in merkezî hükümetin davranışının, kamu hukuku ve düzeninin sürdürülmesi olarak algıladığı şeyden kaynaklandığı yönündeki açıklamasından bahsedilmelidir. İstanbul'un niyetleri hakkında açıklamaların sayısız sebepten dolayı güvenilebilir olduğuna inanamam. Bu nedenlerden en önemlisi sadece yerel yönetim değil aynı zamanda merkezî yönetimden atılan Suriyelilerdir.

100 *el-Muqattam* (Kahire), 14 Aralık 1912, 1.

101 *A.g.e.*

yerel bürokratik sınıf için herhangi bir kaygı taşımadığını zihnimizde canlandırmaktadır. Yatıştırıcı bir hareket de, vali el-Asali'den Suriye'nin kuzeybatı sahil bölgesi olan Laskiye'ye yeni tayin edilmiş bir mutasarrıf olarak sorumluluklarını üstlenmesini istemiştir. El-Asali reddetmiş ve valiye niçin yabancı bir polis tarafından takip edildiğini sormuştur. Vali bu insanların tecrübeli ve Balkanların düşüşünün kurbanları oldukları şeklinde cevap vermiştir. El-Asali yerel bağlamda Arapça'nın rolünü vurgulamış, "Arap milleti, devletin tüm memuriyetlerinin devamında hiçbir pozisyona sahip değildir. Devlet, memurlarını fazilet, yerel dil ve gelenekler hakkında bilgi sahibi olmaları temeli üzerinde tercih etmek zorundadır. Geriye kalanlar ise diğer meslekleri geçinmek için tercih edebilirler" diyerek kısa ve özlü bir şekilde protesto etmiştir[102].

Bu problem Ağustos 1913'de Arap milliyetçiler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında varılan bir anlaşmadan 6 ay sonra bile çözülememiştir[103]. Beyrut'ta Amerikan başkonsolosu Hollins 24 Eylül 1913'de şöyle bir rapor sunmaktadı;

> Konstantinople'deki mevcut hükümetin iddia edilen, sözde Suriyeli ve Arap "reformculara" göre Suriye'deki ikincil pozisyonlara Arapça konuşamayan Türkler atanmayacağı ve bu gibi atamalarda tercih hakkının daima Suriyelilere ve Araplara verileceği vaatlerine rağmen, Hükümet eski yerli Beyrut polis komiserlerinin altısını Basra'ya transfer ederek ve onların yerine Beyrut'a tamamıyla yabancı ve bir kelime Arapça anlamayan Türklerle doldurmaya başladı.
>
> Basra'ya gitmeleri emredilen komiserler, onlar için ailelerini yanlarında götürmelerine elverişli olmayan Basra gibi bir yere gitmektense, beklenildiği gibi istifa ettiler. Bu, Suriyeli bir memurdan kurtulmak için çok uygun bir yoldu; o yaşamasının imkansız olacağı uzak bir yere gönderilmesi sonucunda istifa edecek ve Trablusgarp ve Makedonya'dan kovulan kalıtsal olarak eski memur ailelere mensup çok büyük bir güruhun, memuriyet sahibi 100 tane aç Türk'e bir yer açacaktı.
>
> Polis personelindeki bu değişikliklere ek olarak, kuzey Makedonya'da görevlerini kaybetmiş ve hiç Arapça anlamayan 10 Türk Beyrut'a henüz ulaştılar ve mahalli malî işlerde görevlendirildiler[104].

Bu noktada Arap milliyetçiler, Arap eyaletlerinde resmi dil olarak Arapça'nın

102 *el-Ehrâm*, 15 Mart 1913, 1.

103 Tavfik Birru, *el-'Arab ve't-Turk fi al-'ahdü'l-dustûrî al-'Osmâni 1908-1914,* Kahire, 1960, 534-35.

104 Birleşik Devletler Dışişleri Bakanlı'ğının 1910-29 arası Türkiye İçişleri kayıtları, 867.00/578. Beyrut'taki Baş Konsolos W. Stanley Hollins'in Dışişleri Bakanı William J. Bryan (Washington)'na yazdığı rapor.

"Bağdat mekteb-i idadi-i askerisinden bu sene Dersaadet harbiye mektebine nakl eden efendilerin esna-yı rahda Halep'te bazı erkan ile beraber çıkardıkları grup," *Resimli Kitap*, Sayı 38, Mart 1328 [Mart/Nisan 1912]

kabul edilmesinde ısrar etmeye başlamışlardır. Görünüşte yatıştırıcı bir adım olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1910'da Süleyman el-Bustani tarafından söylenilen "Arap eyaletlerinde bütün memurlar Türkçe gibi Arapça'yı da bilmelidir" sözünü tekrarlamıştır[105]. Ama El-Bustani'nin bu sözü eyalet ve mahalli yönetimdeki üst düzey bürokratlara gönderme yapıyorken, İttihat ve Terakki Cemiyeti bunu yerel yönetimde alt kademedeki memurlara gönderme yapmak için kullanmıştır. Bazı Arap milliyetçilerinin tepkisi çabuk geldi. 9 Ocak 1913'de Osmanlı Adem-i Merkezi Partisi (el-Hizbu'l-la Merkeziye el-İdariyye el-Osmani) Kahire'deki merkezinden yayınladığı bir bildiride, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, muhabir ya da yazarlık gibi ufak işlerdekileri bile, çoğu Türkçe bilmediği için, ikinci derece yerel memuriyetlerden mahrum edeceğini söylüyordu. Bu bildiriye göre Türk mandasına bilgi vermek, Suriyelilere yerel hükümet hizmetinde atanma kapılarının açılması yerine, kanun adına sahip oldukları işlerden binlercesini kovmakla eşdeğerdi"[106]. Binlerce alt seviyedeki memurun kariyerleri için bu özel referans hiç şüphesiz partide düşük ve orta seviyeli devlet memurları hakkında bir endişe bırakmamakta, aynı zamanda Suriye'deki harekete verilen desteğin tahmin edilenden çok

105 Dışişleri Bakanlığı (FO) 195/2451/423; İstanbul'daki Sir Gerard Lowther'ın Londra'da bulunan Sir Edward Grey'ye yazdığı rapor, 25 Eylül 1913.
106 *Mir'atü'l-Garb* (New York), 12 Kasım 1913, 4.

daha geniş bir tabana dayandığını ortaya koymaktadır. Elbette imkansız olmamakla birlikte, Suriyelilerin yerine koymak için yeteri kadar iki dilli alt kademedeki Türk memur bulmak zor bir iş olacaktı. Ama Arapçıların, iki dilde beceri ehliyetinin bu durumda ciddi bir şart olmadığı ama Türklerle Arapların yerlerinin değiştirilmesini sağlayacak sade bir yol olduğu faraziyesi üzerinde ilerledikleri görülmekteydi. Mahalli idarede Türk memurların en üst düzeydeki mevkilerin çoğunu ve gerçek Suriyelilerin daha düşük düzeydekileri ellerinde tuttukları çok iyi bilinmekteydi[107] .

Gerçekten de mevkiler ve memuriyetler için bir çatışma olmasına rağmen, bu sadece geleneksel Arap eliti içindeki bir çatışma değil, aynı zamanda Türk ve Suriyeli Arap elitleri ile elit olmayan orta ve merkez eyalet ve mahalli bürokrasinin tüm kademelerindeki karakterlerden alt sınıf profesyonel gruplar arasındaki toplumsal bakımdan oldukça anlamlı bir çatışma olduğu sonucunu çıkarmamızı sağlar. Fakat bürokrasinin dışındaki gruplar da bir rol oynamıştır, mahalli tüccarlar, avukatlar ve serbest meslek üyeleri de göz ardı edilmemelidir.

Politik Boyut

Politik bir hareket olarak erken Arap milliyetçiliği, Türk milliyetçiliği ve Pan-Türkizm'e muhalif en az üç eğilimin sonucuydu; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türk merkezli (Turcocentric) Osmanlıcığı; ve Avrupa'nın ya da bilhassa Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Jön Türk döneminin (1912-1914) ikinci kısmında Suriye'nin sömürgeci kontrolüne hakim olan Fransa'nın beklentileri.

İlk eğilim 1908'den önce ve Abdülhamit'in hükümdarlığının sonuna doğru ortaya çıkmaya başlamıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında, bir Türk milliyetçilik hareketi "Osmanlı ve Müslüman köklerinin aksine" Türk mirasını vurgulamaya başlamıştır[108]. Bununla birlikte, bazı Müslüman Arap entelektüeller bir Arap ruhani halife fikrini tartışıyorlardı. Bu bazen Türk ve Arap yayınlar arasında polemiğe de yol açmıştır[109]. Bu eğilim temelde kültürel ve/veya dinî olmasına rağmen, 1908 ve sonrasında siyasî bir önem kazanmıştır. Bundan Yıldız'da Suriyeli Arapların oynadığı rolün kıskanılmasıyla birlikte, açıkça 1908'de yeni Türk askerî ve sivil elitler tarafından tasarlanan Arap karşıtı ifadeler sorumlu tutulabilir[110]. İstanbul'da bir Arap öğrenci Ahmed Kadri, kendisi ve diğer iki arap öğrenci Avni Abdilhadi ve Muhammed Rüstem

107 *el-Mufid*, 6 Nisan 1911, 3. Hesaplamalarına göre, Süleyman el-Bustani Beyrut Eyaleti'nde memurların yalnızca yüzde yedisinin Türk olduğunu söylemiştir. Bkz. *Lisânü'l-Hâl*, 17 Ekim 1910, 2.

108 Landau, *Pan-Turkism in Turkey*, 30.

109 1908 öncesinin polemikleri için bkz. Arminius Vambery, Western *Culture in Eastern Lands: A Comparison of the Methods Adopted by England and Russia in the Middle* East (New York, 1906), 275.

110 Muhibbi'd-Dîn el-Hatib, "Introduction", *ed-Duktûr Salâhe'd-Din el-Kâsimî 1305-1334 (1886-1916)*: *Âsâruhu*, ed. Muhibbi'd-Dîn al-Hatib (Kahire, 1959), iv; Darvaza, *Naş'atu'l-haraka el-'Arabiyya*, 303.

Haydar İstanbul'da Genç Araplar Cemiyeti (Cemiyetü'l Arabiyye el-Fetat) adı altında, Jön Türk Devrimi'nden yalnızca dört gün sonra, Jön Türk Cemiyeti çizgisinde gizli bir cemiyet oluşturma düşüncesine sahip olduklarını belirtir. Onları harekete geçiren şey, Anayasanın yeniden ilan edildiği gün bir Türk ordu memurunun etnik kökenlerini vurgulayarak Abdülhamit'in Arap danışmanlarını açıkça ifşa etmesidir[111]. Benzer olaylar Türk basınında da yazılmıştır[112]. Arap bağımsızlığı tartışılmasına rağmen, bir programın ilk parçası değildir ve el-Fetat'ın üyelerinden birisince tanımlanan "fısıltıların" ötesine gitmemiştir[113]. Bu cemiyet, esasında Suriyeli-Arap öğrencilerden meydana gelen bir grup tarafından 1911'de Paris'te kurulduktan sonra kurumsal bir yapı kazanmıştır[114]. Selahattin el-Kasimi 1909 başında, İstanbul'da yüksek öğrenim enstitülerinde çok sayıda önde gelen Türk hocaları da içeren, bazı Türkler'in yaptığı Arap-karşıtı hakaretler ve tanımlamalar karşısında[115], Arapların milliyetçiliğin prensiplerine hızla sahip olmalarını yazmış ve "onların ilk önce Arap, ikinci olarak Osmanlı olduklarını" söylemiştir[116]. Birinin millî haklarını savunmak, Osmanlı Devleti'ni şekillendiren bütün farklı etnik unsurlar arasında bir denge için önemlidir. El-Kasimi'ye göre, Osmanlıcılığın sınırları içinde Arap ve Türkler'in de dahil olduğu bu unsurlar arasında politik işbirliği alternatifi yoktur[117].

İkinci eğilim 1908 devriminin sonucu olarak ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlı devlet işlerini dolaylı ve daha sonra doğrudan kontrolünde gelişmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve diğer Türk Kültür dernekleri politik Osmanlıcılığa bağlılıklarını ilan etmiş, çoğu Arap tarafından Türk milliyetçileri olarak algılanmışlardır. Muhibbüddin el-Hatip, Arapların başlangıçta anayasal yönetimin geri dönüşünü memnuniyetle karşıladığını, fakat kısa bir süre sonra hayal kırıklığına uğradıklarını söylemiştir. El-Hatip İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin içindeki bir hizibi, Türklerin ellerinde devlet gücünü toplamayı amaçlamakla ve sömürgeci Fransa'nın Cezayirlilere yaptığı gibi davranmakla suçlamıştır[118]. Bu algılama, Arap öğrencilerin pek çok millî cemiyet ve dernekler kurmasına yol açmıştır[119]. İstanbul'da İttihat ve Terakki

111 Ahmad Kadri, *Muzakkirâti 'an el-Savra al-'Arabiyya el-kubrâ* (Şam, 1956), 6-7. Jön Türkler dönemi boyunca İstanbul'da kurulan Arap Cemiyetlerinin çoğu, Jön Türkler cemiyetine ya da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bir tepkidir. al-Şihabi, *el-Kawmiyya el-'Arabiyya*, 67-68.

112 Blake, "Training Arab-Ottoman Bureaucrats", 265-67.

113 Tavfiqu'l-Suvaydî, *Muzakkirâtî: Nisf qarn min târîkhu'l-'irâq ve el-qadiyya al-'arabiyya* (Beyrut, 1969), 24.

114 Qadrî, *Muzakkirâti,* 11.

115 *ed-Duktûr Salâhe'd-Din el-Kâsimî,* 72-73. İstanbul'daki eğitim kurumlarında Türk Derneği'nin üyeleri olan bazı Türk profesörlerin adları için bkz. Masami Arai, *Turkish Nationalism in the Young Era* (Leiden, 1991), 9, Tablo 1.

116 El-Kasimi bu düşünceleri 8 Şubat 1909'da *Damascene Newspaper el-Muqtebas'*da yayınladı; *ed-Duktur Salah, 72-75.*

117 *A.g.e.,* 74-75.

118 El-Hatîb, "Min muzakkirât Muhibbi'd-Dînü'l-Hatib", *Majallat al-Avqâf al-Islâmiyya* (Şam) 1 (1945-46): 19.

119 *A.g.e.*

Cemiyeti'nin Arap üyeleri iç karar alma dairesinden dışlanmaktan şikayet etmişlerdir[120]. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türkçe ve Pan-Türkçe kültürel yayınları ve Türk Derneği (1908), Türk Yurdu (1911) ve Türk Ocakları (1912) gibi derneklere desteği, pek çok Arap milliyetçisinin hatıratında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlıcılığı ve İslâm'ı terk ettiğinin ve Türk milliyetçiliğine sarıldığının kanıtı olarak gösterilmektedir[121]. Bununla beraber politik düzeyde Jacob Landau, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eşzamanlı olarak farklı coğrafi alanlarda Türk milliyetçiliği, Osmanlıcılığı ve Pan-İslâmizmi vurgulayan pek çok yaklaşımı takip ettiğini söylerek hedefe daha da yaklaşmıştır[122]. Ernest Dawn ilk çalışmalarından birinde "Türk Osmanlıcıların hareketlerinde asla tutarlı olmadıklarını, Osmanlıcılığı konuşurken Türkizmi uyguladıklarını" yazmıştır[123]. Bu niçin Arapçıların İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni dış politika aracı olarak sadece İslâmı ve Pan-İslamizmi kullanmakla suçladığını ve Türk dilini Arapça kelimelerden "arındırma" çağrılarına kızdıklarını açıklamaktadır[124]. Diğer iki gerçek, İstanbul'da Türk ve Pan-Türk milliyetçi derneklerin kurulması ve Avrupa'da ve merkezde Türk öğrencilerin bu derneklerin en aktif üyeleri olması[125] bir çift simetri sergilemektedir. Jön Türk döneminin ilk safhası boyunca Arap kültürel ve politik milliyetçi cemiyetlerin merkezleri başlangıçta içeride gelişmemiş, fakat dışarıda Suriye, esasında İstanbul'da –"bir Arap milliyetçisine göre"[126] Arap rönesansının yuvası- ve Paris'te gelişmişti. Üstelik, üyelerinin büyük çoğunluğu bu şehirlerden birisinde yaşayan Arap öğrencilerdi. Arap öğrencilerin kendilerini tanımlamak için kullandıkları ve onları tanımlayan hakiki ad "Arap Gençliği (eş-Şabiba al-Arabiyye)" bu gerçeği göstermektedir. Bu nedenle Arap milliyetçiliği, hem çok hem çeşitli yönlerinden birinde, milliyetçi Türk hareketine karşı gelişen genelde bir Suriyeli Arap öğrenci hareketidir. Bu hareketin amaçlarından biri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Arap öğrencileri Avrupa'da eğitim için ödenen devlet burslarından mahrum etmesini şikayet etmektir[127]. Trablusgarb ve Balkanlar'ın kaybı farklı bir Arap milliyetçiliğine, Osmanlı İmparatorluğu'nun saldırıya açık olduğunu ve parçalanabileceğini düşünen bir anti-sömürgeci politik harekete yol açtı. Arapçılar Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrı bir Arap varlığını tartıştıkları bu süreçte, "imparatorluğun çöküşü" şartına bağlı olarak bunu

120 (Daghir), *Savrat al-'arab*, 52. 1908'den önce İttihat ve Terakki'nin Türk üyelerinin Arap üyelere karşı tutumları hakkında bkz. M. Şüktü Hanioğlu, "The Young Turks and the Arabs before the Revolution of 1908", *Origins of Arab Nationalism*, 31-49.

121 El-Hatîb, Introduction, *ed-Duktûr Salâh*, iv; Darvasa, *Naş'atu'l-haraka al-'arabiyya*, 302.

122 Landau, *Pan-Turkism in Turkey*, 45-47.

123 Dawn, "The Rise and Progress of Middle Eastern Nationalism", *Social Education*, January 1961, 22.

124 Al-Khatîb, Introduction, ed-Duktûr Salâh, iv; el-Kâsimî, *al-Duktûr*, 92.

125 Bir örgüt yurt dışındaki –özellikle İsviçre, Fransa ve Almanya'daki Türk öğrencilerin ayrı örgütlenmelerinin adı olan Türk Talebe Yurdu'nu çağrıştırır; Bkz. Landau, *Pan-Turkism in Turkey*, 39.

126 El-Suvaydî, *Muzakkirâtî*, 21.

127 *Al-Muqtabas*, 17 Mayıs 1911, 3.

yaptılar[128]. Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya eyaletlerinin taksimi hakkında Avrupalılar'ın yaptığı tartışmalar açıkça yürütülmekte ve imparatorluğun tümünde bilinmektedir[129]. Bununla beraber, Suriye meselesinde, Fransız sömürge yönetimi Arapçılara göre en başta gelen tehdittir. Arap siyasî cemiyetlerinin yeni bir grubunun teşekkülü bu noktada olmuştur. Reşid Rıza, onun ve pek çok Suriyeli göçmenin Aralık 1912'de Kahire'de Osmanlı Adem-i Merkeziyet partisini kurmalarına yol açan, Suriye'nin bir diğer Trablusgarp olma ihtimali düşüncesi olduğunu söylemiştir[130]. Iraklı ve Suriyeli askerî memurlardan meydan gelen El-Ahd gizli cemiyeti de bu zamanda ortaya çıkmıştır. Onun varlığına Arap ve Türk memurlar arasındaki ideolojik çatışma tesir etmesine rağmen[131] hakikatte Trablusgarp ve Balkanlar'daki çözülmeden kısa bir süre sonra oluşmuştur. Türk komutan Cemal Paşa kendi hatıratında Arap ordu memurlarının Birinci Balkan Savaşı boyunca siyasî açıdan huzursuz olduklarından bahsetmiştir[132]. El-Ahd'ın lideri Aziz Ali el-Mısrî Trablusgarb'da İtalyanlara karşı savaşta Osmanlı güçlerini komuta etmesinden sonra 1912'nin sonunda İstanbul'a dönmüştür. Arap iç bağımsızlığı ve bir federal Osmanlı Devleti isteyen El-Ahd'ın programına rağmen, el-Mısrî Batı'dan Doğu'ya savunma için Arap-Türk işbirliğinden de bahsetmiş ve halifeliğin Osmanlı hanedanının ellerinde devam etmesinde ısrar etmiştir[133]. Arap basını Bağdat, Basra, Halep, Beyrut ve Kudüs'teki mahalli önde gelenlerin, merkezi hükümeti Adem-i Merkeziyetçilikte anlaşmaya ve Trablusgarb'ın kaderini değiştirebilecek tedbirleri yürürlüğe koymaya ve onlara kendi başlarına Avrupalılarla anlaşmaya varmalarına izin verilmesini istediğini yazmıştır[134]. 1912'nin sonunda Birinci Balkan Savaşı'nda Osmanlı yenilgisinden sonra[135], Emin Said, acı çeken Balkan Müslümanlarının mezalime maruz kaldığı gibi Arapların da böyle bir mezalime maruz kalacağı korkusunun, Arap Müslümanları bir çözüm olarak Adem-i Merkeziyetçiliği düşünmeye sevk ettiğini yazmıştır. Bu çözüm Arap Eyaletleri herhangi bir savunma aracından yoksun olduğu için özellikle acildir[136]. Diğer kaynaklar olayların bu durumunu teyit etmektedir. 29 Kasım 1912'de Beyrut'ta Amerikan başkonsolosu Hollins durumu şu şekilde gözlemlemişti;

> Daha öngörü sahibi Suriyelilerin büyük bir çoğunluğunun, Fransa'nın Suriye hakkında bazı planlara sahip olduğuna inandıkları, ama buna karşın bu mezkur Suriyelilerin küçük bir kısmının bu planlara büyük bir lütuf gözüyle baktığı; ve "montcalm"

128 Dawn, "Origins of Arab Nationalism", 13; Khalidi, "Social Factors", 56-57.

129 Amin Sa'id, *el-Sawra al-'Arabiyya*, 1:13.

130 el-Menâr (Kahire), 17 (25 Nisan 1914), 395.

131 Majid Khadduri "'Azîz 'Alî al-Masrî", 149; Nûrî al-Sa'id, *Muzakkirât Nûri el-Sa'îd 'an el-harekâtü'l-'askariyya lil-cayşü'l-'arabî fi'l- hicâz ve sûriye 1916-1918*, 2nd ed. (Beyrut, 1978), 20.

132 'Ali Ahmad Shûkri, trans., *Muzakkirât Camâl Paşa* (Kahire, 1923), 90.

133 Kadri, *Muzakkirâtî*, 14; el-Ahd'ın programı ve onunla ilgili tartışma için Bkz. Birru, *al-'Arab ve't-Turk*, 557-61.

134 *el-Ahrâm*, 16 Aralık 1912, 1.

135 (Daghir), *Savratu'l-'Arab*, 57; Sa'id, *el-Savra el-'Arabiyya*, 1:13.

136 Sa'id, *el-Savra el-'Arabiyy,* 1:13-14.

> ve “Henri IV” adlı iki Fransız savaş gemisinin Türkiye ve Balkan devletleri arasında aniden patlak veren savaşa gönderilmesi bazı Mısır gazetelerince Fransa’nın Suriye’de bazı özel çıkarları olduğunun bir göstergesi olarak düşünüldü.
>
> İlk dragomanımız şehirdeki güncel konuşma mevzunun Fransız Başkonsolos Vekili’nin Beyrut Valisi’ne verdiği sözlü ültimatom olduğunu, Vali’yi, şehirdeki herhangi bir kargaşa’nın Fransız denizciler tarafından derhal bastırılacağı şeklinde bilgilendirdiğinde, Suriye topraklarında Fransız silahlı kuvvetlerinden her hangi biri gerekli olabilir diye bu amaçla karaya çıkarılacak Fransız denizcilerin daha sonra gemilerine dönmek için her hangi bir acelelerinin olacağı varsayılamayacağı ve işin doğrusu kimsenin şehirden ne zaman çekileceklerini de söyleyemeyeceğini bana bildirdi.[137]

Fransız devlet adamları Osmanlı İmparatorluğu yıkılırsa Suriye’nin bir Fransa sömürgesine dönüştürülmesi yönündeki heveslerini gizlememişlerdir. Balkan milletleri Osmanlı ordusunu mağlup edip İstanbul’a 40 mil’den daha az uzakta olan Çatalca hattına ulaştığında, Fransız gazetesi *Le Temps* bir “Suriye sorunu” ve Doğu Hıristiyanlığı’nın korunması ihtiyacı bahanesi altında Suriye’nin işgalini savunmuştur. Bu, Arap milliyetçilerden sert tepkiler almıştır. *El-Muktebas’*ın editörü Muhammed Kürd Ali, şehirdeki Fransız konsolosu M. Ottavi’nin, Paris’te Dışişleri Bakanı Raymond Poincare’e gönderilecek kadar önemli olduğunu düşündüğü bir makale yazmıştır. Muhammed Kürd Ali, okuyucularına Cezayir’de Fransız sömürgeci tutumunu hatırlatarak hem Fransız hükümetine hem de Fransız basınına saldırmıştır. Sözlerine şu şekilde devam etti:

> Avrupa’da bir Makedonya sorunu olduğu çünkü Makedonya’nın Makedonyalılara ait olması gerektiği söylenmektedir. Aynı mantıkla, eğer bir Suriye sorunu varsa bu Suriye Suriyelilere ait olmadır, Fransızlara değil anlamına gelmektedir, çünkü Suriye Osmanlıdır ve bu eyaleti ve diğerlerini savunmak için Osmanlı İmparatorluğu’nda yeteri kadar kan ve hayat hala olduğu sürece Osmanlı kalacaktır[138].

Benzer fikirler Mısır’da yaşayan Suriyeli Arapçılar tarafından da ifade edilmiştir. Osmanlı Adem-i Merkeziyet Partisi başkanı Refik el- Azm şöyle yazmıştır:

Suriye, Osmanlı Devleti onu savunabildiği sürece Osmanlıdır.

137 Records of the United States Department of State relating to the Internal Affairs of Turkey 1910- 29, 867.00/438. W. Stanley Hollins, consul-general (Beirut) to [P. C. Knox] secretary of state (Washington, D.C.).

138 Ministere des Affaires lttrangeres (Quai d’Orsay, Paris), N. S. Turquie. Syrie-Liban, No. 118 Decembre [1912], Direction Politique et Commerciale D44/1, 129. M. Ottavi, Fransız konsolostan (Şam) Raymond Poincare, Dışişleri Bakanlığı’na (Paris), 24 Aralık 1912.

> Allah esirgesin Osmanlı çökerse… Suriye Arap toprağından ayrılamaz bir Arap ülkesidir (el-cismü'l-Arabî), Suriye'nin sorunu Arap sorununun parçasıdır çünkü Suriye Doğu kapısı ve güneydee el-hicaz ve Necd kapısıdır…Suriye ilk önce Osmanlı, ikinci olarak Arap'tır ve Suriye herhangi bir yabancı müdahalesini reddeder. O kendi halkının ve Osmanlı Devletinin egemenliğinden başkasını tanımaz. Suriye milletinin çoğunluğu Osmanlılıklarını ve sonra millî birliğini önde tutmaktadır… ve millî hayatını sonra erdirecek sömürgeleştirme politikası istememektedir[139].

Selahaddin el-Kasimi, reform ve yabancı işgali tehlikesini ortadan kaldırmak için kendine güvenme gereksinimi yoluyla 1912 sonunda Suriye Eyaletlerinde Adem-i Merkeziyetçilik talebini açıklamıştır[140]. Muhibbüddin el-Hatip, Osmanlı Devleti'nin zayıflığını sahip olduğu köklerdeki Osmanlı milletinin zayıflığından kaynaklandığını iddia etmiştir. Hem millet hem de devletin hastalıklarının tedavisi "yönetimin adem-i merkezîleşmesi ve siyasî merkezîleşmede" yatmaktadır[141].

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi boyunca Suriyeli Araplar arasında iş başındaki kültürel, sosyal ve siyasî güçler, ilişkili şekillerde karşılıklı olarak birbirini etkileyen bir değil birkaç kimlik çerçevesini tanımayı onlar için zorunlu kılmıştır. Eğitimde Türkleştirmeyle karşılaştıklarında kültürel hayatlarında Arap dilinin merkezde olmasını istemişlerdir. Bu süreç 1908'den oldukça önce başlamış, fakat Jön Türk dönemi boyunca yoğunlaşmıştır. mahalli yönetimde iş ve mevkiler üzerine sosyal çatışmalar ülkenin milli hayatında Arapça'nın merkezîliğinin arkasına saklanmıştır. Merkezî yönetimde buna paralel bir sosyal çatışma, diller üzerinden bir tartışmanın arkasına kamufle edilememiş ve böylece bu sosyal çatışma, ilgili çalışanların etnik kökenleri yoluyla doğrudan yürütülmüştür. Bununla beraber, eyalet yönetiminde çatışma, iki dilde (Türkçe-Arapça) yeterlilik, fazilet ve devlet memurluğu üzerinde devam ettirilmişti. II. Abdülhamit, bürokrasi kesiminin ve eyalet yönetiminin dilini Türkleştirerek ve aynı zamanda eğitimli yeni Arap elitini tayin ederek Osmanlı Devleti'ni güçlendirmeye çalışmıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Arapları bürokrasiden dışlamak ve merkezden uzaklaştırmakla tehdit eden daha radikal bir Türk "bürokratik milliyetçiliği"[142] yoluyla, Osmanlı Devleti'nin güçlendirilmesi hakkında benzer bir politika izlemiştir. Tepki olarak Araplar, devlet mekanizmasında bir hisse sahibi olmak için ısrar etmişlerdir. Osmanlı, Arap ve Suriyeli kimliklerine eşit bir biçimde vurgu yapılmasına

139 *el-Mu'ayyed*, 24 Aralık 1912, 4.
140 *el-Duktûr Salâhi,* 57.
141 *el-Mu'ayyed*, 24 Aralık 1912, 1.
142 François Georgeon, "La monte du nationalisme turc dans L'Etat ottoman (1908-1914)", *Revue du monde musulman et de la Mediterranee* 50 (1988): 39.

"Açık bir liman olmak münasebetiyle bombardımandan masun kalması icap eden Beyrut'un İtalyanlar tarafından bombardıman edilmesi," *Resimli Kitap*, Sayı 38, Mart 1328 [Mart/Nisan 1912]

rağmen, Arap milliyetçiliği, Türk milliyetçiliği ve Avrupa sömürgeciliğine karşı politik bir tepkidir. El-Kasimi'nin Türk milliyetçiliğine karşı sözü "biz ilk önce Arabız, sonra Osmanlıyız"; El-Azm'in sözü ise tam tersine "Suriye ilk önce Osmanlı, ikinci olarak Araptır" ve Kürd Ali'nin sözü de Avrupalılara karşı "Suriye Suriyelilerindir".

Elbette Suriyeli Arapçılar homojen bir grup değildir. Onlar tam olarak milliyetçiliğin takımyıldızını ya da ilk milliyetçi eğilimleri oldukça temsil etmişlerdir. Fakat onların temel politik ideolojisi, Osmanlıcılığa bir tepki olarak değil, ama onun kaybolması ihtimaline karşı tepki olarak şekillendirilmiştir. Bununla beraber, Osmanlıcılık versiyonu Suriyeli Arapçıların adem-i merkeziyetçiliği ve "ulus-devlet yerine", "uluslar devleti" kavramını vurgulaması yoluyla kabul edilmiştir. "Bir millet, bir devlet" düşüncesine karşı, Arap milliyetçileri "birkaç millet, bir devlet" politikasında ısrar etmişlerdir. Sloganlarından birisi İttihadü'l ensar la tevhiduha[143] (bir asimilasyoncudan ziyade bir birleştirici, imparatorluğun unsurları arasında birlik). Arapçılar Osmanlı Devleti'ni politik meşruiyetin esas hazinesi olarak görmeye devam etmişlerdir, çünkü Osmanlı Devleti Batılı sömürgeci güçlere karşı, bir önceki düşünceye aykırı olarak, bir siper gibi görülmüştür. Onlar "millet" (ümmet) terimini değişik şekillerde kullanmışlardı: Onlar için, kesinlikle bir Osmanlı milleti vardı, ama bu Osmanlı milleti farklı etnik ve kültürel zemin ve karakteristiğe

143 *el-Mufîd*, 14 Mayıs 1911, 1.

sahip birçok milletten –Arap, Türk, Kürd, Ermeni vb.- meydana gelmişti. Arap milleti içinde Suriye milleti daha küçük, toprak bakımından daha sınırlıydı. Bu anlamda, yani Arapçılık bir ast-Osmanlı (sub-Ottoman) kavramı ve Suriyanizm bir ast-Arap (sub-Arab) kavramıydı; bunlardan biri, diğerlerini dışlamamıştır. Milliyetçi sadakat milletler üstü fikre çok fazla zarar vermemiştir. 19. yüzyıldaki durumuyla "Arapçı hareket bağımsızlığı hedeflemiyordu ama otonomi istiyordu. Balkan milliyetçiliğinden farklı olarak bu otonomizm, bağımsızlığa doğru bir ilk adım olarak düşünülmedi ama bir federasyona doğru ilk adım olabilirdi"[144]. Bu konu hakkında 20. yüzyılda Suriyeli Arap siyasî düşüncesindeki devamlılık; bir Suriyeli Arapçı lider Abdülhamit el-Zehrabi tarafından 1913'de "biz genel bir Osmanlıcı birlik bağına (cemi'a), özel bir Arap birlik bağına ve çok daha özel bir Suriyecilik birlik bağına sahibiz"[145] diye yazdığında ifade edilmiştir.

Özet: Bu makalede Mahmud Haddad Birinci Dünya Savaşı öncesinde Suriye'de Arap milliyetçiliğinin menşeini ikili bir tez ekseninde tartışmayı denemektedir. Birinci tez geleneksel Arap eliti arasında ihtilafa işaret eden toplumsal bir yaklaşıma dayanmaktadır. Birinci tezin ikinci kısmı ise ideolojiktir. Bu tez Arap milliyetçiliğinin Avrupa siyasî akımlarını yayan Lübnanlı Hıristiyan Arapların eseri olduğu fikrini ve ayrıca Birinci Dünya Savaşı öncesinde Jön Türk iktidarı süresinde Arap milliyetçilerinin özel gündemini reddetmektedir. Arapçıların iktidardaki İttihat ve Terakki Cemiyetini Türkleştirme politikaları için suçlayacak hiç bir sebebi yoktu ve bu politikalar 1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidara gelmeden önce zaten uygulanmaktaydı. Jön Türk dönemi boyunca Arabist sözcüler merkezi iktidarı Türkleştirme politikası takip etmekle suçladılar. Ayrıca Haddad çalışmasında "bir millet", "bir devlet" politikasının tersine, Arapçıların "farklı milletler", "bir devlet" politikasındaki ısrarlarına da vurgu yapmaktadır. İkinci tez Jön Türklerin altında Arap hareketinin sadece geleneksel bir grubun aracı olmadığını aynı zamanda farklı bir toplumsal tabanı temsil eden grupların ve yeni güçlerin Arap siyasetine girişi için bir araç olduğu düşüncesini ileri sürmektedir. Haddad'a göre bu tartışmada sadece kültürel, sosyal ve siyasî konular arasında bir ayrım yapılarak netlik sağlanabilir. Bu çalışmada bahsi geçen erken Arap milliyetçiliği olsa da, bu her üç alanda aktif, çok yönlü bir harekettir.

Anahtar sözcükler: Arap milliyetçiliği, Osmanlı, İttihat ve Terakki, Suriye, Hıristiyanlık, toplumsal katmanlar, Birinci Dünya Savaşı.

Re-thinking the birth of Arab nationalism

Abstract: In his article Mahmud Haddad discusses the origins of Arab nationalism in Syria before World War I around a twofold thesis. The first is a social explanation, pointing out that it was a traditional intra-Arab elite conflict**.** The second is ideological.

144 İlber Ortaylı, "Ideological Structure of Syria and Lebanon in the 19th Century and Ottoman Counter-Measures", *Revue d'historie maghrebine* 12 (Haziran 1985): 151.
145 *el-Mu'ayyed,* 3 Mayıs 1913, 4.

However this thesis rejects the idea that Arab nationalism was the creation of Lebanese Christian Arabs spreading European political doctrines and also the Arab nationalists' specific agenda during the Young Turk era before World War I. The Arabists had no grounds for accusing the ruling Committee of Union and Progress of turkification policies and these policies had already been practiced before Young Turks' coming to power in 1908. Arabist spokesmen during the Young Turk era have accused the central government of pursuing a policy of turkification. Haddad also emphasizes that the Arabists insisted on a policy of several nations-one state in contrast to the notion of one nation-one state. Second thesis advances the opinion that the Arab movement under the Young Turks was not the instrument of one traditional faction exclusively but also a vehicle for the introduction into Arab politics of new forces and of groups, representing a different social base. To Haddad, clarity in this debate can only be achieved through distinguishing among cultural, social, and political concerns. Although what is mentioned in this study was the early Arab nationalism, it was a multidimensional movement that was active in all three areas.

Key words: Arab nationalism, Ottomans, Union and Progress, Syria, Christianity, social bases, Fist World War.

Hanımlara Mahsus Milliyetçilik: Fatma Aliye ve Erken Milliyetçi Stratejiler*

Elif Ekin AKŞİT**

1908 sonrasında Osmanlı imparatorluğunda ortaya çıkan feminizm son yirmi beş yılda akademik çalışmalara konu olmaya başlamıştır (Toprak, 1986; 1988; Demirdirek, 1993; Çakır, 1994). Osmanlı feminizminin muhafazakârlık, sosyalizm ve özellikle milliyetçilik ile ilişkisi ise ancak son zamanlarda gündeme gelmektedir (Akşit, 2010b; 2008). Müslüman ve Gayrimüslim feministlerin katkıda bulundukları yayınlar[1] şimdi olduğu gibi ayrı ayrı değil de milliyetçilik başlığı altında birlikte incelenirse, feminizmin kadınlar için açtığı alanların milliyetçilikle biçimlenmesini tasvir etmeye adaydırlar. Bu makale ise bu geniş projenin sadece küçük bir kısmını gerçekleştirmekte, ilk kadın romancı olarak bilinen Fatma Aliye'nin (1862-1936) bazı yazılarını inceleyerek, II. Abdülhamit döneminde (1876-1908), yani İkinci Meşrutiyet öncesi yayımlanmış olan *Hanımlara Mahsus Gazete* dergisinin Osmanlıcılık ve milliyetçilik ile ilişkisini analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Tanzimat döneminin önemli devlet adamlarından Ahmet Cevdet Paşa'nın (1822-1895) kızı, yine bu dönemin önemli aydınlarından olan Ahmet Mithat Efendi'nin (1844-1912) ise öğrencisi olan Fatma Aliye günümüzde giderek artan bir ilgiyle karşılanmaktadır (Canbaz, 2005; 2010; Kızıltan, 1990). Bir yandan muhafazakârlığın, özellikle de feminizmin İslami türevlerinin mümkün olup olmadığı sorusunun peşinden giden yazarların ve okurların ilgisini çekerken, diğer yandan feminizmi sorgulanmaktadır (Barbarosoğlu, 2008; Canbaz, 2005: 14; Bekiroğlu, 1998: 386; Fatma Aliye ve Mahmut Esat, 2007: 51-55; Findley, 1995a; 1995b). Onunla ilgili eserlerin birçoğu Aliye'nin feminist saiklerle hareket ettiği sonucuna varmaktadır.[2] Ondokuzuncu yüzyıldaki seçkinci, kısmen ırkçı ve batı-merkezci feminizmle mücadele ederken kadınların kamusal hayata katılımı, evliliğin sorgulanması gibi konularla meşgul olan Fatma Aliye, feminizm kelimesini batı feminizmiyle özdeşleştirse - ki batılı feministler de öyle yapıyorlardı - ve bu yüzden kendisi için feminist

*Süha Ünsal ve Elifhan Köse'ye teşekkürlerimle.
** Ankara Üniversitesi, SBF
1 Mesela bakınız (Ekmekçioğlu ve Bilal, 2006)
2 Özellikle Findley, 1995a, 1995b.

tanımlaması yapmasa da pek âlâ da feminist mücadelenin içinde yer almıştır. Hatta Aliye'nin feminizmi ancak yeni yeni ortaya çıkan üçüncü dünya feminizmleri için bir ilham kaynağıdır ve bu ilhamın etkisi Aliye üzerinde çalışıldıkça ortaya çıkacaktır. Fatma Aliye'nin İslamcı mı milliyetçi mi olduğu muamması da özellikle Ondokuzuncu yüzyılda milliyetçilikte fazlasıyla iç içe geçmiş olan feminizminin daha iyi anlaşılmasıyla çözülebilir. Bu yazıda, Fatma Aliye'nin İslam'la bağdaştırdığı - ve günümüzde muhafazakârlıkla milliyetçilik birbirinden tamamen ayrılabilirmiş gibi İslamcılığa yontulan - fikirlerinin gerçekte milliyetçiliğe bir alternatif oluşturup oluşturmadığını, özelde Aliye'nin Osmanlıcılığını ve genelde Osmanlıcılığın milliyetçiliğini sorunsallaştıran bir perspektifinden değerlendireceğim.

Feminizm, Milliyetçilik ve Basın

Milliyetçilik ve feminizmin birbirinden kolay ayrılmayan kavramlar olması (West, 1997), kendisini var olan literatürde en iyi milliyetçiliğin annelik söyleminin uzun süre feminist kadınlarca da benimsenmiş olması olgusunda ortaya serer (Allen, 2005: 161-162; Baron, 2000; 2005; Najmabadi, 1997a, 1997b; Baydar, 2002; Sklar, 1993; Sinha, 2000; Sen, 1993; Bagchi, 1990; Blom, Hagemann, Hall. 2000; Jayawardena, 1986; Yuval-Davis, Anthias, Campling, 1989; Yuval-Davis, 1997; Kandiyoti, 2000: 491-494; 1991; Walby, 2000; Chatterjee, 1990).[3] Milliyetçilik ve kadınlara dair önemli tartışmalardan biri kadınların uluslaşma sürecinde kenara itilip ezildikleri mi (Enloe, 2000; Walby, 2000), yoksa uluslaşma sürecini bizzat kendi elleriyle mi inşa ettikleri meselesidir (West, 1997: xi-xxxvii). Birçok meselede olduğu gibi burada da önermelerin ikisi de doğrudur. Küresel bağlamda, genelde kadınlar ve özelde feministler bir yandan oy hakkı, devlet yönetimine katılım gibi siyasetin yaygınlaşmasının araçlarından biri olan milliyetçi süreçleri destekler hatta kendi mücadelelerini milliyetçi mücadelenin bir parçası kılarken, diğer yandan iktidara geldiklerinde eski sistemi kadınların aleyhine sürdürmeye pek meraklı olan milliyetçi elitler tarafından dışlandılar. Bunda şaşırtıcı bir taraf yoktu aslında, feminizmin tüm kadınları içermeye açık söylemiyle milliyetçiliğin tüm diğer milletleri ve diğer gayrı-milli emelleri dışlamaya meraklı söylemleri hikayenin en başından beri çelişmekteydi. Ama feminizmin kapsayıcı idealleri bir yandan da milliyetçiliğin daraltıcı söylemleriyle şekillendiğinde daha elde edilebilir bir hal alıyordu (West, 1997). Bu yazının ilerleyen sayfalarında geri dönülecek önemli bir nokta milliyetçiliği besleyen gelişmelerin arasında basın (Anderson, 1991) gibi feminizmin de yer aldığıdır (West, 1997). Kadın dergileri konusunun bu yüzden milliyetçilik analizinin göbeğinde bir konu olması kaçınılmazdır. İşin şaşırtıcı tarafı, örneğin Osmanlı kadın hareketiyle özdeşleşen *Kadınlar Dünyası* (1913-1921) dergisinin hikayesinde olduğu gibi var olan analizlerin şimdiye kadar bu bağlamda ancak çok kısıtlı olarak okunmuş olmasıdır (Çakır, 1994; Akşit, 2002). Halbuki dergi, feminist hareketle

3 Bu eserlerden kimi ve Ayşe Gül Altınay'ın değerli girişi için bakınız Altınay, 2000.

olduğu kadar milliyetçi hareketle de özdeşleştirilebilirdi (Akşit, 2002). Ama bu özdeşimi daha iyi anlamak için belki de bir yirmi sene geri gitmek, basın, milliyetçilik ve feminizmin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilişkisine daha görünür olmaya başladığı andan itibaren bakmak gerekir. Bunun için de - her ne kadar, mesela Mısırlı kadın dergileri de aynı dönemde çıkmaya başladıysa da[4]- *Hanımlara Mahsus Gazete* (1895-1908) iyi örneklerden biridir.

Hanımlara Mahsus Gazete gerek ilerici ve gerekse muhafazakâr çevrelerde muhafazakâr bir dergi olarak bilinir. İslami bir çerçevenin, örneğin sosyalist bir çerçevede olduğu gibi feminizmle milliyetçiliğin eşgüdümü denklemine bir çeşitlilik getireceği beklenebilir. Ama birinci durumda olduğu gibi (Akşit, 2008) ikincisinde de bu alternatif gelişmemiştir. Örneğin bu derginin önemli yazarlarından olan ve feminist gayelerle uyumluluğu muhafazakârlığının derecesiyle ölçülemeyecek olan Fatma Aliye, bu dergideki yazarlığı aracılığıyla batı feminizmiyle cebelleşmiş, ama doğu ve batı milliyetçiliklerini birbirinden ayırt etmemiştir (Abu-Lughod, 1998a). Batı milliyetçiliğiyle baş etmenin tek ve pek çetrefilli yolunun kendine özgü milliyetçilikler geliştirmekten başka bir şey olmaması (Chatterjee, 1993, 2004) gerek Fatma Aliye'nin gerekse daha sonraki feminist kuşakların kaderini de elbette belirlemiştir.

Basın, milliyetçilik ve feminizm üçlüsünün buluştuğu, batı milliyetçiliğinin yöntemlerini kullanarak ona direnmenin gerçekleştirildiği en başarılı stratejilerden bir tanesi geçmişin yeniden icadıdır. Basın yoluyla bilinen geçmiş yeniden ve milliyetçiliğe daha uygun olarak yazılır (Hobsbawm, 1992; Huyssen, 2003). Almanların Cermen (Teutonik) şövalyeleri, Ziya Gökalp'in (1876–1924) eski Türkleri keşfi bu stratejinin örnekleridir. Daha az bilinen - ama daha çok kabullenilmiş olan - ve ilerleyen bölümlerde ayrıntısıyla göreceğimiz bir örnek Yeni Osmanlılar'ın Asr-ı Saadet'i yeniden keşfidir. Feminizmin bu stratejiyi kullanışı hakkında elimizde akademik bir analiz bulunmamaktadır. Halbuki Fatma Aliye Yeni Osmanlı düşüncesine paralel bir şekilde İslami figürleri geçmişten gününe taşıyarak modern kavramların muhafazakâr çerçevelerde yeniden sunulabilmesini sağlamış, bunu basın yoluyla yaparken de milliyetçiliğin ve feminizmin en kristalize örneklerini birbiri ardına sunmuştur (Fatma Aliye, 1895: 3). Bu makalede Osmanlı İmparatorluğu'nda feminizm, milliyetçilik ve basın üçlüsünün ve *Hanımlara Mahsus Gazete* ve Osmanlıcılığın tanıtımından sonra bu geçmişin icadı stratejisinin ayrıntıları üzerinde durulacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu Örneği

İlk gazete *Takvim-i Vekayi*'den başlatılan Osmanlı basın hayatı - halbuki sırf Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın kendisi bile bu tarihten önce iki gaze-

4 İskenderiye'de 1892'de çıkan Hind Nawfal'in *al-Fatah* dergisi. Orada da 1908 sonrası yeni bir dalga gelecek ve Hind Nawfal gibi Suriye'li bir Hristiyan olan Labiba Haşim'in *Fatat al-Sharq* (1906-39) ve Malaka Sacd'in *al-Jins al-Latif* (1908-25) dergileri önemli dergiler arasına girecekti (Baron, 1994: 218).

teye önayak olmuştu - İkinci Meşrutiyet'e kadar, toplam gazete ve dergilere her yıl birkaç tane daha eklenerek devam etti (Akşit, 2005, bölüm 4). 1876'da çok sayıda derginin aynı anda yayınlanmasıyla yeni bir seyir izlenmeye başladı.

Yeni teknolojiler var olan söylemleri dönüştürürken, gazete ve dergiler daha yaygın bir erkek kalabalığına değil de kadın ve çocuklara da doğrudan ve çok daha yaygın bir biçimde hitap etmeye başlamıştı. Aslında kadınlar ve çocuklar matbaa teknolojilerinin de önemli parçalarıydılar, ufak parmakları sebebiyle matbaalarda yaygın olarak istihdam ediliyorlardı.[5] Kadın dergileri de kadınları yazar olarak da istihdam ediyorlardı ve çeşitli dergilerin verdikleri ilk ekler dışında (1869 senesinde *Terakki*'den *Terakki-i Muhadderat*) ilk kadın dergisi *Hanımlara Mahsus Gazete*'ydi.

Birinci Meşrutiyet döneminde çıkmaya başlayan dergilerin birçoğu kısa zaman zarfında sona erdi ama Abdülhamit döneminde yeni dergiler de çıkmaya başladı. Bunlardan biri olan *Hanımlara Mahsus Gazete* 612 sayısıyla (Bekiroğlu, 1998: 262) Osmanlı yayın hayatının uzun soluklu dergilerinden bir tanesi oldu (1895-1908). İkinci Meşrutiyet döneminde *Hanımlara Mahsus Gazete* bayrağı kadınlarla ilgili pek çok yeni gazete ve dergiye teslim ederken bu devir diğer konularda yayımlanan gazete ve dergilerde de görülecek, daha önce tecrübe edilmemiş bir çeşitlilikle basın hayatı canlanacaktı - yedi yüz yirmi iki Türkçe, yetmiş Rumca, altmış yedi Ermenice, kırk dokuz Fransızca ve kırk iki Fransızca-Türkçe dergi (Oral, 1968: 215, 42, 44, 98-120, 121, 126; Akşit, 2005: bölüm 4).

Matbaanın kullanılmaya başlaması ve tek bir dil arayışı milliyetçiliğin önemli tetikleyicilerinden biri olmuştu (Anderson, 1991). *Takvim-i Vekayi*'den önce ve sonra, Osmanlı devleti bu sorununu çok-dilli gazeteler yayınlayarak hallediyordu; Osmanlıcayla beraber Rumca, Arapça ve Ermenice de devlet gazetelerinde yer buluyordu. Ne var ki, bağımsız gazete ve dergiler basın teknolojilerine geçişe ilişkin sorunları, örneğin sadece Osmanlıca kullanarak da çözemiyorlardı. Uzun cümle yapısı ile kurulan, geniş kitlelere hitap etmeyebilecek bir kelime dağarcığına sahip olan ve noktalama işaretlerine yer vermeyen Osmanlıca, Şinasi ve Ahmet Mithat Efendi gibi gazeteciler öncülüğünde yeni bir dile dönüştü (Fuat, 1999; Oral, 1968; İbrahim Şinasi, 1303; 1311).

Yazılı Osmanlıcayı yeni ve daha popüler bir dil olarak biçimleyen bu gazeteci-yazar ekibi Yeni Osmanlılar'dan başkası değildi. Yeni Osmanlılar Tanzimat bürokrasisinin içinde yer almak üzere yetiştirilmiş ama söz konusu devlet kadrolarından dışarı itilmişlerdi. Söz konusu kadrolara Âli ve Fuat paşalara ve onların batıcılık anlayışına sadık kimseler doldurulurken, dışarıda kalan iyi yetişmiş Yeni Osmanlı ekibi de kendilerine basın alanında yer buldular. Daha doğrusu bu yeri kendileri yarattılar. Tanzimat bürokrasisinin körü körüne batıcılığını eleştirirken tefrika halinde basılan tercüme romanlar yoluyla Avrupa kültürünün imparatorluğa doğrudan tesir etmesine de aracı oldular, ama bu tesirin gerçek bilgiye dayanmasını sağladılar. Aynı zamanda, al-

5 1913-15 Sanayi istatistikleri (Makal, 2001: 195).

ternatif bir kimlik arayışı içerisinde, bir yandan meşrutiyeti savunur, Tanzimat bürokrasisinden daha ilerici olduklarını kanıtlarken diğer yandan da İslam'ın yeniden keşfinin yolunu açtılar, ilericilik arayışlarına bu yeniden keşfettikleri İslam'ı aracı kıldılar (Mardin, 1998; 1992; Akşin, 1992). İlericiliklerinin bir kısmını da kadın haklarının savunuculuğu oluşturuyordu. Örneğin Namık Kemal kadınlar ve aile düzeninin değişmesi gerekliliği ile ilgili pek çok yazı kaleme aldı, bu yazılarda da kendisine ve içinde bulunduğu gruba kurtarıcı roller biçti (Özön, 1938: 88).

Yüzyıl dönümünde Orta Doğu'da yaşayan kadınlarsa bir yandan milliyetçiliğin oluşum süreçlerine katkıda bulunuyor bir yandan da kendi söylemlerini oluşturmaya çalışıyorlardı. Yani vatandaşlık, seçme ve seçilme hakları, çok-eşliliğin kalkması gibi konuları düzeltmeyi amaçlarken aynı zamanda milliyetçi projelere de katkı sağlıyorlardı (Fay, 2008: 3, 5; 2003: 77-100). Örneğin, ilerleyen sayfalarda da görülebileceği gibi, *Hanımlara Mahsus Gazete* bir yandan Yeni Osmanlılar'ın çizgisinde geçmişte yeni bir İslam tahayyül ederken - mesela daha önce üzerinde durulmamış kişi ve kavramların tekrar altını çizerken - bir yandan da Yeni Osmanlılar'ın tüm feminizmleriyle soyundukları kurtarıcı rolün kadınların kendi kaderleri üstündeki belirleyiciliklerini etkileyip etkilemeyeceğini tartıyordu.

Kadınlar için yeni modeller bulmanın iki anlamı, yani *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin de içinde bulunduğu "ciddi" kadın dergilerinin çifte bir sorumluluğu vardı: Okuma yazma ve sağlık kampanyaları, dinin batıl taraflarının sorgulanması, rasyonel bir dünya görüşünün yaygınlaştırılması, eş tahakkümünün azaltılması, temizliğin altının çizilmesi gibi alanlarda milliyetçilerle beraber çalışıyorlardı. Öte yandan kadınların sorunlarıyla doğrudan uğraşan kadınlar velayet, boşanma, vatandaşlık, seçme ve seçilme hakları, çok-eşliliğin kalkması, evlilik yaşının yükseltilmesi, eğitim ve iş olanaklarının artması gibi konuları çok daha fazla önemsiyorlardı (Akşit, 2008). Her iki amacın popülerleşmesi içinse geçmişin yeniden icadı iyi bir stratejiydi.

Hanımlara Mahsus Gazete ve Fatma Aliye

Bir aile dergisiyle kadın dergisi arasında bir uzlaşma niteliği taşıyan *Hanımlara Mahsus Gazete* milliyetçiliklerinin ve feminizmlerinin getirdiği ikili sorumluluğu uzun zaman taşıyabilecek bir dergi oldu (Frierson, 2000: 249). Aile sorunları ve İslam, İslam ve moda arasında köprüler kuruyor, feminizmi de batı feminizmine alternatif bir anlayışla benimsiyordu. Fatma Aliye Hanım bu derginin başta gelen yazarlarındandı ve İslam'ın kadınların kamusal varlığını daraltan değil bu varlığa yeni kapılar açan taraflarıyla ilgileniyordu (Fatma Aliye, 2002: xii; Fatma Aliye, 1993; Cambaz, 2007). Örneğin çok-eşliliğe karşı çıkarken İslam'ı eleştirmek yerine İslam anlayışı içinde çok-eşliliğin fuzuli bir yeri olduğunu İslami bir bakış açısıyla ispatlamaya çalışıyordu (Sadar Ali, 2006: 52-53. "Hukuk-u Aile Kararnamesi," 1333/1917, Madde 38; Cin, 1974: 301). Fatma Aliye dışında kız kardeşi Emine Semiye

Fatma Aliye

(1868-1944), Şair Nigar Hanım (1862-1918) ve hatta Elif Rasime adıyla yazan Ahmet Rasim (1864-1932) derginin en popüler yazarlarıydı (Bekiroğlu, 1998: 262).

Fatma Aliye ve Emine Semiye hanımlar sadece bir dergi çıkartmakla kalmıyorlar, hamiyetli dernekler aracılığıyla da yeni bir tür kamusal alanın oluşumuna katkıda bulunuyorlardı (Kurnaz, 2007; Özbek, 2005: 61; Deniz Kandiyoti, 1998: 277).[6] Sınıfsal durumları ve Fransızca, İngilizce ve hatta Fatma Aliye'nin hocası Ahmet Mithat Efendi'nin anlatımıyla Türkçe derslerinin yanında *Kuran* ve çeşitli ilimleri evde öğrenen kız kardeşlerin eğitimleri onları eğitimsiz ve yoksul kadınlara karşı aynı anda hem mesafeli hem de "hamiyetli" kılıyordu (Ahmet Mithat, 1998: 30). Gerçi bu hisler yine sınıfsal ayrıcalıklarla örülmüş niteliklerinden bir şey kaybetmeseler ve kız kardeşlerin yazar olarak kamusal alanda yüklendikleri rol bu örüntüden bağımsız olmasa da, hislerinde samimiyetsiz değillerdi. Fatma Aliye romanlarında kadın yoksulluğuna eğitim yoluyla çözüm aramış (Fatma Aliye, 2007), dergide de yine eğitimi yoksul, terk edilmiş ve kimsesiz genç kız ve kadınların çıkış yolu olarak tanımlamıştı (Fatma Aliye, 1895: 3).

Fatma Aliye'nin sınıfsal ayrıcalıklılığını göz ardı etmemek gerekirse de, babasından kaynaklanan gücünü de abartmamak gerekir. Zira Tanzimat'ın mimarlarından olan babası Fatma Aliye'yi on yedi yaşında roman yazmak bir yana roman okumasına bile izin vermeyen bir adamla evlendirdiği gibi, eşiyle on senelik mücadeleden sonra roman çeviri ve yazımıyla İmparatorluk'ta ünlü olan kızının bunları başarabildiğine inanmamıştı bile.[7] Zaten kendisi yasaların yenilenmesiyle ziyadesiyle meşgul bir adam olduğundan kızı kendi evindeyken dahi kendi bildiklerini onunla paylaşmamıştı. Artık meşhur bir kadın olan kızıyla ancak siyasi olarak kendi savunduğu Şeriatın yenileştirilebileceği fikri yerini Şeriatın aslında bildiğimiz Şeriat olmadığı fikrine bırakıp da kendisi

6 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Y.Prk 26: 78, 1310.

7 Gerçi Ahmet Cevdet Paşa en azından İstanbul'dan Kahire'ye kadar yayılmış olan, kadınların bir kere okumaya başladılar mı kendilerini dini metinlerle kısıtlı tutmayacakları kaygısından uzaktı (Baron, 2000: 219).

خانملره مخصوص غزته

Hanımlara Mahsus Gazete'nin 3. sayısının kapağı

de pratikte emekli edilince ilgilenmeye başlamıştı (Ahmet Mithat, 1998: 39, 69-74). Takip eden bölümde Ahmet Cevdet Paşa'nın yaklaşımını alt eden bu geçmişi yeniden yazma stratejisinin nasıl milliyetçiliğin bir ürünü olduğunu ve Fatma Aliye'nin bu çatışmanın neresinde yer aldığını, bir sonraki bölümde de Fatma Aliye'nin yazılarının bu konumlanmayı nasıl açıkladığını tartışacağım.

Fatma Aliye'nin Osmanlıcılığı

Batı ülkelerinin farklı sömürgecilik biçimleriyle doğrudan veya dolaylı yoldan karşılaşan ülkelerin, bu karşılaşmayla baş etmek için sömürgeci ülkelerinkine benzer stratejiler üretmek durumunda olduğunu ve bunun, örneğin bu yeniden üretilmek durumunda kalınan strateji milliyetçilik olduğunda, milliyetçiliğin çelişkilerine bir yenisini eklediğini giriş bölümlerinde dile getirmiştim (Chatterjee, 1993). Jön Türkler'le Yeni Osmanlılar arasındaki benzerlikler ve ayırımlar da, Osmanlı tarihinde bu stratejilerin nasıl evrildiğine ışık tutan ayırımlardan biridir, zira bunlara değinilmediğinde Jön Türkler ve Yeni Osmanlılar, Jön Türkler adı altında tek bir grup olarak ele alınmakta ve bu yüzden militarizm vs. sivil toplumculuğa dair nüanslar gözden kaçmaktadır.

Öncelikle bu ayırımı dile getirenin Şerif Mardin olduğunu belirtmek gerekir (Mardin, 1998; 1992). Mardin'in yaptığı ve daha sonra modernleşen Türkiye'nin tarihini bütünsel olarak ele alan Erik Jan Zürcher gibi tarihçilerin ondan devir aldığı şekliyle (2008) Yeni Osmanlılar Tanzimat döneminin ikinci yarısında ortaya çıkan sivil toplum temelli basın yayın organları yoluyla iş gören bir gruptur. Jön Türkler'se, Yeni Osmanlılar'ı temel alan ve onlardan ilham alan İkinci Meşrutiyet'in ilanını sağlayan askeri temelli bir gruptur. Burada odak noktam olan Yeni Osmanlılar, İslam'ın ilk yıllarında var olduğunu söyledikleri usul-ü meşveret (danışma), icma-i ümmet (oydaşma) gibi kavramları meşrutiyetin ilanının zeminini oluşturmak için kullanmışlardı.

Yeni Osmanlılar'ın geçmişi günü dönüştürmek için kullanışları ör-

neklerine, herhalde, bazen Muhammed Peygamber'in sağlığına, bazen de dört halife dönemine referansla kullanılan ve günümüzde Asr-ı Saadet olarak bilinen kavramın tam da Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ve Yeni Osmanlılar tarafından lugata sokulduğunu eklemek gerekir. Gerçi bu icadı tamamen Yeni Osmanlılar'a mal etmek doğru olmaz. Milli mücadele döneminde de sürecek olan Hint Müslümanlarıyla olan yoğun ilişkinin bir başlangıcı da olan Asr-ı Saadet kavramı, Hintli Mevlana Şıbli Nu'manî'nin kısaca Siret diye bilinen Siretü'n-Nebi, yani peygamberin hayatı kitaplarının Osmanlı İmparatorluğu'na bir uyarlamasıdır (Özaydın, 1991).

Bu uyarlama ge-nelde Yeni Osmanlılar'ın özelde ise Namık Kemal gibi figürlerin İslamcılığına yorulur. Uyarlamanın daha sonra Ziya Gökalp'in başını çekeceği Türkçü gelenek tarafından İslami geçmiş vurgusu Türk geçmişine kaydırılarak aynen devralınmış olması üzerinde ise pek durulmaz. Halbuki 1914'te Gökalp bir Türk geçmişi yazmaya niyetlenirken, İslam, Türklük ve modernliği birbirinden ayrılmaz bir üçlü olarak tanımlayarak işe başlamış, yani Yeni Osmanlılar'ın kaldığı yerden Türklük vurgusunu arttırarak devam etmişti. Üstelik bir sonraki bölümde, iki düşünce çizgisi arasında ara bir evrim aşamasını temsil eden Fatma Aliye'nin Araplarla Farisileri ayırt ederken Türklük vurgusuna başvurduğunu göreceğiz. Yani Gökalp ve benzerlerinin giriştiği iş günümüzden düşünüldüğü gibi yeni bir proje sayılmazdı. Gökalp'e göre İslam, batı ve Türk dünyası arasına sınırlar çiziyor, bu dünya Türkler için bir liderlik alanı oluşturuyordu (2004: 16, 19). Vatanı namus ile özdeşleştirerek de bu sınırları muallak bir İslami kaynaktan alıp mutlak bir milliyetçi alana aktarıyordu.

Kadınların namus üzerinden vatanla özdeşleştirilmesi, her iki milliyetçi strateji içerisinde de kadınların nasıl aktif olarak rol aldığını görmeyi iyice zorlaştıran bir meseledir. Gerçi maskülen ve heteroseksüel söylemlerin oluşumunda kadınların dışarıda bırakılmasında şaşılacak bir yön olmasa da (Abu-Lughod, 1998b: 3-32; Najmabadi, 2000), Jön Türkler'in ve öncülleri olan Yeni Osmanlılar'ın tamamen erkeklerden oluştuğu sanrısını sarsmak isabetli olacaktır. Fatma Aliye'nin tanıtımında Yeni Osmanlılar'la bağlantısının hiç dile getirilmemesi, hocası, biyografisinin yazarı ve aslında bir nevi menajeri olan Ahmet Mithat Efendi'nin onun hayatındaki yerini dikkate almamaktan daha fazla, Osmanlı siyasal hayatını derinden etkileyen bu grupların erkeksi vurgusundan kaynaklanır. Gerçi bu eksiklik dozu Jön Türkler'in askeri temelleriyle daha bir kuvvetlenecektir, ama geçmişe bugünden bakıldığında erkeksi bir imaj Yeni Osmanlılar'ı da etkilemektedir.

Halbuki Abdülhamit döneminin bir yandan modernleşmeci, merkezi devletçi ve bu paralelde tahakküme açık politikaları Yeni Osmanlılar'ı yer altına iter ve Jön Türkler'e dönüşüm sürecini başlatırken Fatma Aliye de *Hanımlara Mahsus Gazete*'de Yeni Osmanlılar'ın bakış açısından yazılar yazmaktaydı. Böylece kadın tarihinin Yeni Osmanlı yorumu, ya da Yeni Osmanlıcılığın kadın bakış açısından yorumu gerçekleşmiş oluyordu. Aliye, "Meşâhîr-i Nisvân-ı İslâmiyyeden Biri," serisinde bir kadın fıkıhçı ve hocayı tanıtıyordu, bu kadın Fātima bint 'Abbās idi (1895). Bu makalesinde Aliye geçmişte böy-

le figürler bulunmasının yüzyıl dönümündeki İslam yorumunun eksikliklerine dair bir ipucu niteliği taşıdığının altını çiziyordu. İslam'ın "mûcib-i esâret-i nisvân", yani kadınları köleleştiren bir din olduğu yönündeki batılı düşünceyi de bu şekilde çökertmeyi ümit ediyordu.

Dul Kadınların Fıkıh Öğrenimi ve Erkeklerin Kadınlardan Dinlediği

Fatma Aliye yüzyıllar öncesinin İslami figürlerini gününe taşıyarak muhafazakâr çerçevelere yeni yaklaşımlar getirmiş, böylece İslam'ın kadınların toplum içinde liderlik rolleri almasına izin verdiğini ispatlamıştır. Bu tezini basın yoluyla ortaya sürerken feminizmin meselelerini usturuplu bir şekilde yaygınlaştırmış, bu arada da kahramanı Fātima bint 'Abbās'ın örneklerini birbiri ardına sunmuştur. Mesela İslam'da kadınların gücündeki değişiklikleri "yabancı" bir etkiye, yani Farisi etkiye bağlamıştır (Fatma Aliye, 1896; Cambaz, 2005: 26).

Gerçi Aliye Fātima bint 'Abbās'ın sadece Farisi olmadığına emindir. Türkçülüğü Türk Farisi karşılaştırmalarında ortaya çıkar ama özellikle öyle veya böyle peygamber soyundan gelen Müslümanlar söz konusu olduğunda, Memluklar'la Mısırlıların mutlu birlikteliğini ispatlayacak sonuçlar çıkarır.[8] Fatma Aliye Ondördüncü yüzyılda, Kahire'de bir Bağdat tekkesinde yaşayan bu kadının hikayesini önce *Hanımlara Mahsus Gazete*'de tefrika eder daha sonra *Meşâhîr-i Nisvân-ı İslâm* kitabında ve "Nâmdârân-ı Zenân-ı İslâmiyân" olarak *Malumat*'ta neşreder.[9] 'Abbās 1313-14 senelerinde kadınlara fıkıh öğretmiştir. Bu eğitim faaliyetinin geçtiği yer olan tekke el-Sitt el-Cealīle Tidhkārbāy Hātūn, Memluk Sultanı el-Malik el-Zāhir Baybars (1260-1277) tarafından kurulmuştur ve Baybars'ın hangahının kadınlara mahsus olanıdır. Bu Hanbeli tekkesi Onbeşinci yüzyıla kadar iş görmüş ve boşanmış ve dul kadınlar için bir çeşit sığınak olarak kullanılmıştır.[10] Fātima bint 'Abbās onlara cesaret vermiş ve gözyaşlarının bolluğuna yansıyan şefkatiyle onları teselli etmiştir (Renard, 1998: 288-90).

Bu tekkenin istenmeyen kadınların atılıverdiği bir çeşit hapis mi (Sabra, 2000: 84) yoksa Fatma Aliye'nin aktardığı gibi bu kadınların bizzat sığındığı bir vaha mı olduğu tartışmalıdır. Ama bu tartışmada taraflardan bir tanesinin doğru olması gerekmez, zira bu çeşit mekanlara gelenler, geliş koşullarına ve oranın yönetimindekilerin yaklaşımlarına bağlı olarak kendilerini bir hapiste de bir vahada da bulabilirler. Oradaki kadınların hikayelerini bilemiyoruz, ama Fātima bint 'Abbās orada aktif konumdayken en azından yönetimden doğan baskının çok ağır olmadığı açıktır.

Fatma Aliye'nin kendisi bu tekkenin niteliğiyle pek ilgilenmiyor.

8 Gerçi yirminci yüzyılda Battal Gazi destanı roman olarak yeniden yazıldığında, Muharrem Zeki Korgunal ya da Aptullah Ziya Kozanoğlu peygamber soyundan gelen ve şeceresi açık seçik belli olan bu gaziye Türklük atfetmekte beis görmemişlerdi.

9 Fātima bint 'Abbās ile ilgili daha fazla bilgi için bakınız Roded, 1994; Gibb, 1962; Sabra, 2000: 84-5.

10 Munavi'den alan Renard, 1998: 287.

Hanımlara Mahsus Gazete'de yayımlanan bazı giyim mağazalarının reklamları

Aslında oraya gelen veya getirilmiş olan kadınların fıkıh öğrenmesi meselesi ile bile pek ilgilenmiyor... Kadınların fıkıh öğrenmemesine şaşmaması biraz da ondokuzuncu yüzyılın sonunda hâlâ kadınların ev içi eğitiminin oldukça gelişmiş bir dini eğitime izin veriyor ve kadınlar açısından bunu destekliyor olmasında (Akşit, 2009; 2010a). Günümüzdeki durumun aksine onun için bu durumda şaşılacak bir şey yok. Yine de baş karakterleri sadece kadınlar olan romanlarında kadınların kadınları eğitmesinin hem ev içi hem de kamusal yollarının peşinden giden Fatma Aliye (Ahmet Mithat, 1998: 41-42; Fatma Aliye, 1895: 3; 2007), Fātima bint ʻAbbās'ın fakiha olduğu bir tekkede yeni geleceklerini biçimlerken fıkıh öğrenen kadınları da önemsiyordu.

Ama Fatma Aliye'nin Fātima bint ʻAbbās hikayesinde esas ilgilendiği ʻAbbās'ın kürsüye çıkmış olması idi. Yani her kaynakta olmayan bir bilgi. Buradaki kaynağı da büyük ihtimalle Şemsettin Sami'ydi (1996: 611).[11] Sami erkeklerin İbn Teymiye'ye giderek ʻAbbās'ın erkeklere de vaaz verdiğinden yakındıklarını, verecekse de bari kürsüye çıkmaması gerektiğini söylediklerini aktarır. İbn Teymiye de anlaşılan cevap olarak Fātima bint ʻAbbās'ı övmekle yetinmiştir (Şemseddin Sami, 1996: 611).

Fatma Aliye'nin de üzerinde en çok durduğu ve belki kendi zamanında en az bulduğu şey tam da bu övgüdür. İslam tarihinde böyle kadınların var olmasına kendisinin bile şaştığını itiraf ederken, belki Ahmet Mithat'ın kendisine olan koşulsuz desteğine karşın babası dahil pek çok Osmanlı erkeğinin ondan şüphe etmesini ne kadar kanıksadığını da sergilemektedir (Fatma Aliye, 1895). Bu kanıksamayla beraber, Fātima bint ʻAbbās'ın İslam tarihinde yitip gitmesine mukabil, desteklense de desteklenmese de kendisinin yitip gitmeyeceğini düşündüğünü düşündürür Fatma Aliye'nin yazdıkları. Ahmet Mithat'ın

11 Mohammed Bello'nun *Kitāb al Naṣīḥa*'sından aktaran Boyd, 2000: 39; Fatma Aliye, 1895.

Hanımlara Mahsus Gazete'nin 13. sayısının ilavesi

daha otuz üç yaşındayken biyografisini kaleme aldığı, muharrirlik sadece roman yazarlığından, Osmanlılıksa Müslümanlıktan ibaretmiş gibi ilk Osmanlı kadın yazarı olarak anılan Fatma Aliye Hanım, kendisinin fikirlerinden pek de bir şeyi değiştirmeyecek ama ondan çok daha ünlü olacak iki kişinin varlığını geleceğinde görememiş olur böylece.

Bu iki kişiden birisi, daha önce de değinilen Ziya Gökalp'tir. Gökalp Türk tarihinde anakronizmden çekinmez bir şekilde demokrasi ve feminizm bulurken (2004: 15), Aliye'nin çok daha geçerli bir tarihsel yaklaşımla ürettiği bilginin peşinden gitmiş olur ama Aliye'nin lafını bile etmez. Aliye'nin kadın kahramanlar üretmek konusunda yaptığını devam ettiren, bu arada İslam'ın milliyetçi amaçlar doğrultusunda yeniden ele alınması projesinde aynı şekilde yer alan Halide Edip (1884-1964) ise bir yandan Fatma Aliye'yle aynı çizgide ilerlerken, diğer yandan Aliye'yi yerden yere vurarak - geçici bir süre için de olsa - tarihin sayfalarına gömer (Uraz, 1941: 48, 70, 77, 95). Zaten geçmişle bağlarını kopararak yaptıklarının değerini arttırma güdüsü Yirminci yüzyılın ilk yıllarında uzak geçmişlere sahip çıkma güdüsü ile el eledir.

Ona sahip çıkan başka bir feminist milliyetçi ise Kadınların Halk Fırkası'nın kurucusu Nezihe Muhittin'den (1889-1958) başkası değildir. Muhittin döneminin önde gelen milliyetçilerindendir ve milliyetçilikle feminizm özdeşleşmesinin daha zor yapıldığı Fatma Aliye ve *Kadınlar Dünyası* hikayelerine nazaran bu özdeşleşmenin daha net göründüğü figürlerden biridir - gerçi bu görünürlüğü sadece Nezihe Muhittin'in kişiliğine veya daha yakın zaman Türk siyasal hayatına etkisine değil, kendisini ele alan ve tanıtan Yaprak Zihnioğlu'nun derinlikli ve zengin analizine de bağlamak gerekir. 1930 yılından Nişantaşı'ndaki taş konağında "Salı Kabulleri" düzenleyen Şair Nigar'ın geleneğini sürdürerek, her ayın ilk Cuma günü Şükufe Nihal, Hamiyyet Hu-

lusi, Semiha Rauf, Samiye Bilhan ve bazen de yaşlı ve hasta Fatma Aliye'nin katıldığı toplantılar düzenleyerek bazı Osmanlı kadın yazarların cumhuriyet sürecinde de bir arada kalmasını sağlamış, milliyetçiliğin dışlayıcı politikaları en çok içindekileri dışlarken, feminist düşüncede içeren bir damar bulmuşlardı (Zihnioğlu, 2003: 178; Yeşilyurt Kayhan, 2005: 27).

Sonuç

Bu yazıda geçmişi yeniden yazma pratiğini milliyetçi bir strateji olarak okurken Fatma Aliye'nin geçmişe basın yoluyla bakışını Yeni Osmanlılar'dan Jön Türkler'e geçişin bir vesikası olarak analiz etmeye çalıştım. Fatma Aliye *Hanımlara Mahsus Gazete*'de kadın tarihini Yeni Osmanlı bir bakış açısıyla ve aynı zamanda da milliyetçiliği kadın bakış açısından yorumluyordu. İsmi pek duyulmamış bir kadını, Fātima bint 'Abbās'ı uzun tefrikalarının konusu yaparak yakın geçmişle bağlantısını koparıp, uzak geçmiş aracılığıyla gününü yeniden biçimlemişti.

Fatma Aliye üçüncü dünya feminizmleri için İslamcı mı milliyetçi mi olduğu muammasının üzerine gidilerek bir ilham kaynağı olabilir demiştim. Fatma Aliye'nin İslamcılığındaki milliyetçiliği ve feminizmi gördük. Aliye'nin milliyetçilikte feminizminin iç içe tarihine ışık tutan gazete yazıları, Yirminci yüzyıl daha yeni başlarken bu iki akımın nasıl yan yana durduğunun bir örneğiydi. Milliyetçiliğin dışlama politikaları yirminci yüzyıl boyunca giderek daha fazla ön plana çıkarken, feminizmin kapsayıcı taraflarının ağır basmış olması bu anlamda görece yeni bir gelişmedir. Fatma Aliye'nin günümüzde karşılaştığı ilgi bir yandan bu çeşit gelişmelerin bir yandan da İslam'ın değişen ve sorgulanan yüzünün bir sonucudur. Bu makale doğrudan Fatma Aliye'nin İslam anlayışıyla değil bu anlayışın bir kısmını oluşturan milliyetçiliğine odaklanarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk milliyetçiliğinin temellerini Ziya Gökalp ya da Yusuf Akçura'dan öteye götürmeyi ve milliyetçiliğin feminizmden nasıl beslendiğini anlatmayı amaçlamıştır.[12]

Kaynakça

Abu-Lughod, Lila (1998a), "The Marriage of Feminism and Islamism in Egypt: Selective Repudiation as a Dynamic of Postcolonial. Cultural Politics," *Remaking Women*, Lila Abu-Lughod (ed.) Princeton: Princeton University Press, 1998, 243.

Abu-Lughod, Lila (1998b), "Feminist Longings and Postcolonial Conditions," *Remaking Women*, Lila Abu-Lughod (ed.) Princeton, Princeton University Press, 3-32.

Ahmet Mithat Efendi (1998), *Fatma Aliye Hanım: Yahut, Bir Muharrire-i Osmaniye'nin Neşeti,* ed. Müge Galin, İstanbul: İsis.

Akşin, Sina (1992) *İstanbul Hükümeti ve Milli Mücadele, Cilt 1: Mutlakiyete Dönüş: 1918-1919,* Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

12 Ama elbette ki milliyetçiğe kaynak oluşturan matbaa gibi feminizm de aynı zamanda başka siyasi gündemlerin de bir parçasıdır.

Akşit, Elif Ekin (2010a), "Learning From Women," *Intellectual and Cultural Studies in Honor of İsenbike Togan*, İlker Evrim Binbaş and Nurten Kılıç-Schubel (ed.) İstanbul, İthaki.

Akşit, Elif Ekin (2010b), "Latife'nin bir Jesti: Doğu ve Batı Feminizmleri ve Erken Yirminci Yüzyıl Devrimleriyle İlişkileri," *1908-2008 Jön Türk Devriminin Yüzüncü Yılı*, Sina Akşin ve Barış Ünlü (ed.), İstanbul, İş Bankası Yayınları.

Akşit, Elif Ekin (2009), "Haydi Kızlar Okula: Kızların Eğitimi, Kadınların Bilgisi ve Kamusal Alan Tartışmaları," *Toplum ve Bilim* 114: 7-26.

Akşit, Elif Ekin (2008), "Üç Osmanlı Feminizmi ve Doğu Kadınları," Doğudan Dergisi 7, 2008, http://80.251.40.59/politics.ankara.edu.tr/aksit/dogudan.html.

Akşit, Elif Ekin (2008), *Kızların Sessizliği*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, bölüm 4.

Akşit, Elif Ekin (2002), "Kadın Hareketi, Halide'nin Salih'i ve Hatıralar Kimin Tarihi," *Tarih ve Toplum* 219, no. 37: 138-141.

Allen, Ann Taylor (2005), *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890-1970: The Maternal Dilemma,* Gordonsville, Palgrave Macmillan.

Altınay, Ayşe Gül (2000), *Vatan, Millet, Kadınlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Anderson, Benedict (1991), *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. Verso.

Baron, Beth (2005), *Egypt as a Woman: Nationalism, Gender, and Politics*. Berkeley: University of California Press.

Baron, Beth (2000), "The Making of the Egyptian Nation," in *Gendered Nations: Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century,* eds. Ida Blom, Karen Hagemann, Catherine Hall, Oxford, New York, Berg Publishers.

Baron, Beth (1994), "Readers and the Women's Press in Egypt," *Poetics Today* 15, no. 2: 217-240.

Baydar, (2002), Gülsüm Baydar, "Tenuous boundaries: women, domesticity and nationhood in 1930s Turkey," In *Journal of Architecture* 7 no. 3: 229-244.

Bagchi, Jasodhara (1990), "Representing Nationalism: Ideology of Motherhood in Colonial Bengal," *Economic and Political Weekly* 25, no. 42/43: WS65-WS71

Blom, Ida, Karen Hagemann, Catherine Hall (2000) (eds.) *Gendered Nations: Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century,* Oxford, New York, Berg Publishers.

Barbarosoğlu, Fatma (2008), *Fatma Aliye Uzak Ülke,* İstanbul, Timaş Yayınları.

Bekiroğlu, Nazan (1998), *Şair Nigâr Hanım,* İstanbul, İletişim Yayınları.

Boyd, Jean (2000), *The Caliph's Sister: Nana Asma'u 1793-1865: Teacher, Poet and Islamic Leader,* London, Frank Cass.

Cambaz, Firdevs (2005), *Fatma Aliye Hanım'ın Romanlarında Kadın Sorunu*. Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Türk Edebiyatı Bölümü, Ankara.

Cambaz, Firdevs (2010), *Fatma Aliye*. İstanbul, Timaş Yayınları.

Chatterjee, Partha (2004), 'Whose Imagined Community?', *Internationalizing Cultural Studies: an Anthology,* Ackbar Abbas, John Nguyet Erni (ed.), *Oxford,* Blackwell Publishing.

Chatterjee, Partha (1993), *Nationalist Thought and the Colonial World: A Derived Discourse*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Chatterjee, Partha (1990), "The Nationalist Resolution of the Women's Question," *Recasting Women: Essays in Indian Colonial History* eds. Kumkum Sangari and Sudesh Vaid, New Brunswick, New Jersey, Rutgers University Press.

Cin, Halil (1974), *İslam Ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları. No: 341, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi.

Çakır, Serpil (1994) *Osmanlı Kadın Hareketi,* İstanbul, Metis Yayınları.

Demirdirek, Aynur (1993), *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının bir Hikayesi,* Ankara, İmge Yayınları.

Ekmekçioğlu, Lerna ve Melissa Bilal (2006), *Bir Adalet Feryadı 'Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar,* Melissa Bilal (çev.) İstanbul, Aras Yayıncılık.

Enloe, Cynthia H., (2000), *Bananas, Beaches and Bases: Making Feminist Sense of International Politics*, Berkeley, University of California Press.

Fatma Aliye ve Mahmut Esat, (2007), *Çok Eşlilik/Taaddüd-i Zevcât,* ed. Firdevs cambaz, İstanbul, Hece Yayınları.

Fatma Aliye (1895), "Meşâhîr-i Nisvân-ı İslâmiyyeden Biri: Fatma Bint-i Abbas" *Hanımlara Mahsus Gazete* 8: 3.

Fatma Aliye (1895), "Meşâhîr-i Nisvân-ı İslâmiyyeden Biri: Fatma Bint-i Abbas" *Hanımlara Mahsus Gazete 9*: 3.

Fatma Aliye Hanım (1896), "Eslâf-ı Nisvân: Arab Kadınları," *Hanımlara Mahsus Gazete.* 86: 3.

Fatma Aliye (2007), *Refet*. İstanbul: L Yayıncılık.

Fay, Mary Ann (2008), "Introduction: Early Twentieth-Century Middle Eastern Feminisms, Nationalisms, and Transnationalisms," *Journal of Middle East Women's Studies* 4, no. 1, 1-5.

Fay, Mary Ann (2003), "From Warrior Grandees to Domesticated Bourgeoisie: The Transformation of the Elite Egyptian Household into a Western-style Nuclear Family," Beshara Doumani, (ed.), *Family History in the Middle East: Household, Property and Gender*. Albany, State University of New York Press, 77-100.

Findley, Carter (1995a), "Fatma Aliye: First Ottoman Woman Novelist, Pioneer Feminist," *Histoire économique et sociale de l'Empire ottoman et*

de la Turquie (1326-1960): actes du sixième congrès international tenu à Aix-en-Provence du 1er au 4 juillet 1992, ed. Daniel Panzac, Paris, Peeters Publishers.

Findley, Carter (1995b), "La soumise, la subversive: Fatma Aliye, romanciere et feministe," *Turcica* 27: 153-76.

Frierson, Elizabeth (2000), "Cheap and Easy: The Creation of Consumer Culture in late Ottoman Society," *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire 1550-1922,* Donald Quataert (ed.), Albany, State University of New York Press.

Fuat, Memet (1999), *Şinasi: Yaşamı, Düşünce Dünyası, Sanatçı Kişiliği, Seçme Yapıtları*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür, Sanat Yayıncılık.

Gibb, Hamilton A. R. (1962), "Islamic Biographical Literature," *Historians of the Middle East*, ed. Bernard Lewis and P. M. Holt, London, Oxford University Press.

Gökalp, Ziya (2004), *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak,* İstanbul, Toker Yayınları.

Hobsbawm, Eric J. (1992), "Inventing traditions," in E. J. Hobsbawm and T.O. Ranger (eds.) *The Invention of Tradition,* Cambridge: Cambridge University Press, 1-14.

Huyssen, Andreas (2003), *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory,* Palo Alto, Stanford University Press.

İbrahim Şinasi (1303), *Divan-ı Şinasi,* İstanbul, Matbaa-yi Ebü'z-Ziya.

İbrahim Şinasi (1311), *Müntehabat-ı tasvir-i efkar,* İstanbul, Matbaa-yi Ebü'z-Ziya.

Jayawardena, Kumari (1986), *Feminism and nationalism in the Third World.* London, Zed Books.

Kandiyoti, Deniz (2000), "The Awkward Relationship: Gender and Nationalism," *Nations and Nationalism* 6, no. 4: 491-494.

Kandiyoti, Deniz (1991), "Identity and its discontents: women and the nation," *Millenium* 20: 429-443.

Kızıltan, Mübeccel (1990), "Öncü Bir Kadın Yazar: Fatma Aliye Hanım," *Journal of Turkish Studies* 14, 283-322.

Kurnaz, Şefika (2007) "Emine Semiye ile Nigâr Hanım'ın Mektuplaşmaları," *Turkish Studies International Periodical For the Languages* 2, no. 4: 631-646.

Makal, Ahmet (2001), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920.* İstanbul: İmge Yayınevi.

Mardin, Şerif (1998), *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu,* İstanbul, İletişim Yayınları.

Mardin, Şerif (1992), *Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri 1895-1908,* İstanbul, İletişim Yayınları, 4. Basım.

Najmabadi, Afsaneh (2000), "(Un)veiling feminism," *Social Text* 18, no. 3: 28-45.

Najmabadi, Afsaneh (1997a), "The erotic vatan [homeland] as beloved and mother: to love, to possess, and to protect," *Comparative Studies in*

Society and History 39, no. 3 (1997): 442–67.
Najmabadi, Afsaneh (1997b), “Crafting an educated housewife in Iran,” *Remaking women: feminism and modernity in the Middle East*, ed. Lila Abu-Lughod, Princeton, Princeton University Press, 91-125.
Oral, Fuat Süreyya (1968), *Türk Basın Tarihi: 1728-1922,* İstanbul, Yeni Adım Matbaası.
Özaydın, Abdülkerim (1991), “Asr-ı Saadet,” *İslam Ansiklopedisi,* İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 501-2.
Özbek, Nadir (2005), “Philanthropic Activity, Ottoman Patriotism, and the Hamidian Regime,1876–1909,” *Int. J. Middle East Stud.* 37: 61.
Özön, Mustafa Nihat (1938) *Namık Kemal ve İbret Gazetesi,* İstanbul, Remzi Kitabevi.
Renard, John (1998), *Windows on the House of Islam: Muslim Sources on Spirituality and Religious Life,* Berkeley, University of California Press.
Roded, Ruth (1994), *Women in Islamic Biographical Collections: From Ibn Sa'd to Who's Who,* Boulder, Lynne Rienner Publishers.
Sabra, Adam (2000), *Poverty and Charity in Medieval Islam: Mamluk Egypt, 1250-1517,* Cambridge, Cambridge University Press.
Sadar Ali, Shahen (2006), *Conceptualising Islamic Law, CEDAW and Women's Human Rights in Plural Legal Settings: A Comparative Analysis of Applications of CEDAW in Bangladesh, India and Pakistan*. Shahen Sadar Ali (ed.) New Delhi: UNIFEM.
Sinha, Mrinalini (2000), “Refashioning mother India: feminism and nationalism in late-colonial India,” *Feminist Studies* 28, no. 3: 623-644.
Sklar, Katherine Kish (1997), “The Historical Foundations of Women's Power in the Creation of the American Welfare State, 1830-1930,” *Mothers of a New World: Maternalist Politics and the Origins of Welfare States*. New York, Routledge, 43-93.
Sen, Samita (1993), “Motherhood and Mothercraft: Gender and Nationalism in Bengal,” *Gender & History* 5, no. 2: 231 – 243.
Şemseddin Sami (1996), *Kâmûsu'l-A'lâm,* Ankara, Kaşgar Neşriyat.
Toprak, Zafer (1986), “1935 İstanbul Uluslararası Feminizm Kongresi ve Barış,” *Toplum- Düşün* 24, 24-29.
Toprak, Zafer (1988), “Halk Fırkasından Önce Kurulan Parti: Kadınlar Halk Fırkası.” *Tarih Toplum* 51, 30-31.
Uraz, Muraz (1941), *Kadın Şair ve Muharrirler,* İstanbul, Tefeyyüz Kitabevi.
Walby, Sylvia (2000), “Gender, Nations and States in a Global Era,” *Nations and Nationalism* 6, no. 4: 523-540.
West, Lois A. (1997) (ed.), *Feminist nationalism,* London, Routledge.
Yeşilyurt Kayhan, Türkân (2005), *Kadın Şairde Kadın: Şükûfe Nihal'in şiirleri.*
Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü'ne teslim edilmiş yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
Yuval-Davis, Nira, Floya Anthias, Jo Campling, (1989), *Woman, nation, state.* Hampshire : Macmillan.

Yuval-Davis, Nira (1997), *Gender and Nation*, London, Sage.
Zihnioğlu, Yaprak (2003), *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği,* İstanbul, Metis Yayınları.
Zürcher, Erik Jan (2008) *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,* İstanbul, İletişim Yayınları.

Arşiv

"Hukuk-u Aile Kararnamesi," *Düstur, II. t. c. IX. sh. 762 vd.* Kasım 1333/1917*,* Madde 38.
Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Y.Prk 26: 78, 1310.

Özet: Kadın dergileri konusu milliyetçilikle göbekten bağlıdır. Hem de iki kere. Zira feminizmin kapsayıcı idealleri ile milliyetçiliğin dışarıda bırakan söylemleri Ondokuzuncu ve erken Yirminci yüzyıllarda şaşırtıcı bir uyum göstermiş ve birincisi ancak ikincisi ile gerçekleşir hale gelmişti. Milliyetçiler de milliyetçiliğin de kapsayıcı tarafını, yani daha geniş kitlelere hitap edebilmesini feministlerle beraber çalışarak elde etmişlerdi. Benedict Anderson gibi milliyetçilik teorisinin duayenleri de dahil olmak üzere bir çok araştırmacı, milliyetçiliği besleyen en temel gelişmenin bu yaygınlaşmayı sağlayan ve tek bir dile ihtiyaç duyan basın olduğunu analiz ettiler. Feminizmin de basınla ve milliyetçilikle benzeri bir ilişki içerisinde olması ise şaşırtıcı bir şekilde üzerinde az durulmuş bir konudur. Osmanlı kadın hareketiyle özdeşleşen *Kadınlar Dünyası* (1913-1921) dergisinin hikayesini bu bağlamda okumak mümkündür. Ama basının ve milliyetçiliğin ortaya çıktığı daha erken dönemlere bakacak olursak, bağlantılar hem çok daha net görünür, hem de daha önce fark edilmemiş tarafları aydınlanır. Bu makalede Fatma Aliye, *Hanımlara Mahsus Gazete* (1895-1908) ve Osmanlıcılığın milliyetçi boyutları üzerinde durularak bu ikinci bakış açısı geliştirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Feminizm, milliyetçilik, İslamcılık, Osmanlılar, Fatma Aliye, *Hanımlara Mahsus Gazete*, gelenek icadı

Nationalism for Women: Fatma Aliye and early nationalist strategies

Abstract: The issue of women's journals is closely and doubly connected with nationalism. The inclusive ideals of feminism and the exclusive ones of nationalism were surprisingly compatible in the nineteenth and early twentieth centuries. The former needed the latter to realize itself despite its broad goals. Nationalists, on the other hand, had to work with feminists to develop an inclusive politics within its exclusive boundaries. Previously, researchers like Benedict Anderson have demonstrated that the press was the most important development that spread nationalism and needed nationalism (for example a single language) to spread. That feminism had a similar relationship both with the press and nationalism is a surprisingly under-discussed issue. It is possible to read the story of the journal Women's World (1913-1921), that has been read as a story of Ottoman women's movement this way. Yet the connections

will look clearer if we focus on an earlier period when both the press, nationalism and feminism evolved together. Thus, this article discusses Fatma Aliye, her writings in the journal *The Newspaper for Women* (1895-1908), and the nationalistic dimensions of nationalism.

Key Words: Feminism, nationalism, Islamism, Ottomans, Fatma Aliye, *Hanımlara Mahsus Gazete*, inventing tradition.

Prof. Dr. Hikmet Ahmet Birand Bibliyografyası için Bir Deneme

Mutlu Kart GÜR*

Bozkır neden bu kadar sessiz? Sensizliğinden mi?
M K. Gür

Hikmet Ahmet Birand, Anadolu'yu çok iyi bilen değerli bir bitki bilimci (botanikçi) ve doğaseverdi. Ancak onu sadece bilim adamı kimliği ile anmak ve yazınsal yönünü görmezden gelmek, kendisine yapılmış büyük bir haksızlık olur. Zira halk arasında daha çok kalemi ile tanınmış ve beğeni kazanmıştır. Doğan Hızlan, *Hürriyet Gazetesi*'ndeki 26 Ekim 2006 tarihli köşe yazısında Birand'ın bu yönüne vurgu yaparak şöyle der:

"Selahattin Özpalabıyıklar'ın *Yüz Yıldan Denemeler Antolojisi*'ndeki bir cümleye, ömründe tek güzel deneme okumuş olan biri bile katılır: *Aslında değil deneme yazarı edebiyatçı bile olmadığı halde, değme denemecilere taş çıkartan Hikmet Birand.*"

Hikmet A. Birand'a hak ettiği şöhreti kazandıran, Anadolu'daki bitki birliklerinin birbirleri ve çevreleri ile olan ilişkilerini bir alıç ağacı ile sıcak bir sohbet havasında anlattığı *Alıç Ağacı ile Sohbetler* isimli eseridir. Bu eseri, vefatından 25 yıl sonra 1996 yılında TÜBİTAK tarafından orijinal baskıya sadık kalınarak tekrar kamuoyuna kazandırılmış ve bugüne dek 11 baskı yapmıştır. Prof. Dr. Hikmet A. Birand'ın büyük beğeni toplayan diğer bir eseri ise, ilk kez İş Bankası Kültür Yayınları Cep Serisi'nden çıkan ve 1999 yılından itibaren TÜBİTAK tarafından basılan Anadolu'nun doğa coğrafyasının anlatıldığı *Anadolu Manzaraları*'dır.

Hikmet A. Birand, Büyük Çerkes Sürgünü'nde (1864) Kuzey Kafkasya'nın Abzah yöresinden Anadolu topraklarına göç eden/sürülen Adigelerin Brante Ailesi'ndendir (Berzeg, 1995: 73). Önceleri "Hacıbeyzade" olarak anılan aile, Soyadı Kanunu'ndan sonra "Birand" soyadını almıştır. Hikmet A. Birand, ailenin ikinci çocuğu olarak 1904 yılında (hicri 1320) Karaman'da dünyaya gelmiştir.[1] Babası Ahmet Hilmi Bey, annesi Ayşe Hanım, kardeşleri İzzet Birand (ağabeyi, 1902 Karaman doğumlu, tıp profesörü, 1968'de öldü) ve Kamuran Birand (kız kardeşi, 1915 Karaman doğumlu, ilahiyat profesörü,

*Yrd. Doç. Dr., Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü, Kırşehir, hibernasyon@hotmail.com

1964'de öldü)'dır (Berzeg, 1995: 73-74; Çoker, 1998: 293-294). Hikmet A. Birand'ın doğduğu kent olan Karaman, İç Anadolu'nun en kurak kesiminde yer alır. Kendi sözlerinden öyle anlıyoruz ki, doğup büyüdüğü bu kentin kuraklığı, Birand'ın mesleki yaşamının şekillenmesinde – zira yaşamı boyunca memleketin kurak bölgelerinde yetişen bitkileri araştırmıştır – büyük etki yapmıştır:

"…İşte o zamandan beri unutamadığım, vakit vakit gözümün önünde canlanan bu yağmur duası, bana o kadar komuş olacak ki, benim sanki alın yazım, yani onun bağlı olduğu kuraklık denen katı gerçek, bir çeyrek asırdan beri mesleki uğraşımın baş konusu oldu…" (Birand, 1962: 6-7).

Hikmet A. Birand, ilk, orta ve lise öğrenimini doğduğu yer olan Karaman'da tamamlamış ve yüksek öğrenimini İstanbul'daki Halkalı Yüksek Ziraat Mektebi'nde bitirmiştir. Halkalı Mektebi'nden mezun olduktan sonra 20 Haziran 1927 – 30 Nisan 1928 tarihleri arasında Etlik Merkez Laboratuarı Mütehassısı olarak görev yapmıştır. 1928 yılında devlet bursu ile Avrupa'ya gönderilmiş ve 1933 yılında Almanya'nın Bonn Üniversitesi'nde Botanik alanında yaptığı "Untersuchungen über Tracheomykosen" başlıklı doktora tezini[2] tamamlayarak yurda dönmüştür. Sonrasında Prof. Dr. Kurt Krause'nin Türkiye'de çalışmak üzere görevlendirildiği Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde 1 Ocak 1933 – 28 Ekim 1933 tarihleri arasında botanik asistanı, 29 Ekim 1933 – 14 Kasım 1934 tarihleri arasında ise botanik baş asistanı olarak görev yapmıştır. Aynı yerde 1938 yılında doçent, 1946 yılında ise profesör olmuştur. Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü 30 Haziran 1948 günü 5234 sayılı yasa gereği Ankara Üniversitesi'ne bağlanınca (Dölen, 2007:223), Prof. Dr. Hikmet A. Birand başkanlığındaki bir grup, Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Botanik Kürsüsü'nün çekirdeğini oluşturmuştur (Yazgan, 2007: 80). Bu kürsüde botanik dersleri veren Hikmet A. Birand, kısa bir dönem Fen Fakültesi Dekanlığı yaptıktan sonra, aynı yıl içerisinde iki yıl sürecek olan Ankara Üniversitesi Rektörlüğü görevine seçilmiştir (1949–1951). Üniversitedeki görevlerinin yanı sıra, Milli Eğitim Talim ve Terbiye Kurulu Üyeliği (1944–1946) ve UNESCO Türkiye Komisyonu üyeliği yapmıştır[3]. 30 Ağustos 1946 tarihinde tayin olduğu Yüksek Ziraat Fakültesi Tabii İlimler Botanik Enstitüsü (daha sonra A. Ü. Fen Fakültesi'ne bağlanmıştır) Müdürlüğü görevini ölümüne kadar sürdürmüştür. Kendi deyişiyle "Enstitünün ilmi çalışmalarını memleketin tabii şartlarının ve dolayısıyla ilmin kendisinin telkin ettiği istikamette geliştirmeye uğraşmış, Enstitü'nün kurak bölgeler vejetasyonunun ekolojisi, su düzeni meseleleri ve pratikin karşılaşılan zorlukların bilimsel esaslarıyla meşgul olmasını" arzu etmiştir.

Botanik Enstitüsü'nün çalışmaları ile ilgili olarak 1952 yılında Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Dekanlığı'na yazmış olduğu dilekçesini kendi ka-

2 Kristoffer Klein (Bonn Üniversitesi Arşivi)'ın istek üzerine verdiği bilgiye göre Hikmet Birand, Bonn Üniversitesi kayıtlarına Hikmet Hohmet olarak geçmiştir. Danışmanlığını Prof. Johannes Fitting'in yaptığı "Untersuchungen über Tracheomykosen" başlıklı çalışması ile 29 Temmuz 1933 yılında Bonn Üniversitesi'nden doktora unvanı almıştır.

3 T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Albümü, 2009: 61, Ankara: Gazi M. E. Merkezi Matbaası.

leminden okuyalım:

"Enstitü çalışmaları ile Orta Anadolu, memleketin floru en iyi tanınan bölgesi haline gelmiş ve bu bölgede enstitümüz tarafından ekolojik araştırmalara da geçilmiştir. Orta Anadolu step vejetasyonundaki bitki birliklerinin fitososyolojik açıdan incelenmesi sınırlarının ve terkiplerinin belirlenerek vejetasyon haritalarının düzenlenmesi pratik açıdan çok önemlidir. Orta Anadolu stepi giderek artan makineleşemeye başlayan ziraat dolayısıyla sürülmekte ve kültür arazine dönüşmekte, bu yüzden de doğal bitki birlikleri bozularak yerlerini kozmopolit nebat topluluklarına terk etmektedirler. Bu gidiş, sonucu açısından tehlikeli olabilir. Çünkü bir yandan mer'aya tahsis edilmiş vejetasyonu terkib eden ve yemlik değerleri yüksek olan Halit nebatların ziyan olmasına, bir yandan da erozyonlara engel olan ve topraklarımızı koruyan nebati örtünün harap olmasına sebep olabilir. Onun için bilhassa mer'aya tahsis edilen step vejetasyonunun vakit geçmeden fitososyolojik yönden incelenmesi ve yukarıda söylendiği gibi asosiasyonların çeşitlerinin ve sınırlarının vejetasyon haritalarına geçilmesi, sadece memleket florunun tarihi bakımından değil, aynı zamanda haiz olduğu zirai ve iktisadi büyük ehemmiyet dolayısıyla zaruridir.

Onun için orta Anadolu stepinde bilhassa mer'aya tahsis edilen ve vejetasyon üzerinde ekolojik araştırmalarımıza paralel olarak fitososyolojik araştırmalara da başlamayı kararlaştırmış bulunuyorum."

Hikmet A. Birand'ın ülkemizde "bitki sosyolojisi" alanını kurma çabası böyle başlamıştır. Bu alandaki çalışma yöntemlerini uygulamalarıyla birlikte yerinde incelemek üzere gittiği Fransa'da bitki sosyolojisinin kurucusu olan J. Braun-Blanquet (Birand, 1955) ile tanışmış, onun kullandığı Braun-Blanquet metodunu ülkemizdeki bitki birlikleri üzerinde uygulamıştır.

Hikmet A. Birand, meslek hayatı boyunca Anadolu'nun her bölgesinden bitkiler toplamış ve Prof. Dr. Krause tarafından 1933 yılında Yüksek Ziraat Enstitüsü bünyesinde başlatılan (Çelebioğlu, 1958:4) Türkiye orijinli bitki örneklerinin saklandığı ve uluslararası kodu "ANK" olan Herbaryum'u kurmuştur (günümüzde Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Biyoloji Bölümü'nde hizmet vermektedir).

18 Ocak 1972 tarihinde vefat eden Hikmet A. Birand, yaptığı araştırmalar ve yayınladığı eserler ile dünya çapında tanınan bir bilim adamıdır. En önemli bilimsel yayınları arasında Karapınar'daki yavşan stepini konu alan

T. C.
Yüksek Ziraat Enstitüsü çalışmalarından

Sayı 2

ANKARANIN FLORU

Müellifi

Dr. phil. Kurt Krause

Yüksek Ziraat Enstitüsünde Nebatat Ordinaryüsü

Çeviren

Dr. phil. Hikmet Ahmet Birand

Yüksek Ziraat Enstitüsünde Nebatat Şefi

İkinci yeniden işlemiş ve ilâveli basım

Ankara
Yüksek Ziraat Enstitüsü
1937

"Die Verwüstung der Artemisia-Steppe bei Karapinar in Zentralanatolien" ve Tuz Gölü civarındaki tuzcul bozkırların tanıtıldığı "Erste Ergebnisse der Vegetations-Untersuchungen in der Zentralanatolischen Steppe. I, Halophytengesellschaften des Tuzgolu" isimli eserleri yer alır (Ekim, 2001: 144).

Bu çalışmanın amacı, Hikmet A. Birand'ın bir bibliyografyasını sunmaktır. Bu bibliyografyaya katkıda bulunmak isteyen okurlara şimdiden en içten teşekkürlerimi sunarım.

Hikmet A. Birand'ın eserleri, kronolojik olarak – bazı durumlarda dipnot ve/veya kısa bir açıklama ile birlikte – sunulmuştur. Aynı veya farklı dillerde ve farklı yerlerde yayınlanan aynı içerikli eserleri ile özgün ve çeviri kitaplarının ilk ve sonraki baskıları, takip kolaylığı sağlaması açısından, tarih sırasına göre, tek bir sıra numarası altında toplanmıştır. Eserlerin künyelerindeki dizgi yanlışları, kelimelerin eski telaffuzları ve bugünkü yazım kurallarına uymayan biçimleri üzerinde düzeltme yapılmamıştır.

1- "Biyoloji". Prof. Dr. Woltereck[4] (Çev. Hikmet Ahmet[5]). 1933. *Ülkü*, 2(7): 46–48.

2- "Untersuchungen über Tracheomykosen". Hikmet Ahmet. 1933. *Phytopathologische Zeitschrift*[6], 6(1): 49–101.

3- *Ankaranın floru* (Kitap). Krause, K. (Çev.). 1934. Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 151s. 1937: İkinci yeniden işlenmiş ilaveli basım, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 207 s.

4- *Büyükadanın yeşil örtüsü*. 1936. Türkiye Nebatat Coğrafyası Müsveddeleri Serisi No:1, Köy Öğretmeni Basımevi, Ankara, 20 s.

5- *Hususi Nebatat* (Talebe ders kılavuzu, I. Kısım, Roto Sayı: 94). 1940. Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara, 100 s.

6- "Untersuchungen zur Wasserökologie der Steppenflanzen bei Ankara". 1938. *Jahrbücher für wissenschaftliche Botanik*, 87(1): 93–172.

1940: "Ankara Civarında Yetişen Step Nebatlarının SuDüzenleri Üzerinde Ökolojik Araşdırmalar" ("Untersuchungen zur Wasserökologie der Steppenf-

4 Prof. Dr. Richard Woltereck, 1909 yılında Almanya'da Dapnia ve Hyalodapnia türlerinde yaptığı çalışmalarla "reaksiyon normu" kavramını ortaya koyan kişidir. Aynı zamanda, Ord. Prof. Dr. Mithat Ali Tolunay ile birlikte Ankara Üniversitesi Zooloji Kürsüsü'nün kuruluşunda görev almıştır.

5 Hikmet Ahmet Birand, 21 Haziran 1934 yılında çıkarılan 2525 sayılı Soyadı kanunundan önce Hikmet Ahmet olarak anılmaktaydı.

6 Bugünkü *Journal of Phytopathology* isimli bilimsel dergi.

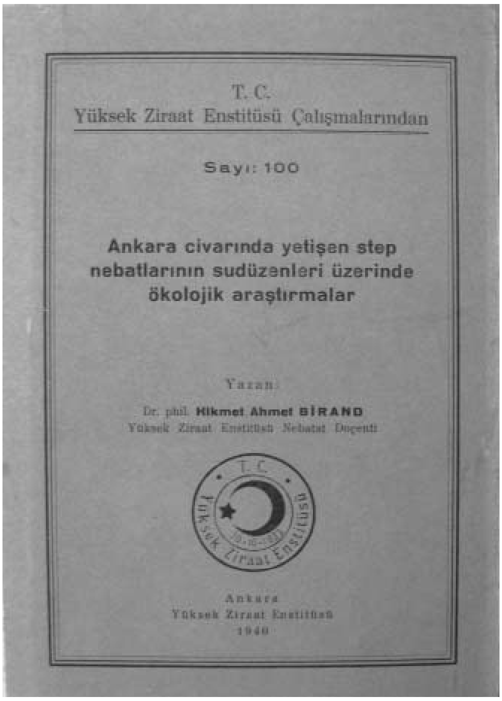
T. C.
Yüksek Ziraat Enstitüsü Çalışmalarından

Sayı: 100

Ankara civarında yetişen step nebatlarının sudüzenleri üzerinde ökolojik araştırmalar

Yazan:
Dr. phil. Hikmet Ahmet BİRAND
Yüksek Ziraat Enstitüsü Nebatat Doçenti

Ankara
Yüksek Ziraat Enstitüsü
1940

lanzen bei Ankara" adlı eserin Türkçe metnidir). Yüksek Ziraat Enstitüsü Çalışmalarından Sayı: 100, Ulusal Matbaa, Ankara, 86 s.

7- *Batı ve Ortaanadolu nebat formation'ları* (Kitap). Krause, K. (Çev.). 1940. Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Çalışmalarından Sayı: 60, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 29 s.

Bu eser, 1914 yılında *Botanische Jahrbücher für Systematik Pflanzengeschichte und Pflanzengeographie*'de yayınlanmıştır.

8- "Beyaz ormanlarda". Hermann Löns. (Çev.). 1942. *Orman ve Av*, İkincikânun 14(1): 17–21.

1942: *Tercüme Dergisi*, 19 İkinci Kânun 2(11): 432–437.

9- "Sanatçı Hücre". 1942. *Ülkü*, 2(16): 14–15.

10- "Ankara Çiydemi". 1943. *Ülkü*, 4(38): 7–9.

11- "Ankara civarında yetişen step bitkilerinde kurağa dayanıklılık ve bunun osmosis kıymetleriyle ilgisi". 1943. *Ziraat Dergisi*, 4(44–45): 9–24.

12- "Mera olarak stepimiz ve botanik yönünden meseleleri". 1943. *Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi*, 1(1): 38–49.

13- "Yavşan stepinde sabah". 15 İlkkânun 1943–1 Sonkânun 1944, *İlk Öğretim*, 8(145–146): 1921–1923.

"Yavşan stepinde sabah II". 15 İlkkânun 1943–1 Sonkânun 1944, *İlk Öğretim*, 8(145–146): 1944–1945.

14- "Kırkikindiler". 1944. *Ülkü*, 7(74): 10–12.

15- "Tabiat hakkında". Goethe (Çev.). 1949. *Tercüme Dergisi*, Goethe Özel Sayısı, 9(49–51): 117–119.

16- "At ve Asfalt". 1945. *Ülkü*, 8(88): 13–14.

17- "Toprak". 1945. *İlk Öğretim*, 10(183–185): 2401–2404.

18- "Batı Karadeniz Kıyılarında Bir Botanik Gezisi". 1945. *Türk Coğrafya Dergisi*, 7–8: 141–153.

1945: Üçüncü yıl yedi ve sekizinci sayılardan ayrı bası, *Türk Coğrafya Dergisi*, 13 s.

19- "Solon ve Lykurgos". Schiller. (Çev.). 1945. *Tercüme Dergisi*, 6(31–32): 64.

20- "Asil sadelik, sessiz büyüklük". Winckelmann. (Çev.). 1945. *Tercüme Dergisi*, 6(31–32): 21–23.

21- "Eflatunla Aristo". Goethe. (Çev.). 1945. *Tercüme Dergisi*, 6(31–32): 41.

22- "Über die vegetationsverhaltnisse der Artemisia steppe als weide". 1947. *Annales de L'Université d'Ankara* (Ankara Üniversitesi Yıllığı), 1: 197–208.
23- "Zavallı Söğütler". 1947. *Sanat ve Edebiyat Gazetesi*, Sayı: 1, 2. s.
24- "Tabiat ve Bilimlerinin Metodu ve Eğitmi [Eğitim] Değeri Üzerine". 1947. *İlk Öğretim* 11(219–220): 2848–2849.
25- "Keltepe'den Notlar. Ormanda geçen bir gün I". 1947. *Ulus*, 19 Ağustos, 4. s.
"Keltepe'den Notlar. Ormanda geçen bir gün II". 1947. *Ulus*, 20 Ağustos, 4–5.
"Keltepe'den Notlar. Ormanda geçen bir gün III". 1947. *Ulus*, 21 Ağustos, 4. s.
"Keltepe'den Notlar. Ormanda geçen bir gün IV". 1947. *Ulus*, 22 Ağustos, 4. s.
"Keltepe'den Notlar. Ormanda geçen bir gün V". 1947. *Ulus*, 23 Ağustos, 4. s.
"Keltepe'den Notlar. Ormanda geçen bir gün VI". 1947. *Ulus*, 24 Ağustos, 4. ve 9. s.
"Keltepe'den Notlar. Ormanda geçen bir gün VII". 1947. *Ulus*, 25 Ağustos, 4. s.
1947: "Keltepe Ormanlarında Bir Gün". *Sanat ve Edebiyat Gazetesi*, Sayı: 23–24, 1 ve 5. s.
1947: "Keltepeden notlar: Ormanda geçen bir gün I". *Orman ve Av*, 19(10): 203–210 (*Ulus*, alıntı).
1947: "Keltepeden notlar: Ormanda geçen bir gün II". *Orman ve Av*, 19(11): 231–239 (*Ulus*, alıntı).
1948: *Keltepe Ormanlarında Bir Gün*, Eğitim Enstitüsü Yayınlarından 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 40 s. Fotoğraf ilaveli.
26- *Bitki fizyolojisi deney ve gösterileri* (Kitap). Claussen, P. (Çev.). 1948. Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 27 s.
27- *Ankara Üniversitesinin dördüncü öğrenim yılının açılışı (1949 – 1950)*. 1949. Ankara Üniversitesi Yayımları 20, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 18 s.
28- *Ankara Üniversitesinin beşinci öğrenim yılının açılışı (1950 – 1951)*. 1950. Ankara Üniversitesi Yayınları 23, Doğuş Matbaası, Ankara, 13 s.
29- *Bitkilerde Ekonomi Prensipleri: Biriktirme ve Artırma*. 1950. Ankara Üniversitesi Yayınları 19, Serbest Dersler Serisi: 3, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik T. A. O., Ankara, 27 s.
30- "Untersuchungen über die Wurzelsysteme der Steppenflanzen", 1950. *Commmunications de la Faculté des sciences de l'Université d'Ankara*, 3: 219–235.
31- "Kurakçıl Step Bitkilerinin Kök Sistemleri Üzerinde İncelemeler", 1950. *Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Mecmuası*, Ayrı Baskı, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 3: 14-31.
32- *Türkiye Bitkileri-Plantae Turciciae* (Kitap). A Preliminary List of Species Collected in Turkey (Türkiye'de Toplanan Bitki Türlerinin Ön Listesi). 1952.

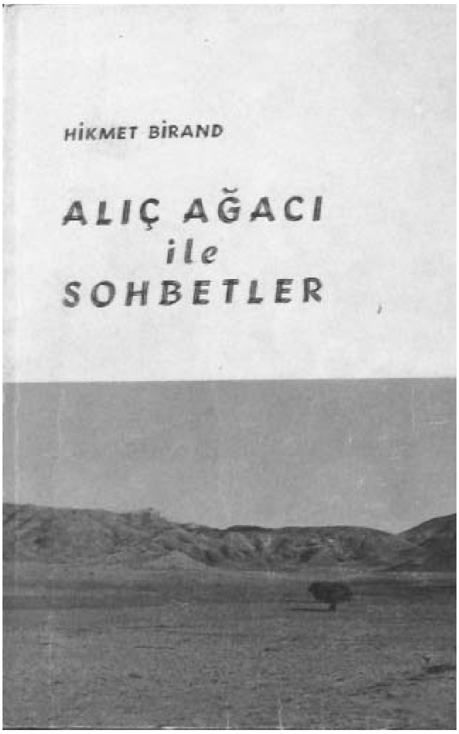

Alıç Ağacı ile Sohbetler'in 1968 yılında yayınlanan ilk baskısı

Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Yayınları No: 58, Ankara, 330 s.
33- "Step meraları için". 1952. *Tarım Dergisi*. 1(5): 25–29.
34- "On the vegetation of Central Anatolia and Its Water-Balance". 1952. *Proceedings of the Ankara Symposium on Arid Zone Hydrology*, jointly organized by the Goverment of Turkey and UNESCO, Ankara, Turkey, 239–246.

Sempozyum, Türk Hükümeti ve UNESCO işbirliği ile Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi'nde gerçekleştirilmiştir. Fransızcası için Bkz."La végétation De L'Anatolie Centrale Et Son Équilibre Hydrologique". 1952. *Colloque D'ankara Sur L'Hydrologie De La Zone Aride*, 247–254).

35- "Vue d'ensemble sur la végétation de la Turquie", 1954, *Vegetatio*[7], 5–6(1): 41–44.
36- *Nebatlarda cemiyet hayatı ve J. Braun-Blanquet*, 1955. Ankara Üniversitesi Yayınları: 37, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 14 s.
37- "Influence des précipitations sur le développement de la végétation steppique et rôle du système des racines sur son hydration". 1955. *Plant Ecology, Procedings of the Montpellier symposium/Écologie Végétale*, Actes du colloque de Montpellier. UNESCO, Paris, 60–63. Sempozyum metni İngilizce özet içermektedir. H. A Birand'ın UNESCO'nun davetlisi olarak katıldığı sempozyum, UNESCO'nun Kurak Bölgelerin İhyası Projesi (Kurak bölgelerdeki bilimsel çalışmaları geliştirmek amacıyla başlatılan 4 senelik bir program) kapsamında Montpellier Üniversitesi'nde düzenlenmiştir.
38- "Orman Yangınlarından Sonra Sel Mevsimi Yaklaşırken". 8 Şubat 1956. *Cumhuriyet Gazetesi*, 2. s.
39- "Kurak Bölgelerin İhyası Hakkında Unesco Projesi ve Türkiye'deki Kuraklık". 1956 (Temmuz-Ağustos). *Kültür Dünyası*, Unesco Özel Sayısı, 26–27: 14–21.
40- *Anadolu Manzaraları*. (Kitap). 1957. İş Bankası Kültür Cep Kitapları: 6, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 135 s. Resimleyenler: Refik Ekipman, Arif Kaptan, Beylan ve Nejat Diyarbakırlı. Yazarın önsözü ile basılmıştır.
Anadolu Manzaraları, bir toplu basım kitabıdır. H. A. Birand, *Ulus* Gazetesi – Güzel Sanatlar Sahifesi, *Ülkü* Mecmuası ve *Sanat ve Edebiyat Gazetesi*'nde

7 Bugünkü *Plant Ecology* isimli bilimsel dergi.

yazdığı yazıları (Bkz. 10., 13., 14., 16., 23. ve 25. maddeler) bu kitapta bir araya toplamıştır.

1963: 2. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 85 s. H. A. Birand, *Anadolu Manzaraları*'nın bu baskısına "Kurak" ve "Çorak" isimli iki ayrı bölüm eklemiştir. Resimleyenler: Refik Ekipman, Arif Kaptan, Beylan ve Nejat Diyarbakırlı ve Vahit Sipahioğlu.

1966: 3. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 76 s. Metin içeriği 2. baskı ile aynıdır. Ek olarak H. A. Birand'ın Anadolu bitki örtüsü ve manzaralarına dair çektiği renkli fotoğrafları içerir. Resimleyenler: Refik Ekipman, Arif Kaptan, Beylan ve Nejat Diyarbakırlı ve Vahit Sipahioğlu.

1983: 4. Baskı, Örgün Yayınları, İstanbul, 193 s. *Anadolu Manzaraları*'nın, H. A. Birand'ın ölümünden sonraki ilk baskısıdır. Kitap, ismi "Anadolu Manzaraları" olmasına rağmen, içerik bakımından ilk baskıdan tamamen farklıdır ve yazarın Alıç Ağacı ile Sohbetler (1968) isimli eserinin bazı bölümlerini[8] içerir.

1999– TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 119 s. Metin ve resim içeriği bakımından 1957 yılındaki ilk baskı ile aynıdır. H. A. Birand'ın önsözü ve doktora öğrencisi Prof. Dr. Tuna Ekim'in sunuşu basılmıştır.

41- "Relations entre le développement des racines et des parties aériennes chez certaines plantes xérophytes et leur résistance a la sécheresse". 1959. *Éxchanges Hydriques Des Plantes En Milieu Arides Ou Semi-Aride*, Actes du colloque de Madrid, Paris, UNESCO, 175–82.

Sempozyum metni, İngilizce ve İspanyolca özetleri içermektedir.

42- "Türkiyenin Yeşil Örtüsü", 1959, *Türk Yurdu*, 49(273): 44–45.

43- "La végétation Anatolienne et la Necessité de sa protection". 1959. *Extrait des Comptes rendus de la Réunion Technique d'Athénes de I'U.I.C.N.*, 15: 192-196.

44- *Türk Yüksek Öğretiminde Çalışan Alman Bilginlerinin Hizmeti Hakkında*. 1960. Ankara Üniversitesi Yayınları 48, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 24 s.

Hikmet A. Birand'ın, Almanya'nın Bonn şehrinde Alman–Türk Dostluk Cemiyeti'nin daveti üzerine 26 Ekim 1957 tarihinde Alman Parlamento Binası (Bundeshaus)'nda verdiği "Die Entwicklung des Hochschulwessens in-der Turkie und der Deutsche Beitrag" başlıklı konferansın kendisi tarafından Türkçeye çevrilen metnidir.

45- "Erste Ergebnisse der Vegetations-Untersuchungen in der Zentralanatolischen Steppe. I, Halophytengesellschaften des Tuzgolu". 1960. *Botanische Jahrbücher für Systematik Pflanzengeschichte und Pflanzengeographie*, 79(3): 254–296.

1961: *Orta Anadolu Bozkırında Vejetasyon İncelemelerinin İlk Sonuçları. 1. Tuz Gölü Çorakçıl Bitki Birlikleri*. TopraksSu Umum Müdürlüğü Neşriyatı,

8 Dikmen alıcı, Suların canlanması üstüne sohbet, Karaların canlanması üstüne sohbet, Çiçek ve çiçeğin kara hayatı ile ilgisi üstüne sohbet, Tohumun kara hayatı ile ilgisi üstüne sohbet, Bitkilerin göçleri ve yerleşmeleri üstüne sohbet, Toprak üstüne sohbet, Anadolu'nun boz-yeşil örtüsü ve bitkilerin toplumsal yaşantısı üstüne sohbet.

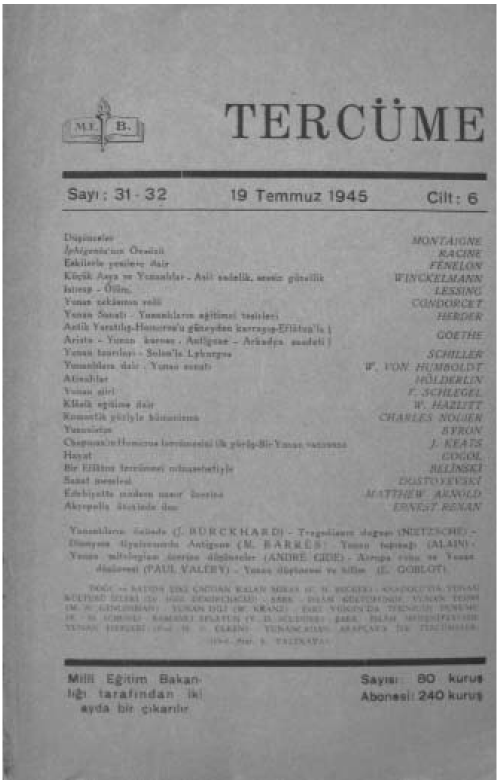
TERCÜME

Sayı : 31 - 32 19 Temmuz 1945 Cilt : 6

MONTAIGNE
RACINE
FENELON
WINCKELMANN
LESSING
CONDORCET
HERDER
GOETHE
SCHILLER
W. VON HUMBOLDT
HÖLDERLIN
F. SCHLEGEL
W. HAZLITT
CHARLES NODIER
BYRON
J. KEATS
GOGOL
BELINSKI
DOSTOYEVSKI
MATTHEW ARNOLD
ERNEST RENAN

Milli Eğitim Bakanlığı tarafından iki ayda bir çıkarılır

Sayısı: 80 kuruş
Abonesi: 240 kuruş

Hikmet A. Birand'ın Almancadan çevirdiği bazı eserlerin yer aldığı Tercüme Dergisi.

Sayı: 102, 56 s."Erste Ergebnisse der Vegetations-Untersuchungen in der zentralanatolischen Steppe. I, Halophytengesellschaften des Tuzgolu" başlıklı eserin Ziraat Vekâleti Toprak Su Umum Müdürlüğünün ricası üzerine H. A. Birand tarafından Türkçeye çevrilen metnidir.

46- "Dikmen Alıçı'nın Hikâyesinden Bir Parça" (Alıntı). 1961. *Türk Dili*, 10 (114): 380–384.

47- "Otobüs adları". 1961. *Türk Dili*, 10(116): 558–559.

48- "Report of activities of the Botanical Institute of the University of Ankara". 1962. *Advisory Committee on Arid Zone Research Eighteenth Session* (Tashkent, USSR), UNESCO, 3 s.

49- *Kurak Çorak*. 1962. Dernek Yayınları: 5, Bilim Bilgi Dizisi: 2, Balkanoğlu Matbaacılık Ltd., Ankara 37 s.

50- "Okumayan Gençler ve Üniversite". 1968. *Eğitim Hareketleri*, 14(162–163): 1–2.

51- "Üniversitelerimize Düşen Özerklik Anlayışı". 1968. *Eğitim Hareketleri*, 14(162–163): 3–4.

52- "Üniversitelerimize Düşen Sorumluluk Anlayışı". 1968. *Eğitim Hareketleri*, 14(162–163): 5–7.

53- "Batı Almanya'da Üniversiteleri Düzenliyen Kurumlar Rektörlük Konferansı". 1968. *Eğitim Hareketleri*, 14(162–163): 7–9.

Batı Almanya Rektörler Konferansı Genel Sekreteri Dr. Jürgen Fischer'in *Westdeutsche Rektören Konferenz 1966* isimli kitabının H. A. Birand tarafından hazırlanan özet metnidir.

54- "Almanya'da Üniversiteleri Düzenliyen Kurumlar". 1968. *Eğitim Hareketleri*, 14(160–161): 7–11.

55- *Alıç Ağacı ile Sohbetler*, 1968, (Kitap), Ongun Kardeşler Matbaası, Ankara, 322 s.

Aynı yıl kitabın tamamı Ankara Radyosunun "Tabiat ve İnsan" isimli programında yayınlanmıştır. Ayrıca Tarım Orman Genel Müdürlüğü kendi teşkilâtına dağıtmak üzere eserden 2000 adet bastırmıştır. Birand'ın ölümünden sonra bu eserin bir bölümü *Anadolu Manzaraları* (Bkz. 40. madde ve

8.dipnot), diğer bir bölümü[9] ise *Anadolu Ormanları* (1984, Örgün Yayınları, İstanbul) ismi ile yeniden basılmıştır.

1996– TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 352 s. Metin içeriği olarak 1968 yılındaki ilk baskı ile aynıdır. H. A. Birand'ın önsözü ve doktora öğrencisi Prof. Dr. Tuna Ekim'in sunuşu ile basılmıştır.

56- *Karapınar Olayı ve Erozyon*. 1969. Ankara Üniversitesi Yayınları No: 66, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 28 s.

57- "Die Verwüstung der Artemisia-Steppe bei Karapinar in Zentralanatolien", 1970, *Vegetatio*, 20(1–4): 21–47.

Birand, Karapınar'daki yavşan stepini konu alan bu eserin *Vegetatio*'da yayınlanma hikayesini şöyle anlatır (Bkz. 43) : "…Karapınar'daki işimi 1967'de oraya son gidişimde bitirdim ve bilimsel sonucunu, eski incelemelerimle mukayeseli olarak (Almanca) yazdım. Uluslararası vegetasyon bilimi birliğinin yayın organı olan *Vegetatio* dergisinde yayınlanmak üzere Hollanda'ya yolladım. İki yıl önceki toplantısında benim de üyesi bulunduğum birlik, 70.inci yaş yılı dolayısıyla ünlü Alman fitososyoloğu Prof. Dr. Tüxen'ün onuruna 1969 Mayıs ayında yayınlanmak üzere *Vegetatio*'nun jübile sayısı hazırlaması için tertip ve redaction heyet kurmuştu. Heyet, Tüxen'ün dostlarından, bu arada benden, *Vegetatio* için bilimsel bir yazı istemişti… *Vegetatio*, bütün dünya bilim kurumlarınca izlenen bir dergidir ve eminim ki, uzak memleketlerden bile Karapınar'a gelecek olanlar, hatta belli zaman aralıklarıyla korunan alanlardaki gelişmeleri izleyenler de olacaktır…".

Kaynaklar

Birand, Hikmet (1955), *Nebatlarda cemiyet hayatı ve J. Braun-Blanquet*, Ankara Üniversitesi Yayınları: 37, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Birand, Hikmet (1962), *Kurak Çorak*, Dernek Yayınları: 5, Bilim Bilgi Dizisi: 2, Ankara: Balkanoğlu Matbaacılık Ltd.

Berzeg, Sefer (1995), *Kafkas Diasporası'nda Edebiyatçılar ve Yazarlar Sözlüğü*, Samsun: Nart Yayıncılık.

Çelebioğlu, Sarım (1958), *Prof. Dr. Kurt Krause, Ankara'daki Türk Herbaryumunu kuran değerli Türk dostu*, Farmakognozi Enstitüsü Yayınları, No:13, İstanbul: Kader Basımevi.

Çoker, Fahri (1998), *Türk Parlemento Tarihi, Cumhuriyet Senatosu Üyelerinin Özgeçmişleri*, Cilt 1 (1961-1967), Ankara: TBMM Vakfı Yayınları.

Dölen, Emre (2007), "Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde bilimsel araştırmanın kurumsallaşması ve yapılan doktoralar", Namık Kemal Aras, Emre Dölen, Osman Bahadır (Edt.), *Türkiye'de Üniversite Anlayışının Gelişimi* (1861-1961), TÜBA, Ankara: Yeni Reform Matbaacılık.

Ekim, Tuna (2001), "Dostum alıç ağacı", *Yeşil Atlas*, Sayı 4, İstanbul: Boyut Matbaacılık.

Yazgan, Şevki (2007), "Biyoloji Bölümü: Bölümün Kuruluşu, Gelişimi ve Bugünkü Durumu". Prof. Dr. Cemal Aydın ve Ahmet Karataş (der.), *Ankara*

9 Anadolu Ormanları, Batı ve Güney Batı Anadolu Ormanları, Doğu – Güneydoğu ve Güney Anadolu Ormanları, Anadolu Bozkırları, Dikmen Alıçının Ardından.

Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihi. Tarihsel ve Bilimsel Bakış (1943-2005), Cilt:1, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Özet: Prof. Dr. Hikmet A. Birand, dünyaca tanınan değerli bir bilim adamı-yazardır. Ülkemizdeki, bitki topluluklarının incelendiği "bitki sosyolojisi" alanının kurucusudur. Halk arasında *Alıç Ağacı ile Sohbetler* ve *Anadolu Manzaraları* isimli eserleri ile tanınmaktadır. Bu çalışmada Prof. Dr. Hikmet Ahmet Birand'ın bir bibliyografyası sunulmaktadır.

Anahtar sözcükler: *Anadolu Manzaraları*, *Alıç Ağacı ile Sohbetler*, bibliyografya, botanik.

A bibliography of Prof. Dr. Hikmet Ahmet Birand

Abstract: Prof. Dr. Hikmet Ahmet Birand is a well-known scientist-author. He is the founder of plant sociology in Turkey, studying plant communities. He is known for his books named *Alıç Ağacı ile Sohbetler* and *Anadolu Manzaraları*. The study attempts to provide a bibliography of Prof. Dr. Hikmet A. Birand.

Key words: *Anadolu Manzaraları*, *Alıç Agacı ile Sohbetler*, bibliography, botany.

Yabancı Konsolos, Konsolos Tercümanı ve Tercüman Hizmetkârlarının Serbest Dolaşım Belgeleri: Beratlar ve Yol Emirleri (1600-1800)

Mehmet DEMİRYÜREK*

Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapan yabancı konsoloslar, konsolos tercümanları ve tercüman hizmetkârları ilgili ülkelere tanınan ahidname (kapitülasyon) şartları gereğince birçok haklara sahip bulunuyorlardı. Konsolos veya konsolos vekili olarak görev yapanların Avrupalı olması şarttı. "Müste'men taifesinden" sayılarak konsolos olarak atanan, ancak daha sonra Osmanlı vatandaşı olduğu anlaşılan kişilerin konsolosluk beratı iptal ediliyordu. Konsolos olan kişi birçok imtiyaza sahip olduğu için gayr-i müslim bazı Osmanlı vatandaşları kendilerini Avrupalı gibi gösterip konsolos olarak atanmışlar ve bu sayede her türlü vergiden muaf tutulmuşlardır. Ancak kendilerinin Osmanlı "reayası" (tebası) olduğu anlaşıldığında beratları iptal edilmiş ve konsolos statüsünden "reaya" statüsüne düşürülmüşlerdir. Konsolos tercümanları ve tercüman hizmetkârları ise genellikle gayr-i müslim Osmanlı tebası arasından seçilmekte ve atanmaktaydı. Konsolos tercümanı veya tercüman hizmetkârı atanan Osmanlı tebası gayr-i müslimler de pek çok ayrıcalığa sahip oluyorlardı. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapan Avrupalı konsoloslar siyasî temsilciden ziyade ticârî birer temsilci idi. En azından Osmanlı yönetimi bunu böyle anlıyordu. Avrupalı devletlere verilen ahidnamelerin de ticârî yönleri ağırlıktaydı. Gerek konsoloslar gerekse konsolos tercümanları veya tercüman hizmetkârlarının görevlerini hakkıyla yapabilmeleri için "seyahat hürriyetine" sahip olmaları normal karşılanacak bir durumdur. Nitekim yabancı konsolos veya konsolos tercümanlarına verilen beratlarda onları seyahat hürriyetini açıkça vurgulayan bölümler vardır. Bununla birlikte yabancı konsolos, konsolos tercümanı veya tercüman hizmetkârının ya da elçi veya konsolos adına seyahat eden diğer kişilerin seyahati sırasında onları bekleyen iki büyük tehlike vardı. Bunlardan birincisi gittikleri veya geçtikleri yerlerdeki Osmanlı görevlilerinin bazen onların ellerindeki berat veya fermanlara aldırmadan vergi talep etmeleriydi. İkinci tehlike ise karayolunda eşkıya, denizde ise korsan saldırısına uğrayıp

*Doç.,Dr. Lefke Avrupa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak./Tarih Bölümü (KKTC), mehmetdmryrk@gmail.com

bazen mallarını bazen de canlarını kaybetmeleriydi. Her iki tehlikenin de önüne geçebilmek için kendilerine verilen beratlarda bu konularda bazı önlemler alınmıştı. Ancak bazen bu önlemler yeterli olmayabiliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapan yabancı konsoloslar, ülkelere tanınan ahidnameler, konsolos tercümanları ve tercüman hizmetkârları Ali İhsan Bağış (1983), Mübahat Kütükoğlu (1988 ve 2000), Mehmet Akif Erdoğdu (2008 ve 2009), Kemal Çiçek (1998), Tayyib Gökbilgin (1855),Cengiz Orhonlu (1974), Ali İbrahim Savaş (2002), Uygur Kocabaşoğlu (2004), Mauritis H. van Den Boogert (2005) ve Alexander H. de Groot (2007) gibi değişik araştırmacılar tarafından ele alınmış ise de konsolosların, konsolos tercümanlarının ve tercüman hizmetkârlarının sahip olduğu "seyahat hürriyeti" özel olarak ele alınıp incelenmiş ve bu konudaki gelişmeler değerlendirilmiş değildir. Bununla birlikte Boogert'in çalışmasında tercümanların seyahat hürriyetinden bahsedilmiş ama bu konudaki tarihî gelişim üzerinde durulmamıştır. Bu nedenle çalışmada ilk olarak XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapan konsoloslara verilen beratlarda yer alan "konsolosların seyahat hürriyeti" ile ilgili hükümler ve gelişmeler, ikinci olarak konsolos tercümanlarına verilen beratlarda yer alan "tercümanın seyahat hürriyeti" ile ilgili hükümler ve gelişmeler ve son olarak da tercüman hizmetkârlarına verilen beratlarda yer alan "tercüman hizmetkârlarının seyahat hürriyeti" ile ilgili hükümler ve gelişmeler değerlendirilecektir. Bu çalışmada ayrıca konsoloslar, konsolos tercümanları ve tercüman hizmetkârları konularında Osmanlı İmparatorluğu tarafından yapılan "ıslahat girişimleri" üzerinde de durulacak ve "Avrupalı konsoloslar, konsolos tercümanları ve tercüman hizmetkârlarına tanınan seyahat hürriyeti nasıl bir evrim geçirdi ve hangi sonuçlara ulaştı?" sorusunun cevabı aranacaktır.

XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupalı Konsolosların Seyahat Hürriyeti

Ahidname sahibi Avrupalı bir devletin Osmanlı İmparatorluğu'nun herhangi bir liman veya iskelesine konsolos tayin etmesi ilgili devletin İstanbul'da bulunan büyükelçisi aracılığıyla gerçekleşiyordu. Atamayı yapan elçi durumu Osmanlı yönetimine bir yazı ile bildirerek adı geçen konsolos için berat talep ediyordu. Konsoloslara verilen beratlarda öncelikle konsolosun temel görevi üzerinde duruluyor, daha sonra da konsolosun sahip olduğu imtiyazlar birer birer sayılıyordu. Antonie Jansz van Duyvelaar adlı Fransa'nın Kıbrıs konsolosuna ait Şubat 1637 tarihli beratta (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Düvel-i Ecnebiye Defteri (bundan sonra BOA, DED), Defter No.26/1, hüküm no:376, s.136) "cezire-i mezbûrede olan iskelelere gelüb giden tüccâr taifesi"nden sorumlu olan konsolosun "seyahat hürriyeti" şöyle açıklanmıştır:

> "Ve mezbûr konsolos südde-i saadetime veyahud Françe vilâyetine gitmek murad eyledikde yerine kaim-makam tayin eyledikden sonra gelirken ve giderken kimesne mani olmaya ve memalik-i mahrusamda karada ve deryada vâki olan menâzil ve merâhilde kendüye ve âdemlerine ve esbâb ve davârlarına dahl

olunmaya."

Nitekim Antonie Jansz van Duyvelaar adlı Kıbrıs'taki Fransız konsolosu, 1641 yılında bazı önemli işlerini görmek için Tuzla (Larnaka) ve Kıbrıs'taki diğer şehirlere gitmek istediği zaman "Kıbrıs Paşası muhalefet" ettiğinden adı geçen konsolos İstanbul'daki elçisine müracaat ederek şikâyette bulunmuştu. Bunun üzerine İstanbul'dan gönderilen emirde "konsolos umûr-ı mühimmeleri içün cezire-i Kıbrıs'da gerek Tuzla kazasına ve gerek sair şehirlerine mürûr etmek murad eyledikde ümerâ-yı zabitandan ve sairlerinden" hiç kimsenin ona engel olmaması emredilmişti (BOA, DED, Defter No.26/1, hüküm no:64, s.24).

Nisan 1678 tarihli bir başka konsolosluk beratında ise "Kıbrıs ve ana tâbi iskelelere varan Cenevizli ve Cenevizliye tâbi olan bâzirgânların ve bayrağı altında yürüyen tüccâr taifesinin umûr ve mesâlihleri görülmek içün Cenevizliden" Salvan Dermani adlı kişinin konsolos tayin edildiği belirtilmektedir. Kıbrıs'a gelen gerek Cenevizli tüccârlar ve gerekse Ceneviz bayrağı altında ticaret yapan başka ülkelerin tüccarları bir problemle karşılaştıklarında adı geçen tüccara müracaat edeceklerdi. Cenevizli tüccarlardan ve Ceneviz bayrağı altında ticaret yapan diğer ülkelerin tüccârlarından yaptığı hizmet karşılığında "konsolosluk hakkı"nı tahsil edecek olan konsolosun mal ve seyahat hürriyeti "menâzil ü merâhilde ve iskelelerde ve karada ve deryada âdemlerine ve davarlarına ve sakin oldukları meskenlerine haricden dahl olunmayub zikr olunan hususlarda gereği gibi icrâ-yı hükm eyleyeler" (Kıbrıs Şer'iye Sicilleri (bundan sonra KŞS), Defter No:5, s.74) denilerek açıklanmıştır. Hollanda'nın Draç (Arnavutluk) Konsolosluğu'na tayin edilen Corgi Komene (Georgi Komene)'ye ait olan ve 27 Haziran 1688 tarihini taşıyan beratta da adı geçen konsolosun "seyahat" hürriyeti yukarıdaki ifadeye benzer bir biçimde "menâzil ve merâhilde konsolos adamlarını bazı mesâlih içün gönderdikde deryada ve karada kendilerine ve âdemlerine ve eşyalarına ve aher cihetlerine ve davarlarına ve sakin oldukları meskenlerine dahl olunmaya" sözleriyle açıklanmıştır (BOA, DED, Defter No:22/1, hüküm no:107, s.33-34). Temmuz 1698 tarihli bir başka konsolosluk beratında ise konsolosun "seyahat hürriyeti" daha açık bir ifadeyle "ve bir iskeleden öbür iskeleye gidip geldikçe yolda ve izde ve menâzil ve merâhilde yedinde olan berât-ı şerife muğâyir ulaklar bargirlerin almayub ve ulak namıyla akçe taleb olunmayub" denilerek açıklanmıştır (BOA, DED, Defter No: 22/1, hüküm no:220, s.60). Ocak 1700 tarihli başka bir konsolosluk beratında konsolosun seyahat hürriyeti "menâzil ve merâhilde konsolos âdemlerin bazı mesâlih için gönderdikde deryada ve karada kendülerine ve âdemlerine ve alet-i harblerine ve davar ve sakin oldukları meskenlerine dahl olunmayub emn ü salim varub geleler" ifadesiyle belirtilmiştir (BOA, DED, Defter No: 22/1, hüküm no:457, s.129).

XVIII. yüzyıla ait konsolosluk beratlarında da konsolosların "seyahat hürriyeti" ile ilgili benzer hükümler yer almıştır. Sicilyateyn Krallığı'nın Kıbrıs konsolosluğuna atanan Covanni Kalimiri'ye ait 17 Kasım 1744 tarihli konsolosluk beratında (KŞS, Defter no:17, H.1158-1163, s.4) konsolosun "seyahat hürriyeti" ile ilgili üç hususa değinilmişti:

> [1].“Menâzil ve merâhilde konsolos âdemlerini bazı mesâlihi içün gönderdikde deryada ve karada kendülerine ve âdemlerine ve âlet-i harblerine ve davarlarına ve sakin oldukları meskenlerine dahl ü taarruz olunmayub emn ü salim varub geleler.”
>
> [2.] “Konsolos-ı mesfûr dahi bazı zaman bir yere gitmek istedikde gidişde ve gelişde ve karada ve deryada ve menâzil ve merâhilde kendüye ve libâs ve davarına ve emvâl ü erzakına ve yanında olan âdemlerine ulakdan ve ulak akçesinden ve gayri canibden kimesne dahl ü taarruz eylemeyüb.”
>
> [3.] “Muhavvif ve muhatara olan yerde başına ak sarınub ve kılıç ve ok ve yay ve mahmuz ve sair alât-ı harb götürdükde kadılar ve beylerbeyisi ve gayriden bir ferd rencide ve remide eylemeyüb.”

Mayıs 1745 tarihli ve Venedik Kıbrıs Konsolosu Girolamo Brigadi’ye ait konsolosluk beratında konsolosun İstanbul’a veya Venedik’e gitmesine engel olunmaması “ve yolda ve izde ve menâzil ü merâhilde rencide” edilmemesi hususu açıkça yazılmıştır (KŞS, Defter no. 16, H.1159–1166, s.64-65). İngiltere’nin Draç (Arnavutluk) konsolosu Panosika’ya ait 26 Şubat 1749 tarihli konsolosluk beratında da konsolosun “seyahat hürriyeti” ile ilgili olarak iki konu yer almıştır. Bunlardan birincisine göre, adı geçen konsolos “bazı zaman bir yere gitmek istedikde geliş ve gidişde ve karada ve deryada ve menâzil ve merâhilde kendüye ve esvâb ve davarlarına ve emvâl ve erzaklarına ve yanında olan âdemlerine ulakdan ve ulak akçesinden ve gayri canibinden kimesne dahl ü taarruz” eylemeyecekti. İkinci olarak konsolos güvenlik açısından tehlikeli yerlerden geçerken “başına ak sarınub ve kılıç ve ok ve yay ve mahmuz ve sair alât-ı harb götürdükde kadılar ve beylerbeyiler ve gayriden bir ferd rencide ve remide” etmeyecekti (BOA, DED, Defter No.35/1, hüküm no:251, s.90).

1769 yılında İngiltere’nin Kıbrıs konsolosu olarak atanan Jean Boldwin (Can Boldavin)’in beratında onun “seyahat hürriyeti”, “bazı zaman bir yere gitmek istedikde gelişde ve gidişde ve karada ve deryada ve menâzil ve merâhilde kendüye ve esvâb ve davarlarına ve emvâl ve erzakına ve yayında olan âdemlerine ulakdan ve ulak akçesinden ve gayri cenibden kimesne dahl ü taarruz itmeyüb … muhavvif ve muhatara olan yerde başına ak sarınub ve kılıç ve ok ve yay ve mahmuz ve sair alât-ı harb götürdükde kadılar ve beylerbeyiler ve gayriden bir ferd rencide ve remide itmeyüb” (KŞS, Defter No:19, H.1180-1182, s.119) denilerek belirtilmişti.

24 Mayıs 1779 tarihinde Venedik’in Kıbrıs konsolosluğuna atanan Emanuel Vassalo’nun beratında da konsolosun seyahat hürriyetine değinilmiş ve 1745 yılında Venedik’in Kıbrıs konsolosluğuna atanan Girolamo Brigadi’nin beratındaki ilgili madde “südde-i sa‘âdetime gelmek veyâhûd Venedik’e gitmek istedükde kendüye ve esvâblarına ve adamlarına kimesne

dahl [ü] ta'arruz kılmaya ve yolda ve izde ve menâzil ü merâhılde rencîde olunmayup" (KŞS, Defter No:20, H.1183-1194, s.146) denilerek tekrarlanmıştır. 26 Ağustos 1797 tarihinde Fransa'nın Kıbrıs konsolos vekilliğine atanan Etbosan Ray adlı tüccarın beratındaki "seyahat hürriyeti" ile ilgili madde ise 1637 yılında Fransa'nın Kıbrıs konsolosluğuna atanan Antonie Jansz van Duyvelaar'ın beratındaki ile hemen hemen aynıdır (KŞS Defter No:21, H.1198-1212, s.361) ve şöyledir:

> "ve mezbûr südde-i sa'âdetime veyâhûd France vilâyetine gitmek murâd etdikde yerine kâimmakâm ta'yîn eyledikden sonra giderken ve gelirken Memâlik-i Mahrûsemde vâki' menâzil ü merâhilde deryâda ve karada kendüye ve ademlerine ve esvâb ve davarlarına dahl olunmaya".

17 Şubat 1819 tarihinde Hollanda'nın Kıbrıs konsolosluğuna atanan Lorenco Covanni Santi'nin konsolosluk beratı da konsolosun "seyahat hürriyeti" ile ilgili hükümler (KŞS, Defter No:30, H.1233-1238, s.34) taşıyordu:

> "Konsolos âdemlerin ba'zı mesâlihi içün gönderdikde deryâda ve karada kendülerin ve âdemlerine ve âlet-i harblerine ve davar ve sâkin oldukları meskenlerine dahl olunmayup emîn u sâlim varup geleler hâricden dahl olunmaya".

12 Ağustos 1820 tarihinde İspanya'nın Kıbrıs konsolosluğuna asaleten tayin edilen Antonio Kalimiri'nin beratındaki "konsolos âdemlerini ba'zı mesâlihi içün gönderdükde deryâda ve karada ve menâzil u merâhilde kendülerine ve âdemlerine ve âlât-ı harblerine ve davâr ve sâkin oldukları meskenlerine dahl olunmayup emîn u sâlim varup geleler hâricden dahl olunmaya" ifadesi de konsolosun seyahat hürriyeti ile ilgilidir (KŞS, Defter No:30, H.1233-1238, s.89).

Yukarıda verilen örneklerden de anlaşıldığı üzere "elçilerin vekilleri" addedilen konsoloslar birçok imtiyaza sahiplerdi. Bu imtiyazı sağlayan kendilerine verilen beratlardı. Söz konusu beratlarda konsolosun görevinin temsil ettiği devletin tüccarları ve vatandaşları ile o devletin bayrağı altında ticaret yapanların problemlerini çözmek olduğu her zaman vurgulanmıştır. İlgili beratlarda ortaya konulan imtiyazlardan biri de konsolosların "seyahat hürriyeti" idi. Sonuç olarak denilebilir ki Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapan Avrupalı konsoloslar "seyahat hürriyetine" de sahiplerdi. Hatta bir yerden bir yere giderlerken tehlikeli yerlerde silah taşımaları ve Müslümanlar gibi giyinmelerine de izin verilmişti. Söz konusu yıllara ait konsolosluk beratları incelendiğinde konsolosların "seyahat hürriyeti" konusundaki haklarında 1637-1820 yılları arasındaki dönemde çok önemli bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu başlangıcından beri yabancı konsolosluklara tanınan ayrıcalıklardan yararlanmak amacıyla Osmanlı gayr-i müslim tebasının konsolos veya konsolos vekili olarak tayin edilmesine şiddet-

le karşı çıkmış ve böyle kişiler tespit edildiğinde konsolosluk beratları iptal edilmiştir (BOA, DED, defter no:35/1, hüküm no:345, s.109; hüküm no:414, s.121; hüküm no:424, s.123). Dikkati çeken bir başka özellik ise konsoloslara verilen beratların aradan yıllar geçmiş olmasına rağmen birbirine benzer olmasıdır. Yukarıda verilen örneklerde de görüldüğü gibi 1637 yılındaki Kıbrıs Fransız konsolosunun seyahat hürriyeti, 160 yıl sonra, 1797 yılındaki Fransa'nın Kıbrıs konsolosunun seyahat hürriyeti hemen hemen aynı ifadelerle açıklanmıştır. Hollanda ve Venedik konsoloslarının beratlarında da bu benzerlik vardır.

XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Elçi ve Konsolos Tercümanlarının Seyahat Hürriyeti

1785 tarihli bir fermana göre Osmanlı İmparatorluğu'nda gören yapan konsoloslar "beher hâl tercümanlara muhtaç" idiler ve her birinin Osmanlı reayasından "kifâyet mikdarı tercüman istihdam itmelerine müsaade" olunmuştu. Beratla tayin olunan tercümanların "kendileri ve oğulları ve ikişer nefer hidmetkâtları ve konsolosların kendi cinslerinden olan âdemleri cizyeden ve tekâlif-i sairenin cümlesinden muaf" tutulmuşlardı (KŞS, Defter No:21, H.1198-1212, s.27). Dolayısı ile tercümanlık beratına sahip olmak pek çok vergiden muafiyet sağladığı gibi hem tercüman hem de oğulları için bir çeşit yabancı devlet koruması (elçilik/konsolosluk koruması) temin ediyordu. Oğullarını bu şekilde garantiye alan tercüman bazen kardeşlerini de "tercüman hizmetkârı" olarak atıyor ve onlar için elde ettiği "muafiyet emri" ile onların da elçi veya konsolosluk koruması altına alınmalarını sağlıyordu (Boogert 2005:68-69; Demiryürek 2010:252). Boogert'e göre, XVIII. yüzyıl sonunda tercüman, tercüman oğlu ve tercüman hizmetkârı olarak yabancı ülke koruması altına giren Osmanlı tebası gayri müslimlerin sayısı yaklaşık 2.500 kişiydi (Boogert 2005:91-92).

a. Seyahat Eden Elçi Tercümanları ve Elçi Adamları

Konsoloslar gibi İstanbul'da bulunan elçilerin de yine Osmanlı gayr-i müslim tebasından olan tercümanları vardı ve onlar da aynı imtiyazlara sahiptiler. 1695 yılında Hollanda'nın İstanbul elçisi yanında tercüman olarak atanan Fransisko Engiri'ye verilen beratta (BOA, DED, defter no:22/1, hüküm no:229, s.64) "seyahat hürriyeti" şöyle vurgulanmıştı:

> "ve mezbûr tercüman bazı zamanda bir yere gitmek istedikde gelişde ve gidişde karada ve deryada ve menâzil ve merâhilde kendüye ve esvâb ve davarına ve emvâl ve erzakına ve yanında olan âdemlerine ulakdan ve ulak akçesinden ve gayrisinden kimesne dahl ü taarruz eylemeyüb ... muhavvif ve muhatara olan yerlerde başına ak sarınub ve kılıç ve ok ve yay ve mahmuz ve sair alât-ı harb götürdükde kadı ve beylerbeyiler ve gayriden bir ferd rencide ve remide eylemeyüb".

1710'da Fransa'nın İstanbul'daki elçisinin yanında tercüman olmak üzere tayin edilen Serkiz veled-i Ayvaz'a verilen tercümanlık beratında da tercümanın "seyahat hürriyeti" ile ilgili olarak aynı hakları açıkça yazılmıştır (BOA, DED, defter no:26/1, hüküm no:160, s.46). Elçi yanındaki tercümanlar bağlı oldukları elçilerin "umûr ve mesâlihini" görmek için seyahat edebilirlerdi. Bu durumda gittikleri yerin kadı ve diğer görevlilerinin onlardan vergi talep etmemesi için kendilerine "emr-i şerif" veya "hükm-i hümâyûn" verilir, ayrıca beratlarında da gerek vergi muafiyeti ve gerekse "seyahat hürriyeti" açıkça belirtilirdi. Nitekim 1697'de Hollanda'nın İstanbul elçisi, yanındaki tercümanlardan İstaki'yi "bazı mesâlih içün" Draç'a göndermeye karar vermiş ve "gidişde ve gelişde menâzil ve merâhilde esvâb ve davarlarına müdahale olunmayub cizye ve tekâlif talebiyle rencide" edilmemesi için "yol emri" talep etmişti. (BOA, DED, defter no:22/1, hüküm no:364, s.97). 1688 yılında ise Hollanda'nın (Nederlanda) İstanbul'da bulunan elçisi, Yakomo Kasne adlı tercümanını "umûr ve mesâlihi görmek içün" Halep'e göndermeğe karar verdiğinde yolculuk sırasında geçtiği yerlerde tercümandan cizye talep olunmaması, karada ve denizde korunması, kendine, hizmetkârlarına, "davar ve esvâblarına" kimsenin karışmaması ve yolculuk sırasında eşkıyadan korunabilmek için Müslümanlar gibi giyinip savaş aletleri taşıdıklarında kendilerine müdahale edilmemesi amacıyla "emr-i şerif" talep etmişti (BOA, DED, Defter no:22/1, hüküm no:113, s.35). Tercümanlar gibi elçi veya konsolos yanında çalışan kişiler de "seyahat" edebilirlerdi. 1692'de İstanbul'daki Nederlanda elçisi, Kosta adlı adamını üç kişiyle birlikte "bazı mesâlih içün" Edirne'den Draç'a göndermeye karar verdiğinde "yolda ve izde ve menâzil ve merâhilde kendülerine ve esvâblarına ve davarlarına ve eşkıya havfından kendülerü korunmak içün götürdükleri alet-i harb ve giydikleri Müslüman libâsına müdahale" olunmaması için "hükm-i hümayun" talebinde bulunmuştu (BOA, DED, Defter no:22/1, hüküm no:209, s.58). Nederlanda elçisi aynı adamını 1696 yılında "bazı mesâlih" için yine Draç'a gönderdiğinde aynı içerikli bir "hükm-i hümâyûn" talep etmişti (BOA, DED, Defter no:22/1, hüküm no:332, s.86). 1785 yılında İstanbul'da bulunan İspanya elçisi yanında görev yapan yasakçılarından Arnavut Mehmet Beşe'yi İspanya'ya göndermişti. Mehmet Beşe Edirne vilayeti dahilinde bulunan Kaz Ovası denilen yerden geçerken on beş kişilik bir eşkıya grubunun saldırısına uğramış, yanında bulunan resmi yazılarla birlikte 300 kuruşluk eşyası ve 350 kuruş nakit parası eşkıyalar tarafından gasp edilmişti. Bunun üzerine İspanya elçisi Osmanlı yönetimine başvurarak eşkıyaların yakalanması ve gasp edilen malların kurtarılmasını talep etmişti. Osmanlı yönetimi de Divan-ı Hümâyûn katiplerinden Ahmet Tevfik Efendi'yi olayla ilgilenmesi amacıyla mübaşir tayin ederek Edirne'ye gönderdi. Aynı zamanda Edirne Bostancıbaşısı El-Hac Ahmet Efendi'ye de bir ferman göndererek eşkıyaları yakalaması ve gasp edilen malları ele geçirerek mübaşire teslim etmesi emredildi. Ancak Edirne Bostancıbaşısı, eşkıyanın sayısının iki yüz civarında olduğunu ve dağlarda gezdiklerini bildirerek emrin yerine getirilmesi konusundaki zorlukları bildirdi. Kendisine gönderilen ikinci emirde söz konusu eşkıya ile malların her ne pahasına olursa olsun ele

geçirilmesi tekrar emredilmiş ise de Edirne Bostancıbaşısı adı geçen mübaşiri İstanbul'a yine eli boş göndermiştir. Bunun üzerine üçüncü kez Edirne Bostancıbaşısına emir gönderilmiş ve "İmdi sen ki bostancıbaşı-i mümâileyhsin. Elçi-i mümaileyhin irsâl eylediği yasakçı-i mezburun emvâl ve eşya ve nükûd ve tahrirâtını garet eden eşkıyanın her ne tarikle olursa olsun ele getirilip cümlesinin bi-tamâmiha zahire ihracı senden matlub-ı kat'i-i padişahanem"dir denilerek görevini yapması istenilmiştir. İlginçtir ki bu kesin emre rağmen yine işi ağırdan alan ve dört kez padişah emrine aykırı harekete cesaret eden Edirne Bostancıbaşısı, sonunda "rehavetine binâen" azledilmiş ve söz konusu mal ve paranın kendisinden tahsil edilmesi için ferman yazılmıştır. Ayrıca yeni Bostancıbaşı'na da İspanya elçisinin yeni bir başvurusunu engelleyecek her türlü tedbiri alması, yani eşkıyaları yakalaması ve malları kurtarması emredilmiştir (BOA, DED, Defter No:47/2, hüküm no:12, s.1 ve hüküm no:13, s.1).

1696'da ise Hollanda'nın Draç konsolosu Covan Vaterman "yazıcısı Konstantin nam zımmiyi" Draç'tan Edirne ve İstanbul'a göndermek istemiş ve Konstantin'in rahat bir şekilde seyahat edebilmesi için, yani "karadan ve deryadan gelişde ve gidişde yol ve izde ve menâzil ve merâhilde kendüye ve âdemlerine ve esvâb ve davarlarına muhavvif ve muhatara olan mahallerde kendilerin korunmak içün götürdükleri alât-ı harb ve giydikleri Müslüman libasına dahl ü taarruz"olunmasın diye, Konstantin adına "hükm-i hümayun" yazılmıştır (BOA, DED, Defter no:22/1, hüküm no:330, s.86). 1748 yılında Venedik'in Kıbrıs konsolosu, Antonio Mezona adlı adamını "bazı umûru içün" İstanbul'a göndermişti. Antonio Mezona işini bitirip Kıbrıs'a dönmesi gerektiğinde İstanbul'dan Kıbrıs'a varıncaya kadar "esna-yı râhda cebr ve taarruz ve hilâf-ı ahidname cizye ve sair bahane ile rencide ve remide" olunmaması için "yol üzerinde vâki olan kadılar ve naibler ve kethüda yerleri ve Yeniçeri serdarları ve voyvodalar ve iskele eminleri ve sair zabitana" hüküm gönderilmişti (BOA, DED, Defter No:18/6, hüküm no:975, s.194). 1750 yılında yine aynı konsolos adamlarından Anton Karveta'yı "bazı mesâlih içün" İstanbul'a göndermiş, adı geçen kişi işini bitirip dönme vakti gelince İstanbul ve Kıbrıs arasındaki yol üzerinde bulunan kadılara, naiblere, kethüda yerlerine, yeniçeri serdarlarına, voyvodalara, iskele eminlerine, sair zabitana, ayana ve rütbelilere ilgili kişinin güven içinde seyahat etmesi, yani "menâzil ve merâhilde kendüsüne ve melbusât ve davarlarına dahl ve taarruz olunmayub hilâf-ı ahidname-i hümayun cizye ve sair tekâlif" talebiyle ve başka bahanelerle "rencide ve remide" edilmemesi için birer ferman gönderilmişti (BOA, DED, Defter No:18/6, hüküm no:975, s.194).

b. Konsolos Tercümanları

Konsolos yanında bulunan adamlar ve konsolos tercümanları da tıpkı elçi tercümanları ve adamları gibi "seyahat hürriyetine" sahip olurlar ve bu durum onların beratlarında açıklanırdı. 1710 yılında İzmir'de bulunan Fransa konsolosu yanında hizmet etmek için tercüman tayin edilen Petraki veled-i Royoli'nin beratında onun "seyahat hürriyeti" konusunda sahip olduğu iki imtiyazı açıkça yazılmıştı (BOA, DED, Defter No:27/2, hüküm no:160, s.46).

Buna göre;

> [1] "ve mezbûr tercüman bazı zamanda bir yere gitmek istedikde gidişde ve gelişde karada ve deryada ve menâzil ve merâhilde kendüye ve esvâb ve davarına ve emvâl ve erzakına ve yanında olan âdemlerine ulakdan ve ulak akçesinden ve gayrisinden kimesne dahl ü taarruz eylemeyüb"
>
> [2] "muhavvif ve muhatara olan yerlerde başına ak sarınub ve kılıç ve ok ve yay ve mahmuz ve sair alât-ı harb götürdükde kadı ve beylerbeyiler ve gayriden bir ferd rencide ve remide eylemeyüb".

1695'te Hollanda'nın İstanbul elçisi yanında tercüman olarak atanan Fransisko Ergiri ile 1710'da Fransa'nın İzmir konsolosu yanında tercüman olarak atanan Petraki veled-i Royoli'nin beratlarındaki "seyahat" ile ilgili hükümler karşılaştırıldığında elçi tercümanı ile konsolos tercümanının "seyahat hürriyeti" konusunda aynı haklara sahip olduğu görülmektedir. 28 Eylül 1767 tarihli olup İki Sicilya Krallığı Kıbrıs konsolosu tercümanı Mikhail veled-i Kostanti Mato'ya verilen beratta da "konsolos tercümanın seyahat hürriyeti" hemen hemen aynı ifadelerle tekrarlanmıştır (KŞS, Defter no:19, H.1180-1182, s.66). 1783'de Danimarka'nın Kıbrıs konsolosu yanında tercüman olan Christodula veled-i Şirbaze'nin beratı da "seyahat hürriyeti" bakımından aynı imtiyazları içermektedir (KŞS, Defter No.18, H.1169-1198). Bununla birlikte konsolos tercümanlığı kurumu, konsolos tercümanlarının sayısının artması ve konsolos tercümanlarının tercümanlık dışında başka işlerle uğraşmaya başlamaları sonucunda giderek bozulmuş ve Osmanlı yönetimi XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren kurumu düzeltme yönünde bazı ıslahat girişimlerinde bulunmuştur.

c. Konsolos Tercümanlığını Islah Teşebbüsleri

Cengiz Orhonlu'ya göre, "Osmanlı Devleti merkezde ve eyaletlerde bulunan elçilik ve konsolosluklarda her devletin kendi tayin ettiği miktarda tercüman bulundurmasını bir prensip olarak kabul etmişti. Aynı zamanda bunların başka işlerle meşgul olmaları yasaklanmıştı. Fakat 18. asrın ortalarından itibaren bu durumun elçilikler tarafından ihlâl edildiğini gören Osmanlı Devleti bunların kontrol altına alınması için ciddî teşebbüslerde bulundu" (Orhonlu 1974:180). Konsolos tercümanlığı kurumunun bozulmasının nedenleri olarak ileri sürülebilecek başlıca uygulamalar; Avrupalı elçilik ve konsolosların, yabancı ülkeler adına çalışanlara tanınan imtiyazlardan yararlanmak isteyen Osmanlı tebası gayri müslimlerin başvurusu üzerine para karşılığında konsolos tercümanı veya tercüman hizmetkârlığı görevini satışa çıkarıp gelir elde etmeye başlamaları (Harel 2010:14), bazı Osmanlı gayri müslüm tebasının tercümanların sahip olduğu imtiyazlardan yararlanarak daha kolay ve kârlı ticaret yapmak için ve aslında tercüman olmadıkları halde kendilerini tercüman tayin ettirmeleri (Cevdet Paşa 1309:270) ve genel uygulamada ya-

sak olmasına rağmen 1740 Fransız kapitülasyonları ile 1782 yılında Rusya'ya verine kapitülasyonlarda "konsolos tercümanlarının" ticaret yapabilmesine yeşil ışık yakılmasıdır (*Muahedat Mecmuası*, c: I, s: 8, c: II, ss: 288-289).

Bu konudaki bozulma ne zaman başlamıştı? Venedik Ahkâm Defteri'ndeki bir kayda göre bu bozulmanın başlangıç tarihi H.1143 (M.1730) yılıdır. Söz konusu kayıtta ifade edildiğine göre, Avrupalı devletlerin İstanbul'daki elçileri ve taşra vilayetlerindeki konsolosları yanında istihdam edilen tercümanların "aded ve mikdarları bin yüz kırk üç tarihinden sonra" kabul edilebilir sınırları aştığı için durumun kontrol altına alınması devlet açısından yararlı ve reayanın durumunu düzeltici addedilmiş ve bu nedenle bazı girişimlerde bulunulmuştur. Bu cümleden olarak 1758'de Fransa, İngiltere, Nederlanda, Venedik, İsveç, Nemçe ve Sicilyateyn devletlerinin İstanbul'da ve taşrada "hadd-i itidalden ziyade" olan tercümanları öldüğü veya görevinden ayrıldığında yerine yenisinin tayin edilmemesi kararlaştırılmıştır. (BOA, DED, Defter no:16/4, hüküm no:394, sayfa no:183). Bu düzenleme ile elçi yanındaki tercümanların sayısının 4, konsolos tercümanları sayısının ise 1 ile sınırlandırıldığı Danimarka Nişan Defteri'ndeki 24 Ocak 1762 tarihli kayıttan anlaşılmaktadır (BOA, DED, Defter no11/1, hüküm no:26, s.106). Ayrıca Kıbrıs Şer'iye Sicillerinde bulunan 1765 yılına ait Danimarka Kıbrıs konsolosu tercümanı Yasef veled-i Şahbaz'ın beratında da 4/1 kuralı yinelenmiştir (KŞS, Defter No:20, H.1183-1194, s.83). Bununla birlikte bu karar kapitülasyon sahibi tüm devletleri kapsayacak şekilde tam olarak uygulanamamış ve gerek tercüman sayısı ve gerekse onların sahip olduğu imtiyazlar konusunda daha sonraki yıllarda da düzenlemeler yapılmıştır. İspanya Nişan Defteri'ndeki 1787 tarihli bir başka kayıt tercüman sayısını elçi yanında 4, konsolos yanında ise 2 ile sınırlandırıldığından bahsetmektedir (BOA, DED, Defter no:46/1, hüküm no:35, s.49). Tercümanlar ve tercüman hizmetkârları konusunda 31 Ekim 1786 tarihinde (BOA, DED, Defter no:46/1, hüküm no:23, s.31) yeni kararlar alınmıştır. Bu kararlardan tercümanların "seyahat hürriyeti" ile ilgili olanına göre "ve asıl tercüman bir yere gitmek lâzım geldikde yol emr-i istida olunur ise" verilecek "yol emri" belgesine "serian gidip gelmesi ve gitdiği mahalde dinlenmemesi" şartının konulması kararlaştırılmıştır (KŞS, Defter No:22,H.1213-1215, s.104). Söz konusu düzenleme "nizâm-ı cedîd" olarak kabul edilmiş ve aynı tarihte uygulamaya konulmuştur. Nitekim 29 Haziran 1787 tarihinde İspanya'nın İzmir konsolosu yanında tercüman olan Dimitriyo Petro Kokino'ya verilen beratta;

> "ve mezbûr tercüman bazı zaman hasb-ez-zuhur bir yere gitmek iktiza eyledikde bu defa verilen nizâm-ı cedîd mucibince serian gidüb gelüb ve gidüşde ve gelüşde ve karada ve deryada ve menâzil ve merâhilde kendüye ve esvâb ve davarına ve emvâl ve erzak ve yanında olan âdemlerine ulakdan ve ulak akçesinden ve gayri canibinden kimesne dahl ve taarruz eylemeye … ve muhavvif ve muhatara olan yerlerde başına ak sarınub ve kılıç ve ok ve yay ve mahmuz ve sair alât-ı harb götürdükde kadılar ve

beylerbeyiler ve gayriden bir ferd rencide ve remide eylemeyüb"

ifadesi yer almaktadır. 12 Nisan 1797 tarihli olup Danimarka'nın Kıbrıs konsolosu yanında tercüman tayin edilen David veled-i Papa Nikolava Konomo'nun beratındaki ilgili bölüm de aynı şekilde kaleme alınmıştır (KŞS, defter No:21, H.1198-1212, s.363). Keza 24 Ağustos 1797 tarihli olup Sicilyateyn konsolosunun Kıbrıs konsolosu tercümanı Yorgaki veled-i Lefterodi'ye verilen berat da aynı hükmü içermektedir (KŞS, defter No:21, H.1198-1212, s.362). Benzer şekilde 1802'de İzmir Prusya Konsolosu tercümanı Franziz veled-i Corci Deyab ile Yedi Ada Cumhuriyeti'nin Kıbrıs konsolusu tercümanı Yorgaki veled-i Christodulo Abeyito'ya ve 8 Eylül 1804 tarihinde Danimarka Kıbrıs konsolos vekili tercümanı İstepan veled-i Yovakim'e verilen tercümanlık beratlarında da aynı formülün tekrarlandığı görülmektedir (KŞS, defter no:24, H.1217-1222, s.11, 21 ve 75).

Sonuç olarak denilebilir ki konsolos tercümanları konusunda XVIII. yüzyıl sonlarında yapılan ıslahat girişimlerinde "seyahat hürriyeti" ile ilgili olarak göze çarpan en önemli adım 1787'de başlatılan yeni uygulamadır. Bu uygulama "tercümanın hızlı bir şekilde gitmek istediği yere gidip-gelmesi, orada gerekenden uzun süre kalmaması" şeklindedir. Bununla birlikte bu girişimin başarılı olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Osmanlı yönetimi 1805 ve 1806 yıllarında tercüman ve tercüman hizmetkârları konusunda titiz araştırmalar yapmış ve bunun sonucunda da oldukça radikal kararlar almıştır. Çünkü yapılan araştırma sonucunda 1806 yılında "mahall-i merkûme konsolosları yanlarında olarak berât ve evâmir verilen tercümân ve hizmetkârlarının ba'zısı ol tarafda mevcûd ise de ekserî yol emri ahziyle âhar mahallerde muğâyir-i şurût berât esnâflık ve ticâret ile me'lûf oldukları ve ol tarafda olanlar ve gerek âhar mahallerden yol emri ahziyle ol cânibde bulunanlar dahi şurût berâtları üzere hareket etmeyip ağdâr ve hîle serdiyle emr-i şerîfime adem-i itâ'at eyledikleri" anlaşılmıştır (KŞS, defter no:24, H.1217-1222, s.169). Sonuç olarak Osmanlı Hükûmeti tarafından, örneğin "Cezîre-i Kıbrıs'da vâki Lefkoşa ve Limason ve Tuzla'da mukîm düvel-i nasarâ konsolos ve konsolos vekîlleri yanlarında bâ-berât tercümân olanlar, iki nefer hizmetkârları ve âhar mahalde olanların bi'l-cümle berât ve yol emirleri kaydları" ellerinde bulunan berat şartlarına aykırı hareket ettikleri gerekçesiyle iptal edilmiş ve reaya statüsüne düşürülmüşlerdir (KŞS,Defter no:24, H.1217-1222, s.175).

Elçi ve konsolos tercümanlarının beratlarında onların "seyahat hürriyeti" ile ilgili hükümler bulunmakla birlikte, seyahat edecekleri zaman beratlarına ilave olarak kendilerine ayrıca bir "emr-i şerif" veya "yol emri" verildiği anlaşılmaktadır. 1802'de Hollanda'nın İzmir konsolosu yanında tercüman olan Krandiz veled-i Corci İsa'ya, 1803'de İspanya elçisi yanında tercüman olan Anton veled-i İlyas Prens'e, 1804'te Dubrovnik'in Mora konsolosu yanında tercüman olan Mihail veled-i Beşara Atala Ekavi'ye, 1805'te İspanya'nın Yafa konsolosu yanında tercüman olan Nikola Franko veled-i Corci'ye ve yine 1805'te İstanbul'da bulunan Danimarka maslahatgüzârının tercümanı Aci Agob veled-i Aci Artin'e seyahatleri için "yol emri" verilmiştir

(KŞS, Defter no:24, H.1217-1222, s.169).

d. Tercüman Hizmetkârları

Biri XVII. yüzyıl sonlarına ve diğeri de XVIII. yüzyıl başlarına ait iki tercümanlık beratında tercümanların hizmetkârlarından bahsedilmekle birlikte bir tercümanın kaç hizmetkâra sahip olabileceği açıkça belirtilmemiştir. Hollanda elçisi yanında tercüman olan Fransisko Engiri'nin 1695 tarihli tercümanlık beratında tercüman hizmetkârından "tercümanlık hidmetinde olanlar ve oğulları ve hidmetkârları" şeklinde bahsedilmiş ve hizmetkârların da tercümanlar gibi "haraç ve avarız ve kassabiye akçesi ve sair rüsûm ve tekâlif-i örfiyye"den muaf olduğu belirtilmiştir. Ancak bir tercümanın sahip olabileceği hizmetkâr sayısı ile ilgili bir sınırlama söz konusu değildir (BOA, DED, defter no:22/1, hüküm no:229, s.64). Fransa'nın İzmir konsolosu tercümanı Petraki veled-i Royoli'ye ait 1710 tarihli beratta da tercümanın hizmetkârları hususu yukarıdaki şekilde açıklanmıştır. Yani hangi vergilerden muaf oldukları açıklanmış, sayı belirtilmemiştir (BOA, DED, Defter no:27/2, hüküm no:160, s.46). 1737'de Hollanda büyükelçiliği tercümanlığına atanan Mikhali veled-i Yorgaki'nin tercümanlık beratı (Boogert 2005:67) ile 1750'de Avusturya'nın Kıbrıs konsolos vekili tercümanlığına atanan Anastaş veled-i Nikola'nın tercümanlık beratında da hizmetkâr sayısı ile ilgili bir sınırlama yoktur ve yukarıdaki ifadeler tekrar edilmiştir (KŞS, Defter no:16, H.1159-1166, s.189).

Tercüman hizmetkârlarının sayısının belirlenerek 2 ile sınırlandırılması 7 Ekim 1767 tarihli bir düzenleme ile uygulamaya konulmuş ve bu tarihten sonra verilecek tercümanlık beratlarında "tercümanlık hidmetinde olanlar ve oğulları ve iki nefer hidmetkârları" ifadesinin yer alması kararlaştırılmıştır (BOA, DED, Defter no. 16/4, p. 139, Hüküm no. 334). Nitekim 1767'de Sicilyateyn Krallığı'nın Kıbrıs konsolos tercümanlığına tayin edilen Aci Mikayil veled-i Konstanti Mato'nun (KŞS, Defer no:19, H.1180-1182, s.66), 1768'de İsveç'in Kıbrıs konsolosu tercümanlığına tayin edilen Mişel veled-i Covani'nin (KŞS, Defter no:20, H.1183-1194, s.92), 1769'da yine İsveç'in Kıbrıs konsolosluğu tercümanlığına atanan Salomi veled-i Cebrail'in (KŞS, Defter no:19, H.1180-1182, s.128), 1773'de Venedik'in Kıbrıs konsolosu tercümanlığına atanan Aci Stefan veled-i Vavoş'un (KŞS, Defter no:20, H.1183-1194, s.94) ve 1774'de Fransa'nın Kıbrıs konsolosu tercümanlığına atanan Serkiz veled-i Avak'ın (KŞS, Defter no:20, H.1183-1194, s.99) tercümanlık beratlarında söz konusu ifade mevcuttur ve tercüman hizmetkârlarının sayısının ikiyi geçemeyeceği açıklanmıştır.

29 Aralık 1781 tarihinde tercüman hizmetkârları konusunda yeni bir karar alınmıştır. Buna göre, bundan sonra verilecek tercümanlık beratlarında "*hizmetkâr*" kelimesi olan yere mutlaka "ikişer nefer hidmetkârları" yazılmakla yetinilmeyecek, "yedlerine başka başka evâmir-i şerife virilen iki nefer hidmetkârları" ifadesi ilave edilecekti. Bu kararın hemen uygulamaya konulduğu 1783 yılında Danimarka'nın Kıbrıs konsolosu tercümanlığına atanan Marat veled-i Hristodulo Şirbaze'nin tercümanlık beratında yer alan "*tercümalık hidmetinde olanlar ve oğulları ve yedlerine başka başka iki kıt'a evâmir-i*

şerife virilen iki nefer hidmetkârları" (KŞS, Defter no:18, H.1169-1198, s.91-92) ifadesinden anlaşılmaktadır. 1784 yılında Sicilyateyn Krallığı'nın Kıbrıs konsolosluğu tercümanlığına tayin edilen Françesko veled-i Lefteri Varda'nın tercümanlık beratında söz konusu ifade "*tercümânlık hizmetinde olanlar ve oğulları ve yedlerine başka başka tuğralu evâmir-i aliyyem verilen iki nefer hizmetkârları*" (KŞS, Defter no:21, H.1198-1212, s.6) şeklinde yer almıştır.

31 Ekim 1786'da tercümanlar konusunda yapılan düzenlemede "tercüman hizmetkârları"na da yer verilmiştir. Bu tarihe kadar tercüman hizmetkârları konusunda yapılan düzenlemelerde onların "seyahat hürriyeti" ile ilgili bir uygulama söz konusu olmamıştı. Ancak 1786'da yapılan söz konusu yeni düzenleme hizmetkârların "seyahat hürriyetini" de düzenlemekteydi. Buna göre, bu tarihten sonra hizmetkârlar bir yere gitmek için "yol emri" talep ettiklerinde "yol emrine" mutlaka "serian gidip gelmesi ve gittiği mahalde eğlenmemesi" şartı yazılacaktı (BOA, DED, Defter no:46/1, hüküm no:23, s.31). 1795'te İspanya'nın Kıbrıs konsolosu tercümanı Yanaki Liberti veld-i Françesko Liberti'nin Konstantin veled-i Dimitri adlı hizmetkârını "bazı maslahatının rüyet ve temşidi" için Kıbrıs'tan İzmir'e, İzmir'den İnoz ve Edirne'ye göndermek istediğinde, söz konusu hizmetkâra verilen yol emrinde "serian gidip gelmek ve İzmir ve Edirne'de eğlenmemek" (BOA, DED, Defter no:47/2, hüküm no:175, s.44) ifadesinin yer aldığı görülmektedir. 1797'de İspanya'nın Kıbrıs konsolosu tercümanı Covani Kiteri (Kıyyeri?) Kristodulo veled-i Komino adlı hizmetkârını Kıbrıs'tan İzmir'e, İzmir'den Edirne, Uzunca-âbâd ve İslimiye'ye "bazı mesâlihini rüyet" için göndermek istediğinde Kristodulo veled-i Komino'ya verilen yol emrinde de "serian gidip gelmek ve Edirne ve İslimiye'de eğlenmemek" (BOA, DED, Defter no: 46/1, hüküm no:210, s.50) şartı yer almıştı. 1805'te Rusya'nın Kıbrıs konsolosu tercümanı Yosef veled-i Şemadi Karci, hizmetkârlarından David veled-i Saliye'yi "bazı mesâlihi rüyet" için Kıbrıs'tan İstanbul'a göndermek istediği zaman David veled-i Saliye'ye verilen "yol emri"ne de hızlıca Kıbrıs'tan İstanbul'a gidip gelmek ve İstanbul'da "eğlenmemek" şartları açıkça yazılmıştı (BOA, DED, Defter no:88/6, hüküm no:1539, s.344).

Tercüman hizmetkârı bağlı olduğu tercümanın bulunduğu yerde ikamet etmek zorundaydı. İkametle yükümlü olduğu yerden bir başka yere gitmek istediği zaman "yol emri" alması gerekliydi. Tercüman hizmetkârının Kıbrıs adası dahilinde yapacağı seyahatler için de "yol emri"ne sahip olması şarttı. Örneğin 1804'te İsveç'in Leymosun (Limasol) konsolosu yanında tercüman olan İstefan Senekanon, hizmetkârlarından Tüfenkçioğlu Vasil'i Leymosun'dan Lefkoşa'ya göndermek istediğinde, hizmetkâr Tüfenkçioğlu Vasil'in Lefkoşa'ya gidip gelmesi için "yol emri" yazılmıştı (Defter No:24, H.1217-1222, s.169).

Yol emirlerindeki bu açık hükme rağmen tercüman hizmetkârlarının söz konusu hükümlere aykırı davranışlar sergiledikleri anlaşılmaktadır. 1805-1806 yıllarında imparatorluk genelinde yapılan bir araştırma sonucunda bazı tercüman hizmetkârlarının gittikleri yerlerden gelmedikleri ve oralarda esnaflık ve ticaretle meşgul oldukları tespit edilmiştir. Bunun üzerine

Osmanlı yönetimi bu tür hizmetkârların "muafiyet emirleri" ile kendilerine verilen "yol emirleri"ni iptal ederek onları reaya statüsüne düşürmüştür. Örneğin, Hollanda'nın Halep konsolos tercümanı Yasef veled-i Dimitri Kars'ın hizmetkârlarından Cinorya Bilis'e 1802 tarihinde Kıbrıs'a hızlıca gidip gelmesi için "yol emri" verilmişti. Ancak 1806 yılında "muafiyet emri" iptal edilenler arasında olmasından "muafiyet emri" ile "yol emri" hükümlerine aykırı hareket ettiği anlaşılmaktadır. 1806 yılında "muafiyet emri" iptal edilenlerden biri de İspanya'nın İzmir konsolosu tercümanı Konstanti Amiden veled-i Corci'nin iki hizmetkârından birisi olan Yakob veled-i İstefan Prens idi. 1803 yılında İzmir'den Kıbrıs'a hızlıca gidip gelmek üzere kendisine "yol emri" verilmiş, 1805-1806 araştırmasında "yol emri" hükümlerine aykırı hareket ettiği tesbit edilerek muafiyet emri iptal edilmiştir (KŞS, Defter no:24, H.1217-1222, s.169).

Sonuç

Avrupalı devletlere Osmanlı yönetimi tarafından verilen ahidnameler gereğince Avrupalı devletler birçok Osmanlı iskelesine konsolos tayin etmişlerdir. Konsolosların temel görevi temsil ettiği devletin tüccar ve tebası ile ilgili devletin bayrağı altında ticaret yapan tüccarların problemleri ile ilgilenmekti. Her konsolosun işlerini yürütmek için tercüman tayin etme hakkı vardı. Her tercümanın ise hizmetkârları bulunuyordu. Birçok vergiden muaf olan tercüman ve hizmetkârlar genellikle Osmanlı tebası olan gayr-i müslimler arasından atanırdı. XVII. yüzyıl sonları ile XVIII. yüzyıl başlarında gerek tercüman sayısı gerekse tercüman hizmetkârı sayısında bir kısıtlama söz konusu değildi. Ancak XVIII. yüzyıl başlarından itibaren tercüman ve tercüman hizmetkârı sayısının artışı ve tercümanlar ile tercüman hizmetkârlarının esas görevleri dışındaki işlerle uğraşmaları nedeniyle Osmanlı devleti tercüman ve hizmetkârları konusunda ıslahat girişimlerinde bulunmuştur. Bu ıslahat çabaları sırasında tercüman ve hizmetkârların "seyahat hürriyeti" konusunda da yeni kararlar alınarak yürürlüğe konulmuştur. Bununla birlikte XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı yönetiminin yaptığı bir araştırma bu konudaki su-i isti'mâllerin devam ettiğini gösterince radikal tedbirler alma yoluna gitmiştir. Ancak yabancı konsolosların "seyahat hürriyeti" konusunda ise XVII. ve XVIII. yüzyıllarda herhangi bir kısıtlama söz konusu olmamıştır.

Kaynakça:

Arşiv Belgeleri

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Düvel-i Ecnebiye Defterleri (DED)
-Defter No:16/4 (Venedik)
-Defter No:18/6 (Venedik)
-Defter No:21 (Sicilyateyn)
-Defter No: 22/1. (Hollanda/Felemenk/Nederlanda)
-Defter No:26/1 (Fransa)

-Defter No: 27/2 (Fransa)
-Defter No: 35/1 (İngiltere)
-Defter No:46/1 (İspanya)
-Defter No:47/2 (İspanya)
1-Defter No:88/6 (Rusya)

B. Kıbrıs Şer'iye Sicilleri (KŞS)
(KKTC Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi'nde Bulunan Sicil Fotokopileri)
-Defter No:5, H.1087-1089.
-Defter No:16, H.1159-1166.
-Defter no:17, H.1158-1163.
-Defter No:18, H.1169-1198.
-Defter No:19, H.1180-1182.
-Defter No:20, H.1183-1194
-Defter No:21, H.1198-1212.
-Defter No:24, H.1217-1222.
-Defter No:30, H.1233-1238.

Yayımlanmış Eserler

Bağış, Ali İhsan (1983), *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, Ankara: Turhan Kitabevi.

Boogert, Mautiris H. Van Den (2005), *The Capitulations and The Ottoman Legal System*, Leiden, Boston: Brill.

Cevdet Paşa (1309), *Tarih-i Cevdet*, Tertib-i cedîd, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye.

Çiçek, Kemal (1998), "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Konsolosluk Tercümanları", *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet, Raiyyet*, Trabzon: Derya Kitabevi.

Demiryürek, Mehmet (2010), "The Commercial Relations Between Venice and Cyprus After the Ottoman Conquest ", *Levant*, 42, 2-07, ss: 239-256.

Erdoğru, Mehmet Akif (2008), "XVIII. Yüzyıl Sonlarında Kıbrıs'ta Avrupalı Konsoloslar ve Tercümanlar", *Kıbrıs'ta Osmanlılar*, Lefkoşa: Galeri Kültür Yayınları.

Erdoğru, Mehmet Akif (2009), "XVI. Yüzyılın Sonu ile XVII. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Kıbrıs'ında Osmanlı Memurları ve Venedik Menfaati", *Kıbrıs'ta Osmanlılar II*, Lefkoşa: Galeri Kültür Yayınları.

Gökbilgin, Tayyib (1955), "Konsolos", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 6, İstanbul: MEB Yayını.

Groot, Alexander H. de (2007), *The Netherlands and Turkey: Four Hundered Years of Political, Economical, Social and Cultural Relations*, Istanbul:Isıs Press.

Harel, Yaron (2010), *Syrian Jewry in Transition 1840-1880*, Oxford, Portland,Oregon; The Littman Library of Jewish Civilization.

Kütükoğlu, Mübahat (1988), "Ahidname", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c: I, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kütükoğlu, Mübahat (2000), "Ahidnamas and the Trade Pacts", *Ottoman Civilisation*, Vol: 2, Ankara:Yeni Türkiye Yayınları.
Orhonlu, Cengiz (1974), "Tercüman", *İslam Ansiklopedisi*, c: 12/a, İstanbul:MEB Yayını.
Savaş, Ali İbrahim (2002), "Konsolos", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c: 26, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Özet: Osmanlı İmparatorluğu'nun ahidname veya kapitülasyon verdiği devletler İstanbul'da elçi bulundurabilir ve ülkenin değişik limanlarına tüccar ve diğer vatandaşlarının işlerini görmek için konsolos tayin edebilirlerdi. Bazen konsolosların bir yerden başka bir yere gitmeleri gerekirdi. Konsoloslara beratları gereği kimse engel olamazdı. Konsolosların hizmetinde bulunan tercümanlar da aynı hakka sahiplerdi. Bu durum hem konsolosluk hem tercümanlık beratlarında belirtilirdi. Konsolos tercümanlarının hizmetinde bulunan hizmetkârlar ise bir yerden bir yere gitmek istediklerinde padişah tarafından verilen yol emrine sahip olmaları gerekirdi. Bu çalışmada 17. ve 18. yüzyıllarda gerek konsolos veya tercüman beratlarında yer alan "seyahat hürriyeti" ve gerekse tercüman hizmetkârlarına verilen "yol emirleri" üzerinde durulmuş ve bu konudaki gelişim ve değişim incelenmiştir. Çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Düvel-i Ecnebiye Defterleri ile Lefkoşa'da bulunan Kıbrıs şer'iye sicilleri kullanılmıştır.

Anahtar sözcükler: Konsolos, Tercüman, hizmetkâr, serbest dolaşım, yol emri

_Berat_s and travel-permissions for Consuls, Dragomans and Dragoman Servants in the Ottoman era

Abstract: Having gained *ahidname* or capitulation, the European nations established their own embassies in İstanbul and consulates in the port cities of the Ottoman Empire. The main duty of the European ambassadors and consuls was to sort out the problems of their merchants in the Ottoman Empire. Therefore, the ambassador or the consul could travel "freely" in the Ottoman Empire under the *ahidname* and his *berat.* The dragomans of the consuls also had the same privileges. Sometimes, the dragomans could sent their servants to another parts of the Ottoman Empire for their works or the foreign consulate's works, provided that the servant had the travel permission (*yol emri*) given by the Sultan. This study attempts to explain the "free travel" under the *berats* given to the foreign consuls and their dragomans and the dragoman's servants during the period from 1600 to 1800. The evidence derived from the records of the Cadi court of Nicosia and the documents of the Ottoman Prime Ministry archives in Istanbul.

Key words: Consul, Dragoman, Servant, free travel, travel permit

XIX. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yol Algısı

Ömer TÜRKOĞLU

Tanzimat sonrası Osmanlı devlet yönetimi, bürokratı ile aydınlarının "terakki" fikrini somutlaştırmaları genelde dört temel meselenin çözümü üzerine olmuştur. Bunlar eğitim, sanayi ve ziraatın gelişmesi ile yol sorunudur.[1] Diğer bir deyişle ülkenin ilerlemesi ve yükselmesi için bu dört konuda gerekli olan atılımın yapılması terakki yolunu açacaktır.[2] Gerek dönemin aydın kesiminin gerekse yönetici kademe ile bürokratlarının terakki fikri bağlamında eğitim, sanayi ve ziraat konularına bakış ve algılamaları başlı başına bir çalışma konusudur. Bu nedenle makalemiz, sadece dönemin perspektifinden yol algısını anlamaya yöneliktir.

XIX. yüzyılın ortalarıyla ikinci yarısında Osmanlı ülkesine baktığımızda çözülmesi gereken birçok sorunun öncelikle yol sorununun halledilmesiyle alakalı olduğu görülür. Devlet, sınırlarını korumakla yetkilendirdiği ordusunun –özellikle redif askerlerinin sık sık göreve çağrıldığı dönemlerde- statik bir pozisyondan çıkıp daha dinamik bir hale gelmesinin çözümünü yolların ıslahında görmüştür. Ordu demirbaşına dâhil edilen ağır topların nakledilmesi ya da seferberlik zamanlarında yukarıda değindiğimiz

1 Burada önemli bir ayrıntıyı belirtmek zorundayız. O da aydınların, bürokratlar ve yöneticilerin terakki yolunda, bu dört temel konu merkezinde yapılması gereken iyileştirmeleri merkezi yönetimin yaptığı diğer ıslahatlardan ayrı tutulmalarıdır. Nitekim kalemiye sınıfındaki tensikatlar, mülkiyenin reforma tabi tutulması ile mülki teşkilattaki yenilikler, ordunun ıslahı nihayet hukuksal düzenlemeler terakki fikrinin dışında tutulmuştur. Dikkat edilirse yukarıda belirtilen değişiklikler devletin bizzat iradesi ile resen gerçekleştirilirken terakki fikrinin temelini oluşturan sorunlar muhtelif toplumsal tabakaların (dini/etnik, şehirli/taşralı, çiftçi/zanaatkar vd.) teveccüh gösterip katılımlarıyla mümkün olabilecektir.

2 Belirttiğimiz dört temel sorunun dışında özellikle aydınlar tarafından sık sık dile getirilen beşinci bir konu ise şehirleşmedir. Şehirlerin modernizasyonu, temizliği, tertibi gibi hususlar da zaman zaman aydınların terakki ölçüsü olmuştur. Bu konuda *Basiret* gazetesinde, aynı zamanda gazetenin sahibi olan Ali Efendi'nin yazdığı "Şehir Mektupları" temizlik, aydınlatma, ulaşım, şehrin tertip ve düzeni gibi konuların terakki fikrinin şehir modernleşmesiyle özdeşleştirildiği örneklerle doludur. Keza dönemin bir başka dergisinde "Terakki" başlığı altında anlatılan Londra şehri örneği de konuya ilişkin -ve bizce- ironik bir örnektir. (Bkz. *Mecmua-i Ulûm*; 15 Zilhicce 1297 (18 Kasım 1880), Sayı: 2, ss. 153-160.

redif kıtalarının görev yerlerine süratli bir şekilde ulaşabilmesi için iki seçenek vardır: Birincisi demiryolları, diğeri ise şose yollardır. Demiryolları yapımının uzun soluklu ve çok masraflı olması, bu konuda verilen muhtelif imtiyazlara rağmen devletin, demiryolları maslahatını karayolu yapımından ayrı tutmaya yönlendirmiştir.

Devletin Balkanlar'daki ayrılıkçı kalkışmalardan Ortadoğu'daki Arap ayaklanmalarına kadar birçok "iç sorunu" askerî yöntemlerle çözmeye çalıştığı ve özellikle Rusya ile sorunların çoğu kez savaşla sonuçlandığı bir uzun süreçte söz konusu askerî çözümlerin lojistik bağlamdaki en önemli konusu şüphesiz yolların tamir ve inşasıydı ama yola verilen önem sırf bu nokta ile sınırlı değildi.[3] Anadolu ve Balkanlar'daki yolların kağnı ya da yaylı arabaların bile geçmesine müsait olmaması sonucu eşya, emtia ve bilhassa zahirenin naklinde sorunlar ve gecikmeler yaşanıyordu. Bu ise kıtlık ve kuraklık zamanlarında gereken tedbirlerin zamanında alınamamasına sebebiyet veriyordu. Buhran dönemlerinde durum böyleydi ama normal zamanlarda da yol; "*...mahsulât ve mamulâtın hüsn-i revaç bulabilmesi*"[4] için gerekliydi. Bir Osmanlı aydını tarafından dile getirilen bu basit fakat yararcı bakış açısı elbette ki yol kavramını terakki ile özdeşleştirmeye matuftur.

Osmanlı coğrafyasındaki yolların yaygınlaştırılması ve ıslahı fikrinin tek bir kaynağa matuf olması gerçekçi görülmemektedir. Bir taraftan "*Osmanlı yöneticileri, 19. yüzyılın başında Avrupa'ya gönderdikleri elçilerden aldıkları raporlardan ulaşım alanındaki gelişmeleri öğrenmeye, olup bitene ilgi duymaya yönelmişlerdi. Avrupa'yı gezip gören kimi devlet ileri gelenlerinin yanı sıra, Osmanlı aydınları da ulaşımın kolaylıkla sağlanmasının sayısız yararlarını kavramış*" görünürlerken[5], öte yandan mülkiye memurları da yol konusunu peyderpey Babıâli'ye işaret ediyorlardı.[6]

Yollar konusunda ilk resmî ve hukukî düzenleme, Meclis-i Maabir'in yayınladığı[7] "Memalik-i Mahruse-i Şâhâne Yollarının Tanzim ve Tesviyesi Hakkında Nizamname" olmuştur.[8] Elbette nizamnameden önce yol yapımı ve ıslahı konusunda çalışmalar yapılmış, hatta merkezden taşraya dönemsel olarak emirler verilip tavsiyelerde bulunulmuştur. Bunun en önemli örneği 1848'de kararı alınıp 1870'de bitirilebilen[9] ve Anadolu üzerinden Trabzon'u

---

3 Bir Osmanlı aydınına göre ise yollarının yetersiz olması gerçeği bir tarafa "*mülkümüzün hilkât-ı zâtiyesinde olan cibâl-i şahikalarına ve iki tarafları sa'b-ül-mürûr yollarına ve geçilmez surette metin ve çetin geçitlerine" baktığımızda anlarız ki, eğer böyle bir coğrafyaya sahip olmasaydık memleketimiz Koçorof, Kamiski gibi Rus kumandanlarının*" ayakları altında ezilir, ellerinde kalırdı. (*Basiret*, 8 Zilhicce 1287 (1 Mart 1871), sayı: 299.

4 *Şark*; 17 Zilkâde 1290 (6 Ocak 1874), sayı: 36.

5 Çadırcı Musa; "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", *A.Ü. DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt: 15, sayı: 26, s: 154.

6 İsim belirtilmeden bir Rum gazetesinden aktaran, *Basiret*; 16 Zilhicce 1287 (9 Mart 1871), sayı: 303.

7 Çadırcı; s. 154.

8 *Düstur*; Tertib-i evvel 1. Cilt, s. 247, Matbaa-i Âmire, 1282 (1866).

9 *Basiret*; 17 Ramazan 1287 (11 Aralık 1870), sayı: 236. Çadırcı makalesinde söz konusu yolun yapımına 1848 yılında karar verildiğini ancak "*... yapılması düşünülen bu önemli yolun çok harcama gerektirdiği, hazinenin bu yükün altından kalkamayacağı düşüncesiyle uygulama*

Arabistan'a (İran olmalı) bağlamayı amaçlayan yoldur.[10]

Meclis-i Maabir'in nizamnamesi ile yol konusundaki yasal düzenlemeler yapılmazdan önce, XIX. yüzyılın ortalarında Anadolu'daki yolların durumuna bir örnek olmak üzere eyalet merkezi Trabzon sancağına bakmak faydalı olacaktır. Zira bu bölge coğrafyasıyla Orta ve Batı Anadolu hariç Anadolu'nun hemen diğer bölgeleriyle benzerliklere gösterebilmektedir:

Fenn-i coğrafyaya ârif ve hususiyle gezip ve görüp ahvâl ve keyfiyâtına vâkıf olanların nakl ve rivâyetine göre Trabzon sancağının ekserî mahalleri dağlık ve yolları zîk ve taşlık olduğundan şöylece bir atlı bile gidemez ve hatta Trabzon'dan Gümüşhane cânibine giden tarîk üzerinde bulunan Çigana (Zigana olsa gerektir) *dağı resmen tarife gelmez ve hele kış ve evvel-i bahar mevsimleri oraca çığ tabir ettikleri kar yığınağının mezkûr dağdan birden bire düşüp çoktan çok adam ve hayvan ve eşya telef etmesinden dolayı oralardan hiç geçilmez derecelerinde olduğu ve Trabzon'a gelecek bundan başka ehven tarîk ve cadde olmadığı ve bu yoldan araba işlemesi şöyle dursun yüklü hayvan bile gidemediği ve oralarda deve nasıl hayvan idüğü görülüp bilinmediği tarifat-ı meşruha ve hikâye-i meşhuresinden malumdur. […]*[11]

"Memalik-i Mahruse-i Şâhâne Yollarının Tanzim ve Tesviyesi Hakkında Nizamname" incelendiğinde, öncelikli olarak "yol" olgusuna genel bir tarif getirilip standarda bağlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Buna göre ülkedeki tüm yollar dört kategoriye ayrılmıştır:

1. Eyalet merkezlerinden İstanbul'a, iskelelere ve demiryoluna giden yollar.
2. Eyalet ve liva merkezlerini birbirine bağlayan yollar.
3. Kazadan kazaya, kazalardan büyük yollara, iskelelere ve demiryoluna giden yollar.
4. Kazadan kazaya olup araba işlemeye uygun olmayan yollar. (Mad. 1)

Nizamnamenin 10. maddesinde yer alan "sınıf-ı evvel ve sınıf-ı sânî yollarının kazılıp doldurulacak mahallerinin ameliyatı ile kaldırımlarının inşası hususu taraf-ı devlet-i âliyeden ve ahâlî caniplerinden müştereken icra olunup sınıf-ı sâlis ile sınıf-ı râbi' yolları yalnız ahâlî tarafından tesviye kılınacaktır" hükmü ile devletin ancak büyük yolların tamir ve yapımı için tahsisat ayırabileceği, öte yandan halkın yoğun olarak kullandığı tali yollara

ertelenmişti" diye yazmaktadır. Bu ertelemenin ya hiç olmadığı, ya da kısa süreli olduğu 19 Zilkade 1266 (26 Eylül 1850) tarihinde yapılan temel atma töreninden anlaşılmaktadır. Bkz. *Cerîde-i Havâdis*; Selh (30) Zilkade 1266 (7 Ekim 1850), sayı: 502. Nitekim dönemin Ticaret Nazırı İsmail Paşa, yol çalışmasına başlanılması için Trabzon'a gitmişti. Bu arada çalışmalar için gerekli olan amelenin de Vali Rüstem Paşa'nın emriyle kazalardan bin-bin beş yüz kişi getirtilerek sağlandığını belirtelim. Bkz. *Cerîde-i Havâdis*; 15 Zilkade 1266 (22 Eylül 1850), sayı: 500.

10 Çadırcı Musa; "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", *A.Ü. DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt: 15, sayı: 26, s: 154.

11 *Cerîde-i Havâdis*; 3 Muharrem 1261 (12 Ocak 1845), sayı: 211. Bu haberin yayınlanmasının üzerinden yaklaşık otuz yıl geçtikten sonra aynı yol üzerine yayınlanan bir haber bize karşılaştırma yapma fırsatı vermektedir: "... *Bununla beraber tarîk-i mezkûrun* [Trabzon-Gümüşhane yolunun] *hitâm-ı tesviyesinden sonra Trabzon ve Gümüşhane cihetleri üzerinde mücedded en pek çok han ve dekâkin ve ebniye-i saire yapılmış ve bir taraftan da yapılmakta*"dır. Bkz. *Şark*; 26 Ramazan 1291 (6 Kasım 1874), sayı: 278.

Selanik vilâyetinde yapımı kararlaştırılan bir yolun temel atma töreni (mükellef köylülerle eşraf, erkân ve bürokrat sanki bıçakla birbirlerinden ayrılmışlar gibi!)

sadece nezaret edeceği anlaşılmaktadır.

Nizamnamenin üçüncü ve dördüncü bölümlerinde yer alan maddeler halkın yol yapımındaki mükellefiyeti üzerinedir. 17. maddeye göre mülk sahibi ya da kiracı, erkek, 18-60 yaş arası, herhangi bir hastalığı olmayan herkes yol yapımında -hayvan ve arabalarıyla birlikte- görevlendirilecekti. İstisna tutulanlar ise devlet memurlarının tamamı, öğretmenler ile tüm din görevlileriydi. 19. madde ise geçerli sebepler dâhilinde ve belirlenen çalışma zamanında çalışamayacak olanların bedel ödemeleri veya yerlerine çalışacak amele göndermelerini şart koşmuştur. Dördüncü bölüm, 20. Maddeye göre de birinci ve ikinci sınıf yollar için her şahıs ve hayvan, beş yıl boyunca her yıl toplam 20 gün yol yapımında çalışmak veya bedelini ödemek zorundaydı. Herhangi bir sebepten dolayı 20 gün çalışamayanlar ise daha sonra çalışamadıkları gün sayısının bir kat fazlası çalışmak zorundaydılar. (Mad. 24)

Nizamnamenin beşinci bölümünde yer alan maddeler, yukarıda belirtilen üçüncü ve dördüncü sınıf yolların tesviye, tamir ve yapım işleri ile ilgilidir. Bu maddelerde dikkati çeken husus ise söz konusu çalışmalarla ilgili yetki ve kararların daha çok yerel yöneticilere bırakıldığıdır.

"Memalik-i Mahruse-i Şâhâne Yollarının Tanzim ve Tesviyesi Hakkında Nizamname"den sonra yapılan diğer yasal düzenlemeler "Turuk ve Maabir Hakkında Nizamname" ile buna bağlı "Memâlik-i Mahruse-i Şâhâne'de Turuk ve Maabirin Suret-i İmâl ve İdaresine Dair Talimat-ı Umumiye"dir. Ancak hem nizamname ve hem de talimatname yukarıdaki nizamnamenin özünü değiştirmemiş, yalnız uygulama üzerine bazı yeni ekler ve ayrıntılar getirmiştir.[12]

12 Çadırcı makalesine bu nizamname ve talimatnameyi temel almış ve nizamnameyi şerh ile talimatnamenin tamamını yayınlamıştır. Bu nedenle ilgili metinlerin ayrıntısına girmiyoruz. Söz konusu makalede bahsi geçen nizamnamenin sehven yazılmış tarihini de (Çadırcı'da 6

Yol konusunda yukarıda değinilen yasal düzenlemelere ilaveten dolaylı ilgisi münasebetiyle "Tuna Vilâyeti Namıyla Bu Kere Teşkil Olunan Dairenin İdare-i Umumiye ve Hususiyesine ve Tayin Olacak Memurlarının Suver-i İntihaplarıyla Vezaif-i Daimesine Dair Nizamname"yi de eklemek yararlı olacaktır. "1864 Vilayet Nizamnamesi" ile aynı tarihte çıkarılan nizamname hemen hemen aynı olmasına karşın Tuna'ya özgü şartlar nedeniyle küçük farklılıklar da söz konusudur.[13] Tuna Vilayeti Nizamnamesi, gerek nizamnamenin oluşmasında önemli katkısı olması ve sonrasında uygulama için Tuna'ya vali atanması, gerekse "terakki" anlayışından dolayı Mithat Paşa'nın fikrî eseri sayılabilir. Belki de bu yüzdendir ki menafi sandıkları, meclislerin teşkili, adlî, idarî ve mülkî yapılanma ve dönüşümlerle birlikte yol bahsine de nizamnamede yer verilmiştir. Örneğin yirmi dokuzuncu madde vilayet genel meclisinin görevleri arasında "vilâyette bulunan turuk-ı sultaniye ve kaza ve kurada bulunan turuk-ı hususiyenin tesviyesi ve muhafazasını" mütalaa etmek de vardır. Keza aynı görev liva meclisleri için de söz konudur.[14]

Mithat Paşa'nın Tuna vilayetinde yol konusundaki çalışmaları elbette ki hukukî metinlerle sınırlı kalmamıştır. 1865 yılının Nisan ayı başlarında faaliyetine başlayan Araba Şirketi de, Paşa'nın yol ve ulaşım konusunda yaptığı özgün çalışmalardan biridir. Hatta Mithat Paşa ulaşım ve yol işlerine verdiği önemi göstermek amacıyla ve fakat "*tamir ve tanzim olunmakta olan yolları muayene*" gerekçesiyle söz konusu şirket arabasıyla Rusçuk'tan Şumnu'ya gitmiştir. Toplam yirmi saat süren ve gece yarısı geldiği Şumnu'da bir gece kalarak ertesi günü aynı yolu kat ederek tekrar Rusçuk'a ulaşması, dönemin şartları göz önüne alındığında önemlidir ve şüphesiz mesaj içermektedir.[15] Mithat Paşa'nın Tuna vilayetinde kaldığı üç buçuk sene zarfında 3000 kilometre yol ile 1400 köprü yaptırmış olması[16], onun terakki anlayışında yol ve ulaşımın önemli bir yeri olduğunu göstermektedir.

"Terakkî" fikrinin gelişmesindeki somut ayaklardan biri olan yol konusunda Osmanlı devletini XX. yüzyıla taşıyan -ve yukarıda bahsedilen metinlerin dışında olan- dolaylı yasal düzenlemelere de değinmek yararlı olacaktır. Bu düzenlemeler doğrudan doğruya yol bahsine ait olmasa da içeriğindeki bazı amir hükümler konu ile alakalıdır:

1. Gurre-i Zilkâde 1286 (2 Şubat 1870) Tarihli Nafıa Nezâretinin Suret-i Teşkil ve Vezâifine Dair Nizamname
2. 25 Muharrem 1293 (21 Şubat 1876) tarihli İdare-i Umumiye-i Vilâyât Hakkında Talimat.
3. 6 Safer 1297 (19 Ocak 1880) Nafıa Nezâretinin Nizamname-i Dâhilîsi.[17]

Cemaziyülevvel 1286 -14 Ağustos 1869-, doğrusu 18 Cemaziyülevvel 1286 -26 Ağustos 1869- olacaktır) bu vesile ile düzeltmek isteriz.

13 Her iki nizamnamenin karşılaştırması için bkz. Kılıç Selda; "1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa", *A.Ü. DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt: 24, sayı: 37, s: 102-103.

14 *Düstur*; Tertib-i evvel 1. Cilt, s. 517-536, Matbaa-i Âmire, 1282 (1866).

15 *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*; 6 Zilhicce 1281 (3 Mayıs 1865), sayı: 151.

16 Kılıç Selda; *agm*, s: 107.

17 Nafia Nezâreti dâhilî nizamnamesinin, Nezâretin kuruluşundan 10 yıl sonra düzenlenebilmiş

4. Umur-ı Nafıa İçin Teşkili Mukteza-yı İrade-i Seniyyeden Olan Komisyonun Suret-i teşkiliyle Vezâifini Mutazammın Nizamname Layihasıdır.[18]
5. 10 Şevvâl 1298 (5 Eylül 1881) Tamimen Vilâyâta Yazılan Muharrerât.[19]

Yasal düzenlemelerin yapılmasının ardından ilk yıllarda çalışmaların olumlu sonuçlar verdiğini söylemek mümkün olabilir. Küçük bir örnek 1871 yılında *Basiret* gazetesinde yayınlanan ve bir vatandaşın yazdığı mektuptur. Mektupta vatandaş, sekiz sene önce (1863 yılı) bin bir meşakkatle ve sekiz saatte kat ettiği Mudanya-Bursa yolunu bu kez üç buçuk saatte ve hiçbir zorluk yaşamadan geçtiğini yazar.[20]

Bu arada ehil olan bürokrat ve teknokrat sayısının azlığı, gerekli teknik donanımın eksikliği, organizasyon güçlüğü ve diğer bazı sorunlar, devletin merkezî ve yerel kadrolarının yol çalışmalarında yeterli olamamalarının önemli sebepleridir. Yol konusuyla yakından ilgili olduğu anlaşılan Harbiye Mektebi öğrencilerinden birinin kaleme alıp yayınlanması için gazeteye gönderdiği mektuptaki bir paragraf konunun vahametini göstermesi açısından önemlidir: "*İnşa-yı turuk için mevcut olan muhtasar bir risaleden başka kitabımız olmadığı gibi yolların temdîdi için en elzem olan harita almak ve arazinin halini keşfetmek usulünü mübeyyin bir kitap varsa da onun dahi ekser yerleri yanlış olup derûn-ı kitapta tarif olunan bir maddenin atlasta şeklinden ne olduğu anlaşılmaz derecelerdedir.*"[21]

Diğer bir önemli sorun da suiistimaldir. Nitekim yol suiistimalinin ilk örneklerinden biri Sivas'ta yaşanmış, bunun üzerine konuyu incelemek amacıyla Divân-ı Muhâsebât azasından Kâmil Efendi başkanlığında bir komisyon Sivas'a gitmiştir.[22] Aynı günlerde Nezâret tarafından yayınlanan bir tamim, çalışmalarda sadece suiistimal değil başka olumsuzlukların yaşandığı ihtimalini de güçlendirmektedir. Bahsi geçen tamimi haber olarak veren gazete yol yapımında; "*metânet ve rasânete itina olunmadığı*"nı, bazı çalışmalara birkaç noktadan başlanıp tamamlanamadığını[23], güzergâh yakınındaki halkı zarara uğratacak uygulamalar yapıldığını, uzak bölgelerden zorla mükellef getirildiğini hatta bazı yol ve köprülerden rüsum veya müruriye alındığını yazmaktadır.[24] Gazete buna benzer tamimlerin daha önce de yayınlandığını ancak bir sonuç alınmadığını da ilave etmektedir.

Görüldüğü gibi yollarla ilgili hukuksal düzenlemeler yapılmasının ardından özellikle taşrada yöneticiler, bürokrat ve teknokratlar, mevzubahis

olması ilginçtir.

18 *Düstur*, tertib-i evvel, 1. zeyil, s. 6'da yer alan layihanın tarihini tespit edemedik. Ancak 5. maddede yer alan muharrerâtta bu layihadan bahsediliyor olmasından dolayı 1880-1881 yıllarında yayınlanmış olmalıdır.

19 Ek olarak yayınladığımız bu resmî yazı, bürokrasinin yol algısını ifade etmesi ve süreçteki aksaklıkları ortaya koyması bakımından önemlidir.

20 *Basiret*; 12 Rebiyülevvel 1288 (1 Haziran 1871), sayı: 379.

21 *Şark*; 20 Zilkâde 1290 (9 Ocak 1874), sayı: 39.

22 *Cerîde-i Hakâyık*; 15 Zilhicce 1303 (14 Eylül 1886), sayı: 25.

23 İlginçtir, devlet bugün de aynı hatayı yapmakta, örneğin Çankırı-Ankara duble yolun yapımına her iki merkezden başlamaktadır. Ne var ki bir il kendi sınırları içindeki yol yapımını bitirir veya belli bir düzeye getirirken diğeri çeşitli sebeplerden dolayı uzun süre tamamlanamamaktadır.

24 *Cerîde-i Hakâyık*; 15 Zilhicce 1303 (14 Eylül 1886), sayı: 25.

olan düzenlemeleri gerçekten de suiistimal etmişler ve işi angarya hatta haraç noktasına getirmişlerdir. Bu olumsuzluğa yol çalışmalarının özelleştirilmesi anlamına gelen 1871'de yayınlanan bir fermanın da yeterli olmadığı açıktır.[25] Söz konusu fermana rağmen yol çalışmalarının tek bir şirkete verilmesi düşüncesinin sadece düşünce olarak kalmış olması muhtemeldir. Çünkü devletin katkılarına ve halkın mükellefiyetine rağmen çalışmaların arzu edilen seviyeye getirilememiş olmasının başlıca sebebi yol çalışmalarına yatırım yapacak sermayedarın bulunmamasıdır. Halbuki "*... hükümet-i seniyenin ikdâmât-ı vatanperverânesine ve ahâlî-i amelenin ikdâmât-ı hükümet-i seniyeye munzam olagelen ve bundan böyle olması icap eden mesai-i hamiyetkârânesine mukabil ashâb-ı servet ve iktidarımızın ve hususiyle İstanbul'da bulunan ashâb-ı kudretin dahi yollar için biraz fedakarlık eylemeleri muktezîdir.*" Aslında *Şark* gazetesi yazarının İstanbul zenginlerinden istediği "fedakarlık", yatırımdan başka bir şey değildir. Çünkü yol işine yatırım yapan ve; "*... yollar etrafındaki akaratı yollar açılmazdan evvel iştira eden şirket, yollar mükemmelen açıldıktan sonra akaret-i mezbureden suret-i fevkaladede müstefîd ve bu suretle hem erkânına ve hissedârânına ve hem vatanına müfîd olur.*"[26]

Yasal düzenlemelerin pratikte, pratik gerçeklerin ise yasal düzenlemelerde tam ve sarih olarak karşılığının olmaması yol çalışmalarını sekteye uğratan bir başka gerçektir. Örneğin Selanik vilayetinde yol mükellefiyetinin, mükellefin yaşadığı sancak, kaza veya köyle sınırlı olduğu yanılgısı ve yolların mülkî taksimatla olan ilişki/ilişkisizliği gerek memur, gerekse ahali tarafından tam olarak anlaşılabilmiş değildir: "*... bazı karyeler ahâlîsi tarîkin kendi mensup oldukları kaza dâhilinden mürûr etmediği vesilesiyle tarîk hidmetinde ağır davrandıkları veyahut iki kaza dâhilinden geçecek bir yolun emr-i inşa ve tesviyesinde bir kaza ahâlîsinin o kaza hududunu ileriye geçmek istemediği haber veriliyor ve yollarca görülen müşkülat bundan tahaddüs ediyor. Halbuki* […] *yol maddesinde mevzu olan kâide-i esasiye müstefîd olan ahâlînin çalışması ve ol tarîk bir kaza veya karye dâhilinden geçmeyecek olsa bile madem ki ol kaza ve karye ahâlîsi bir suretle bundan müstefîd olacaktır, onların da bu hidmetten hissedâr olması*" gerekmektedir.[27]

Görüldüğü gibi mevzuattaki anlaşılmazlık (ya da anlayamazlık) yol çalışmalarında zaman zaman gecikmelere sebep oluyordu. Kaldı ki yasal düzenlemeler yeterince açık olsa bile toplumun büyük bir bölümünün yol ve buna bağlı olarak ulaşımın yararlarını kavrayamadığı anlaşılmaktadır. 1874

25 *Basiret*; 29 Rebiyülahır 1288 (18 Temmuz 1871), sayı: 418. Gazetede yayınlanan yazıda ülkede bundan böyle yapılacak yol çalışmalarının sermayedarların oluşturacağı bir kumpanya tarafından yapılmasının yine söz konusu kumpanya yetkilileri tarafından kaleme alınan bir layihada belirtildiği, Babıâli'nin ise buna olumlu baktığı belirtilmektedir. Aynı yazıda sermayesi dört milyon İngiliz lirası olacak kumpanyaya Londra ve Galata sermayedarlarının da ortak olmak istedikleri ve "Ameliyat-ı Nafıa-ı Şarkiye ve Banka Cemiyeti" isimli bu kumpanyaya dair "*ferman-ı âlişân dahi şeref-sudûr buyurulmuş*" olduğu yazılıdır.

26 *Şark*; 28 Rebiyülahır 1291 (14 Haziran 1874), sayı: 154.

27 *Selanik* gazetesinden aktaran *Şark*; 15 Şevvâl 1290 (6 Aralık 1873), sayı: 10.

yılında *Şark* gazetesinde yer alan "Yolların Muhassenâtı" (Yolların Faydaları) başlıklı bir yazı bu gerçeğe işaret etmektedir: "*Yolların muhassenâtı pek çoktur. Fakat teessüf olunur ki ahâlîmiz henüz turuk ve maabirin intizamından hâsıl olacak fevâidi anlayamadılar.* […] *Sözümüze itiraz olunmasın. Hakikaten turuk ve maabir-i muntazamanın yani şose ve şimendiferlerin malum olan muhassenâtı ezhân-ı ahâlîde hâlâ layıkıyla yerleşemedi. İspat-ı müddeaya delil aramak lazım olmayıp çünkü avamdan pek çok zevât tarafından 'İstanbul'da kâr ü kesb bitti, Anadolu ve Rumeli taraflarında da şimendifer angaryasından ârâm ve istirahat' yok diye iştikâ olunduğu vâsıl-ı sem'-i teessüftür. Câhil ta'yîb olunmaz a. İki merkep bir beygir mi sevk edecek tarîk ve beş kile buğday veya şaîr mi verecek koyacak mahal bulamıyor mu yemeğe? Hatta yol yapmak için şimdi koca dağları delmek, kırılmaz, yerinden oynamaz azîm, cesîm kayaları, taşları kırmak, kaldırmak tekâlifâtında bulunayım diye herif yol yapmak istemiyor. Filvâki yolun muhassenâtını ahâlîye gereği gibi anlatmak gazetelerin müterettip zimmeti ise de o makule eşhâs-ı ahâlî gazete ne demek, hâlâ onu anlayamamışlar ki gazete alsın, okusun da içinde ne yazılmış ise anlamak kaydında bulunsun. Yazık halimize.*"[28]

Oldukça kızgın olduğu anlaşılan yazar, yazısının devamında oklarını taşradaki her düzeydeki memurlara çevirmekte ve onların bu konuda halkı gereği gibi aydınlatamadığını yazmaktadır.[29] Bununla birlikte yazıda gözleme dayandığı izlenimi uyandıran ve "muhassenât-ı turuk"u halkın yeterince kavrayamadığını ileri süren iddiaya şüpheyle yaklaşmak gerekir. Zira anlaşıldığı kadarıyla ahalinin yollarla ilgili düşüncesi bir yana asıl sorun mükellefiyettir. Hayvanıyla birlikte yılda yirmi gün -üstelik söz konusu yirmi gün bir de hasat ya da harman zamanına denk gelirse- çalışmak ya da nakit

28 *Şark*; 9 Recep 1291 (22 Ağustos 1874), sayı: 213.

29 Bu konuda makale yazarının haklılığını kuvvetlendirecek tek olgu, taşrada halkın programlı ve sistematik olarak bilgilendirildiğine dair herhangi bir somut belge, bilgi olmamasıdır. Gerek İstanbul ve gerekse taşradaki vilâyet gazetelerinin bu konuya sık sık değinmeleri bir gerçektir. Öte yandan "terakkî" ile onun somutlaşmış ayakları olan yol/demiryolu, eğitim, sanayi gibi konuların en azından memurlar ile "okuryazar takımı" arasında tartışma konusu olsa gerektir. Eğer bu varsayımımız gerçek ise bunun fiiliyata geçtiği tek yer yol ve köprü açılışları olsa gerektir. Örneğin 1898 yılında Çankırı-Ankara yolunun 8 kilometrelik (!) bölümünün açılışında mutasarrıfın nutku, başta üst düzey olmak üzere taşra aydınlarının konu hakkındaki fikriyatlarını sergiler niteliktedir: "*Efendiler, Beyler, Ağalar; Terakkiyât ve teâlîyyât-ı medeniyyemiz hiçbir asırda hiçbir vakitte görülmemiş harikalardandır! Bugün Avrupa'da gördüğümüz terakkiyât beş yüz senelik sa'yın semeresi olduğu halde bizim onlar derecesine vasıl olan terakkiyatımızın mebde-i cülus-meyamin me'nus hazret-i hilâfet-penâhîde başlamıştır. Binlerce emâkin-i âliyye, mebani-i hayriyye turuk ve maabir maa-l-nihâye şu asr-ı muvaffakiyyat-ı hazr hazret-i hilâfet-penâhîde vücuda gelmiş âsâr-ı nâfia ve fâhiredendir. Turuk ve maabir, servet-i umumiyyenin ana damarları olduğunu buraya yirmi saat takarrüb eden şimendöfer ile işte bugün küşâd edilen şoseden gördüğümüz menafii ispata kâfi değil midir? Ankara'ya şimendöfer gelmezden, şoseler inşâ edilmezden akdem buğdayın kilesi kırk kömürün yükü on guruşa iken şimdi buğdayın seksene, kömürün otuza satıldığını görüyorsunuz! Ne hâcet bundan yirmi sene akdem Der-âliyye'ye gidip gelenlerin miktarı yüzde bir raddesinde olduğu halde bugün ahâlînin sülüsânı haylice sermaye ile ayda bir kerre Dersaadet'e gidip geliyor! İşte bunlar hep şu şoseler, şimendöferler sâyesindedir.*" Bkz. *Kastamonu Vilâyet Gazetesi*; 6 Temmuz 1898, sayı: 1247. Ankara'ya demiryolunun, bu yazının yayınlanmasından altı yıl önce, 1892 yılında geldiğini belirtelim.

Tekirdağ-Malkara şosesi ile köprülerinin açılış töreni (yol mükellefleri açılışta yoklar!)

olarak bedel ödemek halkın işine gelmemektedir. Bu konudaki sıkıntılara en iyi örnek, daha doğrusu sabrın bittiği nokta Sinop Gerze'de yaşananlardır. Yine 1874 yılında Gerze'ye bağlı bazı köyler ahalisinden yaklaşık 300-400 kişi "beyâbân-ı vâsia"da yani geniş bir düzlükte toplanmışlar, bu arada çevre köylere de haber vererek daha fazla halkın gelmesini istemişlerdir. Kaynağımız olan gazetenin yazdığına göre topluluk tarîk ameliyatının terk edilmesi için bir takım harekâtta bulunarak ma-la-müsted'âyât [boş bir istek olarak] "mübâlât" yani kayırma istemektedir. İşin büyüyeceği anlaşılınca Sinop mutasarrıfı olay yerine gelir. Ancak mutasarrıfın hemen gelebileceğini düşünmek pek doğru olmasa gerek. Bu süreçte ahalinin söz konusu alanda bir veya daha fazla gün direnmeleri ihtimal dâhilindedir. Söz konusu yerde biriken topluluğun "galabalıklıca olması ve bunların oradan yerli yerine dağılmaları emrinde icra edilen tedâbir ve nasâyihin kâr-ger-i tesir olamaması ve [mutasarrıfın] mevcut-ı maiyeti olan asâkir-i zabtiyenin" yeterli olmaması üzerine merkezle [Kastamonu ile] irtibata geçilir. Bunun üzerine Kastamonu'dan Divân-ı Temyîz-i Vilâyet azasından be-nâmdan [meşhur] Rıza Efendi ile yanında Tabur Ağası Şakir Ağa ve bol miktarda askerle topluluğun bulunduğu alana gelirler. Yine gazetenin yazdığına göre yapılan görüşmeler ve nasihatlerin ardından topluluk dağılmaya karar verir. Lakin topluluğun dağılmasında sadece görüşmelerin etkin olduğu şüphelidir. Zira "miktar-ı vâfî asâkir"in "bir suret-i dâhşede [dehşetli görünüm olmalı] görünen heyet ve azâmetinin tesir-i nafisi" sonucu olarak ahalinin dağılmış olması daha fazla muhtemel görünmektedir. Bunların kimler olduğu sorusunun cevabını ise yine gazete veriyor: "Hâl-i bedeviyette [göçerlikle] yaşayan ve nîk ü bedini tanımayan [iyiyi ve kötüyü ayırt etmeyen] bir takım eşhas olup asıl amaçları ise "kendilerinin tarîk ameliyatından affolunması"dır.[30]

30 *Kastamonu Vilâyet Gazetesinden* aktaran; *Şark*; 26 Ramazan 1291 (6 Kasım 1874), sayı:

Gerek yukarıda bahsettiğimiz yasal düzenlemeler incelendiğinde, gerek dönemin gazetelerine yansıyan "Osmanlı Aydını"nın fikirleri göz önüne alındığında ve gerekse örnek olarak verdiğimiz birkaç olaydan anlaşılan en önemli husus; toplumun farklı kesimlerinin terakkî/yol bağlamındaki ortak bakış açılarının yararcılık noktasında odaklandığı görülür. Bunun tek istisnası Anadolu ve Balkanlar'daki kırsal alan ahalisi yani köylülerdir. Bürokrat ve ona yakın duran aydın kesim yolun yararlarını, devletin beka sorunundan ticaret ve sanayiye, haberleşmeden ziraata, kuraklık gibi doğal afet zamanlarında alınacak tedbirlere kadar geniş bir yelpazeye yayarak değerlendirmiş olmasına karşın taşrada, köylerde yaşayan toplumun yol mükellefiyetinin getirdiği yükümlülükler ile angaryayı kabullenmek istemedikleri anlaşılmaktadır.

XIX. yüzyılla sınırlı tuttuğumuz Osmanlı'nın yol macerasının XX. yüzyılda, İttihat ve Terakki döneminde nihayet Cumhuriyetle birlikte Tek Parti döneminde de devam ettiği malumdur. Motorlu araçların tedricî surette de olsa yaygınlaşması, devletin stratejik ve lojistik bakış açısını dolayısıyla yol politikasını etkilemiş olmasına rağmen halkın –sırf mükellefiyet ve angaryadan dolayı- bu etkilenmeden nasibini almadığı da anlaşılmaktadır.

EK:

Tamîmen Vilâyâta Yazılan Muharretâtın Suretidir[31]

Asâyiş ve emniyetçe dahl-i küllîsi ve ticaret ve ziraat ve sair esbâb-ı servetin vâsıta-i evveliyesi olan turuk ve maâbirin tanzimi hususuna memurin-i hükümet taraflarından itina ve gayret olunmak ehemm ve elzemdir. Bundan evvel Nafıa Nezâreti'nce tanzim ve bir nüshası istifsâr-ı mütalaa ile beraber oraya dahi tesyîr kılınmış olan layiha-i umumiye hakkında dermeyân olunacak mütalaât-ı mahalliye üzerine bunların ileride yine icabına bakılmak üzere ol vakte kadar tesviye-i turuk hakkında vilâyetlerce teşebbüsât-ı mümkine teehhür etmemek üzere bazı vesâyâya lüzum göründü. Beyâna hacet olmadığı üzere yolların tanzim ve teksîri için lazım gelen ikdâmâtın yalnız Hazine'ye tahmîli muvâfık-ı maslahat olamayıp menâfî'-i umumiye ve hususiyesinden müstefîd olacak ahâlînin dahi inzimâm-ı himmet ve muâvenet-i fiiliyeleri tabii olup buna binâen ahâlînin turuk ameliyatıyla mükellefiyeti mukaddema bir nizamname-i mahsus ile tayin ve ilan edilmiştir. İşbu nizamnamenin tesisinden birkaç seneye gelinceye kadar ahâlî inşaat-ı nafıada istihdam birle hayli iş görülmekte iken sonraları nizamname-i mezkûr haricinde vukûa getirildiği rivayet olunan hâlât ve muamelât yani ahâlînin kendi ziraat ve hirâsetleriyle meşgul oldukları sırada imalâta sevk olunmak ve umur-ı nafıanın gayrı hidemâtında kullanılmak ve sair suretle tazyik ve ızrâr edilmek gibi iddia ve istimâ' olunan su-i istimâlât devletçe nazar-ı itinaya alınarak o yolda bir gûna hâlâtın zuhura getirilmemesi hususu mukaddema sâdır olan Islâhât Fermân-ı Âlî'si ile her tarafa neşrolunmasıyla ve bundan maksat ise yalnız o misüllü iz'âcât ve su-i istimâlâtın men'i olup tevsi'-i turuka itina olunmak ne derece lazım ise bunun tazyikât ve hilâf-ı maksat icraata alet edilmemesi dahi ol kadar ehemm ve tabii bulunmasıyla işte bunda dikkat edilecek madde yalnız burası olup yoksa Turuk Nizamnamesi'nin bu vesile ile katiyen tatil ahkâmı

278.

31 *Düstur*, tertib-i evvel, 2. zeyil, s. 12-14.

lazım gelmez. Ve madem ki yollar bir memleket ve cemiyetin en lazım ve zarurî havâyicinden madûd olup onsuz hüsn-i hâl ve ümranla yaşamak nâ-kâbildir. Su-i istimâlât vukûa getirilmemek şartıyla kemâ-kân nizamname-i mezkûrun meriyet ahkâmına devam olunmak icap eder. Bir de köprüler ve yolların tamirat ve inşaatınca cüz'i ve küllî her ne yapılacak olsa evvel emirde buraya müracaat olunmakta ve istizâhât ve muhâberetle ve imtidâd-ı tetkikât ve muâmelât sebebiyle teşebbüsât-ı vâkıa teehhür etmekte ve bu suretle mâlen ve suver-i saire ile birçok mazârr ve hasar görülmekte olduğundan bu bâbda vülât-ı azâmın mesuliyetleriyle beraber tevsî'-i mezuniyetleri mukteziyât-ı maslahattan görülmüş idüğünden inşaat-ı cesîmede büyük caddelerin bidâyeten tayin-i güzergâhı ve teferruâtı lüzumunda aidiyeti cihetiyle yine Nafıa Nezâreti'ne müracaat olunmak üzere mesela bir tarîk üzerinde müceddeden veya tamiren bir köprü inşası veyahut bir tarîk kısmının tesviye ve tamir veya bir bataklığın tathîri gibi imalât-ı müstâcele ve Nafıa'nın istizân[ın]a hacet olmaksızın derhal mühendisler marifetiyle fena mahallerince keşif edilerek bi'l-münâkasa Nafıa Nezâreti'nden verilecek muhassasât veyahut rızalarıyla ve eser-i tergibât ile mahallince ahâlîce bulunabilecek iânât dairesinde inşaata mübâderetle hitâm-ı ameliyatta keşifname ve evrakının Nafıa Nezâreti'ne irsâl edilmesi ve şu kadar ki ol bâbda bir gûna su-i istimâlât ve nâ-be-mahal sarfiyât vukûa gelmemesine kemâliyle dikkat ve itina olunması zımnında vülât-ı azâmın mezun bulunması tensip edilmiş ve keyfiyet vilâyât-ı saireye dahi tebliğ ve iş'âr kılınmış olmağın oraca dahi ona göre icabının icrasına himmet buyurmaları siyâkında şukka.
Fî 10 Şevvâl sene 98 (5 Eylül 1881)

Özet: XIX. yüzyıl Osmanlı toplumunda "terakki" fikrinin somutlaşmasının bir ayağı da "yol" algısıdır. Bu makalede başta devlet yöneticileri ile bürokratların ve aydın kesimin yola bakış açılarıyla bilhassa taşradaki köylü toplumun yol algısındaki farklılıklar, ortak noktalar örnek olaylar ve hukuksal metinlerle irdelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Yol, yol algısı, yol kanunları, terakki fikri, Osmanlı aydınları

Perceptions of road in 19th century-Ottoman society

Abstract: One of the concrete instruments of the idea of "progress" in the 19th century Ottoman society is the perception of the "road". This article deals with the perceptions of the governmental authorities, bureucrats, intellectuals and the common villagers, with their common and diverse attitudes with examplary cases and legal texts.

Key words: Road, perceptions of road, idea of progress, Ottoman intellectuals

Yoldan Uzak Kalmak: 19. Yüzyılda Gümüşhane'de "Yol Kavgası"

Hamdi ÖZDİŞ

Yol meselesi on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı taşrasının önemli problemlerinden birini teşkil eder. Bu problem özellikle Doğu Karadeniz'in geçit vermeyen sarp dağlarında kendini çok daha can alıcı bir şekilde gösterir. Meseleye ekonomik açıdan bakıldığında tarım ekonomisinin (tarıma elverişli toprakların) sınırlı olduğu bir coğrafyada ticaret üzerinden sürdürülen ekonomik faaliyetlerde yol merkezi bir konumdadır. Deniz taşımacılığı ise iç kesimlerle (hinterland) bağlantıyı sağlayan yol olmadığı takdirde çok fazla bir anlam ifade etmeyecektir ve ekonomik faaliyet sadece kıyı şeridiyle sınırlı kalacaktır. Dolayısıyla bölgenin ekonomik faaliyetlerinde iç bölgelerle kurulacak yol bağlantıları hayati bir önem arzeder. Aslında sadece ekonomik faaliyetlerde değil yaşamın diğer bütün alanlarında, siyasette, kültürde, askeri alanlarda vb. meselelerde aynı önemdedir yol.

Bu çalışmada yol meselesi, ticari ve ekonomik bağlamda olduğu kadar siyasi ve kültürel açıdan da ele alınacak ve taşradaki yerel unsurların kendi önceliklerini merkeze kabul ettirmeye çalışırken aynı zamanda kendi aralarında giriştikleri mücadeleye de yer verilecektir. Dolayısıyla bir "yol kavgası"ndan söz etmek mümkündür.

Yol meselesi Trabzon Vilayeti ölçeğinde farklı boyutlarıyla daha önce de irdelenmiş ve yerel unsurların mülki taksimat ekseninde merkezle kurdukları ilişkide nasıl bir iktidar mücadelesine dönüştürüldüğü açıklığa kavuşturulmuştu.[1] Dolayısıyla, bu çalışmada yol üzerinden sürdürülen mücadelenin Karadeniz ölçeğindeki bir başka örneğinin yansımalarının bir özeti çıkarılacaktır.

Yol meselesi çok bileşenli ve aynı zamanda uluslararası boyut kazanan bir meseledir. Örneğin İngiltere Karadeniz'deki yolların durumuyla yakından ilgilenecektir. İngiltere'nin işe dahil olması tabii ki kendi ticari, askeri,

1 Bkz. Özdiş, 2008; 2009; 2010.

siyasi ve ekonomik kaygıları gereğidir.[2] Dolayısıyla yollarda meydana gelen değişmeler onları da yakından ilgilendirir. Ancak bu çalışmada bu noktalara temas edilmeyecek, sadece bir tespit olarak belirtmekle yetinilecektir. Keza bu noktalar çok daha geniş ölçekli bir çalışmanın konusunu teşkil edecek genişliktedir.

Bu çalışmanın ana konusu Trabzon Vilayeti'nin bir başka sancağındaki, Gümüşhane'deki "yol kavgası" olacaktır. Anılan çalışmalara bu çalışma da ilave edildiğinde ondokuzuncu yüzyıldaki Trabzon Vilayeti'nin yol meselesi bağlamında anlamlı bir resminin çıkartılması hedeflenmiştir. Gümüşhane'deki yol kavgasının ayrıntılarına geçmeden önce bölgenin ekonomik ve ticari faaliyetlerinden kısaca söz ederek başlamak yararlı olacaktır.

Trabzon Vilayeti'nin gümüş madeniyle ünlü, "sahili olmayan" tek sancağı Gümüşhane,[3] madenciliğin burada gelişmesiyle kurulmuş bir kaza ve sancaktır.[4] Ancak madenciliğin gerilemesiyle Trabzon-Erzurum-İran yolu Gümüşhane'nin kaderini yeniden belirlemiştir.

Dağların coğrafi yapısını şekillendirdiği Gümüşhane taşlık, kayalık, yüksek/irtifalı bir fiziki yapıya sahip olduğundan ziraate uygun arazisi çok azdır. Bu nedenle halkı da taşların aralarında ve sarp yerlerde tarlalar açarak ancak sınırlı bir şekilde bazı ürünleri yetiştirebilmektedirler. Bu sınırlı tarımsal faaliyete ilave olarak meyvaları ve bu bağlamda bilhassa armudu meşhurdur.[5] 1869'da Trabzon'dan Erzurum'a giden Theophile Deyrolle vadilerdeki meyva çeşitlerinin zenginliğinden sözeder. Muhtelif cins kiraz, bir kaç çeşit erik, elma, kayısı, dut, ceviz ve fındık ağaçları bu zenginliğin örneklerindendir. Meyva ticareti Gümüşhane'nin ekonomik hayatında önemlidir. Trabzon'a, İstanbul'a, Erzurum'a meyva sevkiyatı yapılmaktadır ve yıllık 200 bin kuruş getirisi vardır (Koçu, tarihsiz: 27, 34). Ancak bu meyva ihracının Gümüşhane'yi zenginleştirdiğini düşünmek yanıltıcı olur. Çünkü kaynakların genel kanısı Gümüşhane'nin ekonomik açıdan yetersiz olduğu yönündedir.[6]

Bu nedenle yetersiz olan tarımsal yapısı halkını geçindirmeye kafi olmayıp vaktiyle gümüş madeninden geçinmekte olan halkın çoğu 1870'lerde taşçılıkla ve çömlekçilikle de uğraşmaktadır (Koçu, 34). Hayvancılık da sadece keçi beslemekten ibarettir.[7] Zaten az olan ormanları da madenlerin eritilme-

2 İngiliz Konsolosu Alfred Biliotti'nin yolladığı raporlarda Trabzon Vilayeti'ndeki yolların durumunu gösteren haritalar bulunmaktadır. Bkz. Biliotti, FO 195/1457, 1883. Ayrıca İngiltere'nin yollara ilgisini gösteren bir başka belge için bkz. David Gillard (Editor), *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, University Publication of America, 1984.

3 Gümüşhane adının "Argyropolis"ten gelmediği ve bu ismin Türkler tarafından verildiği hakkında detaylı bir tartışma için bkz. Tozlu, 2005.

4 Gümüşhane kasabasının kuruluşu hakkında bkz. 1888 yılı *Trabzon Vilayeti Salnamesi*, Emiroğlu, 2002: 665.

5 1888 yılı Trabzon Vilayet Salnamesi'nin Gümüşhane faslında 10 çeşit armut ismi sayılır. Emiroğlu, 2002: 671-672.

6 *Trabzon Vilayeti Salnamesi* de bu bilgiyi teyid eder. Bkz. Emiroğlu, 2002: 667, ayrıca bkz. Sami, 1314: 3890, Koçu, s. 34, Şen, 2008:197.

7 Şemseddin Sami'den faklı olarak Deyrolle, keçinin yanında kuzu ve tavşan derisinden de

sinde "itlaf" olmuş, pek az yerinde kalanları da günden güne yok olmaktadır (Sami, 1314: 3890). Dolayısıyla Gümüşhane'nin yegane zenginliği maden ocakları ve onun etrafında şekillenen ticari hayattır.

Gümüşhane maden ocaklarının faal olduğu erken dönemlerde İran, Suriye, Hindistan gibi uzak ülkelerden gelen ticaret kervanlarına ve tacirlerine ev sahipliği yapıyordu. Zaten Gümüşhane ve çevresi, tarihin ilk çağlarından beri İran üzerinden geçerek Asya'nın ticari mallarını Karadeniz'e ulaştıran kervan yolunun, yani "İpek Yolu"nun üzerindeydi. Bu tarihi kervan yolu üzerindeki hanlar, konaklama mekanları ve menziller bölgede çeşitli sosyal, ekonomik ve kültürel değerlerin mübadelesinde önemli rol oynamıştı (Tuğlacı, 1985: 140).

Gümüşhane'nin gelişmişlik düzeyini göstermesi hasebiyle Şemseddin Sami'nin[8] 1896'da verdiği bilgi de anılmaya değerdir. "Kaza merkezleri büyücek köyler denilecek halde ve karyeleri de pek küçükdür" (Sami, 1314: 3890). Yani aslında Sami'ye göre Gümüşhane "büyücek köylerden" ibarettir. Tabii bu durumda bu "büyücek köylerin" idari anlamda nasıl kaza ve sancak yapıldığı sorusu akla geliyor ki herhalde bunun yanıtı da gümüş madenlerinin zenginliğinde yatıyordu. Vaktiyle, özellikle gümüş ve buna ilaveten bakır ve simli kurşun madenlerinin[9] işlenmesi ve ihracıyla zenginleşen Gümüşhane, bu madenlerin (madenleri yerli beyler[10] işletmektedir) tükenmesi ve maden ocaklarının metruk hale gelmesiyle "ahalisinin ekseri fakr-u zarurete düçar olup, terk-i vatanla hicrete" mecbur olmaktadırlar (Sami, 1314: 3890). Buradaki "terk-i vatanla hicrete mecbur olmak" ifadesini aşağıda yerel seçkinlerin yol ile ilgili arzuhallerinde de aynen kullanıldığını göreceğiz ki, bunun ayrı bir önemi vardır.

Madenleri tükenen[11] ve böylesi bir "fakr u zarurete düçar olan" Gümüşhane için Trabzon-Erzurum-İran transit yolunun hayati önemi açıktır. Bu yol bir zamanlar maden ocaklarının açılmasıyla nüfusu günden güne artan ve zamanla bölgenin bir pazar yeri konumuna gelen, ticari ve ekonomik bir merkez olan Gümüşhane'ye, adeta ikinci bir yaşam hakkı tanımaktadır. Ne ki, Gümüşhane'nin can damarı olan bu yol sorunlarla doluydu. Herşeyden

istifade edildiğini kaydeder. Koçu, s. 34.

8 Şemseddin Sami'nin *Kamus al-a'lam*'daki idari taksimata (sancak ve kaza hakkındaki) ait bilgilerine ihtiyatla yaklaşmak gerekir çünkü, yanlış bilgiler verebilmektedir. Örneğin Of kazasını 1898 yılında Lazistan sancağında gösterir ki, yanlıştır. Bkz. Sami, s. 1091. Bundan başka 1888 yılında Akçaabad'ı nahiye olarak zikreder ki, bu da doğru değildir. 1887 yılında Akçaabad artık kazadır. Sami'nin aktardığı bu yanlış bilgiler başka çalışmalara da kaynaklık etmektedir. Bkz. Siler, 1994: 264.

9 18. yüzyılın ikinci yarısında Gümüşhane'deki madencilik faaliyetleri için bkz. Altunbay, 1999.

10 Tabii burada madenlerin tamamını yerli beylerin işlettiğini söylemek yanlış olur. *Trabzon Vilayeti Salnamesi*'ndeki bilgiyi temel alırsak "Avrupa tüccarından Danyal Papa kumpanyasına" doksan dokuz sene müddetle simli kurşun maden işletmeciliği verildiyse de bunda bir başarı sağlanamadığı ifade edilir. Bkz. Kudret Emiroğlu, (haz.) *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1892*, C. 14, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 2005, s. 577.

11 Deyrolle, Gümüşhane'deki gümüş madeninin 1845'te yıllık 100 kuruş varidatı olduğunu ancak 1869'da sıfıra indiğini belirtir. Bkz. Koçu, a.g.e, s. 34.

önce vilayetin genelinde olduğu gibi yollar sürekli olarak iklimin azizliğine uğruyordu. Yolun Harşit Çayı kenarında bulunması yağan yamurlardan dolayı sellere uğramasına ve sürekli tamir görmesine neden oluyordu. Bu kadar çok tamir görmesine rağmen yolun durumu hiç de iyi değildi. 1869'da bölgeyi gezen Deyrolle şose yolun yeni olmasına rağmen durumunun çok kötü ve tehlikeli olduğundan bahseder (Koçu, 48, t.y.). Bir diğer önemli nokta da yaklaşık bir sene[12] devam eden 93 Harbi sonunda yolların bozulmuş[13] olması ve "yeterli yolu olmayan daha iç bölgelerdeki ahalinin, ürünlerini sahile yahut büyük ticaret merkezlerine ulaştıramaz hale gelmesiydi. Bu da tabii bölgenin ekonomisini olumsuz etkiliyordu (ŞD.1844/11).

Bu olumsuzluğu aşabilmek için Trabzon-Erzurum-Bayezid hattındaki çeşitli yollar hakkında hazırlanan bazı layihalar saraya sunulmuşsa da bunlardan ancak bir kısmı hayata geçirilebilmiştir. Selahattin Tozlu'ya göre çeşitli yol projeleri üzerinde çalışılsa da pek çoğu İstanbul tarafından anlaşılmaz bir şekilde geri çevrilmiştir (Tozlu, 1997). Gümüşhane'yle ilgili olmasa da genel havayı yansıtması açısından belirtmek gerekirse bu noktayı vali Sırrı Paşa da teyid eder (Sırrı Paşa, 1303: 86) Bu konuda Sırrı Paşa Nafia Nezareti'ne yazdığı tahriratta Giresun'dan Karahisar-ı Şarki'ye giden yola başlandığı ve epeyce de ilerlenmiş olduğu halde sebepsiz yere durdurulduğundan şikayetle bahseder ve daha da önemlisi Paşa yolun yapılmasının birileri tarafından engellendiğini belirtir. Ayrıca Paşa'ya göre yol yapımını durduranlar yolun sağlayacağı kazanımlardan da bî-haberdir (Sırrı Paşa, 1303: 86-89). Farkedileceği gibi Sırrı Paşa açık bir şekilde bu kararı alanları eleştirmektedir.

1871-1880 yılları arasında Gümüşhane'de yol çalışmalarının yoğunlaştığı gözlemlense de yol sorununun çözülemediği anlaşılmaktadır (Tozlu, 1997: 88). Ondokuzcuncu yüzyılda ve hatta yirminci yüzyıl başlarında dahi "yol meselesi" halkın sıkça şikayet ettiği konulardandı.[14] Vilayetin genelinde böyle bir yol sıkıntısı vardı ve bu yolların yapımı "1905 yılı itibariyle devlet tarafından yerel ahaliye bırakılmış, Trabzon'un kaza ve nahiyeleri arasındaki şose yolları çoğunu halk yapmıştı." (Tozlu, 1997: 118).

Belirtildiği gibi yol konusunda şikayetçi olan sadece yerli halk değildir. Bizzat devletin valisi de durumdan mustariptir. Dönemin valisi Sırrı Paşa 1880'lerde vilayet genelinde yolların durumundan bahsederken daha önceki valiliklerine de atfen yaşadığı tecrübelerden hareketle Trabzon Vilayeti'ni, "Memalik-i mahruse-i şahane içinde hiç yolu olmayan bir memleket var ise o da Trabzon'dur" şeklinde betimlemektedir. Bu gerçekten önemli bir tespittir ve halkın şikayetindeki haklılığı da yansıtır. Valinin yolların durumuyla ilgili tespitinin devamı da önemlidir:

12 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı yaklaşık bir sene sürmüştür. 24 Nisan 1877'de Rusya'nın savaş ilan etmesiyle başlayan savaş, 31 Ocak 1878'de bizzat Sultan Abdülhamid'in barış istemesiyle Edirne ateşkesi imzalanmış ve savaş son bulmuştur. Daha sonra 3 Mart 1878'de de Ayastefanos (Yeşilköy) Anlaşması imzalanmıştır. Bkz. Akşin, 1997: 159-162; Zurcher, 1995: 114.

13 Trabzon'daki İngiliz Ataşesi Henry Trotter yolların 1877'de durumundan sözederken "balçıklı yollarda yolculuk yapmak büyük zorluklarla mümkün olabilmektedir" diyecektir. *British Documents*., 1984: 133,

14 Selahattin Tozlu bu şikayetleri abartılı bulmaktadır. Bkz. Tozlu, 1997: 118.

> "Enderûn-ı vilayette, mahud Erzurum tarikinden mâ'ada, şose gibi araba yolu değil, ameliyyât-ı beşeriyye ile vücuda gelmiş düzgünce adi bir hayvan yolu bile yoktur. Kasabalardan köylere, bir kasabadan diğer kasabaya ve hele vilayet-i elviye-i mütecavireye gitmeye mecbur olanlar, dere tepe aşarak, bin derece zahmet ve müşkülata dûçar olurlar ki gözle görülmedikçe tarifi kabil değildir." (Sırrı Paşa, 1303: 86).

Valinin yol meselesine bakışı kimi yanlarıyla yerel güçlerin bakışıyla neredeyse örtüşürken Bâb-ı âli (ya da Nafia Nezareti demek daha doğru olur) farklı düşünmektedir. Vali bireysel çabasıyla yol işlerine girişmiş, yerel seçkinleri de işin içine katmaya çalışmış ve büyük oranda başarılı da olmuştur. Örneğin Sivas-Ordu yolu onun himmetinin bir eseridir. Bu yolun yapımına 15 yıl önce başlandığını belirten Paşa'nın yol açılışında irad eylediği nutuktaki[15] sözleri kayda değerdir:

> "Tûlen doksan kilometroya karib olan bu tarike ne vakit başlandığını tahattur ider misiniz? Tam onbeş yıldır! Halbuki geçen seneye gelinceye kadar beş altı kilometrodan ziyadesi yapılamayan bu uzun yolu biz saye-i şahânede şu son iki senede yalnız yüzyirmi bu kadar gün çalışmakla küşad ve ikmâl itmişizdir.
>
> Güzergâhı serâpâ yüksek dağlara yalçın kayalara cesim ormanlara müsadif olan bu yolun mevkien metanetini, suûbetini bununla beraber amele-i mükellefemizin adeden kılletini bilen ehl-i insaf, bu ikdam ve gayrete elbette sitayişhevan olur (...) ahalimizin bu yolda meşhud olan fedakârane say ve gayretini bahusus memurin ve mütehayyızan-ı kazanın fevkalade himmet ve hidmetini hükümet-i seniyye namına olarak lisan-ı şükran ile alenen takdir eylerim..." (Sırrı Paşa, 1303: 25-26)

Yol Sırrı Paşa (ve aslında merkeziyetçi devlet) için ne kadar önemliyse Gümüşhaneliler için de en az o kadar önemlidir. Hatta onlar için bir kat daha önemlidir. Ne var ki Paşa'nın da bahsettiği gibi Karadeniz'de yollar sorunludur. Yol güzergahları dağlık, taşlık, yalçın kayalara denk gelmekte, yüksek yerlerden ve dere kenarlarından geçmekte ve yol yapımını güçleştirmektedir. Dolayısıyla yol güzergâhları belirlenirken hem fiziki coğrafyanın uygunluğu hem de tabiat olaylarının etkisi gözönüne alınır ve en uygun yer seçilir. Özetle iklim ve doğa yol güzergâhlarının belirlenmesindeki faktörlerden biridir (Tozlu, 1997: 239). Bu doğal çevre faktörü Gümüşhane'yi doğrudan ilgilendirmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi yağan yağmurlar yolların sellere uğramasına ve sürekli tamir görmesine ve hatta güzergâh değişikliğine neden

15 Sırrı Paşa 29 Eylül 1884 tarihinde Ordu yolunun açılışında bir konuşma yapmıştır. Bkz. Sırrı Paşa, 1303: 25.

olmaktadır.[16]

Ancak güzergâhın değiştirilmesine doğa ve iklim olayları kaynaklık ettiği gibi, siyasal ve ekonomik/ticari gelişmelerle birlikte yol üzerindeki rekabet de neden olabiliyordu. Bu nedenlerden hangisinin temel faktör olduğu belli olmayan bir güzergâh değişikliği 1869'da Fosfor Mustafa Paşa'nın başlattığı inşaat sırasında gündeme gelmiş ve Trabzon-Erzurum anayolunun Gümüşhane sancağının merkezinden geçip geçmemesi meselesi ortaya çıkmıştı (Tozlu, 1997: 245). Mesele üzerine İstanbul, Trabzon Vilayeti'ne bir emir yollayacak ve yol Daltaban'dan geçirilecektir. "Gümüşhane'ye yarım saat mesâfede imrâr olunacak tarîkin derûn-ı kasabadan geçirilmesinde fevâid ve muhassenât-ı adîde ve aksi takdîrinde mazarrât-ı kesîre hâsıl" olacağı bildirilmiştir. Ancak yapılan görüşmeler sonunda, anayol yine kararlaştırıldığı gibi kasabanın yarım saat aşağısındaki Daltaban mevkisinden geçirilmiştir (Tozlu, 1997: 245). [17]

Oysa yerel güçlerin bir bölümü yolun Gümüşhane'nin içinden geçirilmesini ısrarla talep etmekte ve gerekirse eşraf bu yol uğruna "han ve hanelerini gönüllü olarak boşaltabileceğini" bildirmiştir (Şen, 2008: 167). Bunun anlamı ise yerel unsurların meseleye fazlasıyla duyarlı oldukları ve bu uğurda da ellerinden gelen herşeyi yapacaklarıdır.

Yerel seçkinlerin ifadesine göre yol adeta Gümüşhane'ye hayat veren bir can damarıdır. Mevcut yolun yeniden yapımı ve güzergahının değişmesi gündeme geldiğinde yerel güçler feryad-ı figan ederek yolun eski merkezden geçmesini isteyecekler, Gümüşhane'nin "fakr u zaruret" içinde olduğunu öne sürerek

> "...Diyar-ı âhara giden ve bundan böyle gitmek fakr u mecburiyetinde bulunan sekenenin temin-i huzur refah ve rahatları zımnında mezkûr tarikin muvaffakat olarak güzergâhın bi't-tebdil kasaba [ları] derunundan geçürülmesi [ni]..."

talep edeceklerdir (BOA, Şurayı Devlet, 1844/11). Esasında onların bu talebini kendi ekonomik ve ticari çıkarlarının bir ifadesi olarak görmek daha doğru olacaktır. Keza arzuhale imza atanların (arzuhali imzalayanların yarıdan fazlasının Gayrimüslim olduğu da belirtilmelidir) tamamına yakını (ulema da var çünkü) tüccar ve muteberandan oluşmaktadır ve öyle anlaşılıyor ki, yolun kendilerine sağlayacağı avantajı yitirmek istemezler. Arzuhallerinde bunu da açıkça ifade etmişlerdir zaten. Dolayısıyla yolun kasabanın içinden geçirilmesiyle ticaretin artacağı ve hem kasabalarıyla birlikte kendilerinin de kalkınacağı ifadesi bu yanıyla doğrudur (ŞD.1844/11). Zira önemli anayollar üzerinde han-hamam, işletme sahibi olan ticaretle uğraşan yerel unsurlar ol-

16 Güzergâh değişikliğinin ekonomik ve siyasal nedenleri de vardır. Bkz. Tozlu, 1997: 240.

17 Ancak Tozlu'nun aktardığı bilgilere göre "Gümüşhane mutasarrıfı Âlim Ağa kendi döneminde [1872], Trabzon-Erzurum anayolunun inşasından sonra, yolun geçirildiği Gümüşhane bağçelerinde bulunan Daltaban'dan, bir şube olmak üzere şehir merkezine" bir şosa yaptırmıştır. Önceleri de kullanılan bu yol, Alim Ağa'nın çalışmaları sayesinde daha iyi hizmet verir olmuştur. Ayrıca kasaba meydanından hükümet konağına kadarki yol da düzeltilmiştir."

duğu hatırlanırsa onların yol üzerindeki bu (ekonomik) kaygıları da daha iyi anlaşılır. Örneğin ondokuzuncu yüzyıl sonunda Erzurum'daki transit ticareti Nemlizadeler elinde tutmaktadır. Yine Nemlizadeler Gümüşhane'den geçen Trabzon-Erzurum yolunda araba işletmeciliği yapmaktadırlar (Tozlu, 1997: 225) İlave olarak Trabzon-Boztepe yolu üzerindeki hanların sahibi Hayriye tüccarı Nemlizade Hacı Mustafa Ağa'dır. Yolun geçeceği han ve civarı bataklık ve çamur olduğu için geliş gidişe engel olmaktadır ve doğal olarak yola ait masrafın büyük bir kısmı da Hacı Mustafa Ağa'dan çıkmıştır (Tozlu, 1997: 67). Bir başka örnek yine Bayburt-Erzurum ve Bayburt-Trabzon yolunun inşa sürecinde karşımıza çıkar. Onda da yerel seçkinlerin yer aldığını görüyoruz. Pulur beyi Mehmed Bey, Bayburt ileri gelenlerinden Emin Bey, İspirli Esad Ağa, Erzurum hanedanından Osman Bey'e yol yapımı tevdi edilmiştir (Özger, 2008: 505-506).

Eski Hükümet Konağı, Cumhuriyet Dönemi

Dolayısıyla yol meselesinde baş aktörün yerel seçkinler olduğu belirtilebilir. Yolun bu şekilde yapılmasına yani, Gümüşhane'nin merkezinden geçirilmemesine rağmen önce 93 Harbi esnasında, sonra da 1889'da aynı konu eşrafın girişimiyle yeniden gündeme gelmiş ve fakat yine İstanbul tarafından reddedilmiştir. Selahattin Tozlu'ya göre bu, doğru bir karardır (Tozlu, 1997: 247). Çünkü yolun değişmesi çok gelişmiş olan *Bahçeler* semtinin büyük ölçüde gerilemesine ve yolcuların da "dağ başında bulunan bir yere çıkmak" gibi bir sıkıntıyı yaşamasına neden olacaktır. Tozlu'nun aktardığı bilgilere göre Harşit Çayı'nın kenarında gelişen "Gümüşhane bahçelerinde yeni bir şehir oluşmuş, halkın işlerini gördüğü hükümet konağı vb. resmi binalar yine "eskişehir"de yani yukarıda bırakılmıştı." (Tozlu, 1997: 89, 247). "Eski şehirde" bulunan hükümet konağı, belediye, postahane, telgrafhane, Düyûn-ı

Umumiye gibi kurumsal yapılar karşıt yerel güçlerce (aşağıdakilerce) "birçok teşebbüsat-ı resmiye" ile daha sonra yeni şehrin geliştiği Daltaban'a indirilmek istenmiş ancak onların bu girişimleri yine hemşehrileri olan "yukarıdaki" eşraf ve tüccar tarafından engellenmiştir (ŞD. 1861/13).

Selahattin Tozlu bu noktada bize meselenin bir başka boyutunu daha aktarır. Tozlu'ya göre ondokuzuncu yüzyılda Gümüşhane'nin vadisinde Harşit Çayı'nın kenarındaki bahçelerde oluşan yeni yerleşmeler halk arasında "şehirli-bahçeli" ayrımını başlatmış ve bu ayrım da Gümüşhaneliler'in birbirlerini beğenmemesine kadar varmıştır:

> "Şehirliler genellikle okumuş, bürokrat ve devlet kapısında belli yerleri olan halk kesimidir. Bahçeliler ise, geçimlerini meyvecilik ve küçük ziraatle temin etmektedir. Bu bakımdan şehirliler, bahçelillerden pek hoşlanmazlar ve onları küçümserler"(Tozlu,1997: 88; 1995: 22).

Selahattin Tozlu'nun bu ifadesinde toplumsal tabakanın üst katmanında yer alan bürokrat-memur üst sınıflarla alt-orta sınıflar arasında bir mücadelenin olduğunu çıkarmak mümkündür. Ancak daha büyük resimde Nemlizadeler gibi yükselen ticaret burjuvazisiyle Gümüşhane'nin yerel seçkinleri arasındaki bir rekabetten söz etmek gerekecektir.

Bütün bu bilgilerden anlaşılacağı üzere yerel unsurlar arasında yol üzerinden bir güç/iktidar mücadelesi vardır ve en az 1906 yılına kadar sürecektir. Kavga yukarıda belirtilen iki temel nokta üzerinde sürecektir. Ya yol Gümüşhane kasabasından geçirilecektir ya da hükümet konağı vb. yapılar aşağıdaki yolun olduğu yeni yerleşim alanına indirilecektir.

Hükümet konağı vb. yapıların aşağıya alınmasına karşı çıkan eşraf ve tüccarın tamamı Trabzon'da ikamet etmekte ve orada çeşitli işlerle uğraşmaktadırlar. İçlerinde dava vekili Sokrat, Alemdarzade Nuri, Çubukçuoğlu Rifat, Yazıcızade Lütfi gibi isimlerle birlikte Gayrimüslim tüccarlar da yer alır. Kendilerinin de bizzat ifade ettiği gibi anılan isimlerin aşağıdaki yoldan ekonomik olarak bir kazançları olmadığı gibi ciddi oranda maddi zarara uğrayacaklardır ve bu çerçevede belki de en onemli noktalardan birisi de 'hakimiyet alanları' oraya kadar uzanmamaktadır. Anılan kurumsal yapıların aşağıya alınmasına karşı olduklarını belirttikleri arzuhallerinde seçkinler "mahzurları" madde madde izah ederler. Onlara göre gelişmiş mamur mahaller dururken Harşit Çayı'nın kenarında yeni bir yerleşime izin vermek "tecviz idilecek ahvalden" değildir ve

> "...Hükümet konağının bir saat uzakda bulunub da harab bir halde bulunan mevki-i mezkura nakli kasaba-i mezkurenin mahv ve harabiyetini istilzam ideceğinden böyle bir mahva sebebiyet verilmemesi lazımdır..." (ŞD. 1861/13)

Güvenlik endişesi, vakıflar için harcanan paralarla birlikte hükümete karşı ödemekle mükellef oldukları tekalifin zamanında karşılanabilmesi,

buradaki okullardan tahsil görerek yetişenlerin geçimlerini bu sayede sağladıkları vb. gerekçeler sıralayarak "nakil" mevzuuna karşı olduklarını ifade ederler (ŞD. 1861/13). Aslında bunun anlamı hükümet konağı vb. yapılar da aşağıya alınırsa yukarıdaki yerleşimde güvenlik sorunu ortaya çıkacağı gibi "eski şehir" hepten canlılığını ve cazibesini yitirecek ve bu da onların gelirlerinde kayba yol açacaktır. Sadece ticari ve ekonomik anlamdaki işletmelere ve faaliyetlere bakıldığında bu durum çok daha sarih bir şekilde anlaşılacak ve aslında onların bu açıdan çok da haksız olmadığı ortaya çıkacaktır. 1881 yılında Gümüşhane kasabasında 440 dükkan ve mağaza, 39 han, 3 hamam, 51 Değirmen, 26 Kahve, 30 Fırın, 7 Fabrika, 5 Gazino ve meyhane bulunmaktadır (Emiroğlu, 1999: 291). Bu rakamlarda 1906 yılı itibariyle de çok büyük bir değişiklik olmadığı yerel seçkinlerin arzuhallerinden anlaşılıyor (ŞD.1861/13). Gümüşhane kasabasının içinden geçecek yolun bu işletmelere çok daha fazla hareketlilik getireceği açıktır. Bu nedenle de rekabet ve kavga kaçınılmazdır.

Rekabetin zemini de oldukça geniştir. Bu rekabetin bir başka boyutunu Trabzon Vilayet İdare Meclisi'ne aza seçiminde Alemdarzadelerle Nemlizadeler arasında görmekteyiz. Alemdarzadeler, Nemlizadelerin anılan meclise girmesine "seçime fesat karışıtırıldığı ve bu anlamda da yasaların ihlâl edildiği gerekçesiyle karşı çıkacaktır. (ŞD. 1848/39). Nemlizadelerin vilayet meclisine girmesine karşı çıkan elbette yalnızca Alemdarzadeler değildir. Alemdarzadelerin Sufizade, Çulcuzade gibi ortak hareket ettikleri müttefikleri de vardır (ŞD. 1849/7). Nemlizadelere muhalif cephe içerisinde yıllar geçtikçe başka isimler de yer alacaktır. Onsekizinci yüzyılın güçlü hanedanlarından Şatırzadelerden, Şatırzade Osman Paşa'nın hafidesi (torunu) Şakire hanım da Nemlizadelerden şikayetçi olacaktır.[18] Tabii bu alelâde bir şikayet değildir. Nemlizadelerden sözederken onları bütün mülkiye ve idare meclislerini ele geçirmekle suçlayacak, dolayısıyla büyük bir güç olarak tanımlayacaktır (ŞD.1862/22).

Kuvvetle muhtemel[19] karşılarında Nemlizadeler gibi "büyük bir güç" olsa da umutlarını bu yola bağlayan[20] ulema, eşraf, muteberan, hanedandan Alemdarzade, Çubukçuoğlu, Yazıcızade gibi eşraftan isimler yolun Gümüşhane'nin içinden geçirilmesinde ısrar edeceklerdir (Tozlu, 1997: 247).

18 Şakire Hanım'la Nemlizadeler arasında bir alacak-verecek hesabı yüzünden derin bir anlaşmazlık yaşanmıştır (ŞD. 1862/22).

19 Zira elimizde bu yol kavgasına Nemlizadelerin dahil olduğuna dair bir belge yoktur. Arşivde buna dair bir belgeye rastlayamadık. Ancak aşağıda da belirtildiği gibi anılan yolda araba işletmeciliği yapanlar ve han-hamam sahibi olanlar yani, aşağıda yeni gelişmekte olan semtte ticari faaliyetlerde bulunanlar Nemlizadelerdir. Elbette başkalarının olma ihtimali de vardır. Fakat sarayla, mutasarrıf ve valiyle yakın ilişkide olan ve belirtildiği gibi bizzat Trabzon'un ünlü valilerinden Kadri Bey'in "övgüsünü" alan Nemlizade biraderlerdir. Dolayısıyla Gümüşhaneli seçkinlerin arzuhallerinde isim vermeden zikrettikleri ve bu yoldan yararlananlar ("...mevki-i mezkurun madud istifade-perest ahalisi...") olarak kastettikleri Nemlizadeler ve ortakları olmalıdır ŞD (1861/13).

20 Gümüşhaneliler yol yapımına gerçekten de büyük önem veriyorlardı. "19. yüzyıl başlarında Şiran halkının teşebbüsü ile yedi saat mesafedeki Kara Mustafa'ya kadar bir yol yapılmasına başlandı. Mükellefiyet harici olan bu faaliyet, Şiranlılar'ca ciddi tutulmuş ise de Gümüşhane cihetinden işe başlanılmaması sebebiyle, pek faydalı olmadı." Bkz. Tozlu, 1997: 116.

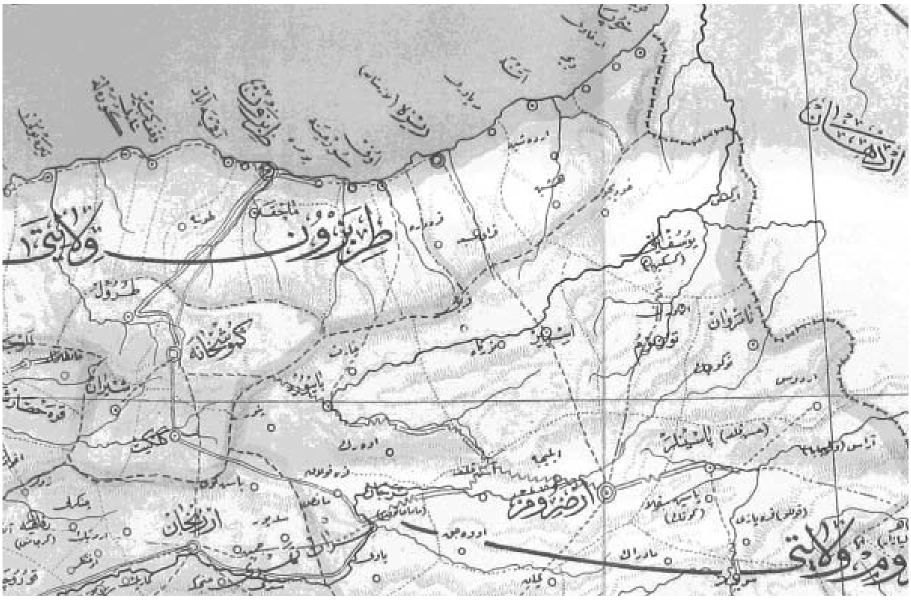

Memalik-i Osmaniye'nin Taksimat-ı Mülkiyesini ve Yollarını Gösterir Haritadır. Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye-i Vilayat Kaleminde Tertib Edilmiştir. 1331. Ölçek:1/1.500.000. (Ahmet Yüksel Kolleksiyonu)

1889'daki bu ikinci teşebbüslerinden ve 1890 senesinde yaşanan büyük sel felaketinden sonra Trabzon-Gümüşhane yolunda güzergâh değişikliğinin yeniden gündeme gelmesiyle (Tozlu, 1997:102) 1892 Haziran'ında şanslarını tekrar denemişlerdir (Şurayı Devlet, 1844/11). Talepleri yine aynıdır. Yolun güzergâhının değiştirilerek kasabanın içinden geçirilmesi. Ancak bu girişim de yine başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Çünkü yolda güzergâh değişikliğine gidildiyse de bu değişiklik onların talebinden farklı bir güzergâha doğru gerçekleşmiştir. Daha önce Zigana Dağı'nın zirvesinden geçirilmiş olan yol, Serhoş isimli yerin yakınındaki Nahırcı Deresi'ne indirilmiş ve Bekçiler mevkisinde anayolla birleştirilmiştir. Bu değişiklik hem yolcuları çığ tehlikesinden kurtaracak hem de nakliyat için kolaylık sağlayacaktır.[21]

Azimlerinden bir şey kaybetmeyen yerel seçkinler 1906 yılında yeni bir girişimde bulunacaklar ancak bunda da sonuca ulaşamayacaklardır. Merkezi hükümet onların taleplerine yine "hayır" diyecektir. Bu "hayır"ın arkasında coğrafi koşulların olumsuzluğu akla gelirse de spekületif olarak "Nemlizade biraderler" gibi isimlerin İstanbul üzerinde etkili olduklarını düşünmek için de nedenlerimiz vardır. Keza daha önce Sultan II. Abdülhamid'in gözde valilerinden Kadri Bey Nemlizadeler hakkında övgü dolu ve onları kollayan bir tahriratı İstanbul'a yollamıştır (ŞD. 1848/39).[22] Ayrıca 1906 yılı itibariyle "aşağıdakiler" mutasarrıfın desteğini de almışlardır artık (ŞD.1861/13).

21 Tozlu'nun belirttiğine göre anayol Gümüşhane kasabasının yarım saat aşağısından Daltaban mevkisinden geçirilmiştir. Yani Gümüşhane'nin içinden geçirilmemiştir. Bkz. Tozlu, 1997: 103.

22 Nemlizadelerin ticaret yelpazesi ve siyasi faaliyetleri ayrı bir çalışmaya konu olacak kadar geniştir. Otel işletmeciliğinden maden çıkarılması ve işletmeciliğine oradan da Bağdat ve Basra petrollerine kadar uzanan ticari faaliyetleri vardır.

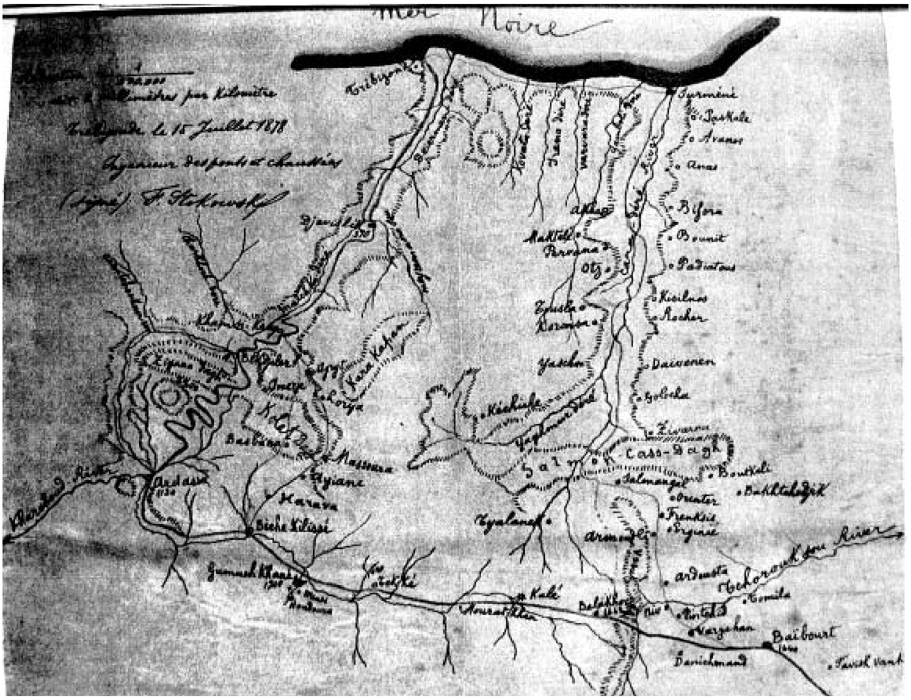

İngiliz Konsolosu Alfred Biliotti'nin raporları arasında yer alan Trabzon-Erzurum-İran yolunu gösteren harita. FO, 195/1457, 1883.

Bunun dışında Nemlizadelerin ondokuzuncu yüzyıl sonunda Trabzon'daki yükselen ticaret burjuvazisinin önde gelen isimlerinden biri olduğu ve Trabzon-Erzurum-İran transit ticaretindeki en büyük hisseyi elinde tuttukları hatırlanmalıdır. Yani ticari-ekonomik anlamda uluslararası bağı olan bir yerel güçten söz ediyoruz. Nemlizadeler Gümüşhane'den geçen Trabzon-Erzurum yolunda araba işletmeciliği yapmaktadırlar. Elbette Nemlizadelerin de araba işletmeciliği konusunda yanlız olmadıkları yani ortaklarının olduğu da belirtilmelidir. Direktör Arnabudzade Ahmed Efendi, Yelkenci Hacı Mustafa Ağa, Çizmecizade Hacı Ömer Efendi, Hacı Alizade Mustafa Efendi, Sadık Efendizade Vehbi Efendi, Dervişzade Hacı Mehmed Efendi, Hacı Poladzade Şakir Efendi, Hacı Zaimzade Hacı Mustafa Efendi, Nimbıyıkzade Kamil Efendi, Kozinzade Şakir Efendi, Sandık Emini Abdullah Efendizade Ali Şefik Efendi araba işletmeciliği şirketinde doğrudan isimleri geçen kişilerdir (Tozlu, 1997: 225). Bu isimlerin aynı zamanda Trabzon'un en seçkin isimlerinden oldukları unutulmamalıdır. Yani Trabzon'un ticarette, ekonomide ve idari yapıda ağırlıklı olarak söz sahibi olan seçkinlerine karşı Gümüşhane'nin (onlara göre çok daha silik kalan) yerel seçkinlerinin mücadele ettiklerini öne sürmek abartılı olmayacakır.

Güçlü bir ifadeye sahip olan arzuhallerine[23] rağmen İstanbul'un Gü-

23 Kullandıkları ifadeye göre eğer "cadde-i kebir" kasabadan geçirilmezse bu, Gümüşhane'nin ekonomik anlamda sonu demektir. 1892 tarihli bu arzuhal Gümüşhane'nin durumunu oldukça etkili bir şekilde tasvir eder (ŞD.1844/11).

müşhaneli yerel seçkinlerin talebini geri çevirdiğini belirtmiştik. Arzuhalleri Gümüşhane'nin sosyal ve ekonomik durumunu etkili bir şekilde anlatmaktadır. Yerel seçkinler Trabzon Erzurum "cadde-i kebir"inin yapılmasından bu yana yirmibeş yıldan fazla ödedikleri senelik mükellefiyet vergilerini ve tesviye eyledikleri, bakımını yaptıkları bir yolun istifadesinden mahrum kalmalarını "adalete" aykırı bulmaktadırlar. Tabii onların adalet anlayışı yolun nehirden üçyüz metre yukarısındaki kasabadan geçirilmesini gerekli kılıyordu. Eğer "Erzurum cadde-i kebiri kasabanın derunundan geçirilirse" adalet yerini bulacak ve oraya buraya göç eden insanlar azalacak, ticaret artacak ve insanlar daha bir refaha kavuşacaklardır. Çünkü yolun kasabanın içinde geçirilmesi sayesinde ticaret sadece kasabayla sınırlı kalmayacak dışa açılma imkanı bulacaktır (ŞD.1844/11). Bu yanıyla bakıldığında söylenenlerin fazlasıyla gerçeklik payı vardır.

Keza yukarıda kalan kasaba merkezi zamanla bir harabeye dönecektir. 1915'deki bir fotografta eski Gümüşhane kasabası mamur bir görüntü verirken daha sonraki yıllara ait fotoğraflarda kasaba harabeye dönüşmüştür. Fakat yukarıda aktarılanları hatırlarsak artık kasaba merkezi kaymış, Bahçeler semti önem kazanmıştır ve yolcuların nehir kenarından daha yüksek bir yere çıkmaları sıkıntı yaratacaktır. Aynı noktayı bir ilaveyle Ticaret ve Nafia Nazırı Hasan Tevfik de tahriratında belirtmiştir. Buna göre yolun kasaba dahilinden geçirilmesi için "yüzde en az on irtifa ile üç kilometro yükselmek" ve aynı şekilde "üç kilometro aşağı inmek" gerekecektir. Bu yolun yapılması aşamasında pek çok zorluğa ve masrafa neden olduğu gibi yolcular açısından da tercih edilecek bir durum değildir.[24] Herhalde bu yolda araba işletmeciliği yapan şirket için olduğu kadar yoldaki[25] han-hamam sahibi eşraf için de bu durum tercih edilir bir şey değildir. Özetle merkezi devlet 1906 yılındaki eşraftan üçüncü kez gelen bu talebi de geri çevirmiştir.

Sonuç

Osmanlı modernleşmesi bugüne kadar genellikle merkez üzerinden okunmuş taşranın, yerelin bir aktör olarak süreçteki rolü çoğunlukla gözardı edilmiştir. Oysa taşranın sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel boyutlarını da işin içine katmadan Osmanlı modernleşmesini analiz etmek metodolojik olarak meseleye daha baştan bir zaafiyetle başlamak anlamına gelecektir.

Ondokuzuncu yüzyılda başka vilayet ve sancaklarda olduğu gibi Gümüşhane sancağı ölçeğinde de yansımasını bulan yerel seçkinler arasındaki rekabeti elbette Osmanlı modernleşmesinin yarattığı etkiden ve yükselen Müslüman Osmanlı ticaret burjuvazisinin uluslararası ilişkilerinden bağımsız değerlendirmek mümkün değildir. Bu mümkün olmadığı gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisine eklemlenmesinden ayrı ele alınması da zordur. Nemlizadeler gibi ticaret burjuvazisinin yükselen isimlerini bu çerçevede anmak yanlış olmasa gerekir.

Bu yeni tür aileler karşısında geleneksel âyân ya da hanedan tavrıyla

24 "...Yolcuların düz dere kenarını takib iden şimdiki yolu terk itmeyecekleri taleb olmasıyla şu teşebbüs ahalice zan olunduğu gibi kasaba içün şeref ve menafi görünmemiş..." olduğu yine Hasan Tevfik Bey tarafından ifade edilmektedir. Bkz. ŞD (1844/11).

25 Tabii bu tarihlerde anılan bu yol üzerindeki han-hamam sayısının eski Gümüşhane'ye göre çok cılız ve dolayısıyla yeni yeni gelişmekte olduğunu belirtmek gerekir. ŞD (1861/13).

rekabet etmenin ondokuzuncu yüzyıl sonu itibariyle artık pek de mümkün olmadığı anlaşılıyor. Gümüşhane'deki yolun güzergahının değiştirilerek kasabanın "derunundan" geçirilmesini isteyen yerel seçkinlerin istedikleri sonuca ulaşamamasının nedenini belki de 1890'larda paranın ve para ekonomisinin çok daha fazla etkili olmaya başlamasında aramak gerekir. Keza sarayın da tavrını bu anlamda ticaret burjuvazisinden yana koyduğunu soylemek mümkündür. Elbette bu geleneksel tavrını sürdüren yerel seçkinlerin tamamen etkisizleştiği anlamına gelmez ve bizim yerel seçkinleri gözardı etmemize neden olamaz. Fakat Gümüşhane örneğinde yükselen ticaret burjuvazisinin bu "yol kavgası"nda kazanan taraf olduğu açıktır.

Yolun Gümüşhane'nin içinden geçirilmesini isteyen Alemdarzade gibi isimlerin yolun yapımıyla ilgili masrafların ve angaryanın büyük bir kısmını üstlenmesine rağmen merkezi hükümetin bu işe sıcak bakmamasının arkasında hükümetin kendisine pahalı ve uğraştırıcı gelen yol işine karşı olduğu belirtilebileceği gibi hükümetin yerel unsurlar arasındaki rekabette Nemlizadelerden -yani ticaret burjuvazisinden- yana tavır aldığını söylemek de olasıdır. Aslında buradaki yol kavgasında önemli olan nokta artık yolların terminallerini[26] ellerinde tutanların Gümüşhane'nin merkezinde "eski şehir"de oturanlar olmadığıdır. Yani eski şehirde oturanlar önemli bir gelir kaynağından, ranttan, pay sahibi olamamışlar dolayısıyla iktidar kaybına uğramışlardır.

Öte yandan Gümüşhane örneği de göstermiştir ki, yol bir bölgenin gelişmesinde başat bir öneme sahiptir. Yolun geçtiği güzergâhlarda yeni yerleşim alanları, yeni semtlerle, dükkanlar ve mağazalarla birlikte ekonomik ve kültürel hayat da canlanmakta ve yeniden şekillenmektedir. Öyle ki, "eski şehir"de oturanlarla "yeni şehirliler" arasında ekonomik olduğu kadar kültürel açıdan da bir ayrışma kendini göstermekte ve insanlar arasında bir şekilde husumet gelişebilmektedir. Bu husumetin nedenleri ekonomik olduğu kadar sosyolojik özellikler de gösterir ve araştırılmaya muhtaçtır.

Osmanlı modernleşme sürecinde yol meselesi önemli bir yer tutar. İmparatorluk'ta yol yapımı hız kazandıkça yol üzerinden elde edilecek rantta da buna paralel bir rekabet baş gösterecektir. Değişen ticaret yollarıyla birlikte rekabet alanları da farklılaşacaktır. 1869'da Süveş Kanalı'nın açılması ondokuzuncu yüzyılda Trabzon-Erzurum-İran yolunun tedricen geri plana düşmesine neden olacak ve bilindiği gibi Samsun yeni merkez olacaktır. Gümüşhane'de yaşanan yol kavgasından çok daha keskini Samsun'da yaşanacaktır. Dolayısıyla bütün bu gelişmelerle yol üzerinden sürdürülen kavgalar vs. artık ticaret üzerinden elde edilecek rantın eskiye göre çok daha fazla öne çıktığının göstergesi olarak okunabilir. Yolun girişini ve çıkışını elinde tutanlar ekonomide, siyasette ve idari yapıda daha ağırlıklı söz sahibi oldukları gibi çok daha mamur olacaklardır. Bu nedenle Gümüşhaneli seçkinlerin aslında

26 Bu noktalara daha önceki çalışmalarda değinildiği için burada yeniden üzerinde durulmayacaktır. Bkz. Dipnot 1. Bu konudaki en önemli çalışmalardan biri de Michale Meeker'a aittir. Bu meyanda özellikle Of vadilerindeki yolların kontrolü üzerinden yerel unsurların elde ettikleri gücü ve bu gücü iktidar mücadelesine nasıl yansıttıklarını ele aldığı kısım kaydadeğerdir. Bkz. Meeker, 2005: 203-248.

oldukça basit görünen, yolun üçyüz metre yukarıdan kasabanın içinden geçirilmesi talebi önemsenmeyecek bir mesele değildir. Yolun kıyısında kalmanın anlamı Gümüşhane'nin eski fotoğraflarında saklıdır. Harşit Çayı'nın yukarısında kalan ve metruk hale gelen mekanlarla Çay'ın hemen kıyısında gelişen mekanlar (Bahçeler semti) arasındaki uçurum günümüzdeki resimlere en açık biçimiyle yansımıştır.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
Şura-yı Devlet (ŞD)

British National Archieve
Foreign Office, (FO) Alfred Biliotti

Kitap ve Makaleler
Altunbay, Mustafa (1999), "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gümüşhane ve Yöresinde
Madencilik Faaliyetleri" *Trabzon Tarihi Sempozyumu*, *Bildiriler*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon.
Akşin, Sina (1997), *Türkiye Tarihi* C. 3, Ankara, Cem Yayınları.
Ekrem, Reşad Koçu (çev.) Theophile Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a*,
İstanbul, Çığır Kitabevi, Tarihsiz.
Emiroğlu, Kudret (haz.) 1999, *Trabzon Vilayeti Salnamesi* 1881**,** C. 12 Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, Ankara.
______________ (haz.) (2002), *Trabzon Vilayeti Salnamesi* 1888**,** C. 13
Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, Ankara.
______________ (2005), *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1892*, C. 14, Trabzon
İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, Ankara.
Meeker, Michael E. (2005), *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus*, çev. Tutku Vardağlı,
İstanbul, Bilgi Ünviversitesi Yayınları.
Özger, Yunus (2008), *19. Yüzyılda Bayburt*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
Sırrı Paşa (1303), *Mektubât-ı Sırrı Paşa*, İstanbul, Mürettebiye Matbaası,.
Siler, Abdurrahman (1994), "19. Yüzyıl Trabzon'un Kaza ve Nahiyelerininin Ekonomik Durumu 1865-1905", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı 9.
Şen, Ömer (2008), *İmparatorluğu Kurtarmak*, İstanbul, Kapı Yay..
Şemseddin Sami (1314), "Gümüşhane", *Kamûs'ul A'lâm*, Cilt V. İstanbul.
______________ (1314), "Lazistan", *Kamûs'ul A'lâm*, C. V, İstanbul.
Özdiş, Hamdi (2008), "19. Yüzyıl Sonlarında Trabzon Vilayetinde Muhacir ve Yol Meselesi Bağlamında İdari Taksimat" *CTAD,* 8, Güz.
______________(2009), "Vadide İktidar Oyunları: II. Abdülhamid Döneminde Of'da Hakimiyet Mücadelesi", *Karadeniz İncelemeleri Dergsi.*

______________ (2010), "Coğrafyanın Azizliği ya da Sınırboyunda Nahiye Olmak: Vakıf Nahiyesi" *OTAM*'a gönderildi.

David Gillard (Editor) (1984), *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, University Publication of America.

Tozlu, Selahattin (1997), "Trabzon-Erzurum Bayezid Yolu", Atatürk Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

_____________ (1995), "XIX. Asırda Gümüşhane Şehri ve Bahçeleri", *Kültür Vadisi Gümüşhane*, Sayı 6.

_____________ (2005),"Gümüşhane Adı Hakkında", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*
Bildiriler, içinde.

Tuğlacı, Pars (1985), *Osmanlı Şehirl*eri, İstanbul, Milliyet Yay. 1985.

Zürcher, Eric Jan (1995), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul, İletişim Yayınları.

Özet: Osmanlı modernleşme sürecinde yol meselesi önemli bir yer tutar. İmparatorlukta yol yapımı hız kazandıkça yol üzerinden elde edilecek rantta da buna paralel bir rekabet baş göstermiştir. Bu çalışmada II. Abdülhamid döneminde Gümüşhane'den geçen yolun güzergâh değişikliği üzerinden yerel güçler arasındaki "yol kavgası" ele alınacaktır. Yükselmekte olan Müslüman ticaret brjuvazisinin Gümüşhane'nin Gayrimüslim tüccarlarıyla birlikte bu yol kavgasında bir aktör olarak nasıl sahneye çıktıkları üzerinde durulacaktır.

Anahtar sözcükler: Trabzon, Gümüşhane, yol, yerel güçler, Nemlizade, Alemdarzade.

Falling afar from the highway:
"Road dispute" in 19th century Gümüşhane

Abstract: Transit roads constitutes a significant aspect of Ottoman modernization. As the construction of new roads gained momentum, the economic competition over the trade also accelerated. This study deals with the issue of the change in the route of the main road passing through Gümüşhane and the resulting dispute among the local notables. It demonstrates how, along with the non-Muslim merchants, the newly-emerging Muslim trade bourgeois appeared also an important actor in this dispute over the transit routes in Gümüşhane.

Key words: Trabzon, Gümüşhane, road, local notables, Nemlizade, Alemdarzade.

Friedrich Sarre
Küçükasya Seyahatinde Neler Yedi?

M. Bülent VARLIK*

Friedrich Sarre, 1865-1945 yılları arasında yaşamış, sanat tarihi üzerine uzmanlaşmış bir Alman bilim adamı. 1895 yazında Anadolu'ya gelerek önemli araştırmalar yapmış. Bu seyahati sırasında tespit ettiklerini de bir kitap olarak yayınlamış[1].

* * *

Bu küçük çalışmada yukarıda belirtilen kitabı kullanarak Sarre'nin Anadolu seyahati sırasında neler yediğini saptamaya çalışacağız.

Her şeyden önce belirtmek gerekir ki, yakın arkadaşı Alfred Osborne ile Anadolu'ya gelen Sarre, öyle İbn Battûta gibi heybesini omzuna vurup yola koyulmamış[2], aradan geçen yüzlerce yılda teknolojide ulaşılan noktayı da dikkate alarak bir ön hazırlık yapmıştır. Söz gelimi daha yola çıkmadan "tencere ve tabak, çanak koymak için … su geçirmez kauçuk astarlı teneke bir valiz" ile "çay, kahve, şeker, tuz, konserve ve konyak şişeleriyle dolu bir sandık alır (s: 216/d.n: 4). Günlük su tüketiminde kullanmak için yeteri büyüklükte bir matarayı yanına almayı da ihmal etmez (s: 215). Yanlarında taşıdıkları yemek pişirmede kullanılan aletler Karahayıt'ta halkın dikkatini çeker (ss: 11). Anlaşılan, teknoloji ile tanışık olmayan, yemeğini basit fırınlarda ya da ocaklarda pişiren bir halk için bu aletler ilgi çekicidir.

1895 Nisan'ında İzmir'e gelen Sarre önce çevrede kısa süreli geziler yapar, Anadolu gezisi için gerekli izinleri alır. Bu arada yolculuk sırasında kullanmak için çeşitli konserveler temin eder. Yola koyulmadan önce Almanya'nın İzmir Başkonsolosu'nun, seyahatler konusunda deneyimli olan Yunan aşçısını ayda 5 Türk Lirası ya da yaklaşık 90 Mark ücretle (s: 214) kadrosuna alır. Aşçı bu görevinin yanı sıra tercümanlık da yapacaktır.

* M. Bülent Varlık, iktisatçı, mbvarlik@gmail.com

1 Bu çalışmada kaynak olarak; F. Sarre; *Küçükasya Seyahati/1895 Yazı-Selçuklu Sanatı ve Ülkenin Coğrafyası Üzerine Araştırmalar*, (çev: Dârâ Çolakoğlu), Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. yay., İstanbul-1998 kullanılmıştır.

2 Bununla ilgili olarak bkz: M. Bülent Varlık; "İbn Battûta Anadolu Yollarında Neler Yedi?", *Kebikeç*, 29/2010, ss: 147-152.

Friedrich Sarre

Bu hazırlıklardan sonra Sarre Haziran başında yola koyulur.

Kahvaltı: Sarre ve ekibi yolculuk sırasında neredeyse düzenli olarak her sabah kahvaltı yapar. Ekip, kahvaltıyı bazen uğradıkları hanlarda, bazen de İnegöl'de olduğu gibi doğasını güzel buldukları yerlerde ya da artık nerede imkan bulurlarsa orada yapar (ss: 7, 33, 120). Kahvaltı genellikle "çay, yumurta ve marmelatlı bisküviden" oluşmaktadır (s: 218). Ayrıca, Afyon yakınlarında Çay istasyonunda Anadolu Demiryolları'nda görevli bir Alman mühendis de Sarre ve ekibini kahvaltıya davet eder (s: 22).

Öğle yemeği: Ekip, yol durumuna bağlı olarak saat 11 veya 12'de, bir gece önce pişirilmiş söğüş tavuğu İngiliz sosuyla tatlandırarak yemekte, av eti olmadığı zaman menü iyice yeknesaktı olmaktaydı (s: 218).

Akşam yemeği: Sarre; "akşamları da kaldığımız yere vardıktan bir saat kadar sonra temel öğünümüzü yiyorduk; bu öğün, konserve çorba, pişirilmiş veya kızartılmış tavuk ve yumurtalı bir yemekten" meydana (s: 218) geliyordu demektedir.

Seyyahların, akşam yemeğini çoğu zaman hizmetkar hazırlar; onun imkanlar dahilinde hazırladıkları ile karınlarını doyurur, hanlarda sunulan ve yüksek fiyatlarla satılan yemekleri tercih etmezler (ss: 8, 20, 22). Ama, zaman zaman Aksaray yakınlarında Zıvarık'da olduğu gibi bir "dost konukevinde (s: 128) ya da kaldıkları köy evinde yemek yeme imkanı da olur (s: 140). Seyyahlara, Tuz Gölü yakınlarında olduğu gibi ziyaret ettikleri yerlerde ayran ve dürüm ekmeği de ikram edilir (s: 111).

Sarre ve arkadaşları Eğirdir'de iki kardeşten oluşan varlıklı bir aileye misafir olur. Sarre burada yediklerini şöyle anlatır:

"Yemek, salon vazifesi gören galeride bulunan bir yükseltide yeniyor. Öğle ve akşam yemekleri, evsahiplerimize, küçük oğlana ve bize, yuvarlak ve büyük bir pirinç tepside getiriliyordu. Her zaman sonsuz bir yemek bolluğu vardı; etli dolmalar, sebzeler ve tatlılar birbiri arkasından yeniyordu ve biz her

seferinde derin bir nefes alıyorduk. En son tabaklar geldikten sonra, bekleyen hizmetkâr, ellerimizi yıkamak için maşrapayla su ve işlemeli bir havlu (peşkir deniyor) getiriyordu. Hem yemeklerin hazırlanışı hem de çatal bıçak kullanmadan, tandır ekmeğini büküp kaşık yerine kullanarak yemek yeme şekli, Avrupalılar için çok çok keyifli ve iştah açıcıydı" (s: 199).

Bu övücü satırlara rağmen Sarre seyahat notlarına;

"varlıklı bir şehirlinin konukseverliği de her zaman rahatlatıcı olmuyor, çünkü Türk usulüne göre hazırlanan ve Avrupalılar için hazmı zor olan yemeklere katılmak zorunlu hale geliyor."

diye yazmaktan da geri kalmaz (s: 220).

Av etleri: Ekip, imkan olduğu zaman avlanmayı ihmal etmez. Böylece sofranın çeşitlenmesi sağlanır. Sarre ve arkadaşları Tuz Gölü yakınlarında keklik avlayarak karınlarını doyurur (s: 111). Yine aynı yörede "toy" avına çıkarlar ama başarılı olamazlar (s: 119). Aslında, avlanmak Sarre için keyifli bir iştir. Şöyle anlatır:

"Sadece keklik, yaban kazı, ördek, toy kuşu ve çulluk avlayabileceğimiz av partisinden çok zevk aldık. Tavşan çok azdı. Bana İzmir'deki Konak tarafından verilen avlanma izni tabii ki hiçbir yerde asla sorulmadı. … Biz silahımızı çoğunlukla hizmetkârımıza taşıttık ve o da silahtarlık yapmaktan çok zevk aldı. Kendisi kervanın önünde yol aldı ve avlanacak bir hayvan gördüğü zaman bizi bundan haberdar etti. Biz sık sık ona da keklik vurma zevkini tattırdık. Boz Dağ'ın ve Anamas Dağı'nın eteklerinde olduğu gibi, bazı yerlerde o kadar çok keklik vardı ki, avladığımız bütün hayvanları tüketemedik" (s: 218).

Avlanma hırsı ile birkaç defada "kocaman kartal" vururlar (s: 218).

Meyveler: Pamukkale yakınlarındaki Karahayıt da olduğu gibi bazı köylerde seyyahlarımıza başta erik olmak üzere meyve ikram edilir (ss: 11). Seyyahlar, tesadüfen karşılaştıkları "nimet"lerden yararlanmayı da ihmal etmez. Söz gelimi Eğirdir gölü civarında seyrederken yaşadıklarını Sarre şöyle anlatır:

"Yol üzerinde kocaman ve muhteşem bir dut ağacı vardı ve hizmetkârlarımız da dahil olmak üzere, hepimiz dallara tırmanıp, sulu ve serinletici meyveye, daha doğrusu çoktandır tatmadığımız bir lezzete doyduk" (s: 173).

İçecekler: Bir kaynaktan bizzat almadıkça, hiçbir zaman kaynamamış su içmemeye özellikle dikkat eden (s: 219) Sarre ve arkadaşları temiz bir kaynak buldukları zaman doğadan gelen suyu içmekte çekinmez. Söz gelimi Beyşehir gölü yakınlarında geldiklerinde " kayadan son derece güçlü ve suyu bol bir kaynak fışkırdığını" görürler ve mataralarını "bu serin ve berrak suyla bol bol" doldururlar (s: 145).

Süt ve ayranı sevmeyen (s: 219) Sarre, şunları kaydeder:

"İçki olarak çay veya içine biraz konyak koyduğumuz sıcak suyu içiyorduk. Mataralarımızı da sabahları soğuk çayla dolduruyorduk. Çay son derece rahatlatıcı bir içkidir, çünkü öğle güneşinde mataraların içinde ısındı-

REISE IN KLEINASIEN

— SOMMER 1895 —

FORSCHUNGEN

SELDJUKISCHEN KUNST UND GEOGRAPHIE DES LANDES

FRIEDRICH SARRE

BERLIN 1896

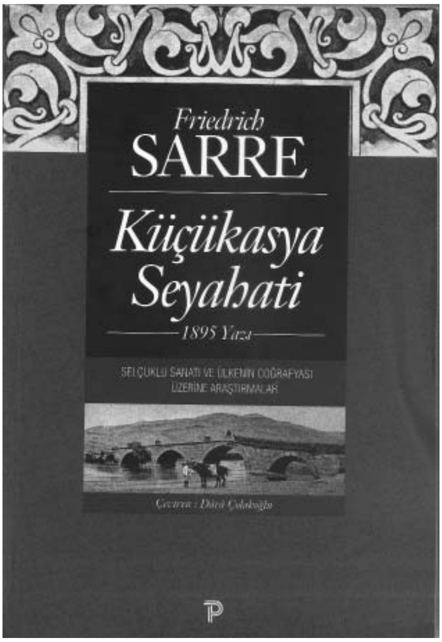

ğı sırada da, diğer içkilerin aksine, tadını kaybetmez. Bir damla konyak da damlatılırsa gerilen sinirleri yumuşatır" (s: 219).

Sarre, seyahati boyunca fırsat buldukça kahve içmeyi de ihmal etmez (ss: 8). Konakladıkları bazı yerlerde de Aksaray yakınlarında olduğu gibi "müdürün (köyün en yaşlı kişisi) evi olan konakta kahve içmek zorunda" kalabilir (s: 134). Benzeri olaylar başka köylerde de yaşanır (s: 139). Sarre, Beyşehir gölü yakınlarında konakladıkları bir köyü anlatırken de araştırmalarına başlamadan "önce bir balkonda hoca ve köyün ileri gelenleriyle kahve içmek zorundaydık" der (s: 159).

Seyahat boyunca demiryolu hattı üzerindeki hanlarda ve otellerde şarap ve Münih Birası olarak adlandırılan "kötü" içeceklerle de karşılaşırlar (s: 22). Sarre ve arkadaşları Eğirdir'de ayandan bir kişinin evinde misafir olur. Ev sahibi onları yörenin önde gelenlerinden bir Rum'un evine götürür. Orada misafirlere "ender bulunan buruk ve biberli bir tada sahip" olan bir şarap ikram edilir, ama Sarre bu şarabı pek beğenmez (s: 185).

Seyahat süresince doğadan kekik gibi otları toplamayı da ihmal etmezler (s: 118).

* * *

Sarre, seyahatnamesinde İzmir'den Konya'ya kadar olan uzanan bölgedeki "beslenme/yemek kültürü" üzerine pek fazla bilgi vermemekte. Bunun en önemli nedenlerinden birisi, onun ve ekibinin zaten yola hazırlıklı olarak çıkmış olmasıdır. Yola çıkarken kendilerine gerekli olabilecek mutfak malzemesini ve bazı yiyecekleri yanlarına almışlardır. Bu nedenle, zorunlu olma-

dıkça Anadolu halkı ile birlikte yememiş, sofrayı paylaşmamışlardır. Ancak, yine de anlattıkları Anadolu halkının özellikle yeme-içme açısından seyyahlara "sıcak" davrandığını ortaya koymaktadır.

Velhasıl, çok fazla bilgi edinmesek de ne diyelim, afiyet olsun!

Özet: Bu kısa çalışmada Friedrich Sarre'nin 1895 yılındaki Anadolu seyahatinde neler yediği anlatılmaktadır.

Anahtar sözcükler: Seyahat, Friedrich Sarre, Anadolu, beslenme

What did Friedrich Sarre eat in Anatolia?

Abstract: This short essay looks at what F. Sarre ate during his travel in Anatolia in 1895.

Key words: Travel, Friedrich Sarre, Anatolia, food, nourishment

Hollanda'dan Dönüş Yolları
Hollanda Türkleri nerelerden geldiler, nerelere dönüyorlar…

Jak den EXTER

Türkiye'nin 'moruklaşma' sürecinde, son on, on beş yıldır Türkiye'nin güney sahillerindeki yerleşim yerlerine akın akın yerleşen 'Özhollandalı' yaşlılardan çok 'Türk Hollandalı', 'Hollandalı Türk' veya 'Hollandacı' denilen yaşlıların Türkiye'ye dönüp yerleşmelerine şahit olduk.

Kimi Türkiye'nin neresinde doğmuş olursa olsun Hollanda'da edindiği yeni Türk dostları ile Kuşadası gibi Ege sahillerinde yer alan mekanlara yerleşiyor. Bazıları doğduğu köye, doğduğu memleketin ilçe merkezi veya il merkezine yerleşiyor. Bazen ayrıldıklarında ilçe olan yere geri döndüklerinde, kendilerini il merkezinde buluyorlar. Çok sayıda eski Konyalı olan Karamanlılar gibi. Daha az sayıda Aksaraylılar, Ardahanlılar, Bartınlılar, Batmanlılar, Bayburtlular, Düzceliler, Iğdırlılar, Karabüklüler, Kırıkkalelliler, Kilisliler, Osmaniyeliler, Şırnaklılar ve Yalovalılar için geçerli, bu durum. Çıktıkları yeri döndüklerinde başka bir idari birime bağlanmış bulanlar da var. Başka bir ilçeye bağlanan bucaklar var, başka bir ile bağlanan ilçeler de…

Çıktıkları ilin komşusu Başkent'e dönenler de var; Dönen Çankırılıların, Kırıkkalelilerin, Çorumluların, Yozgatlıların, Kırşehirlilerin büyük bir kısmının Ankara'ya yerleşmesi gibi. Zamanında Afyon-Emirdağ'dan çıkıp da yaşlı olarak köye veya ilçe merkezine dönmek istemeyenlerin Eskişehir'i tercih etmesi de mümkün. Eskişehir olmazsa, Afyon, olmadı çokça İstanbul, İzmir veya bir kısım Emirdağlının tercihi olan, yapı kooperatifleri kurdukları Antalya gibi. Geri dönen bir Boğazlıyanlı Yozgat il merkezi yerine hemşerilerinin çoğunun tercihi olan Kayseri'ye yerleşmesi gibi.

60'lı 70'li yıllarda derin bir uykuda olan kırsal kentlerin birinden yurtdışına çıkmış olan bir işçi, dönüşte, 'Anadolu Kaplanı' denilen büyük ve hızla gelişen bir kentle karşı karşıya kaldı; Konya, Gaziantep, Kayseri gibi...

Ya doğrudan Türkiye'den Hollanda'ya ya da Belçika, Almanya üzerinden

Hollanda'ya işçi göçü 70'li yılların ortasındaki petrol krizinin ardından bir sürü yasal engellerle zorlaşırken, daha da sonra aile birleşimine de engeller getirilmesiyle göç kılıf değiştirdi. 12 Eylül'den sonraki dönemde iltica akını çatısı altına, birçok da iş için yurtdışına çıkmak isteyenler gizlenmiş durumdaydı. İşçi veya turist olarak artık gidemeyen ne yapsın?

Göçün farklı farklı yüzleri, göç edenlerin Türkiye'nin neresinden geldikleri ve Hollanda'nın neresine yerleştikleri hakkında daha önce de üç beş makale yazmıştım. Kaynak olarak da yüzlerce kişiyle yaptığım konuşmaları, taradığım onlarca araştırma raporunu ve Hollanda Merkezi İstatistik Enstitüsü (CBS) ve Hollanda Sosyal ve Kültürel Planlama Bürosu (SCP)'nun birlikte hazırladığı "Türkler ve Faslıların Yaşam Durumu 1984 (LSO-1984") adlı araştırma verilerini kullanmıştım.

Niye bu makalede bu eski konuya bir daha dönüyorum, sorusunu yanıtlamak kolaydır. Son aylarda, müdürü olduğum Hollanda Yüksek Öğretim Enstitüsü'nün Amsterdam Yüksekokulu, Saxion Yüksekokulu ile Hollanda Göç Enstitüsü ile birlikte düzenlediği üç yıllık bir staj ve araştırma projesi çerçevesinde eskiden kullandığım malzemeden çok daha detaylı, geniş ve güvenilir olmak üzere yeni bir kaynak elde ettim:

- **AOW-2010**: Türkiye'de Hollanda Genel Yaşlılık Yasası (AOW) gereğince 1 Ocak 2010 tarihinde maaş alanların listesi.

Bunun yanı sıra ek bilgi verebilen ve bir nevi kontrol sağlayabilen iki yeni kaynak daha buldum:

- **WAO-2010**: Hollanda İşgöremezlik Yasası (WAO, 1 Ocak 2006 tarihinden sonra WIA) gereğince Türkiye'de 1Ağustos 2010 tarihinde maaş alanlar.
- **REM-2010**: Türkiye'de özel dönüş uygulaması (REM) gereğince 24 Mart 2010 tarihindeki duruma göre aylık alanlar.

Kaynaklara daha yakından bir bakış ve bazı metodolojik soru ve sorunlar

1980'li yıllarda Hollanda'da yaşayan Türkler arasında yapılan LSO-1984 araştırmasından ileri gelen 'Hollanda Türkleri Türkiye'nin neresinden geldi' tablosu, 2010 yılında Hollanda'dan dönmüş olan ve Hollanda'dan herhangi bir maaş alan şahısların şu anda oturdukları mekanlar konusundaki veriler ile ayrıntılandırılmaya kalkılırsa, elbette ufak tefek metodolojik soru ve sorunlar meydana gelmektedir. Birinci sorunu girişte ele aldık ve gördük ki insanların çıktıkları yer döndükleri yerle her zaman aynı olmuyor. Bu konuda göç ve dönüşle ilgili mekan ve istikamet bilgimiz her ne kadar varsa da, iki üç bölge hakkındaki bilgimiz yeterli olmayabilir ve yanlış sonuçlara yol açabilir. Bunların

arkasına bu makalenin sonuç bölümünde en azından bir soru işareti konmalıdır.

İkinci metodolojik sorun, her kaynağın verilerinin ne derecede genellenebilir olduğu ve bunda gerçek durumdan bir sapma söz konusuysa bu sapmanın ne yönde olduğuyla ilgilidir. Göçe katılmış olan kategorilerin bazısı neden kullandığım kaynaklarda fazla veya az bulunmakta veya hiç bulunmamakta? Kullandığım kaynaklarda tespit edilen veya beklenebilen sapmalar birbirlerini kuvvetlendiriyor mu yoksa zayıflatıyor mu? Bir kaynakta gerçek durumdan daha az bulunan bir kategori, öbür kaynakta fazla mı yer alıyor, gibi sorular ele alınmalı ve mümkünse yanıtlanmalıdır.

Şimdi bu makalede biri eski, üçü yeni kullandığım dört kaynağa daha yakından bir bakalım.

LSO-1984 (Yaşam durumu araştırması)

Hollanda Merkezi İstatistik Enstitüsü (CBS) ile Hollanda Sosyal ve Kültürel Planlama Bürosu (SCP)'nun birlikte hazırladığı "Türkler ve Faslıların Yaşam Durumu 1984 (LSO-1984") adlı araştırmada; önce Hollanda'nın o zamanki 700'ü aşkın belediyesinden 18 yaşında veya daha büyük en azından 70 Türk göçmeni bulunan belediyelerden 64'ünü seçmişler. Bu 64 belediyenin nüfus sisteminden T.C. pasaportu olan rasgele 2000 kişi seçilmiş. Seçilen kişilerin mensup oldukları ailenin aile reisi ile görüşme yapılması öngörülmüş. Tabii ki seçilen kişinin kendisi de aile reisi olabilir. Görüşmeler Türkçe olarak yapılmış ve toplam 1.348 aile reisiyle görüşme yapılmış. (Demek ki temasa geçilen aile reislerinin 3'te biri katılmamış. Aralarında hangi bölgelerden gelenlerin ne oranda katıldığı veya katılmadığı belli değildir).

Sorulan sorular arasında, Hollanda'ya gelmeden önce Türkiye'de son oturdukları ilin hangisi olduğu sorusu da vardır. Yurtdışına çıkanlardan bir kısmı gitmeden önce asıl memleketlerinden çıkıp bir ara Ankara'ya veya İstanbul'a yerleşmişler. Araştırmadaki 'son oturdukları il' sorusuna cevaplar, o kentlerin payını, en azından birazcık, büyütmüş sanırım.

Araştırmanın ikinci bir özelliği genel tabloya daha büyük bir etki yapmış olabilir. Araştırma Hollanda'nın şu belediyelerinde gerçekleştirilmiştir: Delfzijl, Hoogezand-Sappemaar, Leeuwarden, Almelo, Deventer, Enschede, Hengelo, Kampen, Raalte, Rijssen, Zwolle, Apeldoorn, Arnhem, Epe, Harderwijk, Nijmegen, Rheden, Tiel, Zutphen, Amersfoort, Bunschoten, Soest, Utrecht, Alkmaar, Amsterdam, Haarlem, Haarlemmermeer, Heemskerk, Hilversum, Hoorn, Huizen, Medemblik, Zaanstad, Alphen aan de Rijn, Dordrecht, Gorinchem,

’s-Gravenhage, Hellevoetsluis, Leerdam, Leiden, Maassluis, Ridderkerk, Rotterdam, Schiedam, Sliedrecht, Vlaardingen, Middelburg, Terneuzen, Bergen op Zoom, Drunen, Eindhoven, Gilze-Rijen, Helmond, ’s-Hertogenbosch, Heusden, Oss, Tilburg, Uden, Veghel, Waalwijk, Heerlen, Maastricht, Roermond ve Venlo. Görebildiğim kadarıyla sayılı bir Türk topluluğu olan her belediye bu listede vardır, fakat yerel Türk topluluklarının araştırmada yer aldığı yoğunluk belli değildir. Dolayısıyla bazı iller fazla büyük veya fazla küçük bir yer almaktalar. Ekseriyetle Türk işçisi çalıştıran tek fabrikası olan yerlerde Türk topluluğu büyük çoğunlukla tek bir il veya tek bir ilçeden bile gelmektedir. Birkaç örnek: Haarlem Türklerinin yarısından fazlası Afyon-Emirdağlı; Zeeuws-Vlaanderen bölgesinde oturan Türklerin hemen hepsi Afyon-Emirdağı’nın bir vadisinde bulunan üç köyden gelmektedir. Veendam’daki Türklerin yarısı Kocaeli-Değirmenderelidir. Kampen Türklerinin dörtte üçü Posoflu, Sliedrecht Türklerinin hemen hepsi Giresun’un birkaç köyündendir, Middelburg Türklerinin yarısı Sivaslı, gibi.

AOW-2010 (Yaşlılık Parası)

Hollanda’da yasal olarak belli bir süre yaşamış olan her kişi, 65 yaşına geldiğinde, yurtdışına da gönderilebilen, aylık olarak ödenen bir yaşlılık parası alma hakkına sahiptir.

1 Ocak 2010 tarihinde Türkiye’de (Türkiye’de bulunan ve Türkiye adresine bağlanan bir banka hesabında) Hollandaca kısaltması AOW olan bu yaşlılık parasını alma hakkına sahip olanların sayısı 20 bine yaklaşıyordu. 13 yanlış veya belirsiz veriyi bir yana bıraksak toplam sayı tam olarak 19.716’dır.

Yaşlılık ödeneği, Hollandaca kısaltması SVB olan Sosyal Sigortalar Bankası tarafından ödenmektedir. SVB-AOW verilerini iki ayrı yoldan elde ettim: 2010 Ocak ayı durumuna ait verileri, Hollanda Kraliyeti Büyükelçiliği’nde çalışan SVB görevlisi eski Sosyal Ataşe Sayın Jacinta van Waterschoot’ten aldım. 2010 Şubat ayı durumuna ait olanları ise Hollandaca kısaltması NMI olan Hollanda Göç Enstitüsü çalışanı Sayın Alice Odé vasıtasiyle aldım. İkinci kaynağı yalnızca kontrol kaynağı olarak kullandım.

Anonimize edilmiş verilerden Türkiye’nin güney sahillerinde yaşayan ‘öz’ Hollandalıları ayırmak olanağı yoktur. Yılın büyük bir kısmını Türkiye’de geçiren binlerce yaşlı ‘Özhollandalı’ arasında yaşlılık ödeneklerini Türkiye’ye aktaranların sayısının oldukça az olduğunu yine Hollanda Kraliyeti Büyükelçiliği’nde görev yapan Sayın Jelle van’t Hof’tan öğrendim. Bu sayı 100’ü bile bulmamaktaymış ve bunların büyük çoğunluğu Antalya ve Muğla

(Marmaris, Fethiye) illerinde bulunmakta. Geri kalanı İstanbul, Mersin, Bursa, Konya, Urfa ve Adana illerinde oturmakta. Demek ki bu ciddi bir problem yaratmamaktadır.

Şu anda yaşlılık parası alan hemen herkes, 60'lı, 70'li yıllarda Hollanda'ya ilk gelen akındandır. Onun için AOW-2010, "Hollanda Türkleri nereden çıktı?" sorusunu yanıtlamak için, verilerin yüksek sayısını da gözönüne bulundurursak, belki de en sağlam kaynaktır. Bu en azından 'işçi göçü' için geçerli. Sonra gelen ilticacıların büyük bir kısmı henüz AOW parası almamakta ve alırsa da bir kısmı Türkiye'ye dönemez veya dönmek istemiyor.

WAO-2010 (İşgöremezlik Parası)

Hollanda devletinden işgöremezlik parası (yeni kısaltmalı adı WIA-ödeneği olan WAO-ödeneği ve buna benzer diğer ödenekler[1]) alan kimseler bazı durumlarda ödeneğini yurtdışına da ihraç edebilirler. T.C. Leiden fahri konsolosu Sayın Joost Peters aracılığıyla bu yılın Ağustos ayında işgöremezlik yasalarının uygulanmasıyla görevlendirilen UWV kurumundan işgöremezlik parasını Türkiye'de alan 1.414 kişinin anonimize edilmiş verilerini aldım. Asıl sayı 1.577 idi, fakat verilerden 9'u yanlış çıktı (Türkiye ile alakalı olmayan veriler) ve 154'ü herhangi bir ile bağlanamadı. Kalitesi ne kadar düşükse de, bu verilerin tüm istatistiki güçlüklere karşın UWV'nin veri tabanından çıkartılması için elinden geleni yapan Sayın René Coodée'ye teşekkür borçluyum. En azından benim için bir nevi kontrol kaynağı olmuştur.

REM-2010 (Dönüş Yasası Parası)

Ayrıntıları Dönüş Yasası ve Dönüş Yönetmeliği'nde yazılan belli başlı şartlar altında 45 yaşını doldurmuş Hollanda Türklerine bir kesin dönüş aylık ödeneği verilebilir. 24 Mart 2010 Türkiye'de bu REM parası alma hakkına sahip, fakat aynı zamanda AOW (yaşlılık) parasını henüz alma hakkına sahip olmayan şahısların sayısı 1.493 idi (toplam 1516 veriden 23'ü yanlış veya belirsiz oldu). Oturdukları illeri gösteren listeleri Hollanda Göç Enstitüsü çalışanı Sayın Alice Odé'den aldım. Bu kaynağı da ekseriyetle kontrol kaynağı için kullandım. Bu makalede kullandığım eski yeni her kaynak, kendisine özgü henüz birtakım diğer metodolojik sorunlara yol açabilir. Bunları gerektiğinde ilgili bölümde inceleyeceğim. Öncelikle il seviyesine değineceğim, sonra ilçe seviyesine. Sonuçlar bölümünde de toplu ve karşılaştırmalı bir tablo çizmeye çalışacağım.

---

1 Kısaltmaları şöyledir: Waz, Wajong, IVA ve WGA.

Kaynaklardan ortaya çıkan tablo: İl seviyesi

Bu bölümde, üzerinde daha önce makale yazdığım LSO-1984 Araştırması ile başlayarak her 4 kaynaktan ortaya çıkan verileri tablo ve harita şeklinde kağıda dökeceğim. LSO-1984 Araştırması'nın verilerini hem eski görüntüsüyle hem de diğer kaynakların verileriyle daha kolay karşılaştırabilmek üzere yeni görüntüsüyle (değişik yüzdelik dağılımı ile) göz önüne bulunduracağım. Daha sonra sonuç bölümünde, metodolojik soru ve sorunları de göz önünde bulundurarak genel bir sonuç tablosu çizmeye çalışacağım.

TABLO 1: LSO-1984

LSO-1984 Araştırması'na göre Hollanda Türklerinin geldikleri iller () (sütun A). Sütun B'deki oranlama, DİE'nin 1960 yılı için verdiği il nüfuslarının Türkiye toplam nüfusundaki payına göre hesaplanmıştır. Sıralama B sütunundaki rakamlara göredir. (**N=1.348)**

	İL	A	B		İL	A	B
1	**Kırşehir**	3,90	9,40	35	**Kastamonu**	0,80	0,80
2	**Kayseri**	8,30	7,50	36	**Kütahya**	0,60	0,70
3	**Yozgat**	6,50	6,50	37	**Sinop**	0,40	0,70
4	**Konya**	12,10	4,80	38	**(Şanlı-)Urfa**	0,70	0,70
5	**Niğde**	3,60	4,70	39	**Zonguldak**	0,90	0,70
6	**Nevşehir**	2,10	4,60	40	**Bingöl**	0,20	0,60
7	**Tunceli**	1,00	3,00	41	**Çorum**	0,70	0,60
8	**Aydın**	2,50	2,50	42	**İstanbul**	3,20	0,60
9	**Denizli**	2,50	2,50	43	**Malatya**	0,50	0,60
10	**Giresun**	2,30	2,50	44	**Amasya**	0,30	0,50
11	**Erzincan**	1,40	2,40	45	**Edirne**	0,30	0,50
12	**Kars**	3,00	2,40	46	**Kırklareli**	0,30	0,50
13	**Trabzon**	2,90	2,30	47	**Antalya**	0,40	0,40
14	**Afyon**	2,70	2,20	48	**Balıkesir**	0,70	0,40
15	**Ankara**	6,90	2,10	49	**Bursa**	0,70	0,40

16	**Gaziantep**	2,00	2,00	50	**Tokat**	0,40	0,40
17	**Adana**	3,70	1,90	51	**Bilecik**	0,10	0,30
18	**Sakarya**	1,70	1,90	52	**Artvin**	0,10	0,20
19	**Sivas**	3,10	1,90	53	**Çankırı**	0,10	0,20
20	**Gümüşhane**	0,90	1,50	54	**Diyarbakır**	0,20	0,20
21	**Kocaeli**	0,90	1,30	55	**Manisa**	0,40	0,20
22	**(K)Maraş**	1,20	1,30	56	**Tekirdağ**	0,10	0,20
23	**Samsun**	2,10	1,30	57	**Bolu**	0,10	0,10
24	**Uşak**	0,60	1,30	58	**Çanakkale**	0,10	0,10
25	**Burdur**	0,50	1,20	59	**Eskişehir**	0,10	0,10
26	**Isparta**	0,70	1,20	60	**Mardin**	0,10	0,10
27	**Ordu**	1,30	1,20	61	**Muğla**	0,10	0,10
28	**Elazığ**	0,70	1,10	62	**Adıyaman**	-	-

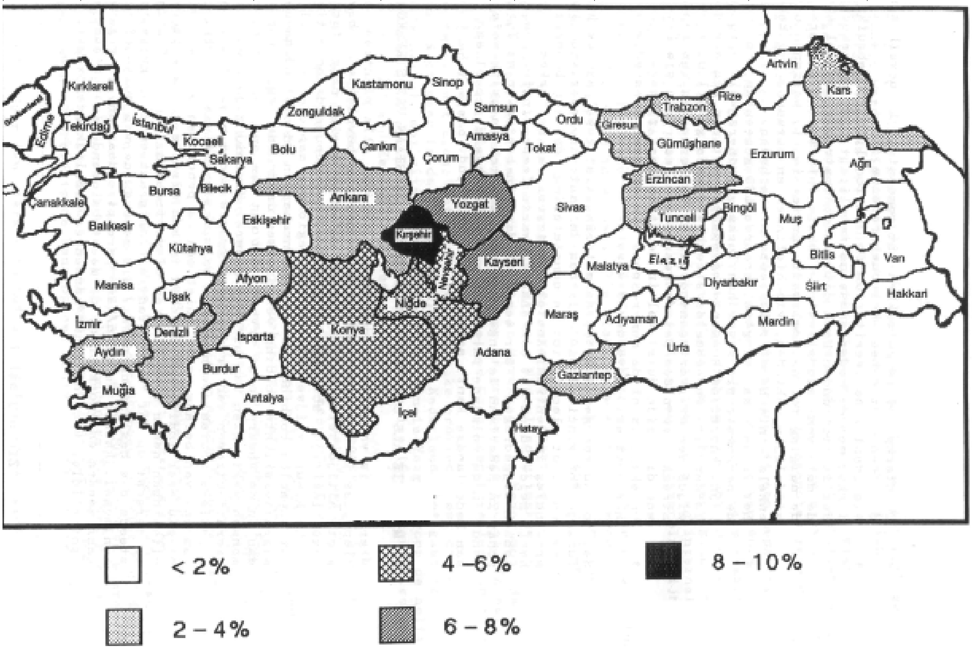

Hollanda'ya göç veren bölgeler Orta Anadolu ağırlıklı olmakla birlikte, genel görünümde Türkiye'nin güneybatısından kuzeydoğusuna, bir başka de-

yişle Aydın'dan Kars'a kadar uzun bir çizgidir. Şimdi bu verilerin hem kontrolü hem de ayrıntılandırılmasında yardımcı olan yeni kaynaktan çıkanları göz önünde bulunduralım ve birbiriyle karşılaştıralım.

TABLO 2: FARKLI KAYNAKLARA GÖRE HOLLANDA TÜRKLERİNİN TÜRKİYE İLLERİNE GÖRE DAĞILIMI (1960 YILI İDARİ DURUMUNA GÖRE: 67 İL)

LSO 1984 N = 1.348	LSO 1984		AOW 2010 N = 19.711	AOW 2010		WAO 2010 N = 1.414	WAO 2010		REM 2010 N = 1.493	REM 2010	
HARİTA 2A			HARİTA 2B								
İLLER	%		İLLER	%		İLLER	%		İLLER	%	
KONYA	12,1		KONYA	12,3		KONYA	15,1		KONYA	9,6	
KAYSERİ	8,3		KAYSERİ	8,1		ANKARA	7,1		ISPARTA	9,2	
ANKARA	6,9		ANKARA	6,8		KAYSERİ	6,4		ANKARA	6,7	
YOZGAT	6,5		İSTANBUL	5,7		İSTANBUL	5,9		KAYSERİ	5,0	
KIRŞEHİR	3,9		TRABZON	5,5		İZMİR	5,7		KARAMAN	4,9	
ADANA	3,7		KIRŞEHİR	4,0		ANTALYA	5,0		İZMİR	4,8	
NİĞDE	3,6		YOZGAT	3,6		AYDIN	4,5		SAKARYA	3,8	
İSTANBUL	3,2		NİĞDE	3,4		DENİZLİ	4,3		AKSARAY	3,6	
SİVAS	3,1		İZMİR	3,2		NİĞDE	3,8		DENİZLİ	3,2	
KARS	3,0		AYDIN	3,1		ADANA	3,5		TRABZON	2,9	
TRABZON	2,9		SAMSUN	3,0		NEVŞEHİR	2,3		AYDIN	2,8	
AFYON	2,7		NEVŞEHİR	3,0		SAMSUN	2,1		ANTALYA	2,6	
AYDIN	2,5		DENİZLİ	2,9		YOZGAT	2,1		SAMSUN	2,6	
DENİZLİ	2,5		GAZİANTEP	2,4		KIRŞEHİR	1,8		NEVŞEHİR	2,5	
GİRESUN	2,3		SİVAS	2,0		GAZİANTEP	1,8		MERSİN (içel)	2,4	
İZMİR	2,1		GİRESUN	2,0		SİVAS	1,8		YOZGAT	2,4	
NEVŞEHİR	2,1		ORDU	1,9		MUĞLA	1,7		BALIKESİR	2,0	
SAMSUN	2,1		KOCAELİ	1,9		BURSA	1,6		KIRŞEHİR	2,0	
GAZİANTEP	2,0		BURSA	1,8		KOCAELİ	1,6		BURSA	1,8	
SAKARYA	1,7		ADANA	1,7		TRABZON	1,6		ADANA	1,8	
ERZİNCAN	1,4		ÇORUM	1,3		ISPARTA	1,5		GİRESUN	1,7	
ORDU	1,3		SAKARYA	1,3		MERSİN	1,5		AFYON	1,4	
(K.)MARAŞ	1,2		ANTALYA	1,1		ELAZIĞ	1,4		GAZİANTEP	1,4	
ERZURUM	1,2		KASTAMONU	1,1		SAKARYA	1,4		ORDU	1,3	
TUNCELİ	1,0		İÇEL (MERSİN)	1,1		BALIKESİR	1,3		HATAY	1,3	
			ISPARTA	1,0		AFYON	1,2		MANİSA	1,3	
			AFYON	1,0		ORDU	1,1		SİVAS	1,3	
						BURDUR	1,0		KOCAELİ	1,1	

= 5 >
= 3 - 5
= 1,5 - 3

Harita 2A: Tablo 2'nin LSO-1984 sütununda yer alan verileri gösteriyor:

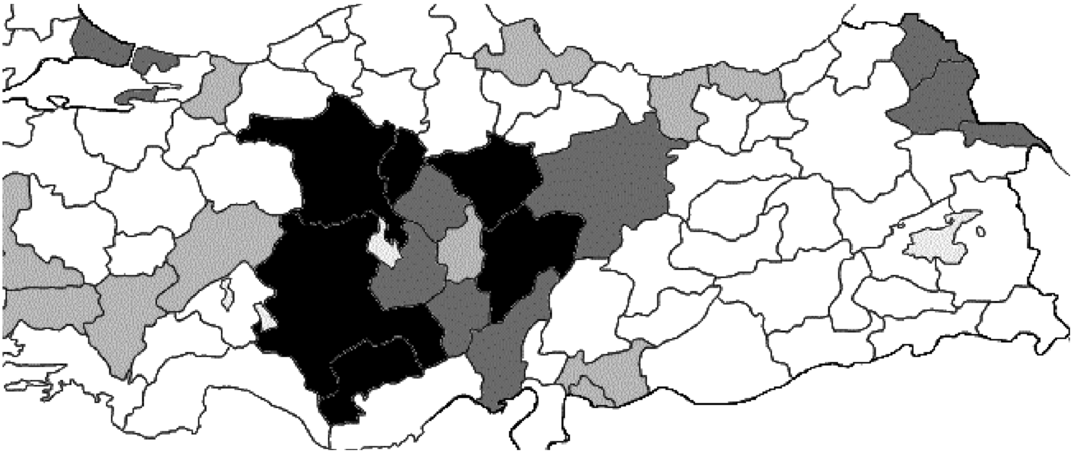

Harita 2B: Tablo 2'nin AOW-2010 sütununda yer alan verileri gösteriyor:

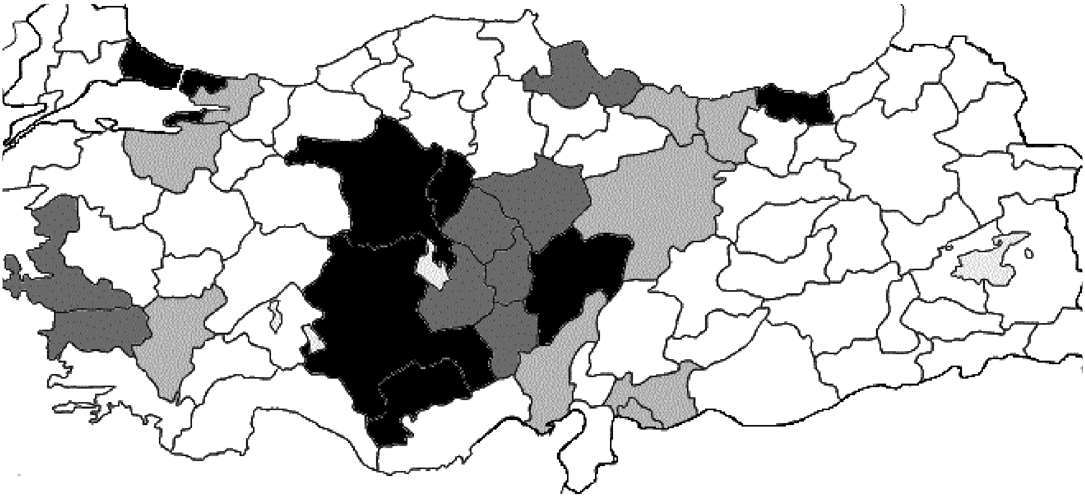

Harita 2A ile 2B'de eski il hudutları içerisinde icabında yeni il hudutları da görünmektedir.

Ortaya çıkan tablo genellikle aynıdır:

Yoğunluk Orta Anadolu'da: Hem LSO-1984, hem de AOW-2010'de en az 3 payı olan iller arasında Konya, Kayseri, Ankara, Yozgat, Kırşehir ve Niğde mevcuttur. Bundan başka sadece İstanbul ortaktır;

LSO-1984'de en az 3 payı olan, fakat AOW-2010'da buna ulaşmayan Adana, Sivas ve Kars yer almaktadır;

Tam tersi, AOW-2010'da en az 3 payı olan, fakat LSO-1984'de buna ulaşmayan iller şunlardır: Trabzon, İzmir, Aydın, Samsun ve Nevşehir.

Diğer iki kaynakta (WAO-2010 ile REM-2010) genel tablo aynı. İlginç olan tek

şey REM-2010'da Isparta'nın aşırı bir oran (9,2) göstermesi ve Konya'dan hemen sonra ikinci sırayı almasıdır. Bunun açıklaması, galiba o ilden gelenler (Daha doğrusu Yalvaç ilçesinden gelenler) arasında bu REM ödeneğine başvurma hakkında geniş bilgi verme ve teşvik etme çabası sarf edenlerin olmasıdır. Isparta diğer herhangi bir kaynakta 3 sınırını hiç de geçmez. Bu makalenin ilçeler bölümünde Yalvaç ilçesine değinilecektir.

TABLO 3: FARKLI KAYNAKLARA GÖRE HOLLANDA TÜRKLERİNİN TÜRKİYE İLLERİNE GÖRE DAĞILIMI (İL NÜFUSUNA GÖRE (1960'DA 67 İL)

(LSO - DIE 1960 sayımı; diğerler TÜİK 2009 sayımlarına göre)

	LSO 1984 N = 1.348	LSO 1984	AOW 2010 N = 19.711	AOW 2010	WAO 2010 N = 1.414	WAO 2010	REM 2010 N = 1.493	REM 2010
	HARİTA 3A		HARİTA 3B					
	İLLER	%	İLLER	%	İLLER	%	İLLER	%
1	KIRŞEHİR	9,4	KONYA	15,1	KONYA	24,4	KONYA	17,2
2	KAYSERİ	7,5	KIRŞEHİR	11,2	NİĞDE	7,0	ISPARTA	14,6
3	YOZGAT	6,5	NEVŞEHİR	6,5	KIRŞEHİR	5,8	NİĞDE	7,1
4	KONYA	4,8	NİĞDE	5,7	NEVŞEHİR	5,6	KIRŞEHİR	6,1
5	NİĞDE	4,7	YOZGAT	4,5	KAYSERİ	3,7	NEVŞEHİR	5,9
6	NEVŞEHİR	4,6	TRABZON	4,4	DENİZLİ	3,3	YOZGAT	3,2
7	TUNCELİ	3,0	KAYSERİ	4,2	AYDIN	3,2	SAKARYA	2,9
8	AYDIN	2,5	GÜMÜŞHANE	3,2	YOZGAT	3,0	KAYSERİ	2,8
9	DENİZLİ	2,5	GİRESUN	2,9	BURDUR	2,8	GİRESUN	2,7
10	GİRESUN	2,5	ERZİNCAN	2,0	ISPARTA	2,5	TRABZON	2,5
11	ERZİNCAN	2,4	SİVAS	2,0	ANKARA	2,4	DENİZLİ	2,3
12	KARS	2,4	DENİZLİ	1,9	SİVAS	2,0	AYDIN	1,9
13	TRABZON	2,3	KASTAMONU	1,9	ANTALYA	1,8	ANKARA	1,7
14	AFYON	2,2	AYDIN	1,9	ELAZIĞ	1,8	UŞAK	1,4
15	ANKARA	2,1	KARS	1,9	ADANA	1,5	SAMSUN	1,4
16	GAZİANTEP	2,0	ANKARA	1,7	MUĞLA	1,5	BURDUR	1,4
17	ADANA	1,9	ORDU	1,7	TRABZON	1,4	SİVAS	1,3
18	SAKARYA	1,9	ISPARTA	1,5	GÜMÜŞHANE	1,4	AFYON	1,3
19	SİVAS	1,9	SAMSUN	1,5	BOLU	1,4	ORDU	1,2
20	GÜMÜŞHANE	1,5	ÇORUM	1,5	UŞAK	1,3	BALIKESİR	1,2
21	KOCAELİ	1,3	UŞAK	1,4	KARS	1,3	ELAZIĞ	1,1
22	(K.)MARAŞ	1,3	BOLU	1,4	AFYON	1,2	BOLU	1,1
23	SAMSUN	1,3	SİNOP	1,3	GİRESUN	1,2	İÇEL	1,0
24	UŞAK	1,3	GAZİANTEP	1,3	SAKARYA	1,2		
25	BURDUR	1,2	İSTANBUL	1,3	SAMSUN	1,2		
26	ISPARTA	1,2	BURDUR	1,2	GAZİANTEP	1,1		

27	ORDU	1,2					ZONGULDAK	1,1			
28	ELAZIĞ	1,1					İSTANBUL	1,1			
29	RİZE	1,0					İZMİR	1,0			
30							ORDU	1,0			

<1 iller tabloya alınmadı

= 5 >
= 3 - 5
= 1,5 - 3

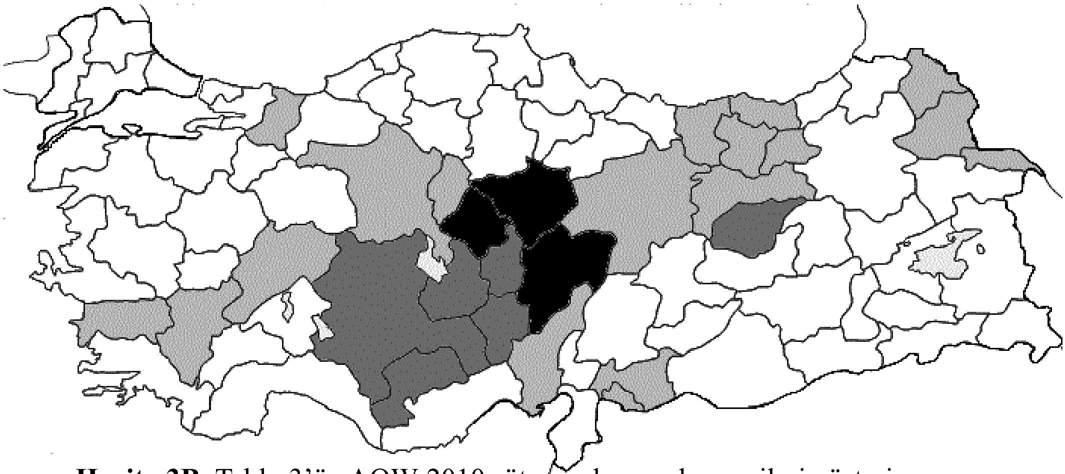

Harita 3B: Tablo 3'ün AOW-2010 sütununda yer alan verileri gösteriyor:

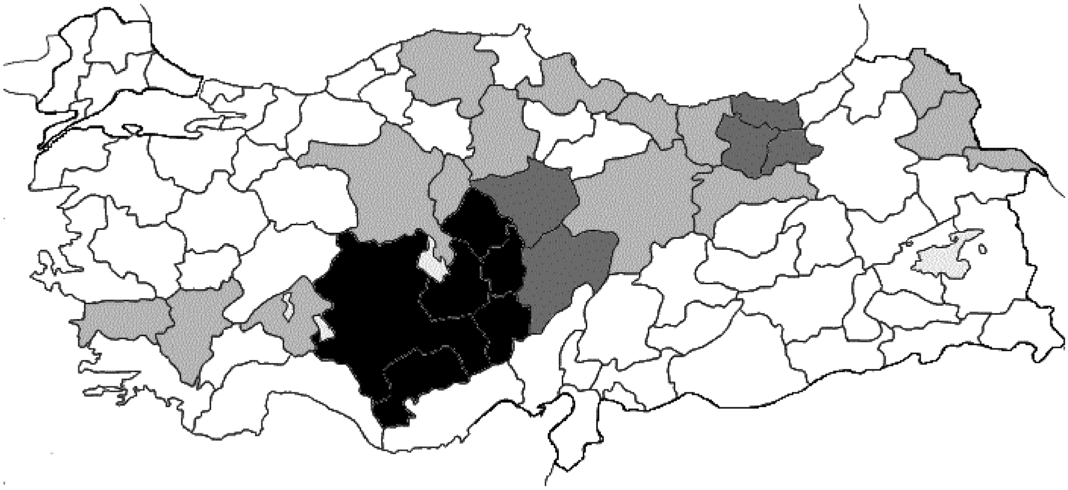

Harita 3A ile 3B'de eski il hudutları içerisinde icabında yeni il hudutları görünmektedir. Bu verilerden ortaya çıkan tablo gene genellikle aynıdır:

Yoğunluk Orta Anadolu'da: Hem LSO-1984, hem de AOW-2010'de en az 3 payı olan iller arasında Konya, Kayseri, Yozgat, Kırşehir Niğde ve Nevşehir mevcuttur. Nüfusu çok olan Ankara ve İstanbul'un bu listeden çıkmaları doğaldır;

LSO-1984'de en az 3 payı olan, fakat AOW-2010'da ona ulaşmayan Tunceli yer almakta. Bildiğim kadarıyla Hollanda'ya Tunceli'den çok fazla işçi göç etmemiştir. Yalnız LSO-1984 araştırmasına katılan belediyeler arasında 1980 darbesinden sonra Hollanda'ya sığınanların sayısının yoğun olduğu birkaç belediyenin yer alması, bu sayıya tatmin edici bir açıklama olabilir;

Tam tersi, AOW-2010'da en az 3 payı olan, fakat LSO-1984'de buna ulaşmayan iller şunlardır: Trabzon ve Gümüşhane.

Diğer iki kaynakta (WAO-2010 ile REM-2010) genel tablo aynı. İlginç olan tek şey Konya'nın payının her ikisinde de çok yoğun olması (24,4 ile 17,2) ve gene REM-2010'da Isparta'nın aşırı bir oran (14,6) göstermesidir.

TABLO 4: FARKLI KAYNAKLARA GÖRE HOLLANDA TÜRKLERİNİN İLLERE GÖRE DAĞILIMI (2010 YILI İDARİ DURUMUNA GÖRE: 81 İL)

	AOW 2010 N = 19.711	A O W 2010		WAO 2010 N = 1.414	W A O 2010		REM 2010 N = 1.493	R E M 2010	
	HARİTA 4								
	İLLER	%		İLLER	%		İLLER	%	
1	KAYSERİ	8,1		KONYA	8,1		KONYA	9,6	
2	KONYA	7,5		KARAMAN	7,1		ISPARTA	9,2	
3	ANKARA	6,4		ANKARA	6,5		ANKARA	6,7	
4	TRABZON	5,5		KAYSERİ	6,4		KAYSERİ	5,0	
5	İSTANBUL	5,4		İSTANBUL	5,7		KARAMAN	4,9	
6	KARAMAN	4,8		İZMİR	5,7		İZMİR	4,8	
7	KIRŞEHİR	4,0		ANTALYA	5,0		SAKARYA	3,8	
8	YOZGAT	3,6		AYDIN	4,5		AKSARAY	3,6	
9	İZMİR	3,2		DENİZLİ	4,3		DENİZLİ	3,2	
10	AYDIN	3,1		AKSARAY	3,6		TRABZON	2,9	
11	SAMSUN	3,0		ADANA	3,3		AYDIN	2,8	
12	NEVŞEHİR	3,0		NEVŞEHİR	2,3		ANTALYA	2,6	
13	AKSARAY	3,0		SAMSUN	2,1		SAMSUN	2,6	
14	DENİZLİ	2,9		YOZGAT	2,1		NEVŞEHİR	2,5	
15	GAZİANTEP	2,3		KIRŞEHİR	1,8		MERSİN (İÇEL)	2,4	
16	SİVAS	2,0		SİVAS	1,8		YOZGAT	2,4	
17	GİRESUN	2,0		GAZİANTEP	1,7		BALIKESİR	2,0	
18	ORDU	1,9		MUĞLA	1,7		KIRŞEHİR	2,0	
19	KOCAELİ	1,9		BURSA	1,6		BURSA	1,8	
20	BURSA	1,8		KOCAELİ	1,6		ADANA	1,8	
21	ADANA	1,5		TRABZON	1,6		GİRESUN	1,7	

22	ÇORUM	1,3		ISPARTA	1,5		AFYON	1,4	
23	SAKARYA	1,3		MERSİN	1,5		GAZİANTEP	1,4	
24	ANTALYA	1,1		ELAZIĞ	1,4		ORDU	1,3	
25	KASTAMONU	1,1		SAKARYA	1,4		HATAY	1,3	
26	MERSİN (İÇEL)	1,1		BALIKESİR	1,3		MANİSA	1,3	
27	ISPARTA	1,0		AFYON	1,2		SİVAS	1,3	
28	AFYON	1,0		ORDU	1,1		KOCAELİ	1,1	
29				BURDUR	1,0				

<1 iller tabloya alınmadı

= 5 >
= 3 - 5
= 1,5 - 3

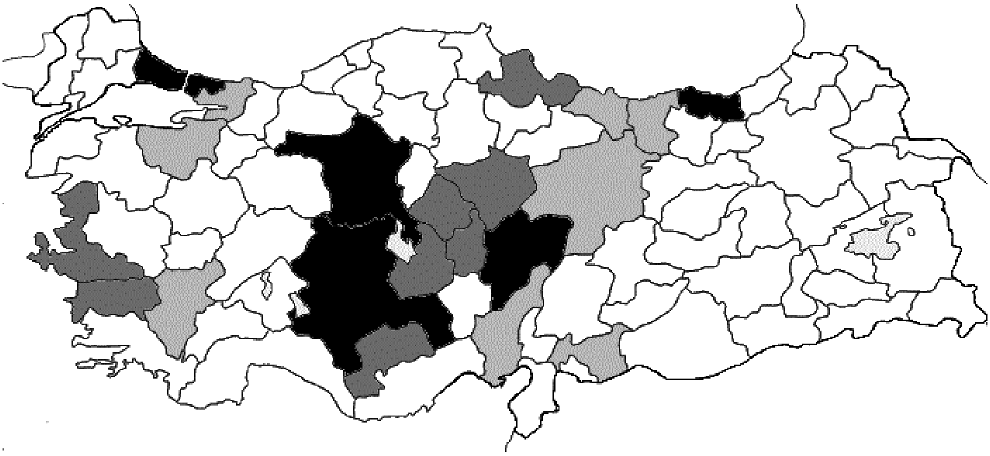

Harita 4: Tablo 4'ün AOW-2010 sütununda yer alan verileri gösteriyor: AOW-2010 kaynağından ortaya çıkanlar:

Yoğunluk Orta Anadolu'da olmakta devam etmektedir. Bu bölgedeki iki yeni il 3 payını geçmektedir: Karaman ve Aksaray. Karaman'ın Konya'dan ayrılıp il olmasından sonra bu pay 3'ü geçmektedir. Aksaray il olunca da ayrılan Niğde ise artık bu listede yer almamaktadır.

Karadeniz bölgesinde hem Samsun, hem de Trabzon 3 sınırını geçiyor, Batı Türkiye'de ise İstanbul, İzmir ve Aydın listede yer alıyor.

TABLO 5: FARKLI KAYNAKLARA GÖRE HOLLANDA TÜRKLERİNİN İLLERE GÖRE DAĞILIMI. İL NÜFUSUNA GÖRE (2010'DA 81 İL)

(TÜİK 2009 sayımlarına göre)

	AOW 2010 N = 19.711	AOW 2010	WAO 2010 N = 1.414	W A O 2010	REM 2010 N = 1.493	R E M 2010
	HARİTA 5					
	İLLER		İLLER		İLLER	
1	KARAMAN	12,8	KARAMAN	21,51	ISPARTA	14,60
2	KIRŞEHİR	11,2	AKSARAY	6,75	KARAMAN	14,00
3	NEVŞEHİR	6,5	KIRŞEHİR	5,81	AKSARAY	6,40
4	AKSARAY	4,9	NEVŞEHİR	5,62	KIRŞEHİR	6,10
5	YOZGAT	4,5	KAYSERİ	3,72	NEVŞEHİR	5,87
6	TRABZON	4,4	DENİZLİ	3,28	YOZGAT	3,24
7	KAYSERİ	4,2	AYDIN	3,21	KONYA	3,19
8	GİRESUN	2,9	YOZGAT	2,97	SAKARYA	2,90
9	KONYA	2,3	KONYA	2,85	KAYSERİ	2,76
10	ERZİNCAN	2,0	BURDUR	2,78	GİRESUN	2,70
11	SİVAS	2,0	ISPARTA	2,49	TRABZON	2,52
12	KASTAMONU	1,9	SİVAS	1,97	DENİZLİ	2,32
13	DENİZLİ	1,9	ANTALYA	1,84	AYDIN	1,88
14	AYDIN	1,9	ELAZIĞ	1,81	UŞAK	1,44
15	BAYBURT	1,8	MUĞLA	1,49	SAMSUN	1,40
16	ORDU	1,7	TRABZON	1,43	BURDUR	1,40
17	ISPARTA	1,5	KIRIKKALE	1,42	SİVAS	1,32
18	SAMSUN	1,5	UŞAK	1,34	AFYON	1,31
19	ÇORUM	1,5	AFYON	1,21	ORDU	1,21
20	UŞAK	1,4	GİRESUN	1,18	BALIKESİR	1,19
21	GÜMÜŞHANE	1,4	SAKARYA	1,16	ELAZIĞ	1,12
22	SİNOP	1,3	SAMSUN	1,16		
23	BURDUR	1,2	ADANA	1,11		
24	ARDAHAN	1,1	İZMİR	1,04		
25	YALOVA	1,0	ORDU	1,03		

<1 iller tabloya alınmadı

= 5 >
= 3 - 5
= 1,5 - 3

Harita 5: tablo 5'in AOW-2010 sütununda yer alan verileri gösteriyor:

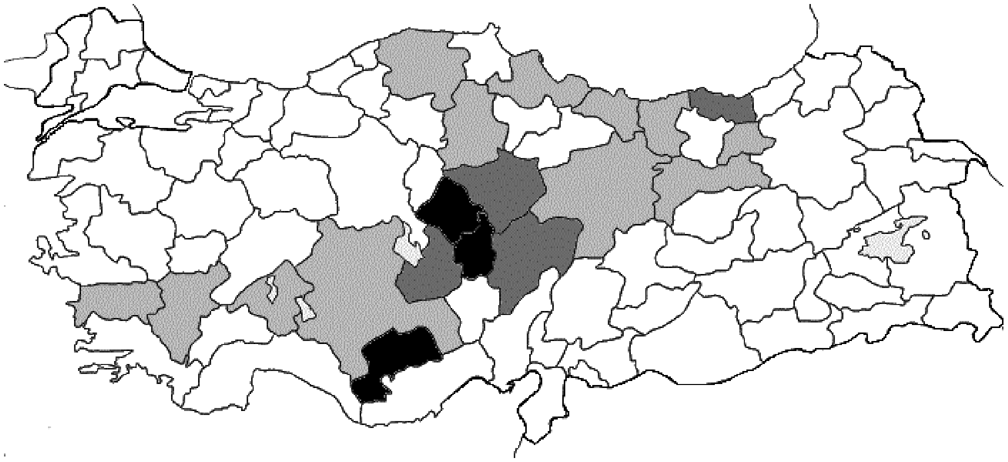

İl nüfus yoğunluğunu göz önünde bulundurarak AOW-2010 kaynağından ortaya çıkan sonuçlar şunlardır:

- Yoğunluk Orta Anadolu'da olmakta devam etmektedir. Bu bölgede iki yeni il 3 payını geçmektedir: Karaman ve Aksaray. Karaman birinci sıradadır. Karaman Konya'dan ayrıldıktan sonra da 3'ü geçmeye devam ediyor. Aksaray il olunca ayrıldığı Niğde ise artık bu listede yer almamaktadır.
- Orta Anadolu dışında sadece Trabzon 3 sınırını geçmektedir.
- Diğer iki kaynağa göz atarsak Karaman'ın büyük bir pay teşkil etmesi ve REM-2010 kaynağında daha önce bahsettiğimiz Isparta'nın birinciliği ilgi çekmektedir.

AOW-2010 kaynağından ortaya çıkan tablo: ilçe seviyesi

Kullandığım üç yeni kaynağın yalnız biri hem genel, hem de ilçe seviyesine kadar güvenilir bilgi vermekte. Verilere bir göz atalım:

İlçesi belirsiz olan veriler oldukça çoktur. Bu durum çoğunlukla il statüsünü yeni kazanan yerlerde söz konusu. Eskiden Konya-Karamanlı olan bir kimse kendisini Karaman'ın hangi ilçesinde bulunursa bulunsun hâlâ Konya-Karamanlı olarak tanımlıyor.

Verileri kıyaslayabilmek üzere belirsiz olan verileri şu şekilde ilgili ilin ilçelerine dağıttım:

- Yarısı ilçe merkezine (memleketlerine dönen insanların birçoğu il merkezine (=merkez ilçesine) dönmektedir düşüncesinden hareketle;
- Diğer yarısını ilin toplam sayısının 10'unu geçmemek şartıyla belirli verilerin dağılımına göre ilin diğer ilçelerine. 10 sınırını geçen sayı gene merkez ilçesinin rakamına

eklenmekte.

TABLO 6B: AOW-2010 – İLÇELERE GÖRE DAĞILIM (İLÇE NÜFUSUNA GÖRE)

1 Ocak 2010 Tarihinde Türkiye'de AOW (yaşlılık) parası alan şahısların oturdukları ilçeler (en az 25 kişi):

N=19.716 (toplam 19.729 verilerden 13'ü yanlış veya belirsizdir.) Verilen yüzdeliklerde TÜİK'in 2009 yılı için verdiği il nüfuslarının Türkiye toplam nüfusundaki payı hesaba katılmıştır. Bu işlemden sonra kaynağın en azından 0,1'ini teşkil eden ilçeler bu tabloda yer almaktadır.

İL	İLÇE	%	İL	İLÇE	%
KARAMAN	KAZIMKARABEKİR	8,12	KAYSERİ	YEŞİLHİSAR	0,36
KAYSERİ	FELAHİYE	5,96	SAMSUN	LADİK	0,35
KAYSERİ	ÖZVATAN	2,92	KONYA	KULU	0,35
KONYA	GÜNEYSINIR	2,39	KAYSERİ	TALAS	0,34
KIRŞEHİR	MUCUR	2,06	DENİZLİ	ACIPAYAM	0,33
KIRŞEHİR	BOZTEPE	1,87	TRABZON	OF	0,33
YOZGAT	ÇANDIR	1,76	SİVAS	YILDIZELİ	0,31
YOZGAT	YENİFAKILI	1,63	AYDIN	KARACASU	0,30
NEVŞEHİR	HACIBEKTAŞ	1,35	TRABZON	VAKFIKEBİR	0,30
YOZGAT	ÇAYIRALAN	1,31	KONYA	BEYŞEHİR	0,29
DENİZLİ	BEKİLLİ	1,23	ÇORUM	ALACA	0,28
YOZGAT	BOĞAZLIYAN	1,21	AYDIN	NAZİLLİ	0,28
AKSARAY	SARIYAHŞİ	1,16	KAYSERİ	TOMARZA	0,27
AKSARAY	AĞAÇÖREN	1,14	AKSARAY	MERKEZ	0,27
KASTAMONU	AZDAVAY	1,13	GAZİANTEP	OĞUZELİ	0,27
AYDIN	KUYUCAK	1,09	TRABZON	YOMRA	0,26
NEVŞEHİR	GÜLŞEHİR	1,08	YOZGAT	SARIKAYA	0,26
NEVŞEHİR	ÜRGÜP	1,04	KOCAELİ	BAŞİSKELE	0,25
KONYA	DEREBUCAK	0,98	DENİZLİ	SARAYKÖY	0,25
GİRESUN	EYNESİL	0,97	KONYA	BOZKIR	0,23
KARAMAN	MERKEZ	0,95	SAMSUN	TERME	0,23
KIRŞEHİR	KAMAN	0,90	KONYA	SEYDİŞEHİR	0,22
TRABZON	MAÇKA	0,85	YOZGAT	SORGUN	0,22
NEVŞEHİR	KOZAKLI	0,83	SAKARYA	AKYAZI	0,22
KONYA	AKÖREN	0,82	UŞAK	EŞME	0,22
KIRŞEHİR	AKPINAR	0,82	KONYA	MERAM	0,21
KARAMAN	ERMENEK	0,80	ERZURUM	OLTU	0,21
AKSARAY	ORTAKÖY	0,79	AFYON	SANDIKLI	0,21

TRABZON	ŞALPAZARI	0,78	TRABZON	MERKEZ	0,21
KARAMAN	AYRANCI	0,76	AYDIN	İNCİRLİOVA	0,20
ANKARA	ŞEREFLİKOÇHİSAR	0,76	NEVŞEHİR	MERKEZ	0,19
SİVAS	GEMEREK	0,75	KONYA	AKŞEHİR	0,19
KIRŞEHİR	KIRŞEHİR-MERKEZ	0,71	SAMSUN	BAFRA	0,19
AKSARAY	GÜLAĞAÇ	0,70	KAYSERİ	MELİKGAZİ	0,19
BURDUR	BURDUR-MERKEZ	0,65	KOCAELİ	GÖLCÜK	0,18
ISPARTA	GELENDOST	0,65	KAYSERİ	YAHYALI	0,17
SİVAS	ŞARKIŞLA	0,63	ÇORUM	SUNGURLU	0,17
GİRESUN	TİREBOLU	0,63	KONYA	CİHANBEYLİ	0,17
TRABZON	ARAKLI	0,60	DENİZLİ	ÇİVRİL	0,17
NEVŞEHİR	AVANOS	0,59	SAMSUN	HAVZA	0,16
ORDU	PERŞEMBE	0,53	SAMSUN	ÇARŞAMBA	0,16
TRABZON	AKÇAABAT	0,52	GİRESUN	MERKEZ	0,16
KAYSERİ	BÜNYAN	0,52	KONYA	ILGIN	0,15
DENİZLİ	TAVAS	0,50	ORDU	ÜNYE	0,15
UŞAK	ULUBEY	0,47	AFYON	BOLVADİN	0,15
KONYA	ÇUMRA	0,46	GİRESUN	BULANCAK	0,15
TRABZON	BEŞİKDÜZÜ	0,44	BURDUR	BUCAK	0,14
AFYON	EMİRDAĞ	0,44	ORDU	MERKEZ	0,13
KONYA	SARAYÖNÜ	0,43	YOZGAT	MERKEZ	0,13
KAYSERİ	İNCESU	0,42	BAYBURT	MERKEZ	0,13
KONYA	DOĞANHİSAR	0,41	KONYA	KARATAY	0,13
ISPARTA	YALVAÇ	0,41	SAKARYA	KARASU	0,13
KAYSERİ	KOCASİNAN	0,41	KAYSERİ	DEVELİ	0,12
YOZGAT	ŞEFAATLI	0,39	ANKARA	KEÇİÖREN	0,11
TRABZON	SÜRMENE	0,39	AYDIN	KUŞADASI	0,11
ORDU	ULUBEY	0,38	ERZİNCAN	MERKEZ	0,10
YOZGAT	YERKÖY	0,38	BURSA	GEMLİK	0,10
TRABZON	ÇAYKARA	0,36		**TOPLAM**	**75,29**

Bu tabloda Türkiye'nin yaklaşık 900 ilçeden 115'i yer almış durumdadır.
Bu veriler, Şubat 2010 durumunu gösteren tablo ile benzerlik göstermektedir.

Harita 6: Tablo 6'da yer alan verileri gösteriyor:

Genel sonuçlar

- AOW-2010 kaynağına ve genel olarak eski yeni diğer kaynaklara baktığımızda Hollanda Türklerinin güneybatı–kuzeydoğu çizgisinde ve ekseriyetle Orta

	İL	İLÇE	SAYI	%
1	KARAMAN	ilçesi belirsiz	835	4,2
2	KAYSERİ	ilçesi belirsiz	704	3,5
3	KIRŞEHİR	ilçesi belirsiz	495	2,5
4	AKSARAY	ilçesi belirsiz	413	2,1
5	TRABZON	ilçesi belirsiz	375	1,9
6	KAYSERİ	KOCASİNAN	359	1,8
7	ANKARA	KEÇİÖREN	340	1,7
8	SAMSUN	ilçesi belirsiz	268	1,3
9	DENİZLİ	ilçesi belirsiz	257	1,3
10	KONYA	MERAM	224	1,1
11	GAZİANTEP	ŞAHİNBEY	214	1,0
12	KAYSERİ	MELİKGAZİ	205	1,0
13	TRABZON	AKÇAABAT	199	1,0
14	KONYA	ilçesi belirsiz	195	0,9
15	ANKARA	YENİMAHALLE	194	0,9
16	ANKARA	ÇANKAYA	190	0,9
17	YOZGAT	BOĞAZLIYAN	184	0,9
18	KONYA	SELÇUKLU	153	0,7
19	AYDIN	NAZİLLİ	148	0,7
20	ORDU	ilçesi belirsiz	145	0,7
21	ESKİŞEHİR	ilçesi belirsiz	144	0,7
22	SİVAS	ilçesi belirsiz	144	0,7
23	NEVŞEHİR	ilçesi belirsiz	143	0,7
24	NEVŞEHİR	ÜRGÜP	131	0,6
25	GİRESUN	ilçesi belirsiz	127	0,6
26	ÇORUM	ilçesi belirsiz	122	0,6
27	ANKARA	MAMAK	120	0,6
28	AYDIN	ilçesi belirsiz	120	0,6
29	AYDIN	KUYUCAK	117	0,5
30	KIRŞEHİR	KAMAN	113	0,5
31	KIRŞEHİR	MUCUR	113	0,5
32	KONYA	KARATAY	112	0,5
33	ANTALYA	ilçesi belirsiz	110	0,5
34	İZMİR	KARŞIYAKA	110	0,5
35	KONYA	ÇUMRA	109	0,5
36	KAYSERİ	FELAHİYE	105	0,5
37	YOZGAT	ÇAYIRALAN	105	0,5
38	GAZİANTEP	ŞEHİTKAMİL	103	0,5
39	MERSİN	ilçesi belirsiz	103	0,5
40	KOCAELİ	GÖLCÜK	101	0,5
41	ADANA	SEYHAN	100	0,5
42	NEVŞEHİR	GÜLŞEHİR	98	0,5
43	TRABZON	ARAKLI	96	0,4
44	KONYA	GÜNEYSINIR	95	0,4
45	UŞAK	ilçesi belirsiz	95	0,4
46	ANKARA	S.KOCHİSAR	94	0.4
47	SİVAS	ŞARKIŞLA	93	
48	SAKARYA	ilçesi belirsiz	92	
49	ERZİNCAN	ilçesi belirsiz	91	
50	İZMİR	KONAK	91	
51	İSTANBUL	KADIKÖY	90	
52	ISPARTA	YALVAÇ	89	
53	YOZGAT	ilçesi belirsiz	87	
54	SAMSUN	BAFRA	86	
55	AKSARAY	ORTAKÖY	84	
56	ERZURUM	ilçesi belirsiz	82	
57	ADANA	ilçesi belirsiz	81	
58	GAZİANTEP	ilçesi belirsiz	81	
59	DENİZLİ	TAVAS	80	
60	K. MARAŞ	ilçesi belirsiz	80	
61	ANKARA	ilçesi belirsiz	78	
62	YOZGAT	SORGUN	76	
63	AFYON	EMİRDAĞ	75	
64	NEVŞEHİR	AVANOS	75	
65	SİVAS	GEMEREK	75	
66	İZMİR	BORNOVA	74	
67	KONYA	BEYŞEHİR	74	
68	BURSA	YILDIRIM	72	
69	İSTANBUL	KARTAL	72	
70	KOCAELİ	ilçesi belirsiz	71	
71	İSTANBUL	PENDİK	70	
72	KARAMAN	KAZIMKARABEKİR	70	
73	TRABZON	MAÇKA	70	
74	İSTANBUL	MALTEPE	68	
75	BALIKESİR	ilçesi belirsiz	67	
76	KONYA	AKŞEHİR	67	
77	BURSA	ilçesi belirsiz	66	
78	İSTANBUL	BAHÇELİEVLER	65	
79	KONYA	KULU	65	
80	SAKARYA	AKYAZI	65	
81	HATAY	ilçesi belirsiz	64	
82	GİRESUN	TİREBOLU	63	
83	SAMSUN	ÇARŞAMBA	63	
84	ANKARA	ALTINDAĞ	62	
85	KOCAELİ	BAŞİSKELE	62	
86	KIRIKKALE	ilçesi belirsiz	61	
87	KAYSERİ	TALAS	60	
88	ELAZIĞ	ilçesi belirsiz	59	
89	İZMİR	BUCA	59	
90	NEVŞEHİR	HACIBEKTAŞ	59	
91	ORDU	PERŞEMBE	59	
92	YOZGAT	YERKÖY	59	
93	BOLU	ilçesi belirsiz	58	

94	ORDU	ÜNYE	58	0,29%
95	BURSA	İNEGÖL	57	0,29%
96	NİĞDE	ilçesi belirsiz	56	0,28%
97	KOCAELİ	GEBZE	55	0,28%
98	DENİZLİ	MERKEZ	54	0,27%
99	DENİZLİ	ACIPAYAM	53	0,27%
100	KONYA	SEYDİŞEHİR	53	0,27%
101	MALATYA	ilçesi belirsiz	53	0,27%
102	ANTALYA	ALANYA	52	0,26%
103	BURSA	OSMANGAZİ	52	0,26%
104	SAMSUN	TERME	51	0,26%
105	TRABZON	OF	51	0,26%
106	AFYON	SANDIKLI	50	0,25%
107	İSTANBUL	ÜMRANİYE	48	0,24%
108	KONYA	SARAYÖNÜ	48	0,24%
109	SİVAS	YILDIZELİ	48	0,24%
110	ADANA	YÜREĞİR	47	0,24%
111	KASTAMONU	ilçesi belirsiz	47	0,24%
112	İSTANBUL	ilçesi belirsiz	46	0,23%
113	NEVŞEHİR	KOZAKLI	46	0,23%
114	GİRESUN	EYNESİL	45	0,23%
115	İSTANBUL	KÜÇÜKÇEKMECE	45	0,23%
116	MERSİN	TARSUS	44	0,22%
117	ANKARA	SİNCAN	43	0,22%
118	İSTANBUL	FATİH	43	0,22%
119	YOZGAT	ÇANDIR	43	0,22%
120	YOZGAT	SARIKAYA	43	0,22%
121	BURDUR	ilçesi belirsiz	42	0,21%
122	ISPARTA	GELENDOST	42	0,21%
123	İSTANBUL	GAZİOSMANPAŞA	42	0,21%
124	RİZE	ilçesi belirsiz	42	0,21%
125	YOZGAT	YENİFAKILI	42	0,21%
126	TRABZON	MERKEZ	41	0,21%
127	HATAY	İSKENDERUN	40	0,20%
128	İZMİR	ilçesi belirsiz	40	0,20%
129	ÇORUM	ALACA	39	0,20%
130	KONYA	DEREBUCAK	39	0,20%
131	MANİSA	ilçesi belirsiz	39	0,20%
132	TRABZON	SÜRMENE	39	0,20%
133	YALOVA	ilçesi belirsiz	39	0,20%
134	ANKARA	ETİMESGUT	38	0,19%
135	İSTANBUL	ÜSKÜDAR	38	0,19%
136	KONYA	CİHANBEYLİ	38	0,19%
137	BAYBURT	ilçesi belirsiz	37	0,19%
138	ÇORUM	SUNGURLU	37	0,19%
139	İSTANBUL	BÜYÜKÇEKMECE	36	0,18%
140	İSTANBUL	GÜNGÖREN	36	0,18%
141	İSTANBUL	BAKIRKÖY	35	0,18%
142	KAYSERİ	BÜNYAN	35	0,18%
143	ISPARTA	ilçesi belirsiz	34	0,17%
144	İSTANBUL	ESENLER	34	0,17%
145	KONYA	ILGIN	34	0,17%
146	MANİSA	SALİHLİ	34	0,17%
147	BURSA	GEMLİK	33	0,17%
148	KONYA	DOĞANHİSAR	33	0,17%
149	AYDIN	İNCİRLİOVA	32	0,16%
150	AYDIN	KUŞADASI	32	0,16%
151	KASTAMONU	AZDAVAY	32	0,16%
152	AYDIN	SÖKE	31	0,16%
153	BURDUR	BUCAK	31	0,16%
154	TRABZON	BEŞİKDÜZÜ	31	0,16%
155	KOCAELİ	DERİNCE	30	0,15%
156	TRABZON	ŞALPAZARI	30	0,15%
157	GİRESUN	BULANCAK	29	0,15%
158	KAYSERİ	ÖZVATAN	29	0,15%
159	DENİZLİ	BEKİLLİ	28	0,14%
160	DENİZLİ	ÇİVRİL	28	0,14%
161	İZMİR	KARABAĞLAR	28	0,14%
162	KONYA	BOZKIR	28	0,14%
163	YOZGAT	ŞEFAATLI	28	0,14%
164	AFYON	BOLVADİN	27	0,14%
165	AKSARAY	GÜLAĞAÇ	27	0,14%
166	İSTANBUL	BAĞCILAR	27	0,14%
167	ORDU	FATSA	27	0,14%
168	OSMANİYE	ilçesi belirsiz	27	0,14%
169	ŞANLIURFA	ilçesi belirsiz	26	0,13%
170	TRABZON	VAKFIKEBİR	26	0,13%
171	TRABZON	YOMRA	26	0,13%
172	AMASYA	ilçesi belirsiz	25	0,13%
173	AYDIN	MERKEZ	25	0,13%
174	DÜZCE	ilçesi belirsiz	24	0,12%
175	GAZİANTEP	OĞUZELİ	24	0,12%
176	İSTANBUL	BEŞİKTAŞ	24	0,12%
177	AYDIN	KARACASU	23	0,12%
178	BALIKESİR	EDREMİT	23	0,12%
179	İZMİR	BALÇOVA	23	0,12%
180	KARS	ilçesi belirsiz	23	0,12%
181	KÜTAHYA	TAVŞANLI	23	0,12%
182	ORDU	ULUBEY	23	0,12%
183	ZONGULDAK	EREĞLİ	23	0,12%
184	ADANA	KOZAN	22	0,11%
185	AKSARAY	AĞAÇÖREN	22	0,11%
186	BALIKESİR	BANDIRMA	22	0,11%
187	DİYARBAKIR	ilçesi belirsiz	22	0,11%

188	GAZİANTEP	NİZİP	22	0,11%
189	İSTANBUL	EYÜP	22	0,11%
190	İSTANBUL	TUZLA	22	0,11%
191	KIRŞEHİR	BOZTEPE	22	0,11%
192	KOCAELİ	KÖRFEZ	22	0,11%
193	KONYA	AKÖREN	22	0,11%
194	SAKARYA	KARASU	22	0,11%
195	SAMSUN	HAVZA	22	0,11%
196	UŞAK	EŞME	22	0,11%
197	BURSA	MUDANYA	21	0,11%
198	BURSA	NİLÜFER	21	0,11%
199	DENİZLİ	SARAYKÖY	21	0,11%
200	GÜMÜŞHANE	ilçesi belirsiz	21	0,11%
201	KONYA	HÜYÜK	21	0,11%
202	SAMSUN	ATAKUM	21	0,11%
203	TRABZON	ÇAYKARA	21	0,11%
204	AYDIN	SULTANHİSAR	20	0,10%
205	KARAMAN	MERKEZ	20	0,10%
206	KASTAMONU	TOSYA	20	0,10%
207	SAKARYA	HENDEK	20	0,10%
208	SİNOP	ilçesi belirsiz	20	0,10%
209	AFYON	DİNAR	19	0,10%
210	ERZURUM	OLTU	19	0,10%
211	GİRESUN	PİRAZİZ	19	0,10%
212	ISPARTA	KEÇİBORLU	19	0,10%
213	KASTAMONU	DEVREKANİ	19	0,10%
214	KASTAMONU	İNEBOLU	19	0,10%
215	KAYSERİ	İNCESU	19	0,10%
216	KONYA	EREĞLİ	19	0,10%
217	MUĞLA	FETHİYE	19	0,10%
218	UŞAK	ULUBEY	19	0,10%
219	YOZGAT	AKDAĞMADENİ	19	0,10%
220	AYDIN	BUHARKENT	18	0,09%
221	BARTIN	KURUCAŞİLE	18	0,09%
222	BURDUR	YEŞİLOVA	18	0,09%
223	ÇORUM	MECİTÖZÜ	18	0,09%
224	GİRESUN	DERELİ	18	0,09%
225	GİRESUN	GÖRELE	18	0,09%
226	GİRESUN	KEŞAP	18	0,09%
227	İSTANBUL	AVCILAR	18	0,09%
228	İSTANBUL	BAYRAMPAŞA	18	0,09%
229	İSTANBUL	BEYOĞLU	18	0,09%
230	İZMİR	BAYRAKLI	18	0,09%
231	İZMİR	BERGAMA	18	0,09%
232	KARAMAN	ERMENEK	18	0,09%
233	KASTAMONU	PINARBAŞI	18	0,09%
234	KÜTAHYA	ilçesi belirsiz	18	0,09%
235	NİĞDE	BOR	18	0,09%
236	OSMANİYE	KADİRLİ	18	0,09%
237	SAMSUN	LADİK	18	0,09%
238	SİNOP	AYANCIK	18	0,09%
239	ARDAHAN	POSOF	17	0,09%
240	GİRESUN	ESPİYE	17	0,09%
241	İSTANBUL	BEYKOZ	17	0,09%
242	İSTANBUL	SARIYER	17	0,09%
243	İSTANBUL	ŞİŞLİ	17	0,09%
244	İSTANBUL	ZEYTİNBURNU	17	0,09%
245	KASTAMONU	ÇATALZEYTİN	17	0,09%
246	KIRŞEHİR	AKPINAR	17	0,09%
247	ORDU	AYBASTI	17	0,09%
248	ADANA	CEYHAN	16	0,08%
249	ARDAHAN	ilçesi belirsiz	16	0,08%
250	ERZURUM	TORTUM	16	0,08%
251	KAYSERİ	DEVELİ	16	0,08%
252	ORDU	AKKUŞ	16	0,08%
253	YALOVA	ALTINOVA	16	0,08%
254	ANKARA	ELMADAĞ	15	0,08%
255	ANKARA	POLATLI	15	0,08%
256	BALIKESİR	AYVALIK	15	0,08%
257	İSTANBUL	SANCAKTEPE	15	0,08%
258	İZMİR	NARLIDERE	15	0,08%
259	İZMİR	ÖDEMİŞ	15	0,08%
260	K.MARAŞ	ELBİSTAN	15	0,08%
261	KAYSERİ	TOMARZA	15	0,08%
262	KIRKLARELİ	LÜLEBURGAZ	15	0,08%
263	TEKİRDAĞ	MALKARA	15	0,08%
264	TRABZON	ARSİN	15	0,08%
265	AKSARAY	SARIYAHŞİ	14	0,07%
266	BURSA	M.KEMALPAŞA	14	0,07%
267	DİYARBAKIR	MERKEZ	14	0,07%
268	GÜMÜŞHANE	KELKİT	14	0,07%
269	GÜMÜŞHANE	TORUL	14	0,07%
270	HATAY	KIRIKHAN	14	0,07%
271	İZMİR	ÇİĞLİ	14	0,07%
272	İZMİR	URLA	14	0,07%
273	KIRŞEHİR	MERKEZ	14	0,07%
274	MUĞLA	MARMARİS	14	0,07%
275	NEVŞEHİR	DERİNKUYU	14	0,07%
276	SAKARYA	FERİZLİ	14	0,07%
277	TRABZON	ÇARŞIBAŞI	14	0,07%
278	TRABZON	DÜZKÖY	14	0,07%
279	AFYON	ilçesi belirsiz	13	0,07%
280	AMASYA	MERZİFON	13	0,07%
281	ANKARA	GÖLBAŞI	13	0,07%

282	ANKARA	HAYMANA	13	0,07%
283	ELAZIĞ	KARAKOÇAN	13	0,07%
284	ERZİNCAN	TERCAN	13	0,07%
285	ERZİNCAN	ÜZÜMLÜ	13	0,07%
286	ERZURUM	NARMAN	13	0,07%
287	GİRESUN	GÜCE	13	0,07%
288	İZMİR	TORBALI	13	0,07%
289	K.MARAŞ	AFŞİN	13	0,07%
290	KASTAMONU	CİDE	13	0,07%
291	KASTAMONU	TAŞKÖPRÜ	13	0,07%
292	KAYSERİ	YAHYALI	13	0,07%
293	KONYA	KADINHANI	13	0,07%
294	MERSİN	MEZİTLİ	13	0,07%
295	MUĞLA	BODRUM	13	0,07%
296	RİZE	ÇAYELİ	13	0,07%
297	SİVAS	ZARA	13	0,07%
298	TEKİRDAĞ	ilçesi belirsiz	13	0,07%
299	TRABZON	TONYA	13	0,07%
300	ZONGULDAK	ilçesi belirsiz	13	0,07%
301	ANTALYA	KEMER	12	0,06%
302	İZMİR	DİKİLİ	12	0,06%
303	İZMİR	KEMALPAŞA	12	0,06%
304	KAYSERİ	YEŞİLHİSAR	12	0,06%
305	KIRŞEHİR	ÇİÇEKDAĞI	12	0,06%
306	KİLİS	ilçesi belirsiz	12	0,06%
307	MERSİN	MUT	12	0,06%
308	NEVŞEHİR	MERKEZ	12	0,06%
309	ADIYAMAN	GÖLBAŞI	11	0,06%
310	AKSARAY	MERKEZ	11	0,06%
311	ANTALYA	AKSEKİ	11	0,06%
312	AYDIN	DİDİM	11	0,06%
313	BURSA	ORHANGAZİ	11	0,06%
314	ÇORUM	İSKİLİP	11	0,06%
315	DENİZLİ	ÇAL	11	0,06%
316	IĞDIR	ilçesi belirsiz	11	0,06%
317	İSTANBUL	KAĞITHANE	11	0,06%
318	ORDU	MERKEZ	11	0,06%
319	RİZE	PAZAR	11	0,06%
320	SAMSUN	ALAÇAM	11	0,06%
321	SAMSUN	TEKKEKÖY	11	0,06%
322	SİNOP	GERZE	11	0,06%
323	AĞRI	ELEŞKİRT	10	0,05%
324	ANTALYA	MANAVGAT	10	0,05%
325	AYDIN	BOZDOĞAN	10	0,05%
326	BALIKESİR	BURHANİYE	10	0,05%
327	BOLU	GEREDE	10	0,05%
328	ERZİNCAN	ÇAYIRLI	10	0,05%
329	ERZURUM	AŞKALE	10	0,05%
330	ERZURUM	UZUNDERE	10	0,05%
331	K.MARAŞ	ANDIRIN	10	0,05%
332	KIRŞEHİR	AKÇAKENT	10	0,05%
333	KOCAELİ	KARAMÜRSEL	10	0,05%
334	MARDİN	ilçesi belirsiz	10	0,05%
335	MERSİN	SİLİFKE	10	0,05%
336	RİZE	RİZE-MERKEZ	10	0,05%
337	SİNOP	BOYABAT	10	0,05%
338	SİNOP	ERFELEK	10	0,05%
339	ŞANLIURFA	HALFETİ	10	0,05%
340	TEKİRDAĞ	ÇORLU	10	0,05%
341	ZONGULDAK	DEVREK	10	0,05%
342	HATAY	SAMANDAĞ	9	0,05%
343	KAYSERİ	SARIOĞLAN	9	0,05%
344	KIRKLARELİ	ilçesi belirsiz	9	0,05%
345	MARDİN	KIZILTEPE	9	0,05%
346	MERSİN	ANAMUR	9	0,05%
347	SAMSUN	MERKEZ	9	0,05%
348	ŞANLIURFA	SURUÇ	9	0,05%
349	TOKAT	TURHAL	9	0,05%
350	TRABZON	DERNEKPAZARI	9	0,05%
351	UŞAK	SİVASLI	9	0,05%
352	YALOVA	ÇİFTLİKKÖY	9	0,05%
353	AFYON	ÇAY	8	0,04%
354	ANKARA	BALA	8	0,04%
355	ANKARA	ÇUBUK	8	0,04%
356	BALIKESİR	İVRİNDİ	8	0,04%
357	DENİZLİ	BABADAĞ	8	0,04%
358	DENİZLİ	BOZKURT	8	0,04%
359	DENİZLİ	BULDAN	8	0,04%
360	ERZURUM	HORASAN	8	0,04%
361	İSTANBUL	ATAŞEHİR	8	0,04%
362	İSTANBUL	SULTANBEYLİ	8	0,04%
363	İZMİR	GÜZELBAHÇE	8	0,04%
364	İZMİR	SEFERİHİSAR	8	0,04%
365	K.MARAŞ	TÜRKOĞLU	8	0,04%
366	KAYSERİ	HACILAR	8	0,04%
367	KIRIKKALE	DELİCE	8	0,04%
368	KONYA	KARAPINAR	8	0,04%
369	MALATYA	MERKEZ	8	0,04%
370	MALATYA	YEŞİLYURT	8	0,04%
371	MANİSA	AKHİSAR	8	0,04%
372	NEVŞEHİR	ACIGÖL	8	0,04%
373	RİZE	ARDEŞEN	8	0,04%
374	SAMSUN	KAVAK	8	0,04%
375	SAMSUN	ONDOKUZMAYIS	8	0,04%

376	TOKAT	NİKSAR	8	0,04%
377	ADANA	TUFANBEYLİ	7	0,04%
378	AKSARAY	ESKİL	7	0,04%
379	AMASYA	SULUOVA	7	0,04%
380	ANKARA	KIZILCAHAMAM	7	0,04%
381	AYDIN	KÖŞK	7	0,04%
382	BİLECİK	BOZÜYÜK	7	0,04%
383	ELAZIĞ	MERKEZ	7	0,04%
384	ERZURUM	MERKEZ	7	0,04%
385	ERZURUM	İSPİR	7	0,04%
386	GAZİANTEP	İSLAHİYE	7	0,04%
387	HATAY	DÖRTYOL	7	0,04%
388	HATAY	MERKEZ	7	0,04%
389	İSTANBUL	BAHÇEŞEHİR	7	0,04%
390	İZMİR	MENDERES	7	0,04%
391	K.NMARAŞ	GÖKSUN	7	0,04%
392	KIRKLARELİ	BABAESKİ	7	0,04%
393	KONYA	TUZLUKÇU	7	0,04%
394	MERSİN	MERKEZ	7	0,04%
395	MERSİN	YENİŞEHİR	7	0,04%
396	ORDU	KUMRU	7	0,04%
397	SAMSUN	VEZİRKÖPRÜ	7	0,04%
398	SİVAS	İMRANLI	7	0,04%
399	ŞANLIURFA	BİRECİK	7	0,04%
400	TOKAT	ilçesi belirsiz	7	0,04%
401	TRABZON	KÖPRÜBAŞI	7	0,04%
402	TUNCELİ	ilçesi belirsiz	7	0,04%
403	UŞAK	KARAHALLI	7	0,04%
404	ZONGULDAK	MERKEZ	7	0,04%
405	ADIYAMAN	ilçesi belirsiz	6	0,03%
406	ANKARA	GÜDÜL	6	0,03%
407	ANKARA	KALECİK	6	0,03%
408	ANTALYA	KEPEZ	6	0,03%
409	BATMAN	ilçesi belirsiz	6	0,03%
410	ÇANAKKALE	ilçesi belirsiz	6	0,03%
411	DENİZLİ	HONAZ	6	0,03%
412	EDİRNE	ilçesi belirsiz	6	0,03%
413	ERZURUM	PASİNLER	6	0,03%
414	GAZİANTEP	ARABAN	6	0,03%
415	GİRESUN	ÇANAKÇI	6	0,03%
416	GİRESUN	MERKEZ	6	0,03%
417	HATAY	REYHANLI	6	0,03%
418	ISPARTA	ŞARKİKARAAĞAÇ	6	0,03%
419	İSTANBUL	SİLİVRİ	6	0,03%
420	İSTANBUL	ŞİLE	6	0,03%
421	İZMİR	FOÇA	6	0,03%
422	İZMİR	GAZİEMİR	6	0,03%
423	İZMİR	MENEMEN	6	0,03%
424	K.MARAŞ	PAZARCIK	6	0,03%
425	KARS	SUSUZ	6	0,03%
426	KOCAELİ	MERKEZ/İZMİT	6	0,03%
427	KONYA	ÇELTİK	6	0,03%
428	KONYA	HALKAPINAR	6	0,03%
429	KONYA	YUNAK	6	0,03%
430	MANİSA	TURGUTLU	6	0,03%
431	MARDİN	NUSAYBİN	6	0,03%
432	MERSİN	ERDEMLİ	6	0,03%
433	NİĞDE	ULUKIŞLA	6	0,03%
434	SAKARYA	KOCAALİ	6	0,03%
435	SAKARYA	SAPANCA	6	0,03%
436	SAKARYA	SERDİVAN	6	0,03%
437	SAMSUN	SALIPAZARI	6	0,03%
438	SİNOP	DURAĞAN	6	0,03%
439	SİNOP	TÜRKELİ	6	0,03%
440	YOZGAT	AYDINCIK	6	0,03%
441	ZONGULDAK	ALAPLI	6	0,03%
442	ADANA	ÇUKUROVA	5	0,03%
443	ADANA	POZANTI	5	0,03%
444	AKSARAY	GÜZELYURT	5	0,03%
445	AMASYA	GÜMÜŞHACIKÖY	5	0,03%
446	ANKARA	NALLIHAN	5	0,03%
447	ANTALYA	SERİK	5	0,03%
448	BALIKESİR	GÖNEN	5	0,03%
449	BALIKESİR	KEPSUT	5	0,03%
450	BARTIN	ilçesi belirsiz	5	0,03%
451	BİNGÖL	ilçesi belirsiz	5	0,03%
452	ÇORUM	BAYAT	5	0,03%
453	ÇORUM	OSMANCIK	5	0,03%
454	DÜZCE	AKÇAKOCA	5	0,03%
455	DÜZCE	MERKEZ	5	0,03%
456	ESKİŞEHİR	GÜNYÜZÜ	5	0,03%
457	ESKİŞEHİR	İNÖNÜ	5	0,03%
458	ESKİŞEHİR	MAHMUDİYE	5	0,03%
459	GİRESUN	ŞEBİNKARAHİSAR	5	0,03%
460	ISPARTA	GÖNEN	5	0,03%
461	İSTANBUL	ADALAR	5	0,03%
462	İSTANBUL	ÇEKMEKÖY	5	0,03%
463	İZMİR	SELÇUK	5	0,03%
464	İZMİR	TİRE	5	0,03%
465	KASTAMONU	DOĞANYURT	5	0,03%
466	KAYSERİ	SARIZ	5	0,03%
467	KÜTAHYA	GEDİZ	5	0,03%
468	MALATYA	AKÇADAĞ	5	0,03%
469	NİĞDE	ALTUNHİSAR	5	0,03%

470	NİĞDE	ÇAMARDI	5	0,03%
471	ORDU	GÖLKÖY	5	0,03%
472	RİZE	İYİDERE	5	0,03%
473	SAKARYA	KARAPÜRÇEK	5	0,03%
474	SAKARYA	SÖĞÜTLÜ	5	0,03%
475	SAMSUN	ASARCIK	5	0,03%
476	SİNOP	DİKMEN	5	0,03%
477	SİVAS	GÜRÜN	5	0,03%
478	TOKAT	REŞADİYE	5	0,03%
479	YOZGAT	ÇEKEREK	5	0,03%
480	ADANA	İMAMOĞLU	4	0,02%
481	AFYON	KIZILÖREN	4	0,02%
482	AMASYA	GÖYNÜCEK	4	0,02%
483	ARTVİN	ŞAVŞAT	4	0,02%
484	AYDIN	KOÇARLI	4	0,02%
485	BİLECİK	ilçesi belirsiz	4	0,02%
486	BOLU	MUDURNU	4	0,02%
487	BURSA	YENİŞEHİR	4	0,02%
488	ÇANAKKALE	AYVACIK	4	0,02%
489	ÇANAKKALE	BAYRAMİÇ	4	0,02%
490	ÇORUM	ORTAKÖY	4	0,02%
491	ÇORUM	UĞURLUDAĞ	4	0,02%
492	DİYARBAKIR	ERGANİ	4	0,02%
493	DÜZCE	CUMAYERİ	4	0,02%
494	DÜZCE	ÇİLİMLİ	4	0,02%
495	EDİRNE	UZUNKÖPRÜ	4	0,02%
496	ELAZIĞ	KOVANCILAR	4	0,02%
497	ERZURUM	OLUR	4	0,02%
498	GÜMÜŞHANE	KÖSE	4	0,02%
499	GÜMÜŞHANE	ŞİRAN	4	0,02%
500	HATAY	ALTINÖZÜ	4	0,02%
501	HATAY	ilçesi belirsiz	4	0,02%
502	ISPARTA	EĞİRDİR	4	0,02%
503	KARS	DİGOR	4	0,02%
504	KARS	SARIKAMIŞ	4	0,02%
505	KASTAMONU	BOZKURT	4	0,02%
506	KASTAMONU	DADAY	4	0,02%
507	KASTAMONU	MERKEZ	4	0,02%
508	KAYSERİ	HİSARCIK	4	0,02%
509	KAYSERİ	PINARBAŞI	4	0,02%
510	KOCAELİ	KANDIRA	4	0,02%
511	KONYA	DERBENT	4	0,02%
512	KÜTAHYA	DOMANİÇ	4	0,02%
513	MANİSA	MERKEZ	4	0,02%
514	MERSİN	GÜLNAR	4	0,02%
515	MUĞLA	ORTACA	4	0,02%
516	NİĞDE	MERKEZ	4	0,02%
517	RİZE	FINDIKLI	4	0,02%
518	SAKARYA	PAMUKOVA	4	0,02%
519	SİVAS	DİVRİĞİ	4	0,02%
520	SİVAS	KANGAL	4	0,02%
521	TEKİRDAĞ	MERKEZ	4	0,02%
522	TOKAT	SULUSARAY	4	0,02%
523	TUNCELİ	PERTEK	4	0,02%
524	YOZGAT	SARAYKENT	4	0,02%
525	AMASYA	TAŞOVA	3	0,02%
526	ANKARA	EVREN	3	0,02%
527	ANKARA	PURSAKLAR	3	0,02%
528	ANTALYA	GAZİPAŞA	3	0,02%
529	ANTALYA	KONYAALTI	3	0,02%
530	ANTALYA	KORKUTELİ	3	0,02%
531	ARTVİN	ARHAVİ	3	0,02%
532	ARTVİN	ilçesi belirsiz	3	0,02%
533	AYDIN	ÇİNE	3	0,02%
534	AYDIN	GERMENCİK	3	0,02%
535	BARTIN	AMASRA	3	0,02%
536	BAYBURT	DEMİRÖZÜ	3	0,02%
537	BİNGÖL	KİĞI	3	0,02%
538	BOLU	MENGEN	3	0,02%
539	BURSA	GÜRSU	3	0,02%
540	BURSA	KESTEL	3	0,02%
541	ÇORUM	MERKEZ	3	0,02%
542	ÇORUM	DODURGA	3	0,02%
543	DENİZLİ	SERİNHİSAR	3	0,02%
544	DÜZCE	KAYNAŞLI	3	0,02%
545	ERZİNCAN	KEMAH	3	0,02%
546	ESKİŞEHİR	ALPU	3	0,02%
547	ESKİŞEHİR	ÇİFTELER	3	0,02%
548	GAZİANTEP	NURDAĞI	3	0,02%
549	HATAY	BELEN	3	0,02%
550	IĞDIR	MERKEZ	3	0,02%
551	İZMİR	ALİAĞA	3	0,02%
552	İZMİR	ALTINDAĞ	3	0,02%
553	İZMİR	ÇEŞME	3	0,02%
554	K.MARAŞ	MERKEZ	3	0,02%
555	KARABÜK	ilçesi belirsiz	3	0,02%
556	KARAMAN	AYRANCI	3	0,02%
557	KARS	AKYAKA	3	0,02%
558	KASTAMONU	ARAÇ	3	0,02%
559	KASTAMONU	ŞENPAZAR	3	0,02%
560	KIRIKKALE	SULAKYURT	3	0,02%
561	KÜTAHYA	ALTINTAŞ	3	0,02%
562	KÜTAHYA	EMET	3	0,02%
563	MALATYA	BATTALGAZİ	3	0,02%

564	MERSİN	TOROSLAR	3	0,02%	611	ÇANKIRI	ilçesi belirsiz	2	0,01%
565	MUĞLA	ilçesi belirsiz	3	0,02%	612	ÇANKIRI	ORTA	2	0,01%
566	MUĞLA	KÖYCEĞİZ	3	0,02%	613	ÇORUM	LAÇİN	2	0,01%
567	MUĞLA	MİLAS	3	0,02%	614	DENİZLİ	ÇAMELİ	2	0,01%
568	ORDU	ÇAMAŞ	3	0,02%	615	DENİZLİ	ÇARDAK	2	0,01%
569	ORDU	İKİZCE	3	0,02%	616	DENİZLİ	GÜNEY	2	0,01%
570	ORDU	KABADÜZ	3	0,02%	617	DİYARBAKIR	BİSMİL	2	0,01%
571	SAKARYA	ARİFİYE	3	0,02%	618	DÜZCE	GÜMÜŞOVA	2	0,01%
572	SİVAS	MERKEZ	3	0,02%	619	EDİRNE	MERKEZ	2	0,01%
573	TEKİRDAĞ	ÇERKEZKÖY	3	0,02%	620	EDİRNE	MERİÇ	2	0,01%
574	TEKİRDAĞ	HAYRABOLU	3	0,02%	621	ELAZIĞ	SİVRİCE	2	0,01%
575	TOKAT	ERBAA	3	0,02%	622	ERZİNCAN	MERKEZ	2	0,01%
576	TRABZON	KARAPÜRÇEK	3	0,02%	623	ERZİNCAN	İLİÇ	2	0,01%
577	TUNCELİ	ÇEMİŞGEZEK	3	0,02%	624	ERZİNCAN	REFAHİYE	2	0,01%
578	TUNCELİ	OVACIK	3	0,02%	625	ERZURUM	KÖPRÜKÖY	2	0,01%
579	ADANA	KARATAŞ	2	0,01%	626	ESKİŞEHİR	SARICAKAYA	2	0,01%
580	ADANA	SAİMBEYLİ	2	0,01%	627	GAZİANTEP	YAVUZELİ	2	0,01%
581	ADANA	SARIÇAM	2	0,01%	628	GİRESUN	YAĞLIDERE	2	0,01%
582	ADANA	YUMURTALIK	2	0,01%	629	HATAY	ERZİN	2	0,01%
583	AFYON	BAŞMAKÇI	2	0,01%	630	HATAY	YAYLADAĞI	2	0,01%
584	AFYON	BAYAT	2	0,01%	631	ISPARTA	ATABEY	2	0,01%
585	AĞRI	ilçesi belirsiz	2	0,01%	632	İSTANBUL	ÇATALCA	2	0,01%
586	ANKARA	AKYURT	2	0,01%	633	İSTANBUL	SULTANGAZİ	2	0,01%
587	ANKARA	BEYPAZARI	2	0,01%	634	İZMİR	BAYINDIR	2	0,01%
588	ANKARA	KAZAN	2	0,01%	635	İZMİR	KARABURUN	2	0,01%
589	ANTALYA	AKSU	2	0,01%	636	İZMİR	KINIK	2	0,01%
590	ANTALYA	MERKEZ	2	0,01%	637	İZMİR	KİRAZ	2	0,01%
591	ANTALYA	GÜNDOĞMUŞ	2	0,01%	638	K.MARAŞ	ÇAĞLIYANCERİT	2	0,01%
592	ANTALYA	KAŞ	2	0,01%	639	KARABÜK	YENİCE	2	0,01%
593	ARDAHAN	MERKEZ	2	0,01%	640	KARS	ARPAÇAY	2	0,01%
594	ARDAHAN	GÖLE	2	0,01%	641	KARS	MERKEZ	2	0,01%
595	ARTVİN	ARDANUÇ	2	0,01%	642	KİLİS	ELBEYLİ	2	0,01%
596	BALIKESİR	MERKEZ	2	0,01%	643	KİLİS	MUSABEYLİ	2	0,01%
597	BALIKESİR	BİGADİÇ	2	0,01%	644	KOCAELİ	KARTEPE	2	0,01%
598	BALIKESİR	HAVRAN	2	0,01%	645	KONYA	HADİM	2	0,01%
599	BALIKESİR	SINDIRGI	2	0,01%	646	KONYA	MERKEZ	2	0,01%
600	BARTIN	MERKEZ	2	0,01%	647	KONYA	YALIHÜYÜK	2	0,01%
601	BARTIN	ULUS	2	0,01%	648	KÜTAHYA	ÇAVDARHİSAR	2	0,01%
602	BAYBURT	AYDINTEPE	2	0,01%	649	KÜTAHYA	SİMAV	2	0,01%
603	BİLECİK	GÖLPAZARI	2	0,01%	650	MALATYA	ARAPGİR	2	0,01%
604	BİTLİS	ilçesi belirsiz	2	0,01%	651	MANİSA	AHMETLİ	2	0,01%
605	BOLU	MERKEZ	2	0,01%	652	MANİSA	ALAŞEHİR	2	0,01%
606	BOLU	GÖYNÜK	2	0,01%	653	MANİSA	KULA	2	0,01%
607	BURDUR	ALTINYAYLA	2	0,01%	654	MARDİN	MERKEZ	2	0,01%
608	ÇANAKKALE	BİGA	2	0,01%	655	MARDİN	MİDYAT	2	0,01%
609	ÇANAKKALE	GÖKÇEADA	2	0,01%	656	MARDİN	ÖMERLİ	2	0,01%
610	ÇANAKKALE	LAPSEKİ	2	0,01%	657	MARDİN	SAVUR	2	0,01%

658	MUĞLA	MERKEZ	2	0,01%
659	ORDU	ÇATALPINAR	2	0,01%
660	ORDU	GÜRGENTEPE	2	0,01%
661	OSMANİYE	BAHÇE	2	0,01%
662	SAKARYA	MRKZ/ADAPAZARI	2	0,01%
663	SİİRT	AYDINLAR	2	0,01%
664	SİVAS	HAFİK	2	0,01%
665	ŞANLIURFA	BOZOVA	2	0,01%
666	ŞANLIURFA	SİVEREK	2	0,01%
667	ŞIRNAK	İDİL	2	0,01%
668	TEKİRDAĞ	MURATLI	2	0,01%
669	TOKAT	ALMUS	2	0,01%
670	TOKAT	YEŞİLYURT	2	0,01%
671	UŞAK	BANAZ	2	0,01%
672	YALOVA	ÇINARCIK	2	0,01%
673	ZONGULDAK	GÖKÇEBEY	2	0,01%
674	ADIYAMAN	MERKEZ	1	0,01%
675	ADIYAMAN	ÇELİKHAN	1	0,01%
676	ADIYAMAN	TUT	1	0,01%
677	AFYON	HOCALAR	1	0,01%
678	AĞRI	MERKEZ	1	0,01%
679	AMASYA	MERKEZ	1	0,01%
680	ANKARA	AYAŞ	1	0,01%
681	ANTALYA	ELMALI	1	0,01%
682	ARDAHAN	DAMAL	1	0,01%
683	ARDAHAN	HANAK	1	0,01%
684	BALIKESİR	BALYA	1	0,01%
685	BALIKESİR	DURSUNBEY	1	0,01%
686	BALIKESİR	MARMARA	1	0,01%
687	BALIKESİR	SUSURLUK	1	0,01%
688	BATMAN	BEŞİRİ	1	0,01%
689	BAYBURT	MERKEZ	1	0,01%
690	BİLECİK	OSMANELİ	1	0,01%
691	BİNGÖL	GENÇ	1	0,01%
692	BİTLİS	TATVAN	1	0,01%
693	BOLU	YENİÇAĞA	1	0,01%
694	BURDUR	MERKEZ	1	0,01%
695	BURDUR	ÇAVDIR	1	0,01%
696	ÇANAKKALE	ECEABAT	1	0,01%
697	ÇANAKKALE	EZİNE	1	0,01%
698	ÇANAKKALE	GELİBOLU	1	0,01%
699	ÇANKIRI	ELDİVAN	1	0,01%
700	ÇANKIRI	ILGAZ	1	0,01%
701	ÇANKIRI	KURŞUNLU	1	0,01%
702	ÇANKIRI	ŞABANÖZÜ	1	0,01%
703	ÇANKIRI	YAPRAKLI	1	0,01%
704	DENİZLİ	BAKLAN	1	0,01%
705	DİYARBAKIR	ÇERMİK	1	0,01%
706	EDİRNE	HAVSA	1	0,01%
707	EDİRNE	İPSALA	1	0,01%
708	EDİRNE	KEŞAN	1	0,01%
709	ERZİNCAN	KEMALİYE	1	0,01%
710	ERZURUM	ÇAT	1	0,01%
711	ERZURUM	HINIS	1	0,01%
712	ERZURUM	ILICA	1	0,01%
713	ESKİŞEHİR	MERKEZ	1	0,01%
714	GÜMÜŞHANE	KÜRTÜN	1	0,01%
715	IĞDIR	TUZLUCA	1	0,01%
716	ISPARTA	SÜTÇÜLER	1	0,01%
717	İZMİR	BEYDAĞ	1	0,01%
718	KARABÜK	SAFRANBOLU	1	0,01%
719	KARS	SELİM	1	0,01%
720	KASTAMONU	AĞLI	1	0,01%
721	KASTAMONU	İHSANGAZİ	1	0,01%
722	KAYSERİ	MERKEZ	1	0,01%
723	KIRIKKALE	BALIŞEYH	1	0,01%
724	KIRIKKALE	KARAKEÇİLİ	1	0,01%
725	KIRIKKALE	KESKİN	1	0,01%
726	KIRIKKALE	YAHŞİHAN	1	0,01%
727	KIRKLARELİ	PINARHİSAR	1	0,01%
728	KİLİS	POLATELİ	1	0,01%
729	KOCAELİ	DİLOVASI	1	0,01%
730	KOCAELİ	İHSANİYE	1	0,01%
731	KONYA	AHIRLI	1	0,01%
732	KONYA	TAŞKENT	1	0,01%
733	KÜTAHYA	DUMLUPINAR	1	0,01%
734	KÜTAHYA	HİSARCIK	1	0,01%
735	MALATYA	ARGUVAN	1	0,01%
736	MALATYA	DARENDE	1	0,01%
737	MANİSA	KIRKAĞAÇ	1	0,01%
738	MANİSA	SOMA	1	0,01%
739	MARDİN	MAZIDAĞI	1	0,01%
740	MARDİN	YEŞİLLİ	1	0,01%
741	MUĞLA	ULA	1	0,01%
742	MUĞLA	YATAĞAN	1	0,01%
743	NİĞDE	ÇİFTLİK	1	0,01%
744	ORDU	GÜLYALI	1	0,01%
745	ORDU	KABATAŞ	1	0,01%
746	ORDU	KORGAN	1	0,01%
747	OSMANİYE	DÜZİÇİ	1	0,01%
748	RİZE	ÇAMLIHEMŞİN	1	0,01%
749	RİZE	DEREPAZARI	1	0,01%
750	RİZE	HEMŞİN	1	0,01%
751	SAKARYA	KAYNARCA	1	0,01%

752	SAMSUN	İLKADIM	1	0,01%
753	SİİRT	KURTALAN	1	0,01%
754	SİVAS	ALTINYAYLA	1	0,01%
755	SİVAS	ULAŞ	1	0,01%
756	TEKİRDAĞ	ŞARKÖY	1	0,01%
757	TOKAT	MERKEZ	1	0,01%
758	TOKAT	ZİLE	1	0,01%
759	TRABZON	HAYRAT	1	0,01%
760	TUNCELİ	MERKEZ	1	0,01%
761	VAN	MERKEZ	1	0,01%
762	YALOVA	MERKEZ	1	0,01%
763	YOZGAT	MERKEZ	1	0,01%
764	ZONGULDAK	ÇAYCUMA	1	0,01%

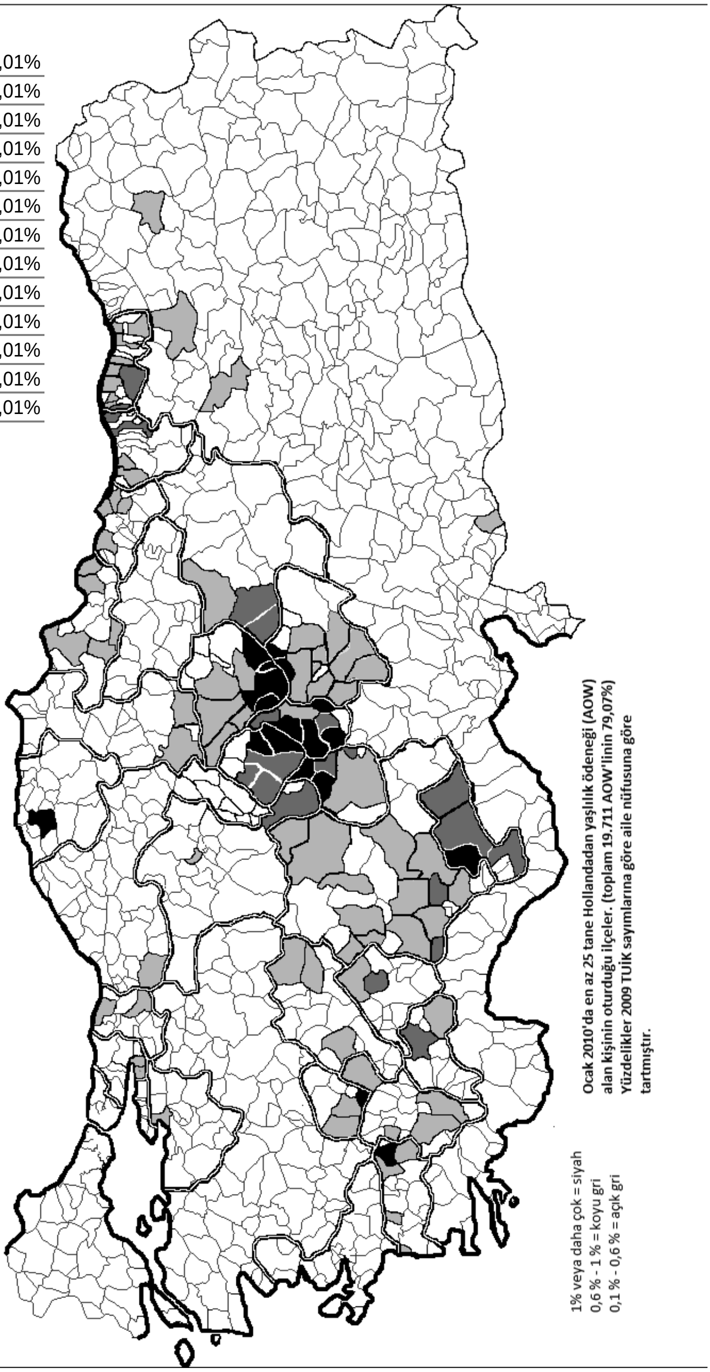

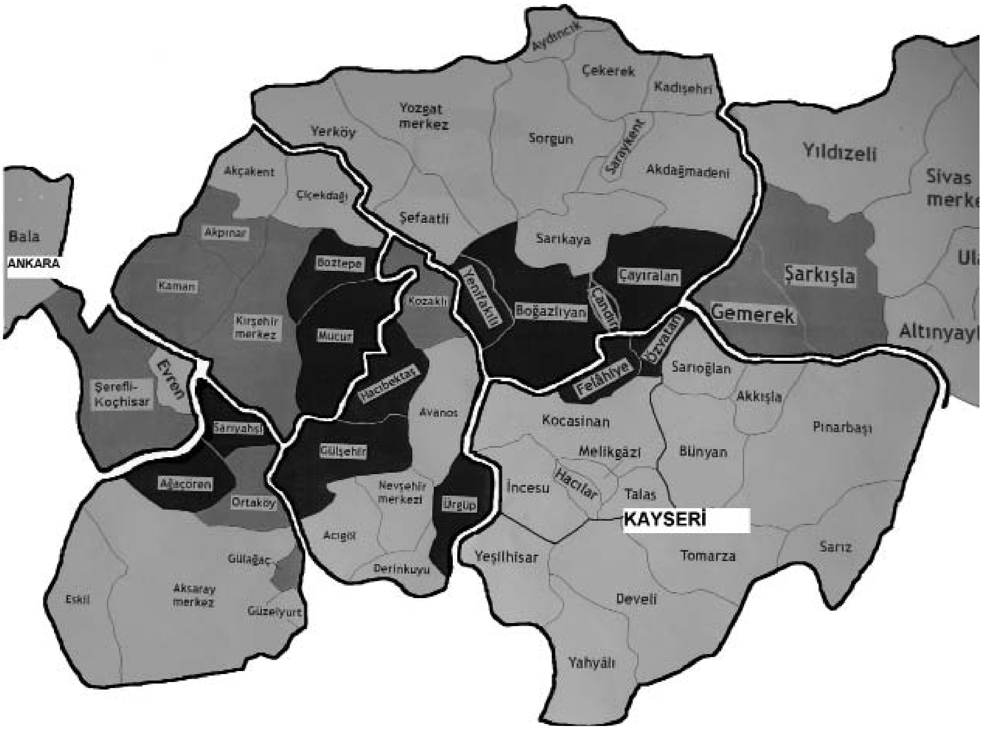

Bu makalede kaynaklar arası bazı farklılıkların açıklanmasına kısaca değindik. Hem kaynaklar arası farklılıklar hem de bir kaynakla gerçek arasındaki farklılıklara ışık tutacak çeşitli değişkenler vardır. Birkaç örnek vereyim:

Bazı illerin Türkiye nüfusundaki payı zaman geçtikçe çok değişti.

- 70'li yıllarda benzer bir ekonomik durumda olan illerin şu anda bulundukları durum çok değişebilir.
- Bazı bölgelerde toprağa bağımlılık gibi nedenlerden dolayı kendi köyüne yatırım yapma ve kendi köyünde yeni bir ev yaptırma eğilimi diğer bölgelere nazaran büyük olabilir. Bundan dolayı köye dönüş rakamları daha yüksek olabilir.
- Ulaşım olanakları (sık sık çocuk ve torun ziyareti için havaalanına yakınlık).
- Bakım olanakları.
- Hollanda'da bazı büyük şirketler tüm Türk işçilerini aynı il veya ilçeden temin ettiler. Bazı sektörlerde daha erken yıllarda veya yaşı daha büyük işçiler Hollanda'ya getirildi. Dolayısıyla yaşlılık parası alanların sayısı daha büyük olabilir.

- o Birçok Türk köylüsünün kopyalama eğilimi. Bir komşu başarılı ise veya başarılı olacağı beklenirse, aynı hareket hemşeriler tarafından kopyalanır: Göç etme, kente yerleşme, işgöremezlik parasına hak kazanma yöntemleri, gibi.

Kaynakça

Exter, Jak den (1992), Spreiding naar herkomstregio en patronen van regionalisme onder Turken in Nederland, (Paper voor de Sociaal-wetenschappelijke studiedagen 1992 van SISWO, "Culturen en Identiteiten" d.d. 28 en 29 april 1992) (59 p.) (Hollanda Türklerinin geldikleri bölgeler ile hemşerilik üzerinde)

Exter, Jak den (1993), "Regionale herkomst van Turken in Nederland", Migrantenstudies, 1993 (9), 3, pp. 18-35. (Hollanda Türklerinin geldikleri bölgeler ile hemşerilik üzerinde)

CBS-SCP, Hollanda İstatistik Enstitüsü CBS ve Hollanda Sosyal ve Kültürel Planlama Bürosu SCP'nin ortak 'Türkler' ve Faslıların yaşam durumu 1984' (LSO-1984) araştırmasında kullandıkları veri sistemi

SVB, Hollanda Sosyal Sigortalar Bankasının AOW (Yaşlılık Ödeneği) ile ilgili Ocak ile Şubat 2010 Türkiye verileri

UWV, Hollanda devletinden Türkiye'de Ağustos 2010'da işgöremezlik ödeneği (WAO, WİA, v.b.) alan kimselerle ilgili veriler.

SVB-NMI, Hollanda devletinden Türkiye'de Mart 2010'da kesin dönüş ödeneği (REM yasası gereğince) alan kimselerle ilgili veriler

Özet: Makalenin yazarı doksanların başında Hollanda Türklerinin geldikleri yerleri ancak il seviyesine kadar tespit edebildi. Bu makalede ise elde edilen yeni kaynaklardan dolayı eski verilerini ilçe seviyesine kadar detaylayabilir. Buluntuları tablolar ve haritalarla canlandırmaktadır.

Anahtar sözcükler: Göç, Hollanda, Türkiye, Hollanda Türkleri, kesin dönüş.

Routes of return from Holland: Where have the Turks of Holland come from and where they are returning

Abstract: Due to a lack of statistically reliable information in the nineties, the author has so far been able to provide information about the origin of Turks in the Netherlands on a provincial (*il*) scale. In this article, he presents a far more detailed picture at district (*ilçe*) level on the basis of new material on returned migrants. His article is accompanied by tables and maps.

Key words: Migration, Netherlands, Turkey, Dutch Turks, Return migration.

Yol Filmi Üzerine

Turan TANYER

Yılmaz Güney, 1975-1981 yılları arasında cezaevindeydi. Bu dönemde sinemayla bağını koparmadı. Senaryolar yazdı. Bu senaryolar başka yönetmenler eliyle filme dönüştü.

1980'li yılların sonuna doğru (12 Eylül'deki askerî darbenin hemen ardından) Güney Film'in gündeminde yeni bir proje yer alıyordu. Bu defa uzun bir film olacaktı. Dört saat süreceği düşünülmüştü. Senaryosunu yazmıştı. *Bayram* adını taşıyordu.

Filmi yönetmesi için Erden Kıral ile anlaşıldı. On bir mahkûmun cezaevinden bayram izni alarak ayrılıp her birinin kendi yolunda geçireceği hikâyelerinin iç içe anlatıldığı senaryodan çekimlere başlandı. Fakat bir süre sonra çekimler durduruldu. Erden Kıral yönetmenliği bıraktı. Yılmaz Güney'le anlaşmazlığa düştüğü söyleniyordu. Kıral'ın, senaryo üzerindeki değişikliklere, Güney'in direktiflerine karşı durması, serbest bir ortamda çalışma arzusu onun cephesinden gösterilen nedenlerdi. Örneğin, bir kitapta şöyle deniliyor:

"Erden Kıral, bize, anlaşmazlığın gerçek nedeninin inisiyatifi tüm olarak kendi üzerine almak istemesine karşın Güney'in kendi direktifiyle hareket edilmesinde ısrar etmesi olduğunu anlattı."[1]

Bir gazetede de Erden Kıral'ın şu sözlerine yer verilir:

"Bu konuda konuştuğumuz Erden Kıral şöyle diyor bize: 'Ne olduğunu anlamak mümkün değil. Biz yaptığımız çalışmanın çok nitelikli olduğu görüşündeyiz. Çekilen kısımların yıkanıp basılması ve seyredilmesi önerisinde bulunduk. Kabul edilmedi. Yılmaz Güney 'Konuyu kavrayamadığımı' iddia etmiş. Ona giden haberlere göre mi bu kararı verdi? Oysa çalışmada bulunan herkes çekimden memnundu. Öyle ki durdurma kararından bir gün önce Yılmaz'dan gelen bir telgraf bizi kutluyordu. Hiçbir şey anlamadım.' Kıral, Yılmaz'la görüşemediğini görüşmeyi başaramadığını, yazdığı uzun bir mek-

1 Âlim Şerif Onaran, *Türk Sineması*, C. II, Kitle Yayınları, Ankara 1995, s. 50.

tuba da yanıt alamadığını söylüyor."[2]

Yılmaz Güney ise, 1982'nin Mayıs ayında Hans Eichenlaub ile yaptığı konuşmada, "Senaryonun gerçekleştirilmesi aşamasında, üç ay boyunca filmi çekecek yönetmenle (Erden Kıral) bağlantı halindeydim. Ona sahneleri teker teker anlattım; senaryoyla ilgili duygularımı aktardım. Ancak on gün sonra çekimlere ara verdirmek zorunda kaldım; çünkü *işlerin iyi gitmediğini hissettim*. Zaman kısalıyordu ve yeni bir yönetmen arayacak kadar vaktim kalmamıştı. Tek uygun isim, yıllardır asistanlığımı yapan Şerif Gören'di." der.[3]

Erden Kıral ve bazı oyuncular setten ayrıldılar. Senaryoda bazı değişiklikler yapıldı. Uzun bir film yapımından vazgeçildi. Yönetim Şerif Gören'e bırakıldı. Bu arada *Bayram* adı da terk edildi. Filmin adı, *Yol* oluyordu.

Çekimler 1981 yılında tamamlandı. Yılmaz Güney, aynı yılın Ekim ayında bayram iznini kullanarak çıktığı Isparta Yarıaçık Cezaevi'ne dönmedi. Yurtdışına gitti. Filmini İsviçre'ye getirtti. Orada kurguladı. Seslendirme yapıldı.

Yol, 1982 Cannes Film Şenliği'nde gösterildi. Programda daha önce adı duyurulmamış, gizli tutulmuştu. Sürpriz bir şekilde ortaya çıkan *Yol*, Altın Palmiye ödülünü Costa Gavras'ın filmi *Kayıp* (*Missing*) ile paylaştı. Bir yıl sonra da filme Fransa'da "Eleştirmenler" ödülü verildi.

Filmin yönetmeni Şerif Gören'di; ama film çevrilip, izlendikten sonra, yönetmenin onun olup olmadığını konusunda karara varamayanlar da çıktı.[4] Örneğin, Âlim Şerif Onaran, *Türk Sineması* adlı kitabında, "Rejisini üstlendiği 'Yol' filmiyle daha sonraki dönemde 1982 yılında Cannes Film Şenliği'nde Costa Gavras'ın 'Kayıp' (Missing) adlı filmiyle büyük ödülü (Altın Palmiye) paylaşarak yurt dışında da kendini tanıtan" Şerif Gören'i,[5] kitabının ikinci cildinde filmin yönetmeni saymaz. Şöyle der: "... senaryosunu yazdıktan sonra,

2 "Bayram Yeni Bir Ekiple Çekiliyor", *Cumhuriyet*, Mart 1981 (Atilla Dorsay, *Yılmaz Güney Kitabı*, Varlık Yayınları, İstanbul 1988, s. 187).

3 "Ses Getirdiyse Başarı Onların", *Cumhuriyet*, 7 Şubat 1999.

4 Şerif Gören (d. 14 Ekim 1944, İskeçe). İstanbul Erkek Lisesi'nde okudu. Sinemaya Erman Film Stüdyosu'nda başladı. Kurguculuğa yöneldi. Yılmaz Güney'in filmlerinde yönetmen yardımcılığı yaptı. Güney'in yarım bıraktığı *Endişe* (1974) filmiyle yönetmenliğe başladı. Filmleri arasında, *Köprü, Deprem, İstasyon, Herhangi Bir Kadın, Yol, Tomruk, Derman, Firar, Kan, Kurbağalar, Yılanların Öcü, Sen Türkülerini Söyle, Beyoğlu'nun Arka Yakası, Katırcılar, On Kadın, Polizei, Abuk Subuk Bir Film* sayılabilir. *Amerikalı* (1993)'dan sonra film yönetmedi. Sadece TV film ve dizileri yaptı. Yurt içinde ve dışında pek çok ödül kazandı. Hakkında bk: Kurtuluş Kayalı, "Şerif Gören Sineması Üzerine Erken bir Yorum Denemesi", *AÜSBF Basın ve ve Yayın Yüksek Okulu Yıllığı*, 1981, s. 87-96 (Bu yazı ayrıca şu kitapta yer alıyor: *Yönetmenler Çerçevesinde Türk Sineması*, Ayyıldız Yayınları, Ankara 1994, s. 187-201). Agâh Özgüç, *Türk Film Yönetmenleri Sözlüğü*, Afa Yayınları, İstanbul 1995, s. 65-67; Âlim Şerif Onaran, *Türk Sineması*, Kitle Yayınları, C. I, Ankara 1994, s. 148-152 ve C. II, Ankara 1995, s. 57-65; Ali Karadoğan, *Film Çeviriyorum Abi: Şerif Gören Sinemasında Öykü Söylem ve Tematik Yapı*, Phoneix Yayınları, Ankara 2005.

5 Onaran, *age*, C. I, s. 149.

Yılmaz Güney

yine belli ölçülerde kendi yönergesine göre Şerif Gören'in çektiği, ama kurgusunu gerçekleştirdiği 'Yol', emeğin çoğu Yılmaz Güney'e ait olduğu için bir Yılmaz Güney filmidir. Çünkü bir filmin belkemiğini senaryo oluşturduğu gibi, yaratıda sadece bir malzeme oluşturan bir kurdelayı sanat eseri haline getiren çaba kurgu olduğuna göre, bu savımızın geçerliliği ortadadır. (Yine de çekimi yapan yönetmenin emeği yadsınmamak koşulu ile.)"[6]

Gören'in yönetmenliği üzerine gölge düşüren bu yaklaşıma -bu görüşte olan başkaları da var- karşın, bugün, Yılmaz Güney'in film üzerindeki ağırlığı kabul edilmekle birlikte, *Yol*, Şerif Gören Sineması'nın önemli bir çalışması olarak filmografisinde yer alıyor. Atıf Yılmaz, filmin yansımalarını -kısaca- şöyle verir: "Cannes'da birincilik ödülünü paylaşan *Yol* filmi ise yönetmeni Şerif Gören'e değil, filmin yapımcısı ve senaryocusu Yılmaz Güney'e dünya sinema alanında şöhret ve sağlam bir yer hazırladı."[7]

Film, gösterime çıktığında olumlu eleştiriler aldı. Aksine yazılar da çıktı. Basınımızda, filme Türkiye'yi küçük düşürmek için ödül verildiği yazıldı. Siyasal baskılar gibi sözlerle bambaşka yerlere kapılar açıldı. Kim kime,

6 Onaran, *age*, C. II, s. 52-53.

7 Atıf Yılmaz, *Söylemek Güzeldir*, Afa Yayınları, İstanbul 1995, s. 232. Bir başka yazıda da şöyle denilir: "Düşünün. Bir filmin yönetmenisiniz. Film, Cannes'da büyük ödülü alıyor, dünya çapında üne kavuşuyor. Sonra o filmi baştan aşağıya sırtlayan yönetmen, Yılmaz Güney'in karizması altında ezilmeye zorlanıyor. 'Yol' Şerif'in filmi. Ama çok da iyi bir senaryo yazarı var: Adı Yılmaz Güney. Ne dedikodular çıkardılar inanılmaz. Güney, filmin çekildiği günlerde hapiste. Hücresinin penceresinden Şerif'e çekeceği planların krokilerini atıyormuş, Şerif de bu kağıtlara bakarak filmi çekiyormuş. Ne Yılmaz Güney'in, ne de eski asistanı Şerif Gören'in böyle palavralara ihtiyacı vardı." (Arda Uskan, "Duvar Dediğin Birkaç Tuğla", *Radikal*, 16 Ekim 2000).

neden baskı yapacaktı ki? *Yol*'a, "iyi" bir film olduğu için ödül verilmişti; o kadar.

Özellikle Yılmaz Güney adına ve *Yol*'un elde ettiği başarıya en çok sinirlenenler *Tercüman* gazetesinin yazarları ve habercileriydi. Demediklerini bırakmadılar. Örneğin, Nazlı Ilıcak. Bu yazara göre, hem "katil" hem de "komünist" olan (Komünist katil) Yılmaz Güney'e, Altın Palmiye'yi "Türkiye'de askeri rejim" olduğundan "Fransa" (Fransa devleti mi?) verdirtmişti. Ve heyecanını dizginleyemeyen avcı, şunları da yazdı: "Türkiye'deki askeri rejime karşı takınılan tavrın yanı sıra, bir komünist dayanışma söz konusudur. (...) Jüri üyelerinin büyük çoğunluğu, yoğun ve sinsi propogandanın tesirinde kalarak, Güney'i, siyasî bir mücadelenin kahramanı gibi görmekte..."dirler. Tabii, yazının bir yerine Nâzım Hikmet, Stalin adlarının sıkıştırılması da unutulmamıştı.[8] Şenliğin devletle bir ilgisinin olmadığı bir yana, Seçiciler Kurulu'nda Giorgio Strehler, Geraldine Chaplin, Gabriel Garcia Marquez, Swen Nykvist, Sidney Lumet, Mrinal Sen, Jean-Jacques Annaud gibi yazar ve sinemacılar vardı. Ve kendilerini kanıtlamış bu kişiler, baskı altında, sinema dışı nedenlerle filme ödül vereceklerdi!

Çekimleri ve sonrası ayrı bir serüvendi; ödül alışı, ödül sonrası yaşananlar bir başkaydı. *Yol*, gündem maddelerine malzeme arayanların seçtikleri bir film oldu. Perdeden akıp giden nefis kareler, zaman zaman *Tercüman* tarzıyla gölgelenmek istendi. .

Memleketim(iz)den İnsan Manzaraları

Konusuyla, işlenişiyle, bağırmayan, sadece düşündüren bir film *Yol*.

İmralı Yarıaçık Cezaevi'nde "Yıllık izin"ler açılmıştır. Pek çok mahkûm "dışarı"ya çıkacaktır. Seyit Ali, Mehmet Salih, Mevlüt, Yusuf ve Ömer de bu mahkûmlar arasındadırlar. Beş yolcunun da yolları üzerinde bekleyen sorunlar vardır. Dışarısı bilinmezliklerle doludur.

Seyit Ali, gelen mektuplardan, Konya'da bıraktığı karısı Zine'nin kendisine ihanet ettiğini öğrenmiştir. Zine, evden kaçmış ve başka erkeklerle ilişkiye girmiş. Aile, onu ve çocuğunu alıp Siirt'e, köye götürmüş, bir ahıra kapatmıştır. Zine'nin cezalandırılması, ailenin namusunun kurtarılması için öldürülmesi gerekir. Bunu yapacak olan da kocasıdır. Seyit Ali bunun için beklenir köyünde. Ve köyüne gelen Seyit Ali onu yanına alarak karlı dağlarda yeni bir yolculuğa çıkır. Gerçekte baştan beri karısını öldürmeye karşıdır. Vicdanı onu terk etmemiştir. Üstelik Zine hastadır. Ancak onu kurtarmak için ne kadar çabalasa da Zine bu zorlu yolculuğa dayanamayıp ölecektir.

Mehmet Salih, eşi Emine'yi çok sever. Ona kavuşacağı anı bekler. Emine'nin anne ve babası ise korkak olarak nitelendirdikleri Mehmet Salih'i sevmezler. Bu sevgisizliğin, nefretin ardında, Mehmet Salih'in bir soygun sı-

8 Dorsay, *age*, s. 206.

rasında oğullarını yaralı olarak olay yerinde bırakıp ölüme terk etmiş olması yatar. Aslında o da bu hareketinden dolayı utanır. Ne yapacağını bilmez. Bütün bu olup bitene karşın Emine eşinin yanında yer alır. Fakat her ikisi de Emine'nin kardeşinin kurşunlarına hedef olurlar.

Yoldakilerden Mevlüt, nişanlısı Meral'in yanına gider. Gider; ama genç kızın ailesi ikisini de yalnız bırakmaz, rahat vermez. Sürekli izlerler. Mevlüt, kendini içkiye verir, genelev ona yeni bir kapı olur.

Bir diğer kişi Yusuf'tur. O da karısının özlemi içerisindedir. Oysa Mevlüt, aldığı bir mektuptan Yusuf'un eşinin öldüğünü öğrenmiş, fakat bunu arkadaşına söylememiştir. Yusuf'un cezaevinden çıktıktan sonra izin kağıdını kaybetmesi, onun bu yolculuğunun sonunu getirir, cezaevine döner.

Ailesini görmek için köyüne giden beşinci mahkum Urfalı Ömer. Bir sınır köyündendir. Yoksulluğun perişan ettiği toprakların pek çok insanı gibi o da ayakta kalabilmenin savaşını cezaevine düşmeden önce ailesiyle birlikte kaçakçılık yaparak vermiştir. Dışarıya çıktığında ise, önünde beklemediği olaylar sıralanır. İlgi duyduğu Gülbahar'la beraber olamaz. Jandarmaların aradığı ağabeysi Ömer'in cesediyle köyün meydanında karşılaşır. Ve korkudan ona sahip çıkamaz.[9]

Perdede iki saat kadar süren filmin hikâyeleri kısaca böyledir: "Memleketim(iz)den İnsan Manzaraları"...

Öncelikle, *Yol*, çok usta bir kalemin ucundan sinemaya taşınan ve gerçekten ustaca yönetilmiş bir filmdir. Kusursuz bir çalışma. Şerif Gören-Yılmaz Güney işbirliği, oyuncuların üstün performanslarıyla ortaya çıkan bir sinema başyapıtıdır. Konusuyla, görüntü dilinin zenginliğiyle, ama her şeyden önce içten ve doğal oluşuyla bu film, böyle bir yargıyı hak ediyor.

Filmde, askerî bir rejimin -onun yerine geçecek sözde sivil bir rejim de olabilir- gündelik yaşam kanallarını tıkayan, yaşama alanlarına geçit vermeyen, nefes alınmasını zorlaştıran sıkı bir düzende insanların sorunları üzerinde yoğunlaşılmıştı. Tarihimizden, özellikle yakın tarihimizden çok iyi bildiğimiz, ülkenin üzerinde asılı bu siyasal iklimin altında insanların nasıl oradan oraya savrulduklarını görmek rahatsız edici; ama gerçek. Zaten böylesine bir gerçeklik, her zaman rahatsız eder.

Zengin bir karakter galerisinde -hiç bir karakter, hiç bir olay öne geçmeden-, cezaevi koşulları, Doğu insanının yaşamı, çaresiz kadınların durumları, insan onuruna yüklenen, varlığını yok sayan törenin getirdiği zorlamalar,

9 *"Yol"* Yönetmen: Şerif Gören; Senaryo: Yılmaz Güney; Görüntü Yönetmeni: Erdoğan Engin; Müzik: Zülfü Livaneli; Oyuncular: Tarık Akan (Seyit Ali), Şerif Sezer (Zine), Halil Ergün (Mehmet Salih), Meral Orhonsay (Emine), Necmettin Çobanoğlu (Ömer), Semra Uçar (Gülbahar), Hikmet Çelik (Mevlüt), Sevda Aktolga (Meral), Tuncay Akça (Yusuf), Hale Akınlı (Seyran), Turgut Savaş (Zafer), Hikmet Taşdemir (Şevket), Engin Çelik (Mirza), Osman Bardakçı (Berber Selim), Enver Güney, Erdoğan Seren (Abdullah); Yapımevi: Güney Film-Cactus Films, 1981, Renkli.

baskılar, tutuculuk, çürüme, ekonomik bozukluluklar, yoksulluk, eziklik, cinsel sorunlar hiç iri söz ve sahte görüntülere gidilmeden, yaşamın doğal akışında yalın sözler ve görüntülerle anlatılır.

Filmde görülür ki, ülkenin, yollarının üzerine bir sis çökmüştür. Bu sis içerisinde birkaç insan yollarında bilmedikleri yaşam sahnelerine yürümeye çalışırlar. Ama umutları, attıkları her adımdan sonra ufala ufala tükenir. Ve onların bu hüzünlü hikâyelerini izlerken, sonunda, bir ülkenin nasıl dört duvar arasına alınıverdiğini de anlarız.

Yılmaz Güney, senaryosunun gerçekliğinden ve duygu zenginliğinden ne gibi bir sonuç çıkarmak istediğini şöyle özetlemiş:

"Rüzgârlar, kuşlar ve çiçekler gibi üzüntünün çeşitli gölgeleri, çeşitli yüzleri vardır. Bu filmde bazı yakın arkadaşlarımın vasıtası ile üzüntüyü, aşkı ve pişmanlığı, bazı zamanlarda belli kişiler bunları anlaşılmaz veya olağanüstü bulsalar dahi, izaha çalıştım. Durum şudur ki, insanlar yaşamaya devam ettikçe üzüntü, aşk ve pişmanlık da çeşitli formları ile yaşamaya devam edecektir. Çünkü insan farkında olsa veya olmasa da aşk ve üzüntüyü beraber taşıyan yegâne varlıktır."[10]

Yol'a Bakışlar

Yol, Cannes Şenliği'nde gösterildiğinde, ardından sıcağı sıcağına gelen yazılardan beğenildiğini, yazanları oldukça sarstığını görüyoruz.

Hikâyelerin, "çok etkili bir dramatik 'kreşendo' içinde birbirlerine örül(dükleri)"ni söyleyen Marcel Martin'e göre film, "Gündelik yaşamla tam bir dirsek temasındadır. Buna karşın bazı bölümlerde bir lirizme ulaşmaktadır. Bu lirizm, sinema ve kamera oyunlarıyla elde edilmiş değildir; (yalnızca, özgürlüğü anımsatan bazı nefis geriye-dönüşlerin dışında) bu lirizm, daha çok durumların taşıdığı güçten kaynaklanır: Köylülerin kaçakçıların vurulmuş cesetleri önünde geçit yaptıkları bölüm veya genç ve güzel gelinin karlı dağ tepesinde ölüme doğru yürüyüşü gibi... Film, hiçbir anında 'natüralizm' tuzağına düşmemektedir: Dramatik ve plastik çileciliği (ascètisme), onu bu tehlikeden sürekli olarak korumaktadır. Toplumsal bildiri, siyasal nutku sürekli bastırmaktadır. Askeri kontroller ve sokağa çıkma yasağı, ülkenin politik durumunu şöyle bir duyumsatmaktadır. Ama filmin asıl sorunsalı, ekonomik azgelişmişlik ve dinsel fanatizmin tutsağı olmaktan henüz kurtulamamış bir toplumun durumudur. Bu perspektif, Güney'e, dışarda olduğu halde kendisini köklerinden kopmuş duyumsamadığını, çünkü durumu kendisininkine benzeyen birçok ülke olduğunu ve dışarda, özgür olarak, ülkesinin daha iyiye gitme savaşımına daha iyi hizmette bulunmak için bu 'Yol'u seçtiğini söyleme fırsatı vermiş olmalıdır."[11]

10 *Milliyet*, 26 Eylül 1993 (Onaran, *age*, C. II, s. 50).
11 *La Revue du Cinema*, Ağustos 1982 (Dorsay, *age*, s. 216-217).

Michel Mardore filmi, “Hazine” olarak tanımlıyor, “... yaygın bir üçüncü-dünya ülkeleri hayranlığıyla izlenen bir film değil, gözlerden yaş getirten gerçek bir başyapıt” olarak karşılıyor. Dahası, “Birçok insanı ve görüntüyü kapsayan bir ‘yolculuk’ filmi olan ‘Yol’, Türk gerçeğinin nefes kesici bir yansımasını içeriyordu. *Kayıp*’daki gibi askeri bir yönetimin gölgesi duyuluyordu filmde, ama inanılmaz bir durumlar zenginliği ve kişilikler çeşitliliğiyle birlikte... Kadının ezikliği, Doğu’daki yoksulluk ve daha bin bir şey üstüne kuramsal olmayan sözler iletiyordu film ve bu denli allak-bullak edici olmasının nedeni, etle ve kanla dolu, yaşayan bir film olmasından kaynaklanıyordu. Büyük, gerçekten büyük her filmin olması gerektiği gibi...”[12]

Louis Marcorelles’in *Le Monde*’da çıkan yazısında ise şu satırlar vardır: “Öylesine güçlü duygularla yüklü, zaman zaman öylesine lirik bir film ki bu: İnsan insanın kurdudur, kapitalist düzen veya benzeri bir politik ve ideolojik nedenle değil, ama daha çok, Türk toplumu şiddeti bir ikinci doğa yapısında içerdiği için... Bin bir çelişkiyle kaynayan böylesine zengin bir filmi bir kerede kavramak kolay değil, giderek mümkün değil.”[13]

Eski Kavganın Yol’a Yansıması

Bir *Tercüman* gazetesi tarzı vardır. (Yukarıda bir parça örnek verildi. Gazete kapandı; ama miras bıraktığı tarz yaygınlaştı, çok yerde görülüyor.) Aynı tarzda *Yol* filmine yaklaşanlar oldu. Yalan yanlış, sövgüyle, öfkeyle sataşmalar görüldü. Kaybolup giden, akılda kalmayan sözler sarf edildi. Bunlar önemli değildir. Önemli olan, sinema dünyasının içinden gelen bazı kişilerin yazdıklarıdır. Geçen yıl kaybettiğimiz Halit Refiğ bunlar arasındadır. Refiğ, *Yol* filmine de, *Yol* üzerinden Güney’e de kıymıştır. Neden? Önemli bir sinema adamı olan Refiğ’in sergilediği düşünce dünyası, vardığı yargılar üzerinde durmak gerekir. (Halit Refiğ, çok sevdiğim, bazı filmlerini hayranlıkla izlediğim, birikim sahibi, duygu yüklü, sinemayı sevmiş ve bazı çıkışları dışında hep sinema adamı olarak düşünmüş, kalmış bir kişiydi; bunu belirtmek isterim.)

Halit Refiğ, kendisiyle yapılan bir konuşmada, sözü Yılmaz Güney’e getirerek, “Dünyaya çok farklı bakan iki kişiydik” der. Doğrudur. Refiğ’e göre, onun, “yetenekli ve yaratıcı bir yönü vardı(r).” Dürüst sözlerdir. Yalnız bazı itirazları vardır: “Ben Kürt konusuyla Yılmaz’ın doğrudan ilgisini *Sürü* filmi dolayısıyla gördüm. Tabii bu Kürt meselesi benim açımdan dışarıdan tezgâhlanan bir meseleydi. Yani uluslararası bir meseleydi. Bu bakımdan bir sempati duymam mümkün değil. Aynı şekilde Türkiye’den ayrıldıktan sonra

12 Dorsay, *age*, s. 211.

13 Dorsay, *age*, s. 211. Film hakkında bazı değerlendirmeler için bk: Atilla Dorsay, “Yol”, *Milliyet Sanat Dergisi*, S. 60, 15 Kasım 1982; Serdar Karakaya, “Yüzyıllık Yalnızlığa Yolculuk: Yol”, *25. Kare*, S. 28, Temmuz-Eylül 1999, s. 16-20; Agâh Özgüç, *Türk Filmleri Sözlüğü 1980-1983*, İstanbul, ty, s. 69-71. (Bu sözlükte gösterilen kaynaklar.)

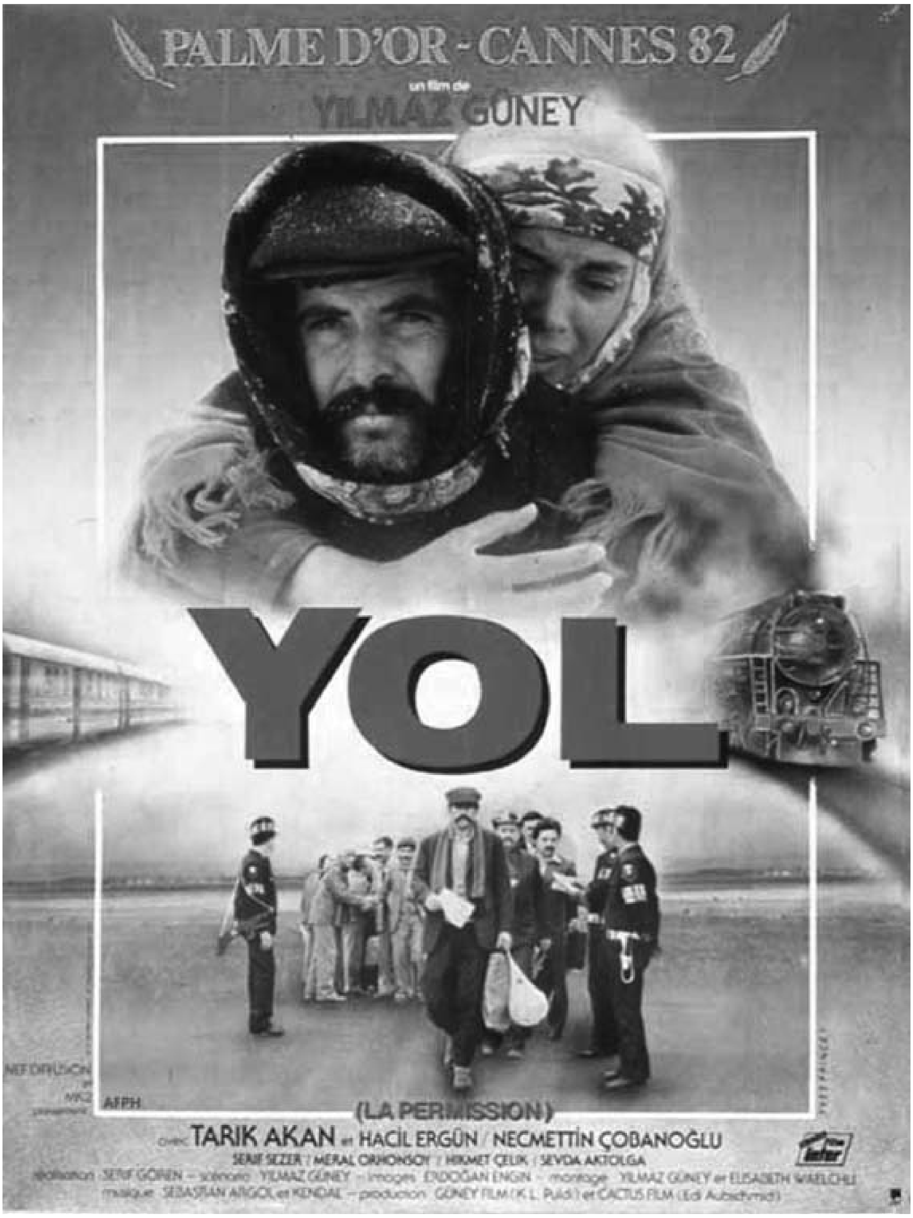

Fransa'da gerçekleştirdiği *Duvar filmi de, Türkiye'de gerçekleştirdiği Yol filmi de esas itibariyle batıdaki Kürt meselesine zemin hazırlayan filmlerdir.* Ben bu işleri tasvip etmedim" der.[14]

Refiğ, ayrıca, 12 Eylül rejiminin "ulusallığa karşı bir hareket" oldu-

14 İbrahim Türk, *Halit Refiğ Düşlerden Düşüncelere Söyleşiler*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 289.

ğunu vurgulayıp, devletin ulusal sinemanın önünü tıkadığını söyler. Devam ediyor:

"Çok ilginç olarak, aynı zamanda eşzamanlı olarak Cannes Festivali'nde de, Yılmaz Güney'in, ulusalcı düşüncelerin tam karşıtı olan *Yol* filmi onurlandırılıyor. Ve bütün dünyada ilk defa en geniş kapsamlı olarak, coğrafi açıdan söylüyorum, önü açılıyor. 1964 yılında Metin Erksan'ın *Susuz Yaz*'ı ödül kazandığında onun önünü böyle açmadılar. *Susuz Yaz*'ın aldığı ödül tartışma konusu haline bile getirildi. Özellikle batının entelektüel çevrelerinde *Susuz Yaz*'a sempati gösterilmedi. Ama *Yol* öyle olmadı. Ona çok büyük destek verildi. Geniş bir dağıtımı yapıldı. Sinemayla ilgili bütün basın organlarında hakkında çok iyi şeyler çıktı. Şimdi sinemacılar ne yapsın: *'Ben ulusalcıyım'* deyip devletinden darbe mi yesin? Yoksa *'Ben ulusalcılığa karşıyım'* deyip dünya çapında destek görüp ün sahibi olsun? Tabii ki ikincisini tercih eder."[15]

Ve konuşmanın bir başka yerinden şu sözleri: "... *Yorgun Savaşçı*'nın devletle başının derde girdiği ve yakıldığı sıralarda bir başka film Yılmaz Güney'in *Yol* filmi 1982 yılında Cannes'da büyük ödülü kazandı. Şimdi Türkiye'de sinema alanına ilgi duyan genç insanların durumunu düşünelim. *'Yaşasın Vatan!'* diyenlerin filmi devlet tarafından yakılacak. Öte yandan *'Kahrolsun Türk devleti!'* diyeceksin, sana dünyadan ödül yağacak. Aklını kaçırmamış sinemacı hangi tarafa yönelir?"[16]

"Kürt meselesi dışarıdan tezgâhlanmıştır" ya da tezgâhlanmamıştır. Bu ayrı bir konu. Ancak, "dışarı"nın Osmanlı döneminin son yılları ve Cumhuriyet dönemi üzerinden son yüzyıl için Doğu'ya bakışını netleştirmek bakımından, Güney'in senaryosunu yazdığı, yönettiği, Refiğ'in deyişiyle "Kürt meselesine zemin hazırlayan" bu iki filme mi ihtiyacı vardı acaba? Tarih, iki sinema insanının dünya farklılıklarından ötürü bu kadar zorlanmalı mıdır?

Yol "destek" görmüş, Erksan'ın ise *Susuz Yaz*'ının ardından "önü" açılmamış. Tabii böyle olması için devrede hep "Batı", "Batılı" vardır. İçeriden de destek verenler görülür. Biri batırılır, biri desteklenir. Türk sinemasında 1960'lı *Susuz Yaz*, 1980'li *Yol* yıllarının dönem, sistem farklılıklarının, bir filmin iyi olup olmamasının, Güney'in diğerlerinin (Erksan ve Refiğ) aksine yapımcılığa yönelmesinin, böylece daha serbest bir hareket alanına geçmesinin ve sonu gelmeyen polemiklerden kaçınıp cezaevinde bile sinemayı düşünmesinin hiç mi önemi yoktur? *Susuz Yaz,* Metin Erksan sinemasında önemli bir filmdir. Öyledir de, ondan sonra? Sonrası, televizyon ekranlarındaki Barbaros Hayrettin Paşa'lı müsamereye uzanan bir süreçtir. Sinemayla da pek ilgisi yoktur.

"Ben ulusalcıyım" diyen yanmış, devletten darbe yemiştir. (Refiğ

15 Türk, *age*, s. 336-337.
16 Türk, *age*, s. 339.

gibi.) "Karşıyım" diyenler de dışarıdan destek görmüş, "ün" sahibi olmuşlardır. (Gören, Güney ve başkaları.) Dahası, "Yaşasın Vatan" diyen yönetmenin *Yorgun Savaşçı*'sı yakılmış (Refiğ'in filmi), ama "Kahrolsun Türk devleti" diyen yönetmenin ve senaristin *Yol*'una dünya ödül yağdırmıştır. Ne kadar kolay, basit değil mi? *Yol*'a ödül verilmese değeri azalır mıydı? Üstelik dünya sinemasında ödüllendirilmemiş başyapıtlardan geçilmezken. Bir yanda yakılma ayıbıyla karşılaşan (Sonradan ortaya çıkan bir kopyasıyla izlenmiştir.) *Yorgun Savaşçı* gibi bir klasiğimizin (Ulusalcı İlhan Selçuk bu filmin yakılmasını alkışlamıştır), bir yanda insanı sorgulamaya iten *Yol*'un varlıkları, sinemamızın zenginliği, kültürümüzün gelecekte de yer alacak iki parçası değil midir? Halit Refiğ, bu sözleriyle, *Yol* ve bu filmle Türk sinemasında açılan yoldan geçen genç sinemacılara haksızlık etmiştir. *Yol*'u yaratanlara karşı, onların hiç düşünmedikleri, akıllarına bile getirmedikleri şeyleri yakıştırmıştır.

Refiğ'in bir başka "uzun" konuşmasında yine *Yol* filmine döndüğünü görüyoruz. Kemal Tahir'den uyarladığı *Karılar Koğuşu*'nun ilgi görmeyişini, filme soğuk ve mesafeli duruşları, bazı kişilerin *"Böyle hapishane olur mu yahu?"* dediklerini, bu durumun *Yol* gibi filmlerin oluşturduğu imaj karşısında basbayağı yanıltıcı bulunduğunu söyleyerek sözü Güney'e getiriyor: "Şöyle bir durum var Batı dünyasında, Türkiye'yi genişletilmiş bir hapishane, hapishaneleri de küçük bir Türkiye mozaiği görmek gibi. Bunun başlangıcı, malum *Geceyarısı Ekspresi*. Ve tipik örneklerinden biri de, diyelim *Yol* filmi. *Yol*, dört beş mahkumun cezaevinden izne çıktıklarında karşılaştıkları manzarayı anlatıyor, dışarıdaki Türkiye, içerdekinden daha büyük bir hapishane. Ve Yılmaz Güney'in Fransız Kültür Bakanlığı'nın himayesinde produksiyonu olan *Duvar* filmi... Güney'in orada tasvir ettiği hapishane, Batılıların Türkiye üstünde düşündükleri imajı veriyor..."[17]

Peki, Refiğ'in *Yorgun Savaşçısı*'nı katledenler kimdi? O "büyük hapishane"yi yönetenler değil mi? Aslında Refiğ de bu durumu biliyor. Ama, o Batı var ya, Batı'nın bunu görmesini, bu imajın Batı'ya verilmesini istemiyor. Ayrıca çok özel ve başarılı bir film olan *Karılar Koğuşu*'nun *Yol*'la, her iki filmin hikâyeleri bir yana, cezaevi dünyasının koşulları, yaşananları, dönem, kişi farklılıkları da olsa, Halit Refiğ'in çok sevdiği Kemal Tahir'in, Nâzım Hikmet'in, Kerim Korcan'ın, Orhan Kemal'in ve daha pek çok kişinin cezaevi yaşamlarından gelen mektuplarda, anılarda, yazılarda satır satır döşenen taşlarla 1980'li yılların *Yol*'una çıkılmıyor mu?

Refiğ'in söylediklerinin bir filmden hareketle, giderek, farklı bir mecraya döküldüğünü görüyoruz. Türk sinemasında önemli bir yeri olan, ama sinema serüveninde var olan hayal kırıklılıklarıyla da bildiğimiz Refiğ'in bu sözleri, aslında geldiği noktada, eski zamandan taşınan duygularla yaptığı bir

17 *Halit Refiğ Kitabı, Sinemada Ulusal Tavır*, Söyleşi: Şengün Kılıç Hristidis, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2007, s. 299.

muhasebenin ağırlığını taşımaktadır. Nihayet, 1960'larda başlayan bir grup sinema yazarı ve Türk Sinematek Derneği ile olan yol ayrımının -ki Refiğ'in bu ayrımda kısmen haklı olan yanı da vardır- ve ötesinde 1970'lerden sonra da Yılmaz Güney'le olan farklı sinema anlayışlarının doğasında biriktirdiği duyguların sökülüp atılması aradan onca yıl geçmesine karşın elbette kolay da değildir.

Yol'un Uzun Süren Yolculuğu Sonunda

Yol, başka coğrafyalarda, başka insanlarla tanıştığı uzun yolculuğundan sonra, tam 17 yıl sonra yurduna dönmüştür. Güney'in Türkiye'sinde seyirciyle buluşmuştur. Bir gazete, bu "hasret"i, 20'li yaşlarını süren gençlerin hiç tanımadıkları Yılmaz Güney'le "hak ettiği yerde yani sinemada tanışacaklar"ını vurgulayarak duyurmuştur.[18]

Bazı sorunlar çözüldükten sonra[19], 12 Şubat 1999 günü, birkaç sinemadan birden, bizim salonlarımızın perdelerdedir artık.[20]

Ankara Sinema Derneği'nin tüm zamanların "En İyi 10 Türk Filmi"ni belirlemek için sinemayla profesyonel olarak ilgilenen 328 kişiyle yapılan anketinde aldığı oylarla birinci sıradadır.[21]

Kim olursak, nerede olursak olalım, çıkacağımız yolculukları baştan besleyen duyguların yolculuk sırasında nasıl yerinden sıçrayacağını, yaşam kanallarına başka nasıl duyguların döküleceğini gösteren düşündürücü bir filmdir *Yol*. Çekilen eziyetlere karşın yaşamda dik durmaya çalışan, bir yerlere tutunmaya, yaşamdan kopmamaya çalışan insanlar var olacaktır; ama görünen o ki, yollar yine tehlike doludur, kırıcıdır ve hikâye(ler) sürüp gidecektir.

Özet: Bu yazı, Türk sinemasının önemli filmleri arasında sayılan *Yol* üzerinedir. *Yol*, 1982 yılında Cannes Film Şenliği'nde Altın Palmiye ile ödüllendirilmiş, Türk sinemasını ülke dışında geniş çapta tanıtan ilk filmdir. Cezaevinden izinle çıkan beş mahkumun yol hikâyeleri dramatik ve yalın bir dille anlatılmıştır. Yazıda, filmin çekim sürecine, yönetmen Erden Kıral ve Şerif Gören hakkında bilgilere, yapımcısı ve se-

18 "Yollar Yasakla Bitmez", *Radikal Cumartesi*, 13 Şubat 1999.

19 Cumhur Canbazoğlu, "Yol'un Gösterimi İçin Karar Yarın Alınacak", *Cumhuriyet*, 7 Şubat 1999; "Yol'un Yolu Açılıyor", *Cumhuriyet*, 9 Şubat 1999.

20 *Yol*'un izleyici sayısı ilk 7 günde 95 bini geçmişti. ("Yol Filmi Rekora Koşuyor", *Cumhuriyet*, 21 Şubat 1999).

21 "En İyi Türk Filmi *Yol*" (*Radikal*, 8 Eylül 2003); Ankara Sinema Derneği'nin 2007'de düzenlediği 13. Avrupa Filmleri Festivali/Gezici Festival'de Cannes'de gösterilen özgün versiyonda olmayan 30 dakikalık özel görüntüler ilk defa izleyiciyle buluşacaktır. (Erkan Aktuğ, "Yol'un Hikâyesi Bitmez!", *Radikal*, 10 Ekim 2007; "Bilinmeyen Görüntüleriyle Yol", *Cumhuriyet*, 11 Ekim 2007).

naryo yazarı olan Yılmaz Güney'in görüşlerine yer verilmiştir. Konusu özetlendikten sonra genel çizgilerle değerlendirilmiştir. Bazı yabancı sinema yazarlarının yazıları yapılan alıntılarla aktarılmış, 1980'li yılların Türk basınında muhafazakâr kesimin filme bakışı, yönetmen Halit Refiğ'in yaptığı değerlendirmeler üzerinde durulmuştur.

Anahtar sözcükler: Türk sineması, *Yol* filmi, Erden Kıral, Yılmaz Güney, Şerif Gören, Halit Refiğ, Cannes Film Şenliği, Altın Palmiye, film eleştirisi

On The Movie *The Road*

Abstract: This article deals with *Yol* (The Road), an important movie in the Turkish cinema. *Yol* was awarded with the Golden Palm in 1982 at the Cannes Film Festival and became the first movie to atract attention to the Turkish cinema in the world. The article deals with the shooting story, the directors Erden Kıral and Şerif Gören and the considerations of the producer and script-writer Yılmaz Güney. A summary of the story and short review are accompanied by the critics of the foreign movie writers, the view of the conservatist Turkish press and director Halit Refiğ are included.

Key words: Turkish cinema, The movie *Yol* (Road), Erden Kıral, Yılmaz Güney, Şerif Gören, Halit Refiğ, Cannes Film Festival, Golden Palm, movie critics

Tarsus Basın Tarihi Üzerine Bir Not
Sicil ve Ticaret Haberleri Gazetesi

M. Bülent VARLIK*

Uğur Pişmanlık, Tarsus basın tarihini incelediği kitabında Tarsus'ta ilk Türkçe süreli yayının 1908'de yayınlandığını belirtmektedir[(1)]. Yazar, Tarsus'ta yayınlanan süreli yayınlar hakkında bilgi verdikten sonra 1940'lı yılların sonunda *Sicil ve Ticaret Haberleri Gazetesi*'nin yayınlandığını, ancak, bu gazetenin hiçbir sayısını göremediğini kaydetmektedir.

Bu kısa çalışmamızda, bir tesadüf sonucu elimize geçen *Sicil ve Ticaret Haberleri Gazetesi* hakkında kısa bilgi vermek istiyoruz[(2)].

Tarsus Ticaret ve Sanayi Odası tarafından onbeş günde bir yayınlanan gazetenin ilk sayısı 1 Kasım 1946 tarihini taşımaktadır. Gazetenin görebildiğimiz son sayısı ise 1 Kasım 1949 tarihlidir. Gazetenin 1 Aralık 1947 tarihli 27. sayısında yayının "ticari, iktisadi, ilmi, fikri, içtimai, ahlaki ve edebi halk gazetesi" olduğu belirtilmiştir.

İlk sayıda yayınlanan Sami Dural imzalı "önsöz" yayının amacı şöyle açıklanmıştır:

"Ticari ve iktisadi ihtiyaçların lüzumlu kıldığı, ehemmiyetli yerlerde tatbikine geçilen 4355 sayılı Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları kanununun verdiği yetkiye dayanarak, hem odaya verilmiş bulunan vazifelerden birini daha fiiliyat sahasına çıkarmak, hem de ticaret ve sanayi erbabı için faideli olabilmek gayesiyle her ayın 1 ve 15'inci günlerinde çıkmak üzere 'Sicil ve Ticaret Haberleri Gazetesi'ni çıkarmaya başlamış bulunuyoruz.

Gazetemiz, ticaret ve sanayi ilgilendiren kanun, kararname, tebliğ ve

* İktisatçı, mbvarlik@gmail.com

1 Uğur Pişmanlık; *Tarsus Basın Tarihi/1908-2008 (100 Yıllık İzler)*, Tarsus Kültür ve Dayanışma Derneği yay., İstanbul-2009, ss: 191. Bu kitap, ilk kez bir ilçe basın tarihi ile ilgili olması bakımından da özel bir öneme sahiptir.

2 Gazetenin arşivinde bulunan ilk 74 sayısını incelememize imkan sağlayan sahaf Güvenç Özgüç'e teşekkür ederim.

Yazı İşlerini Fiilen İdare Eden SAMİ DURAL

Sicil ve TİCARET HABERLERİ GAZETESİ

1 Kasım 1949 Salı

Yıl: 4 — Tarsus ticaret ve Sanayi Odası tarafından onbeş günde bir çıkarılır. — Sayı 74

Kısa Bir Cevap

Berdan Gazetesinin 14 Ekim 1949 tarih ve 14 numaralı nüshasının serbet kürsü sütununda "Oda aidatları düzeltilmelidir„ başlıklı imzasız bir yazı çıktı. Bu yazıda: (Oda, üç yılı dolduran bir zamandanberi„ Sicil ve ticaret haberleri gazetesi„ adlı bir gazete çıkarmasına ve bu gazetede memleket dert ve davalarına, mevzuatı dahilinde yer vermesine rağmen, maalesef Oda aidatları veya oda idaresi hakkında "tenkit„ vasfını taşıyabilecek bir yazı neşretmemiştir. Gönül isterdi ki, maddeler dahilinde itiraz etmeyenlerin her hangi bir talepte bulunamayacaklarını belirtmektedir.

950 yılı bütçe hazırlıklarının başlamak üzere olduğu bir zamanda ortaya atılan bu iddia ve cevap üzerinde görüşümü açıklamayı ve şahsuna tevcih edilen soruyu cevaplandırmayı bir vazife telakki ederim.

Evvela şurasını belirtmeliyim ki, Odanın muhasebe ve neşriyat işleri dışında kalan işleriyle doğrudan doğruya bir ilişiğim yoktur. Yalnız altı yıl-

Böyle olmaya çalışınız

Bir yerde karar etmeyen ümit, bazıları için ömürlerinin tesellisi, bazıları için de bir serap, cazip arzuların bi rüyasıdır. Bu ümidin kucağına düşen kimse kızgın ateşe ayağını basıncaya kadar hiç bir şeyin farkında olamaz.

Sofokles

Başa gelen dertlerin üzerinde fazla durmayan bahtiyardır.

Sofokles

Sıkı bir düzenle seri bir faaliyet, en güzel mükafatı peşinden çeker.

Goethe

Her şeyi iyi bilen, her şeyi fena gören keza her şeye karşı lâkayt kalan insandan çekininiz.

Lavater

Keder bir ayna gibidir. Yüzünü buruşturursan o da somurtur. Fakat gülersen onunda güldüğünü göreceksin.

Lacri

Ziraat bankası İnşası bitti

Banka 31 Ekim pazartesi

tamimleri, Oda Meclisi'nce gerek evvelce ve gerekse yeni alınacak olan teamül kararlarını, 15 günlük piyasa cetvellerini, rayiçleri, arz ve talepleri ve bilumum ticari ve sınai tahavvüllerle sicil ilanlarını ve mesleki ilanları muntazaman yayınlayacaktır.

Aynı zamanda, sütunlarımız siyasetten uzak sırf ticari ve iktisadi mahiyette olan yazılara daima açık olacaktır…"

Gazetenin yazı işlerini fiilen idare eden Sami Dural'dır[3]. Yayının yıllık aboneliği 200 kuruş, altı aylık aboneliği 100 kuruş ve üç aylık aboneliği 50 kuruştur. 15 Nisan 1947 tarihli 12. numaralı gazeteden her sayının 400 adet basıldığı anlaşılmaktadır. 15 Ekim 1947 tarihli 24 sayıda Sami Dural, "Doğuşumuzun İlk Yıldönümü Münasebetiyle" başlıklı yazısında gazetenin ilk yılını değerlendirmekte, Tarsus'ta binden fazla esnaf ve tacir olmasına rağmen gazeteye abone olanların sayısının sadece 186 olduğunu belirtmektedir. 15 Aralık 1948 tarihli 53. sayıda ise gazetenin baskısının açık eksiltmeye çıkarıldığı, gazetenin 800 nüsha basılması gerektiği vurgulanmıştır.

Gazetenin her sayısı 4 sayfadır. Ancak 1 Ocak 1947 tarihli sayı 6 sayfa olarak yayınlanmıştır.

Normal olarak 29x41 cm. ebadında olan gazetenin "Kurtuluş Sayısı" adını taşıyan 5 Ocak 1943 tarihli 29. nüshası 33x43 cm. ebadında yayınlanmıştır. Bu sayıda Çukurova'nın kurtuluşu ile ilgili bir çok yazı/anı

3 Sami Dural hakkında fazla bilgimiz bulunmamakta. 1940'lı yıllarda Tarsus Ticaret ve Sanayi Odası'nda muhasebe memuru ve neşriyat müdürü olarak çalışmış, 1950'lerde *Berdan* gazetesini yayınlamış, bu gazetede anti-komünist bir yol izlemiştir. 1970'lerde Ankara'da Doğuş Locası'nda kaydı bulunmaktadır. *Sicil ve Ticaret Haberleri Gazetesi*'nin 5 Ocak 1948 tarihli 29. sayısında Sami Dural'ın görevinden istifa ettiğine dair bir not bulunmaktadır. Ancak, 15 Ocak 1948 tarihli 30. sayıda Dural'ın istifasının kabul edilmediği açıklanmıştır.

Yazı işlerini fiilen idare eden Sami Dural
YIL : 1 SAYI : 1

SİCİL ve TİCARET HABERLERİ GAZETESİ

1. Kasım. 1946
CUMA

Tarsus Ticaret ve Sanayi Odası tarafından onbeş günde bir çıkarılır

(ÖN SÖZ)

Ticari ve iktisadi ihtiyaçların lüzumlu kıldığı, ehemmiyetli yerlerde tatbikine geçilen 4355 sayılı Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları kanununun verdiği yetkiye dayanarak, hem Odaya verilmiş bulunan vazifelerden birini daha fiiliyat sahasına çıkarmak, hemde Ticaret ve Sanayi erbabı için faideli olabilmek gayesiyle her ayın 1 ve 15 inci günlerinde çıkmak üzere (Sicil ve Ticaret Haberleri Gazetesini) çıkarmaya başlamış bulunu-

CUMHURİYET BAYRAMI

İlçemizde parlak törenle kutlandı

Cumhuriyetimizin 23 üncü yıldönümü İlçemizde coşkun tezahüratla kutlandı 28 öğleden sonra İlçemizin bütün resmi ve özel müessese, mağaza, dükkân ve evleri şanlı bayraklarımızla süslenmişti. İstasyondan başlıyarak Çukurova fabrikasına kadar caddelerin muhtelif kısımlarında kurulan bilhassa (Ticaret Odasının) takızaferleri günün mana ve ehemmiyetini bir kat daha arttırmıştı. Bayramın ikinci günü sabahı genel ve özel daire memur, müessesat müdür ve mensupları protokola göre Devlet namına kaymakamlıkta resmi tebrik yapılmış ve bunu müteakip Cumhuriyet alanına gidilmiştir. Alan sabahın daha ilk saatlarında binlerce vatandaş tarafından dolmuştu. Kaymakam, yanlarında Askeri komutan olduğu halde alandakilerin bayramları tebrik edilmiş ve Halkevi bandosunun çaldığı İstiklâl marşı ile törene başlanmıştır. Genç hatipler, Halkevi başka

bulunmaktadır[4].

Gazetenin 1-26. sayıları Gülek Basımevi/Tarsus'ta, 27-46. sayıları Yenimersin Basımevi/Mersin, 47-74. sayıları Türkedoğru Matbaası/Adana'da basılmıştır. 15 Mart 1949 tarihli 59. sayıda Sami Dural "Basımevlerinin Oyuncağı" başlıklı yazısında gazete bastırmanın çok zor olduğunu, matbaaların gazete basımına yeterince önem vermediğini belirtmektedir.

1949 yılının başından itibaren gazetede reklamlar da yayınlanmaya başlamış; "T.T.T. Parlatma Tozu", "Paşabahçe Mamulleri" ile ilgili reklamlar 1 Ocak 1949 tarihli 54. sayıda yer almıştır. "Aldatmaz Kundura Evi"nin reklamı da 55. sayıda yayınlanmıştır. Daha sonraki sayilarda başta Ziraat Bankası olmak üzeri bir çok kuruluşun reklamı gazetede yer almıştır.

Gazetede Tarsus'taki kültürel yaşam ile ilgili bilgilere de rastlanılmaktadır. Söz gelimi dönemin ünlü sanatçısı Zehra Bilir'in verdiği konser hakkında 1 Şubat 1949 tarihli 56. sayıda geniş bilgi verilmiştir. 1 Nisan 1949 tarihli gazetede yer alan haberlere göre "Tarsus 10. Yıl Şar Sineması"nda Hamiyet Yüceses bir konser vermiştir. Tarsus Şehir Kulübü'nün nizamnamesi de 15 Nisan 1949 tarihli 61. sayıda yayınlanmıştır.

Gazetede ağırlıklı olarak ticaret sicillerine ilişkin duyurular yayınlanmış, belirli ürünlerin fiyatları açıklanmıştır. Pek nadir olarak Tarsus ile ilgili haberlere de yer verilmiştir[5]. Ayrıca zaman zaman İstanbul gazetelerinden ekonomi ile ilgili bazı alıntılar da yapılmıştır. İkinci sayıdan itibaren "Böyle

4 Bu yazılara örnek olarak bkz: İsmail Ferahim Şalvaz; "Bağlar Taarruzundan Bir Hatıra", Cemal Efe; "Şeyhli Köylü Abdurrahman", Zeki Baltalı; "Veli Haşim", Gülekli Kemal; "Esir Edilen Fransız Taburu". Aynı sayıda bir çok fotoğraf da yayınlanmıştır.

5 Bir örnek olarak belirtelim: Gazetenin ilk sayısında "Cumhuriyet Bayramı İlçemizde Parlak Törenlerle Kutlandı" başlıklı bir haber yer almaktadır.

Olmaya Çalışınız" başlığı ile "özlü sözler" yayınlanmaya başlamıştır. Gazetede 15 Ağustos 1947 tarihli sayıdan başlayarak "Türk Şiirinden Seçme Parçalar" başlıklı bir köşe açılmıştır. Yine aynı tarihte "Mercan" imzası ile "Bu da Bir Görüş" başlıklı sütun oluşturulmuştur. Burada Tarsus'ta özellikle belediyenin çalışmaları ile ilgili eleştirel görüşlere yer verilmiştir.

15 Ağustos 1947 tarihli 20. sayı "Ramazan Bayramı sayısı olarak nitelendirilmiştir. "Zafer sayısı" olarak adlandırılan 30 Ağustos 1947 tarihli nüshada da Atatürk ve İnönü'nün fotoğrafları kullanılmıştır. Yine aynı sayıda Gökçe imzası ile "İzmir ve Fuarı" başlıklı bir şiir yayınlanmıştır.

Haberlerden anlaşıldığı kadarı ile 1940'lı yıllarda Tarsus'ta "Memurin ve Müstahdemin İstihlâk [tüketim] Kooperatifi" bulunmakta olup, bu örgüt oldukça etkindir. II. Dünya Savaşı sonrasının koşullarında ilçeye tahsis edilen iplik, oto lastiği gibi çeşitli ürünler bu kooperatif aracılığı ile tüketicilere ulaştırılmaktadır.

Gazetede yayınlanan sicil ilanları, ilk başta "resmi" bir görünüm taşımakla birlikte 1950 öncesi Tarsus ekonomisinin yapısı hakkında bilgi vermesi açısından son derece önemlidir. Sicil kayıtlarından Tarsus'ta 1939'dan beri gazoz imal edildiği, 1947'de Tarsus'ta bir sinemanın ve belediyeye ait bir park gazinosunun bulunduğu, İstanbul ve Ankara'dan gelen gazeteleri dağıtan bir bayiin olduğu, hanımlara yönelik olarak kuaförlük hizmetlerinin verildiği, 1940'lı yılların sonlarında Tarsus'ta Ermeni kökenli iş adamlarının hizmet verdiği, 1949'da Gençlik Kitabevi'nin hizmete girdiği, Gülek Matbaası'nın sahiplerinin birkaç kez değiştiği anlaşılmaktadır.

Tarsus'ta *Berdan* adlı bir "siyasi milliyetçi" gazetenin çıkacağı da 1 Haziran 1949 tarihli gazetede duyurulmuştur. Ünlü şair Ümit Yaşar Oğuzcan'ın babası Lütfü Oğuzcan'ın kaleme aldığı "Ticaret Ahlakı Üzerine" başlıklı yazı 68. sayıda yayınlanmıştır.

Sonuç olarak denilebilir ki, *Sicil ve Ticaret Haberleri Gazetesi* basın tarihi açısından fazla bir önem taşımamakla birlikte, 1950 öncesi Tarsus ekonomi tarihini incelemek için önemli bir kaynaktır.

Özet: *Sicil ve Ticaret Haberleri Gazetesi,* Tarsus'ta ilk yayınlanan ve hakkında hiçbir bilgi olmayan gazetelerden birisidir. Bu kısa denemede gazetenin çıkışı ve yayın politikası hakkında kısa bilgi verilmiştir.

Anahtar sözcükler: *Sicil ve Ticaret Haberleri Gazetesi*, Tarsus, ekonomi tarihi, sosyal tarih.

A note on the press history of Tarsus: *Sicil ve Ticaret Haberleri Gazetesi*

Abstract: The essay presents a brief information about the journal *Sicil ve Ticaret Haberleri Gazetesi* published in Tarsus/Mersin during 1946-1949.

Key words: Tarsus, economic and social history of Tarsus

Güvercin Uçuverdi
Bir Tutku Olarak Ankara ve Urfa'da Güvercin Yetiştiriciliği ve Kültürü

Aslı YAZICI YAKIN*

...
Kuş dediğin piyerlotisiz yaşamalı
Adaksız avlusuz şadırvansız
Buluttan süzmeli suyunu
Kuşçular çarşısında tüy dökmemeli

Benim güvercinim tunç gagalı
Kimlerin bakışı kardeşçedir
Kimlerin bakışı düşmanca
Kendisi hangi kavganın güvercinidir bilir
...
Rıfat Ilgaz

Bu çalışma bir tutkunun, güvercin tutkusunun çevresinde dönüyor ve devam etmekte olan bir araştırmanın parçası. Yetiştiriciliği, yarışmaları ve el değiştirdiği ihaleleri çevresinde oluşan ilişkiler ağı ile birlikte güvercin tutkusu, hem dünyada hem de Türkiye'de gündelik yaşam kadar gözlerden uzak biçimde varlığını sürdürmektedir. Kısa bir internet araştırması Taklacı ırklardan Dönücülere, Hünkarilerden Makaracı ve filo güvercinlerine dek bu tutkuya kapılanların fazlalığını ve Türkiye'nin ne kadar çok şehrinde güvercin yarışması ve festivali düzenlendiğini rahatlıkla gösterir ancak Türkiye dışındaki ülkelerde güvercin tutkusu hem kendi içerisindeki dinamikler, hem de besleme ve bakım konusundaki bilimsel verilerle ilişkisi açısından farklı olup ayrı bir çalışmanın konusudur. Yine de güvercin tutkusuna kapılmış olanların sınırları aşarak birbirleriyle yoğun bir iletişim ağı kurduklarını da belirtmek gerekiyor. Güvercin tutkunları ya da aralarındaki deyişle kuşçular; artık güvercin yetiştiriciliğini bırakmış bile olsalar, şehirde gündelik hayatın ritmine işaret eden trafik lambaları ve meydan saatleri arasından geçerken ya da her nerede olurlarsa olsunlar, kuşların kanat seslerine duyarlıdırlar ve bakışları gökyüzünde dolanır. Bu işte usta olanı, usta olduğunu iddia edeni ve bu tutkuya yeni kapılmış olanıyla birlikte algıları farklıdır, onlar kuşları görmeyi, birbirinden ayırt etmeyi bilirler ve uçan kuştan haberdardırlar. Yaşamlarının büyük bölümü, genetik özelliklerine bağlı olarak istendik performansı göste-

* Doç. Dr. Aslı YAZICI YAKIN, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Antropoloji Bölümü.

Kuşçu

recek güvercinin elde edilmesi yolundaki arayış ile iç içe sürer. Her biri kendi alanlarında uzmanlaşmış olan kuşçular, bir güvercinden aldıkları performans ile yetinmezler ve bir sonrakinin ne yapacağına dair merak bu tutkuyu daima besler.

Bu çalışmada öncelikli olarak "Taklacı" ve kısmen de "Filo Uçucusu" olarak adlandırılan güvercinler ve tutkunlarından söz edilecektir; peki bu güvercinler ne yapar ya da onlardan beklenen nedir? Onlar ırksal özelliklerine bağlı olarak "Taklacı" ya da "oyun kuşu" iseler hava koşullarına göre ve her gün aynı saatte olmasına özen gösterilerek evlerinden, kümeslerinden, en önemlisi alıştıkları yerden tek olarak uçmaya çıkarılırlar. Evlerinin üzerinde yükselerek, "fışkırarak" (fişek) taklalar atar ve ardından on dakikalık "gezme"lere çıkarlar. Geri dönüşleri, ustalarına göre bu işin en heyecan verici bölümüdür. Her defasında aynı noktadan ve uzaklardan kanatlarını ve kuyruklarını kapatarak "atar", hedeflerine, evlerine doğru gelir ve tekrar taklalar atarak gösterilerini belirli sayılarda sürdürürler. Bu mesafeler, süreler, taklaların sayısı, gösterinin tekrarı ya da güvercinin "baş alma" sayısı gibi konular ise tutkunun merkezinde yer alan sohbetlerin başında gelir. Daha çok Güneydoğu illerinde tutkunları olan filo uçucuları ise yine her gün belirlenmiş saatlerde damlardan gökyüzüne bırakılırlar. Kuşçu küme halinde uçuracağı kuşlarını seslenerek, ıslık çalarak ya da değneği ile işaret verip yönlendirerek havada tutar. Sonbaharda uçuşa çıkarılan güvercinler bir arada daireler çizerek evlerin üzerinde belirli bir mesafede uçarlar. Kimi kümeler daha yükseklere çıkar ve kış yaklaştığında yüzlerce farklı renkte güvercin ayaklarındaki halkaların şıngırtısıyla gökyüzünde önce birbirine karışır, birbirinin içinden geçer ve

ardından ayrılıp geri dönerler. Onların tek yaptığı budur, bu yorucu ve özellikle takla gibi ornitologların "patolojik" olarak nitelediği davranış özellikleri yüzünden tüzüklere ve kurallara bağlı yarışmalara sokulmuş olmalarına, çevrelerinde oluşan iletişim ağına aldırmazlar. Onların canını sıkan, olsa olsa kutular içerisinde ihale ve yarışma ortamlarına taşınıp durmak, olası alıcılar için sergilenirken tel kafeslere takılmak ve elden ele gezdirilerek kanatlarının, kuyruklarının, göz renklerinin incelenmesi olabilir.

Bu yazıda hayli eski bir geçmişi olan güvercin tutkusunun tarihsel kökenlerine ve mitoslar ve inanç sistemleriyle olası bağlantılarının araştırılmasına yer verilmemiş, doğrudan alandaki veriler üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. Güvercin tutkunlarının birbirleriyle, yakın çevreleriyle ve yukarıda geçen farklı davranış özelliklerini sergileyen güvercinleriyle geliştirdikleri ilişkiler, güvercin yarışmaları, güvercin ihaleleri, yöresel farklılıklar, güvercin kültürüne özgü terminoloji bu tutkunun farklı anlam alanlarıdır. Temel soru tutku ve çevresinde gelişen ilişkiler ağının anlamlarını yakalamaya ilişkindir.

Alanda 2010 yazında başlayan çalışmalar Temmuz-Ekim aylarında Ankara'da ve Ekim-Kasım arasında Urfa ve Ankara'da söz konusu ilişki ağlarının kurulduğu ortamlarda ve evlerde yapılan uzun süreli görüşmeler üzerinden yürütüldü. Ankara bölümünde Cebeci, Dikimevi, Abidin Paşa, Saime Kadın ve Tuzlu Çayır semtlerinde güvercin tutkunların evlerine, derneklerine, ihale ortamlarına ve buluştukları kahvelere gidilerek ses kaydı ve çekimler yapıldı. Urfa'daki görüşmeler ise Çardaklı Kahve, Kumlu Han ve Eyüphan Güvercin Yetiştiricileri derneği olarak da bilinen kuşçu kahvelerinde gerçekleştirildi. Araştırma sırasında ikisi Ankara'da ikisi de Urfa'da olmak üzere dört ayrı "güvercin ihalesi" izlendi. Urfa'daki iki ihale, yöresel olarak biri "Halıs" (eğitimli, eve alışmış ve köme halinde uçan) diğeri "Yapışan" (Taklacı) olarak adlandırılan iki farklı türe aitti. Taklacı hâkimiyetindeki Ankara'da ise konu ile ilgili grubun düzenlediği biri Salı diğeri Cuma günü gerçekleştirilen iki ihale izlendi. Tutkunların, güvercinleri ve birbirleri hakkındaki sohbetleri dinlendi, yarışma tüzükleri ve hazırlanmış internet siteleri okundu; bir güvercin ırkının özelliklerine bağlı olarak gösterdiği performans üzerinden kurulan ilişkiler ve çevresinde geliştirilen dilin içine girilmeye çalışıldı. Çalışmada Ankara ve Urfa'nın bir arada ele alınmasının bir nedeni, tarihsel doğruluğu bu çalışmanın temel sorularını ilgilendirmemekle birlikte, Urfa'da görüşülen güvercin tutkunları Türkiye'nin her yerine giden kuşların Urfa kökenli olduğu iddiasında olmalarıydı. Şanlıurfa'da Eyüphan'daki kuşçulardan biri, Ş., 1960'lı yılların sonunda amcalarının Ankara'da dükkân açarak Urfa'dan eski oyun kuşlarını götürüp sattıklarını ve Taklacı güvercin dâhil asıl kaynağın Urfa olduğunu söyleyerek, diğer illerde farklı güvercinlerin eşleştirilmesiyle türün bozulduğundan yakınıyor ama başta Antalya, İstanbul, Ankara olmak üzere çok şehre güvercin göndermeye devam ettiklerini belirtiyordu. Çalışmanın diğer bölümleri Ege, İç Ege, Trakya ve İç Anadolu'daki diğer illerde de sürdürülmektedir.

Bu çalışmanın tamamında yanımda bulunarak Ankara'daki güvercin tutkunlarıyla beni tanıştıran, Urfa ve diğer illerle bağlantıları kuran, kuşçu-

ların evlerine, kahvelerine, ihale ortamlarına haftanın her günü ve saatinde erişim sağlamamda yardımcı olan, sadece kuşçuluğun inceliklerinin değil, tutkunun dünyasının da doğru anlaşılması için tüm sorularımı büyük bir sabırla yanıtlayan, bu metni okuyarak değerlendirmeler yapan ve kendisi de bu "hastalığa" ustalıklı bir şekilde kapılmış olan Selçuk Pehlivan' a yardımları, harcadığı emek ve zaman için teşekkür etmeyi öncelikli olarak önemsiyorum. Çalışmanın başında kendisine ilk danıştığım ve bu araştırmayı devam ettirme cesareti aldığım isim, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Zootekni Bölüm Başkanı Prof. Dr. Türker Savaş oldu. Genelde güvecin davranışları ve dönek olarak adlandırılan ırk ile çevresinde oluşan ilişkiler ağı üzerine onlarca sorumu mail üzerinden yanıtlayarak Bursa ve Denizli bağlantılarını ve Taklacı olarak bilinen güvercinlerin davranış özellikleri ile ilgili akademik çalışmalara erişimimi sağladı. Araştırma yöntemi ve çözümlemeler konusunda benimle birlikte akıl yürüten ve güvercinlerin peşinden yola çıkarak çalışmanın Urfa bölümüne eşlik eden, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Antropoloji Bölümü mezunlarından Ahmet Yavuzkır 'a da süreç içerisindeki kimi oldukça zorlu, kimisi mizah yüklü tartışmalara katkısı ve desteği için teşekkür ediyorum.

Bilincin Taklaları: Yöntem ve Kavramsal Çerçeve Üzerine

Araştırma soruları kendi çalışma yöntemlerini ve kavramsal çerçevelerini dayatırlar ve her soru bir paradigmanın içinden sorulur. Bu çalışma sayılabilir olanla, temsil ile ve test edilebilir varsayımlarla ilgilenmiyor; tutkunun bellek ve yineleme arasında dönüp duran anlam alanına girmeye çalışıyor. Eyüphan kuşçu kahvesinde duvara asılı, kimi önceki yılların "şampiyon" Çakmaklısına ait, kimisi de Şanlıurfa'dan çıkıp beş milyara satılmış ya da on milyar teklif edilmesine rağmen el değiştirmediği anlatılan güvercin fotoğraflarıyla, bir sonraki çerçeveye eklenecek resimler arasında geziniyor.

Kierkegaard (1983), insandaki en büyük tutkunun iman olduğunu belirtir ama tutku, ister tanrı inancı olsun isterse güvercin, tekrarlayan biçimde ifade edilendir. Kierkegaard'a göre iman da bir defada ve nihai olarak kurulmaz ve bu nedenle tekrarlayan biçimde ifade edilmeye gereksinim duyar. Oysa iman dışındaki herhangi bir başka tutku, bu isterse güvercinlerin çevresinde dönüyor olsun, hedefin bu dünyada olması açısından içindeki olası trajedi ya da "kriz"i (Ülken, 1968, 171) daima eğlenceye dönüştürme potansiyeline de sahiptir. Constantin Constantius adıyla yazdığı metninde Kierkegaard, (1983) iki kavramdan söz eder; yineleme (repetition) ve bellek (recollection). Yineleme kavramı buradan, belki de doğası gereği, daha sonra Lacan'ın XI. Seminerine de atlayacaktır. Yineleme ve bellek "farklı yönlerde iki aynı hareket"tir (Kierkegaard, 1983: 131). Bellekte kaydedilmiş olan geçmişe doğru bir yinelemeyi işaret ederken, yineleme ileriye doğru bir kayıt biçimidir. Kierkegaard, bellektekilerin eğer hoş şeylerse bir daha yaşanamayacakları için; tatsız anılarsa da bir defa yaşanmış oldukları için acı verici olduğunu söylemeye getirir. Ardından bu ikiliye bir de umudu ekler ve giysiler ve kadınlar üzerinden, ancak üç yüz altmış beş günlük duvar takvimi sayfalarında yer alabile-

Şanlıurfa'ya bakan güvercinler

cek inceliksiz ve sıkıntılı metaforlarına başlar. Nelerdir bunlar, özetleyelim. Umut, nasıl duracağı, uyup uymayacağı bilinmeyen kolalı ve henüz denenmemiş yeni bir elbise ya da ellerinizin arasından kayabilecek tatlı bir bakiredir; bellek eskimiş, artık uymayan ama içinde büyüdüğümüz için hala güzel gelebilen bir elbise ya da o an için tatmin sağlamayan yaşlı güzel bir kadındır; yineleme, dayanıklı, sarkmayan, uyan bir elbise ya da hiçbir zaman bıkılmayacak olan tatlı eştir. Bu "iman dolu" metaforları bir yana bırakırsak denebilir ki, yineleme, umut ve bellek bu çalışmaya katkı sağlayan tüm "kuşçu"ları, güvercinlerin peşinden "uçuran" ve aralarındaki ilişkiler ağını kuran kavramlardır. Başka bir deyişle tutku, içerdiği vaat aracılığıyla, herkesin kişisel hayat hikâyesine eklemlenerek kendi dünyasını inceden inceye örmektedir. Kümeslerinden çıkarılmış, kimisi orta yerde "komando" gibi dolanan, kimisi güneşlenen, vitamin takviyesi yapılan, kanat egzersizleriyle, yerde bulduklarını yemekle ilgilenen "Taklacı"ları, karmaşık tüy yığınını halinde gezen "Fenerkuyruk"ları, ve Osmanlı'nın gözdesi olduğu söylenen "Hünkâri"leri, "Şebap"ları ve Urfa'lıların deyişi ile "Halıs" ve "Yapışan" ları, evlerinin üzerinde kümeler halinde daireler çizerek uçanları izlerken Ankara'daki Mardinli taklacı ustasının her bir kelimeyi özenle vurguladığı bir ifadesi bu çalışmanın çerçevesini de belirler: "Her yeni kuş, her yeni güvercini kümese koymak yeni bir sayfa açmaktır. Yavrusunu alacaksın iyi mi çıkar, kötü mü çıkar diye bir sene uğraşacaksın, bir senen daha gitti, insan ömrü ne kadar ya?"

Bu çerçevede hemen sözü edilmesi gereken bir çalışma var (Jerolmack, 2007). 2005 yılında Berlin'de yaşayan ve güvercin yetiştiriciliği ile ilgilenen 26 Türk göçmenle yapılmış olan araştırma, sosyolojik perspektifle

yazılmakla birlikte Latour'dan yola çıkarak doğa ve kültür arasındaki ontolojik ayrımın modernist projenin bir parçası olduğunu teslim ediyor. Görüşülen kişilerin anlatılarında Türk kimliğinin Berlin'deki hayatlarında nasıl kurulduğu ve ev ve yurt kavramlarına dair düşünceler, güvercinlerle olan ilişkiler üzerinden izlemeye çalışılıyor. Güvercinlere ilişkin her anlatıya eşlik eden bir göç ve kırılma hikâyesinin varlığından yola çıkılarak, güvercin besleme ile ev

U/Ş - "Siyah Ayna Kuyruk, zifiri siyah olur, kuyruk ortası, göz ve burnu beyazdır, burnunun ortasında elifi olacaktır, Arap Ayna da derler dışarıda... Şebaptır bu, takla da atar ama zaman gereklidir, söktürürsen atar.

U/Ş - "Gök'ün gözü beyaz, burnu tırnağı siyah olacak, İstanbul'da bunlara Kağıt mavi derler, mavi aynalı da denir, bizde gök kuyruğu ak, kuyruğunun ortasında ak var, çubukları siyah olur. Bir de bunların çakmaklıları vardır, sırtı siyah olur.

ve yurt özlemi arasında hissedilir bir bağlantı olduğu ileri sürülüyor. Burada sosyal bilimler dünyasına uzun süredir egemen olan ve anlamın "yüzergezer" ya da "eklemlenebilir" olduğu yolundaki tartışmalar sayesinde henüz bir sorun yok. Sıkıntılı kısım vatandan uzak olmanın, güvercinin ırkına önem vermeyi de beraberinde getirdiği yolundaki çıkarım ile başlıyor. Taklacının "Türk Taklacısı" olarak adlandırılıyor oluşu, görüşülen kişilerin bir güvercinde ırkı önemsemeleri, vatandan uzak olma ve yurt özlemi ile eklemlenebilecek bir durum olmakla birlikte, temelde önemli bir teknik bilgi eksiğine işaret ediyor. Çünkü kuşçuluk işinde bir güvercinden istenen performansı alabilmek güvercinin soyu ile bağlantılıdır. Bütün kuşçular "doğru" ırkın peşindedirler ve "iyi bir damızlık elde etmenin bir insan ömrüne mal olduğu" nu belirtirler. Tek bir kuşta aranılan özellikleri, oyun yapma yeteneğini gösterecek kuşu elde edebilmek için bir, bir buçuk yıl geçmesi gerekir ve Ankara'daki bir kuşçunun ifadesi ile "bu ırk, bu soy tamam, tutmuş artık, ben bunu uçurayım diye bir lüks yoktur." Taklacı bir güvercinin diğer ırklarla karışmamış olması, kuşçuların deyişi ile doğru seçilmiş ırktan, doğru "damar"dan gelmesi önemli olduğu için anne-oğul ve baba-kızın eşleştirilmemesine özen gösterilir.

Belirli bir tutku üzerine yapılan bu çalışma, yaklaşmakta olduğunun işaretlerini aylar boyunca balkonumdaki saksılara sırayla yumurtalarını bırakan yabani güvercinlerle önceden vermişti. Tutku, kısa zamanda tutkunun hikâyesini, güvercinleri, araştırmacıyı, eskilerin deyişi ile kuşbazları, hikâyenin gizli kahramanlarını ve süreci tetikleyen etkenleri birbirine katıştırarak keşfe yönelik, bulgulayıcı (heuristic) çalışmanın sınırlarından taştı ve taklalar atmaya başladı. Söze dökülmeyeni ve örtük olanı bilmeyi, sezgiyi ve tutkunun "ev"inde ısrarla kalarak odaklanmayı gerektiren keşfe yönelik, bulgulayıcı çalışma sıkıntılı bir süreçtir, çoğu zaman sorusunun önünden giderek onu gölgeler. Bir başka deyişle planlama süreç içerisinde gerçekleşir. Sonrasında görme, dokunma ve önünüzde açılan her ne varsa onun içine dâhil olmanın, anlama ve deneyimlemenin tadı çıkarılmaya başlanır. Bununla birlikte deneyimsel ve keşfe yönelik çalışmalarda da izlenen bir yol vardır.

Beyaz

Douglas ve Moustakas (1985) aynı ontolojik ve epistemolojik öncüllerden beslenmekle birlikte fenomenolojik bir araştırma ile bulgulayıcı çalışma arasında bazı farklar olduğunu ileri sürerler. Keşfe yönelik çalışma, fenomene bağlanmayı ve onunla ilişki kurmayı gerektirirken, fenomenolojik çalışmalar bir kopmayı içerirler. Bu bağlamda birinde insanlar net bir şekilde görülür kılınırken, diğerinde bulanıklaşırlar. Bulgulayıcı, çalışma, deneyimdeki kişi ve anlamlandırmaları önemserken, fenomenolojik çalışma deneyimin özünü ve içindeki yapılanmaları ön plana alır. Polanyi'nin "söylenebilenden daha fazlasının bilinebilir oluşu" biçiminde ifade ettiği "örtük bilgi" (1983: 4) "heuristic" araştırmanın temel bileşenlerinden birisidir. Örtük olanı bilmenin, insanın karanlıkta yolunu hissederek ve bir araya getirdiği ipuçları sayesinde bulabilmesi gibi hemen herkesin kullandığı farklı yolları vardır. Sezgi bir diğer bileşendir, örüntüler geliştirme, ilişkiler kurma üzerinden parçaların bir araya getirilmesini sağlar, bütüne dair daha açık bilgiye erişimdir. Söz konusu insan deneyiminin ana temasını daha derinden kavrayabilmek için bu bulgulayıcı sürecin kendi içine dönmesi gerekir ki bu, işin "incelikli ve sancılı" kısmı olmakla beraber en temel aşamadır. İnsanın tam olarak betimleyebilecek hale gelene kadar öfkesinin içinde kalması Moustakas'ın bu, "o yerde kalma" sürecini açıklamada kullandığı temel örnektir, deneyimin temel nitelikleri ve anlamı giderek artan bir anlayışla ve sabırla kavranabilecektir. Bu deneyimi dönme dolap sembolizmi ile ifade etmek de mümkün görünüyor.

Keşfe yönelmiş bir süreçte araştırmacı, üzerinde düşündüğü konunun içindedir, kendisiyle olan diyalogu ve kendine dair keşifleri de çalışmanın bir parçasıdır. Moustakas, (1990, 11) bu araştırma metodolojisi üzerine yazdığı kitabında keşfe yönelik süreçte araştırmacının kişisel olarak da çalışmanın içinde yer aldığını ifade eder:

> "Eğer hazzın anlamı üzerine çalışıyorsam, haz çevremde döner ve beni izler. Beni mahremiyetine dâhil ederken ben de onu kendi mahremiyetime alırım. Haz, oyalanan, uzayan bir varlığa dönüşür ve bir süre için söz konusu olan sadece hazzın varlığıdır. Neşeli bir dünyanın kapılarını açar, kendi zenginliği, oyunculuğu ve özgür ve zahmetsizce akıp giden bir çocuksuluğun içine alır. Karşımda açılmakta olan haz deneyimi ve bilgisini görmeye, hissetmeye, dokumaya ya da işitmeye hazırım."

Bu tür bulgulayıcı araştırmada belirişi ve gerçekliği ile dışarıda var olanla, araştırmacının içinde var olan arasında bir bağ kurulur, araştırmacı içine girdiği topluluktan, ötekilerden ayrılmaz biçimde ama yalnız olarak var olur. Sosyal bilim ve kültür ya da tin bilimlerinin bitmeyen ve bu sayede kurumlarına sağlam kimlikler kazandırma görevi de üstlenmiş olan metodolojik tartışmaları içinde "heuristic" çalışmanın sözü fazlaca edilmez oysa sosyal antropoloji, kendi tarihi içinde kelimenin tatsız çağrışımlarına rağmen her daim keşfe yöneliktir. Keşif ve bulgulama ise bizi tekrar şu "kültürel görecelik" tartışmasına sürükleyecektir.

Bu çalışmanın da, yinelemenin doğasından kaynaklanan büyüleyici

Takla

bir yanı vardı. Tutkunları, doğru ve istendik performansı sergileyecek güvercini elde etmek için sürekli bir uğraş veriyorlardı:

> A/S- Diyelim ki bir insan yetmiş yaşında, güvecinle yirmi yaşından beri uğraşıyorsa hayatı boyunca o elli sene içinde beş onu geçmez şöyle şöyle bir güvercin izledim diye anlatsın. Şimdi "yirmi sene evvel şöyle bir güvercin izledim unutamıyorum" derler. İyi bir kuşçunun elli sene içinde uçurup, izlediği beğendiği beş onu geçmez. Bir arayış vardır, her zaman bir şey vardır yani."

Tutkunun Dünyasından

Tecrübeli kuşçu, A/F, "15- 20 yaşından sonra kuşçu olmaz, kuşu çocukken besleyeceksin, bunu unutma" derken tutkunların hemen hepsi bu ifadeyi doğrular biçimde kuşçuluğun erken yaşta başlayan bir merak olduğunu ifade ederler:

> A/S1-…Ben Türközü, İncesu doğumluyum, gözümü güvercinle açtım. Güvercinler benim hayatıma sonradan girmedi, ben onların hayatına sonradan girdim. Gözümü açtım, bahçede kümes vardı. Heves edip beslemedim, ortam vardı.
>
> …..
>
> A/S- Ankara'nın yerlisiyim. 5–6 yaşlarında çocukluk dönemimde Ankara'nın yakın bir köyünde oturuyorduk. Evimizin damında, çatı aralığında, sabah gidip, akşam dönen siyah-beyaz güvercinler vardı. Bakım gerektirmezlerdi, kişiye endeksli değillerdi, serbest güvercinlerdi. İlkokul'a giderken ilk bir çift güvercinimi karşı komşumdan aldım. Büyükler, bilenler yeni başlayanlara öğrensin diye elindekilerden, kötü, gözden çıkarılmış olanlarından verirler. Kalitesi en alt seviyedeydi, Daha sonra ortaokul zamanında çoğaldılar, 30- 35 tane oldular. Köyden ilçeye yürüyerek gidiyoruz o zamanlar, sıkıntılı bir dönem, servisimiz yok. Bir gün babam Ankara'dan bir çift güvercin getirdi, onları uçurunca güvercinde uçmanın, takla, atmanın, performansın oyunun ne olduğunu gördüm, otuz sene evvel.

Örnekler çoğaltılabilir, daha anlamlı olanı, güvercinler söz konusu olduğunda sınıfsal farkların anlamını yitirdiğidir. İstatistiğin başvurduğu eğitim, gelir düzeyi ve meslek gibi olası her grupta, güvercin tutkununa rastlanır. Bu

çalışmada da böyle oldu, görüşülen kişiler arasında hukuk alanında faal olarak çalışanlardan, akademik dünyada yer alanlara, gece kulübü sahiplerine ve kuşçuluk dünyasının vazgeçilmezi olan hırsızlara kadar her meslekten insan yer aldı.

Öte yandan işin ustalık kısmı söz konusu olduğunda ciddi ayrımlar vardır. Adı bir efsaneye dönüşmüş ama kendisini görenin olmadığı kuşlarıyla nam yapmış "Saim Usta" gibi isimler ortalıkta dolanırken, "güvercinci, güvercin birliği, kuşçular, dolapçı, Trakya güvercin, güvercinyeri" gibi çok sayıda internet sitesinde konu ile ilgili her çeşit güncel bilgi ve deneyimler paylaşılır ve güvercinlerin performanslarına ilişkin video kayıtları üzerinden atışmalar yapılır. Kuşçular internet sitelerinde gözlemlerinden yola çıkarak ve işin inceliklerini de yansıtan bir mizah anlayışı ile kendilerine ilişkin "benci, megaloman, satıcı, doyumsuz, zaman çalıcı, para mazoşist, listeci, problemci, gösterişçi, gizlici, kendini aşmaya çalışan" kuşçu tiplemeleri (Gökmen, http://www.guvercinbirligi.com/) de yaratmışlardır.

Yarışmaları, dernekleri, kahveleri, güvercin ihaleleri, güvercinlerin hastalıkları ve tedavi yolları, internet siteleri ve hırsızlıkları da dâhil olmak üzere fazla ayrıntı barındıran; iddia, rekabet ve nam yapmanın başat olduğu bu dünya, erkeklere aittir. Yapabileceğinden fazlasının beklendiği güvercinin kısa sürede oyunu bırakacağı anlatılırken spor, arabalar ve gece dünyasının kadınlarından örneklere başvurulur. Güvercinin uçuşu sırasında uzaktan evine, hedeflediği noktaya geri dönüşü "roket" e benzetilir; taklaları "Rus jimnastikçileri" ile kıyaslanır; güvercinin performansının abartılmasından söz edilirken futboldan örnekler verilir:

> A/F- …bütün canlılar kendilerini ekonomik olarak kullandıkları zaman ömürleri mutluluk içerisinde ve sağlık içerisinde geçer. İnsanlar da dâhil olmak üzere. Düşün ben çok güçlüyüm, çok sağlıklıyım, nerede akşam, orada sabah, bira, şarap, pavyon, şu bu kumar falan filan. Kırk yaşında var ya her türlü şeye karşı zayıfım, bitmişim. Uyku yok, doğru dürüst beslenme yok, abur cubur var, affedersiniz kadın var. E, şimdi ne olacak, çok özür dilerim, pavyonda çalışan hanımlar otuz, otuz beş yaşlarında bitiyorlar. Çünkü o tempoya nasıl dayanırlar. Bu hayvan da bu şekilde kullanırsan, zamanlamayı iyi tutmazsan gider, gelir oradan buradan .. bir sahada beş dakikada on beş depar atarsın şişer, antrenör de alır onu dışarıya çıkartır.

Beş liradan başlayarak sıfırları üçe, dörde ulaşan, kimi zaman da dolarla ifade edilen paraların döndüğü bu "âlem"de iyi olduğuna inanılan bir taklacı karşılığında, kimi zaman bir evin beyaz eşyaları, kimi zaman da son model bir araba bırakılır. Bu durumda bu dünya içerisinde kadınların sayısı da yok denecek kadar azdır. Güvercinlere verilecek bu paraları kazanan kadınlar olmadığı gibi, onların evde yemek yapmak, işe gidip gelmek ya da çocukların bakımı yüzünden ne teraslarda, damlarda güvecin bekleyecek zamanları ne de erkeklerin arasında yerleri vardır. Kadınlar bu dünyada genellikle kocalarının

Ankara Abidinpaşa'da kümesler

güvercin sevdası içerisinde ender de olsa evlerin teraslarında ya da bahçelerinde kurulmuş olan kümeslerin temizliğine ya da güvercinlerin bakımına yardım etmede var olurlar, ancak bazen eski bir "kuşçu"nun kızlarının da iyi kuş uçurduğuna dair hikâyeler anlatılır. Ankara'da bu çalışma sırasında görüşülen kuşçulardan biri, işin içinde olan kadın sayısının yirmiye ulaştığını söylediyse de bu çalışmanın çerçevesinde bu kişilere ayrıca ulaşılmaya çalışılmadı. Ulaşılabilenlerden bir tanesi ise önce balkonunda sonra da evinin bir odasında bakmaya başladığı yabani güvercinleri için http://www. kuscular.org sitesinde işin ehli olanlardan yardım alıyor ve hasta güvercinlerini iyileştirmenin yollarını arıyordu.

Kuşçuluğun halk arasında "takıntılı" ve evi, işi, sosyal çevreyi ihmal etmeye yol açan bir tutku olduğuna dair bıraktığı izlenim karşısında kimi kuşçular bu işin insanı olası diğer kötü alışkanlıklardan uzak tuttuğunu ifade ediyorlar: A/S1- "Kadınların, kocalarının ne yaptığını bilmeleri önemli. Ne yaptığımı biliyor, içi rahat. Zaten mesleğim stresli… Ben çoğu zaman işten çıkınca önce eve değil, güvercinlere bakarım. Ama benim hayatımın ağırlıklı kısmı değil bu, eşimle, çocuklarımla gezerim. Bu benim için sabah ve akşam altı-sekiz arası". Yine de farklı kişisel tarihlerde aile ve çevreyle güvercin tutkusundan kaynaklanan irili ufaklı tartışmalara rastlanır: A/S-"Bir gün kayın validem " ya kızım ya güvercinler "dedi. Buyur al kızını, gidin güle güle dedim, birkaç ay ayrı kaldık. Araya büyükler girdi aramız sonra düzeldi. Komşular sorun çıkardıkça başka eve taşındık. İkinci evde bir odayı güvercinlere ayırdım".

Güvercin tutkunlarının hemen hepsinin anlatımından çıkan bir diğer

konu da kadınların bu tutku konusunda çok da söz söyleme hakkına sahip olmadıklarıdır:

> A/A1- Ne çocuğa, ne hanıma benziyor, bambaşka bir şey. Kuş bir yana hanım bir yana. Bu benim zevkim. Benim hanımın abisi de kuşçuydu. Yuvalarını girer temizler. Ağzına maske takar. Eğer bir şey derse benim de ona karşı tavrım değişir. O benim şeklimden falan anlar kuş kaybettiğim zaman. Canım hiçbir şey konuşmak istemiyor kimseyle o zaman.

Kuşçu her gün aynı saatte kuşlarının bakımı ve uçurulması ile ilgilenmek için zaman ayırabilmelidir ancak her sabah aynı saate kuşu uçurarak "antrenman" yaptırmaya zaman bulamayabilir ya da bu iş için uygun olan teraslı ya da bahçeli bir eve sahip olmayabilir. Bu durumda şehrin bir semtinde uygun ortamı ve zamanı olan "emanetçi" ya da şehirde tutkunların oluşturduğu bir dernek ya da topluluk devreye girebilir. Sonuçta güvercinin hep aynı yerde uçmaya alışmaya gereklidir. Bunun için uygulanan yollardan birisi bir süreliğine güvercinin kanatlarının bağlanmasıdır.

…gölgeler…

Güvercin tutkusu, televizyon belgeselleri için yapılan ve genellikle Güneydoğu'yu anlatan çekimlerde rengârenk, halhalları şıngırdayan kuşlar arasından yansıyan oryantalist bir romantizmin dışında gölgeli, bulanık alanları da barındırır.

Yapılan görüşmelerde hem Urfa'da hem de Ankara'da tutkunların ortaklaşa üzerinde birleştikleri konulardan birisi de kuşçuluğun, meraklıların bir araya geldiği, sohbet ettiği ortam yaratmaktan giderek uzaklaştığı, işin içine paranın girmesiyle birlikte bir tür "yozlaşma" yaşandığıydı. İhalelerde iyi kuşun satışa çıkmayarak daha farklı yollarla el değiştirdiği yolundaki bilgi de bu tartışmanın içersinde yer alıyordu. Her şeyin safkanının daha sadık, daha uysal, daha uyumlu olduğunu vurgulayan ve kendisi de "safkan" at beslemekte olan Urfa'nın yerlisi U/A, Ankara ve İstanbul'un kuşun neslini koruyamadığını, yöreye ait olan Urfa Atlası, Karalı gibi kuşların bittiğini belirtirken bu konudaki sıkıntıyı dramatik bir şekilde "Artık tüy para ediyor" diye ifade ediyordu:

> Ankara taklacısı diye bir kuş yoktur. Yaklaşık elli seneden beri Ankara'ya binlerce kuş taşındı. Her yere taşındı. Rekoru İstanbul kırdı bu ticarette. Hala en çok kuş İstanbul'a gidiyor, ama son zamanlarda Antalya ön plana çıkıyor. Onlar kuşun neslini korumasını bilmiyorlar. Çorbaya çevirmişler. Bu kuşlar da oynuyor ve üç günde bitiyorlar.

Öte yandan geçmişte bir altın çağın yaşanmış olduğuna dair kurgu ve akademik literatürden gündelik ahlaka varana dek eskinin daha yüce erdemlerle ve bilgelikle dolu oluşuna dair yaygın söylem, güvercin tutkusu söz konusu olduğunda, tutkunların belleğinde yer etmiş bir başka kayıt ile kesintiye uğramaktadır. "Etimi yiyen doymasın, bokuma bakan onmasın", kuşçuluğun

ve kuşun pek de "uğurlu" olmadığı yolundaki bir bilgiyi ifade ederken, eskilerden "kuşbaza kız verilmez", "kuşbazın şahadetine güvenilmez" türünden ifadeler de aktarılır. Kuşçuluğa ve kuşlara atfedilen bu olumsuz yargıların yanı sıra bütün dinsel inanışlar, folklorik hikâyeler ve mitoslar içerisinde yer alan hayvanlar arasında, uçanlara ve uçanlar arasında da güvercinlere ayrı bir yer verildiğini de not düşmek gerekiyor. Tüm bu hikâyeler içerisinde simgesel değeri ile uçan kuşlar ve güvercinler genellikle doğaüstü ve kutsal güçlerle insanlar arasındaki bağları kurmakta önemli görevler üstlenerek, olay örgüsünün akışını etkilerler. Kuşlara insan ruhunun ölümden sonraki yolculuğu, rüyalarda haberci olma, savaş, ölüm, hastalık ya da doğum, bilgelik, aşk, yumurtalarıyla evreni, dünyayı ya da insanı yaratmak gibi anlamlar yüklenir. Güvercin, bu kuşlar içerisinde daima olumlu özelliklerle anılır ve tanrısal ya da kutsal sayılandan gelen mesaj, sevgi, rehber ve özgürlük simgesi olarak görülür. Kuşçular bu hikâyelerin kimisinden haberdardır ve bağlama göre sohbetlerde her iki bilgi türüne de başvururlar.

Bir diğer "karanlık" alan kimi zaman, kuşların kafası koparılmasıdır:

> A/S- Bazı sapıklar vardır, o adamın ne kendine ne etrafına saygısı vardır. Güvercin ona göre yanlış bir hareket yapar. Hayvanı açıp atıyorsunuz hadi uç diye, uçamayabilir o gün, rahatsız olabilir, akşamdan yediğini öğütememiştir, hiç düşünmez… Günü gelir çatıya konar. 'Benim güvercinim buradan başka yere konarsa kopartırım" diye onur meselesi yapılıyor. 'Haa sen gel de görüşürüz' der, inince kafasını kopartır. Bir öyle kopartan kendini bilmezler, bir de hastalıktan dolayı kafa koparanlar vardır. Güvercin hastalıklarının çoğunun tedavisi yoktur, şu ilacı veriyim de ertesi gün iyileşsin diye bir şey yoktur, salgın olur, biri hastalanınca onu ayırmak gerekir.

Damda

> Bir de birbirini sevmeyen kuşçular vardır, husumet vardır. Vaktinde kuşunu almıştır vermemiştir. "S.'nin kuşunu yakalayayım, çekerim kafasını, vermem" der. Ama bu tip insanlar kuş sevdikleri için değil kendi kişisel komplekslerini tatmin için beslerler kuşu. Ben hayatım boyunca bir tane güvercin kafası çekmedim, nasıl çekilir bilmem de.

Kuşçuluk âleminin diğer gölgesi "hırsız" olmayan hırsızlardır. Canetti (1998: 15) "insanı bilinmeyenin dokunuşundan daha çok korkutan hiçbir şey yoktur" derken insanın kendisine değen şeyi görme ve tanıma isteğinden söz eder. Karanlıkta insana dokunan şey korkutucudur, hırsız korkusu da soyulma korkusu değildir Canetti'ye göre, " karanlığın içinden aniden uzanan beklenmedik bir elden duyulan korkudur". Evine geldiğinde sokak kapısını beklenmedik bir şekilde açık bulan sıradan kişinin duyabileceği olası tedirginlik ya da korku ve sonrasında yapılacak olanlar ile kuşçununki arasında fark vardır. Kuşçu, kümesinden ya da başka bir yere konup da çalınan kuşları için en yakın karakola değil, diğer kuşçulara ve hırsızlara haber salar. Ortalama insan, hayatın gündelik akışı içerisinde arkadaş sohbetlerinde şu ya da bu mahalle de artmakta olan hırsızlık vakalarına dair dinlediği "ürpertici" hikâyeleri kısa sürede unutma lüksüne sahipken, kuşçu, hırsızlar konusunda her zaman uyanık olmak durumundadır, her zaman bu ihtimali bilerek yaşar. Kümesinin, eğer teraslı bir evi varsa terasının çevresine kameralar yerleştirir. Bu nedenle de hırsızını bilir, tanır ya da bu konuda tahmin yürütebilir. Ona erişmesine sağlayacak iletişim ağına yasal yollar dışında da sahiptir. Zaten söz konusu olan eve girme değil de, "havada uçan kuş" ise bu alanda hukuki bir yol da yoktur. Cep telefonuna bir mesaj düşer : "… abinin kuşu bende". Kuşçu, bu durumla, göz ardı etmek ya da durumun ciddiyetine göre "uygun karşılığı vermek" gibi kendi bildiği yollarla baş etmelidir. Güvercin tutkunları ve hırsızları bu dünya içerisinde, kuşçunun deyişi ile birbirine bağlıdırlar. Bu nedenle de kimi zaman iyi bir performans sergileme ihtimali ya da

Küme kuşları

umudu olan bir güvercinin "hırsız" a teslim edilmesi çok daha güvenilir bir yol olabilir. Bu durumda "hırsız" artık "hırsız" değildir. Öte yandan birçok anlatıda çocukluk yılları "kuşların çelik kapılı, gömme kilitli, içten salmalı" kümeslerde değil, tahta kapılı kümeslerde bakıldığı, "herkesin birbirine saygı duyduğu", "maddi çıkar gözetilmediği" dönemler olarak anılmakla birlikte kuşçuların çoğu çocukluk yıllarında kuş çaldıklarını da itiraf ederler.

…kimin güvercinleri ?…

Doğa duyu organlarının yanı sıra, belleği ve beraberinde duyguları da tetikleyicidir. Edmonds (2000), 19. yüzyılın başlarında Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada arasında dağılmış olan Ojibwa yerlileri üzerinden iki farklı deneyimi aktarır. Av becerilerini geliştirmekte olan bir çocuk, ispinoz ailesinden ve o güne kadar karşılaşmadığı bir kuşu öldürüp ailesine götürmüş ve "paushkundamo" (berry breaker) olarak adlandırıldığını öğrenmiştir. Kuş el değiştirerek yörede çalışmakta olan doğa tarihçilerinin eline geçer ve diğer ornitologlarca o güne dek bilinmeyen kuş "resmi" Latince adlandırmasına kavuşur, literatüre *fringilla vespertina* olarak kayıt edilir. Kuş yerliye göre, doğanın döngüsüne bağlı olarak, belirli dönemlerde yörede görünmektedir, ornitologlar için ise çözümlenmesi, etiketlenmesi ve korunması gereken bir türdür. Yerliye için söz konusu kuşun ölümü, gençlikten yetişkinliğe geçişteki deneyimlerin bir parçasıyken, bilim insanları için doğanın bir bilmecesinin daha çözülüşüne kaynaklık eder. Hayvanlar farklı deneyimlerin parçası oluşlarına göre adlandırılırlar. Burada söz konusu olan adlandırmalar da genel olarak güvercinlerin biçimlerini, renklerini, desenlerini, büyüklüklerini, köken olarak geldikleri yerleri, farklı iki türden elde edilmiş olduklarını ve uçuş performanslarında kilit olarak görülen hareketleri yansıtmaktadır, *onomatopeic* adlara çok rastlanmaz. Bu adlandırmaları örnekleriyle birlikte sıralamak ise ayrı bir çalışmanın konusu olarak beklemektedir. Renkleri temel alan adlandırmalar üzerine de ayrı bir çalışma yapılabilir, çünkü alandaki sohbetlerde

Filo uçuşu

kuşçuların hakkında konuştukları kuşlardan kırmızı ya da sarı diye söz etmeleri, renkleri doğrudan doğa üzerinden tanımayan ve güvercinlerdeki renk genlerinin geçişi hakkında ister bilimsel isterse tecrübeye dayalı bilgi sahibi olmayan kişi için oldukça şaşırtıcıdır. Ankaralı kuşçu, Boz, Dumanlı ve Gök gibi adlandırmaların Ankara'nın gökyüzünden ilhamını aldığını söylerken, farklı isimler tutkunları arasında nihai olarak Ankara ya da Urfa'da kimin hangi özel güvercinden söz ettiğinin anlaşılmasında bir engel teşkil etmez. Güvercinlerin renkleri ve desenleri yörelere göre kimi zaman mavi, kırmızı, sarı gibi net olarak belirtilen renk adlarıyla kimi zamanda ara tonlar ve farklılaşan desenleri ifade edecek biçimde kirli, boz kirli, Arap, kınalı, küllü, çilli, sabuni, miski, dumani, ak kanat, karabaş, gümüşi, çakmaklı, dumanlı, karanfilli, aynalı, kürenk amberi, kâğıt mavi gibi uzun bir liste oluşturacak denli çok sayıda terimle ifade edilir. Bu türlere göre de değişen renkleri ve desenleri birbirinden ayırt edebilmek için insanın uzun bir zamanını güvercinlerle geçirmesi, gözünü baktığı rengi ve deseni hemen ayırt edecek biçimde eğitmesi gereklidir. Güvercin yetiştiricisi ise hangi renk ve türün bir diğeri ile eşleştirildiğinde ortaya ne çıkacağını bilir.

Yan sayfada aktarıldığı şekli ile bir güvercinin iki farklı dilin ve deneyimin konusu oluşuna benzer bir durum bu çalışmada da yer alıyor. Türkiye ve dünya genelinde taklacı olarak adlandırılan güvercinlere ilişkin yapılmış sınırlı sayıdaki bilimsel araştırma, takla davranışının bir mutasyona bağlı ve dolayısıyla kalıtsal olarak kendini gösterdiğini ileri sürmektedir. İlgili araştırmalarda (Entrikin & Bryant, 1974, 1975; Smith, Hingtgen and De Myer 1987) iç kulak anomalisi, epilepsi, serotonin mekanizması ve merkezi sinir

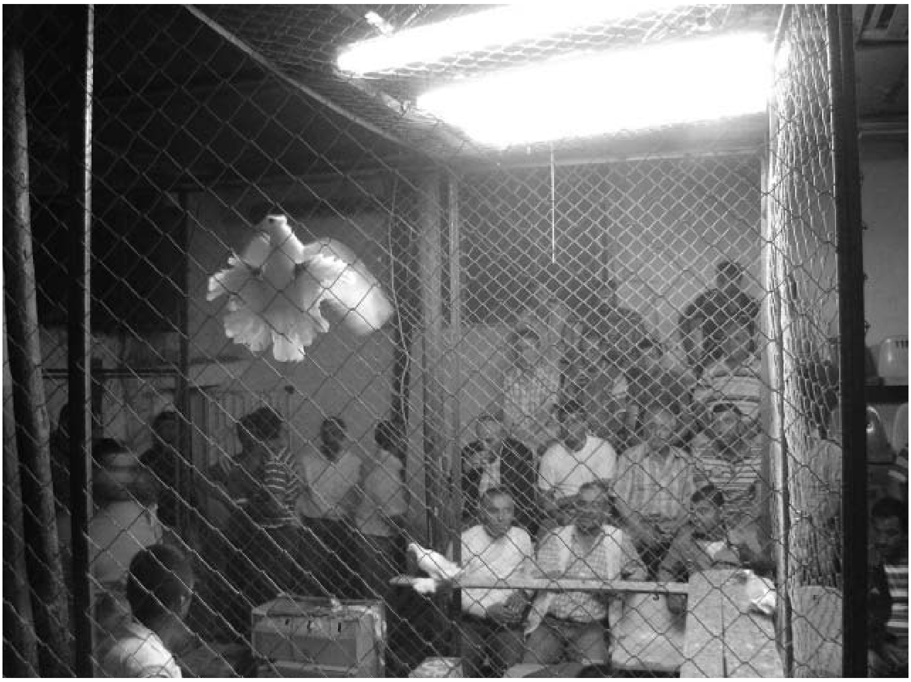

Ankara - İhale

sistemindeki sıra dışılıklar gibi çeşitli olasılıklar üzerinde durulmuş ancak güvercinlerdeki takla atma ya da dönme davranışının fizyolojik mekanizması net bir şekilde açıklığa kavuşmamıştır. Bilinen, taklacı güvercin türlerinin uçuşta gösterdikleri takla davranışını sürdürerek doğada hayatta kalmayı sağlamada güçlük çekecekleridir. Takla, güvercini, kuyruğun arkaya doğru bükülmesi ile birlikte "ters yönde iten " ama diğer güvercinlerde olduğu gibi normal kanat hareketleriyle eş zamanlı gelişen bir davranıştır. Bu güvercinlerin köken aldıkları kaya güvercinlerinde, bilimsel çalışmaların patolojik olarak nitelediği söz konusu davranış görülmemekte ve evcil güvercinlerin devamlılığı da bu durumda insanların bunları üretme ve besleme tutkusuna bağlı olmaktadır. Kuşçu ise hem ornitologların takla davranışını "patolojik" olarak nitelendirdiği yolundaki bilgiye, hem de bilimselliği tartışmalı kaynaklardan gelen ve takla davranışını yırtıcı kuşlara karşı bir savunma, vitamin eksikliği ya da virüse bağlayan açıklamalara kuşkuyla bakar. Kuşçu yılların birikimi olan tecrübelerine dayanarak takla atan güvercinin yırtıcı kuşlar tarafından çok kolay alındığını söyler. Bir diğer gözlemi ise güvercinlerin eşleşme ve yavruya kusma dönemlerinin sağlıklı, mutlu ve en iyi oyun sergiledikleri zamanlar olduğudur.

Farklı deneyim Şanlıurfa ve Ankara'daki Yapışan adlandırması için de geçerlidir. Şanlıurfa'da "yapışan" terimi güvercinin "yuvarlak"ta dengesini kaybedip tırnaklarıyla tutunması olarak anlatılırken, Ankaralı kuşçu bu tanıma itiraz eder ve yapışma terimini "hedefine doğru oynamaya gelen kuşun yere takla atmadan konuşu" olarak tanımlar. Biri için öncelikle bir türün, diğeri için ise istenmeyen bir davranışın adıdır bu terim. Şanlıurfa'da küme halinde uçan kuşlar Halıs adıyla geçer ve bu kuşlarda takla davranışı yoktur, düz uçarlar. Ankara'nın ve birçok ilin taklacı olarak adlandırdığı kuş ise Şanlıurfa'da Yapışan olarak adlandırılırken ayakları paçalı (tumanlı) olur. Her iki türün de desen ve renklerine bağlı olarak birçok çeşidi vardır.

Deneyimlerin farklılığını bir kenara koyup tutkunun doğasına döndüğümüzde ise bir kırılma noktası kendini açığa çıkarır. Güvercinin bir yerden başka yere taşınırken ya da sergileme veya ihalede içine konduğu kafes tutkun ve tutkunun çevresinde de örülür. Ancak bu defa söz konusu olan, 15. yy düşünürü Nicolaus Cusanus (1990)'un evren tasarımını andırır biçimde, ne sonlu ne de sonsuz olma hali ama bir "bitimsiz"lik durumudur. Kuşçuluğun dünyasında güvercin tutkunu, ilerlediği oranda uzaklaşan bir ufuk çizgisine doğru giderek daima bir sonraki güvercinin olası performansı üzerinden tutkusunu canlı tutar. Bir kuşun oyununa dair anlatılarda takla sayısı, kapatma mesafesi, baş alma sayısına ilişkin abartılı iddialara rağmen güvercinin sınırları yine de bilinir. Sonuçta bu hikâyelerin bir de kuşçuluğun sürekliliğini ve inşa ettiği sosyal dünyayı koruma işlevi vardır. Kuşçu, güvercinlerle ilgili anlatılara hâkim olan abartılı hikâyelerin "yalan söylemek" olmadığını belirtir. Kuşçu bu çerçevede kendi ifadesiyle A/S -"bir macera peşinde değildir, kendi hikâyesini yaratır". Öte yandan bir şeyi sonlu olarak tasavvur etmek

ona henüz olmadığı şey ile sınır çizmek manasına geldiğinden kuşçuluk da ister istemez güvercinin soyu üzerinden ilerlemek zorundadır. Bu çerçeveyi Ankaralı kuşçulardan biri şöyle ifade ediyor:

> A/S1- Acaba bunların yavrusu nasıl olacak, bu hep devam eder. Tek soy da olsa elinizde beslediğiniz, ne yapacağını bilseniz de çıkan yavruyu bilseniz de önemli olan sonucunu bekleme. İnsan ölümden korkar ama belli bir yaşa gelince ölümü istemeye başlar, sona gireyim bu şekilde yaşamıyım. Kuşçuluktaki bu bağlılığın nedeni o sonu görmek. Hasadı görürsünüz ama görmek yetmiyor, çünkü onun da yavrusu büyüyor. Acaba bu uçan güvercin anne veya babası gibi olacak mı? Tekrar başlıyorsun yeniden tarlayı sürmeye. Bu insanları vazgeçirtmiyor. Vazgeçersiniz, bırakırsanız, bir sinirlenirsiniz bırakırsınız, yolda gidersin çat çat çat bir ses duyarsın bakarsın havaya. İnsanın Allah'ı merak etmesi gibi bir şey bu. Yaratan var mı yok mu? Bu kadar iddialı konuşuyorum, çünkü hiçbir zaman yaşarken cevabını alamayacağınız bir soru. Öldükten sonra göreceğiz var mı yok mu? Sonu yok yani.

Kuşun sınırlarından, tanrı kavramındaki sınırlanamazlık fikrine giden bu çizgide tüm varlıklar geldiklerine inanılan ilahi kaynağın tekliği içinde var olurken aynı zamanda tanrının zaman ve uzam içerisindeki açılımı gibi kavranırlar. Nicholaus Cusanus'un, her şeyin her şeyin içinde ve sınırlı ya da "maximum contractum" (Mutlak Maksimum'un daralmış, sıkışmış sureti) olarak nitelediği evren tasarımında olduğu gibi bu anlatıda da fiziksel evren de empirik gözlem üzerine değil, "metafizik" temeller üzerine kuruludur. Hareket halinde, sabit bir merkezi ve sınırları olmayan evren anlayışında tek merkez ve sınır tanrı ya da bu anlatılardan yola çıkıldığında tutkunun kendisi olacaktır. Bu aynı zamanda "öğrenilmiş bilgisizlik" olarak ifade ettiği şeydir Nicholas'ın. Evren ve içerisindekiler ontolojik sınırı olmayan tanrının imajıdır. Ölçü, bu imajı koruyan ve denizde yüzerken her kulaçta geriye giden ufuk çizgisinin bir metaforu olarak yer alır kuşçuluk işinde. İlahi aklın yaratması demek olan kavramsallaştırma insan aklında şeylere dair bilgiye tekabül eder, bilginin kavramsal içeriği de tanrının yaratılarına epistemik benzerlik üzerinden bağlanır. Bir yandan geçmişte onlarca taklalar atan, beş yüz baş alan kuşların hikâyeleri anlatılır, bir yandan bu abartılı hikâyelerle dalga geçilir, ama her şeye rağmen daha fazlasının, daha ötesinin olup olmadığı, sınırın ne kadar zorlanabileceği merak edilir.

Öte yandan kimi kuşçular için makbul olan, her defasında aynı oyunu yapabilen, ölçüye gelir bir standardı tutturmuş kuştur. Bu ölçü elbette arayışın bitmesi anlamına gelmeyecektir:

> A/E- …oynadı mı ya bir metre aşağı oynayacak ya bir metre yukarı oynayacak. Beş takla ile mi başladı, beş takla ile bitirecek. Bir oraya oynamış, bir buraya oynamış. Bir oynuyor buluta gitti. Onlar kuş değil… Bilgisayara takmışsın sanki

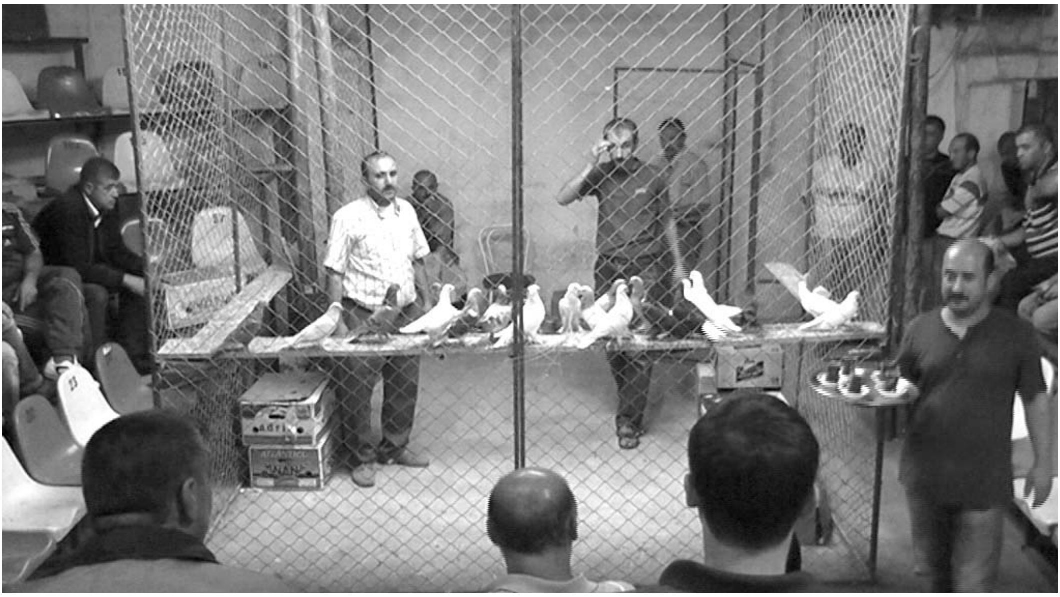
Ankara - İhale

> bilgisayar yönetiyor kuş. Aynısını yapıyor hep. Beş yaşındaydı aynısını yapıyordu. İyi kuş o kadar aynısını yapar. … Otuz metre içinde beş altı takla. 20 takla vurmuş ben tutmam. İnerken de aynı. Standart olacak. On beş, on altı tane yapar. On dakikada bir gelecek, on dakika sonra aynısını yapacak. Yavruyken çok vurur, ona bir şey demem ama olgunlaşınca beş tane altı tane verecek. Kuşçu, hassas adam kendini kandırmayacak. Ama tam olduğu zaman aynı arayla, mesela beş metre arayla, altı tane vurdu otuz metre gitti. Şimdi üç tane vurmuş, yüz metre gitmiş, kırk tane takla vurmuş ben anlamam. Benimki standart.

“Kuşçu konuşmayacak, kuş konuşacak, sen seyredeceksin!”

Güvercin uçurmanın incelikleri ve beklenen performansı alabilmenin önünde hava koşulları, mevsimler, güvercinin doğası, hırsızlar ve atmacalar gibi türlü engeller vardır. Ankara’daki sohbetlerden birinde bir kuşçunun belirttiği gibi güvercinin önce yerine alışması gerekir: A/A1- “Evine gelmeyen kuşu aramam. Evine gelen namusuna sahip çıkar. Gelmeyen kuşu niye arayayım ben.”

Taklacı güvercinin geçtiği aşamaları ve beklenen performansını ustaları hem Urfa’da hem Ankara’da birbirine yakın ifadelerle anlatırlar. Urfa’da kuşlar genelde Angut gibi evde beslenen kuşlar, Halıs ve Yapışan olarak adlandırılırken U/A. ikincisinin, Türkiye’ye Musul, Kerkük ve Urfa’dan yayıldığını belirtir ve taklacının üç aşamada olgunlaştığını söyler:

> Uçarken kıç atarlar, kıç üzerine düşerler bir aylıkken. İkinci olarak dönmeye başlar ve 1–2 hafta içinde dönüşleri hızlanır.

Şanlıurfa- Kumlu Han Halıs İhalesi

> Buna yuvarlak denir. Üçüncü olarak Dikilip vurmaya başlar ve yükseklere çıkarlar. Buna havai denir. Dikilir vurur, çıkar 15 gün- Bir ay buna devam eder. Sonra ev üzerinde pike yaparak atar. Baş alma. Gelip inmek elinde değil. Sabahtan akşama inmeyip çatlayanlar var, 1–2 saat uçanlar var. Beş dakikada bir gelip çekim yapanlar makbul. Bir çıkışında çok hızlı takla ile çıkan işi bozar. 3–5 takla ile devam eden makbul sayılır.

Ankara'da aktarıldığı gibi Şanlıurfa'da da "geniş açılan kuş makbul sayılır, evi dar gezen çabuk yorulur":

> A/A- Adam kuş uçurur, seferi çoktur, kısa oynar, elli metrenin üstünde gider. Evi terk etmez. Buradan en azından Ayrancı kadar gitmesi lazım. Öyle olduğu zaman oyuna geldiği zaman hırsla gider. Çünkü geziyor, evini görüyor, hedefe oynamaya geliyor. Elli metrenin içinde gezen kuş evin üstünden kırk kere geçer, bir kere tutturduğu zaman oynar. Gezen kuş yedi sekiz dakika kayboluyor. Artık kapatmış geliyor, oyuna geliyor yani, hedefe.

Şanlıurfa'da kullanılan terimlerden birisi de "kantarma" olarak geçiyor. İneceği zaman kuşun zorlanmasına verilen bu terim hemen Ankara'daki güvercinlere ilişkin bir uyarıyı beraberinde getiriyor: "Ankara'daki oyuncular düz iniyor ki bu da karıştığının göstergesidir." Yukarıdaki anlatıyı bir de Ankara'daki Kuşçu'nun ifadeleri ile karşılaştıralım:

> A/S-… Yavaş yavaş bel kırma, götleme denir, belini kırar tam çeviremez taklayı, o yavruluk dönemidir. Yavaş yavaş taklayı aşağı düşerek tam atmaya başlar ve yavaş yavaş serseme girer, sık atılan takladan uçamama halidir bu…Takla atar, bi-

linçsiz taklalardır onlar. Düz bir şekilde bir iki metre gittiğini göremezsin. Özellikle bu türde öyledir. İki metre uçamaz, devamlı takla, devamlı takla. Bu çok yüksekte olursa oynamak için iyidir. Bu yarım saat bir saat devam edebilir, daha sonra o olayı bitirir, düzenli bir şekilde uçmaya başlar. Artık ilerleyen günlerde, üç beş gün sonra, bir hafta on gün sonra hedef yapmaya başlar. Buraya şu bloklardan ya da daha ileriden kanatlarını kısarak gösteri yapmaya gelir. O işte artık oyuna başladığı zamandır.

Olgunlaşmış iyi bir taklacının performansını izlemek iki, iki buçuk saat alan bir süre gerektirir. Bu süre zarfında güvercinden yapması beklenen ama aynı zamanda kuşçular arasında tüm sohbetlerin konusunu oluşturan temel hareketler Ankara'da gezme, atma, oynama ve konma olarak tabir edilir. Gezme ve atma, yarışmalarda bir güvercinde puan getiren temel şartlar olmakla birlikte, az sayıda güvercinin sergilediği davranışlardır.

A/S -.......pat diye inmeyecek, yapışma denir buna, makbul değildir, boş konma diye yaz oraya sen. Çaylar hazırlanır. Dışarıdan izlemeye gelenler olur. Şimdi o güvercini çıkartırsınız, tek atarsınız. On, maksimum on beş dakika kanatlarını ısıtır. Sonra altına kuşları çıkardığınız zaman, pırıltı deriz biz ona, hafiften bir çöple oynayınca kalkar güvecinler o onları görünce kapatıp atar gelir. Güvercindeki atıştır bu, çok uzak mesafelerden kanadını kuyruğunu kapatarak, kanadını çekerek buraya oyun yapmaya gelir. Bir hedefi vardır. Yerdekileri görünce oyuna gelir, gösteriyi yerdeki kuşlara yapar, kur yapar, serenat yapar. Bir iki metre kalır yere, taban takla denir. Taban taklayı çevirir, sonra ip gibi yukarı… Şu duvarın biraz daha altından, terasın demirinin üzerinden taklayı çevirir, indi dersiniz, taban taklayı çevirir ondan sonra. On beş on altı takla yapanları da vardır ama bunun ideali yedi-sekiz takladır. Genelde kırk elli metrenin üzerine çıktığı zaman, fışkırma ve taklalar çok olduğu zaman o kuşun konma riski fazladır, buna da yapışma deriz. Bu terasın demirinin üzerinden taban taklasını çevirir, fışkırmaya başlar. Son taklasını da yaptıktan sonra uçmaya başlar. Artık buralarda göremezsiniz. Gezme dediğim bu, gözden kaybolur. Hatta bu güvercinleri hiç izlemeyenler, kondu bu gitti, dinlenip gelecek derler. Normalde ben güvercinlerimin huyunu bildiğim için yani yedi sekiz dakika bakmam. Göremem ki onları. Daha sonra o aynı yerde, çünkü eğitimini o ona göre almıştır, yedi sekiz dakika sonra tekrar gittiği yerden aynı şekilde, kanatları kısmış şekilde gene buraya gelir. Taban takla atar, yedi sekiz takla ile tekrar gözden kaybolur. Bun ortalama on beş, ona altı defa yapar, her seferinde de kaybolur. En ideali odur. Şimdi çoğu yörenin güvercinleri burada gelir pat pat pat oyunu yapar, şu

binanın ortaya kadar gider oradan tekrar pat pat … O hiçbir zaman için bir Ankara kuşçusunun istemediği şeydir, zaten beslemez de.

Güvercinin uzak mesafeden kanatlarını ve kuyruğunu kapatarak gelişi , "atma"sı (kapatma), en iyi kuşçular arasında bile beş yüz metreden üç kilometreye dek değişen mesafelerde anlatılır. Oyununa başlamak için uzaktan kapatarak atması izleyicileri için en heyecan verici anlardan birisini oluşturur:

A/S- Bak o dağın biraz bu tarafından kapatıyor ya, atmaca avına dalar ya, aynı o şekilde böyle kapatıp geliyor. İçim ürperiyordu benim, buramda bu göğüs kafesimde bir şey oluyordu, içeri kaçıyordum ben yani. Buradan pat diye taklayı çevirdiği zaman yani, kanat sesini duyduğum zaman hah şimdi oyuna girdi diyip çıkıp öyle bakıyordum.

Bir başka eski kuşçudan dinleyelim:

A/F1-Kuşu dışarıya çıkarttın, bir iki dakika pisler. Alın atın pisler, bir daha alın atın yine pisler. On kere at on kere pisler. Bunun da huyu böyle, genetiği böyle. Ondan sonra gerekirse, üç dört tane, beş on tane buğday atarsın önüne. Sonra üstüne gidersiniz, iyisini anlatıyorum, dokunursunuz. Ayağını yerden bir keser, uçar. Benim için kalkışta çok takla vurmasın, kalkışta çok takla vurunca adaleleri soğuk, hayvan kendini ezmiş oluyor. Önünden kalkıp bir takla vurup giden kuş iyidir. İyisini söylüyorum. Kalkar, bir döner, bir daha döner. Bir yön tutturur kendine, o yöne doğru gider, yükselir. Nerede falan diye kendini merak ettirecek bir seviyede uzaklıkta gezer. Bir on dakika, on beş dakika gezdikten sonra, altına fazla şıpırdatmayacak, uçmayacak, on tane on beş tane, yirmi tane kaç tane kuşum varsa çıkartırım. Önlerine yemi atarım. O da bir görünür şöyle karşıdan, iyisini anlatıyorum, kendini hedefe doğru odaklar. Başlar böyle akmaya, hedefe doğru, uçağın inişi gibi. Taaa oradan gelir, tam şöyle göz hizamıza. Çok aşırı yerlerden gelenler de var, çok hızlı gelenler de var. Çok cilveli, çok süratli, çok uzaktan kapatıp gelen kuşlar taklasız konar. Şu kırmızı ev var ya orada bir sıkar kendini bir bırakır, oradan buraya gelmesi zaten on saniye, orası tutsa tutsa üç yüz metre. Oradan kendini bir bırakır. Şu direğin şurada bir tutar kendini, bırakır önümüze gelir, bir adam boyu, bir buçuk metre, iki metre. İyisini anlatıyorum. Gelir gelmez alttan bir tane takla vurur, taklayı bağlar. Sesi soluğu şu, takla şu.. rap ta ta ta ta ta ta, rap ta ta ta ta ta ta tat . Beş takla, altı takla. Son taklayı bağlar, tekrar geldiği yere doğru gider… Yedi dakika, sekiz dakika gezer, çünkü bu oyun onu yorar. Oradan yine aynı hareketi yapar. Bu kuşun değeri biçilmez, paha biçilmez. Bunu yirmi sefer yapsın, ben dünyaya rest çekerim. Kötüsü dolap beygiri gibi döner. Ciuvvvv buradan geçer, ciuvvvvv

şuradan geçer, başın döner. Gelir, aman Allahım, şimdi bir şey yapacak dersin, dut dut dut dut, gider yine döner. Adam şimdi bunu öyle bir süsler ki… Şimdi gelir, gider, aynı hareketi yapar, kuşum otuz sefer yaptı der. İşte buyur. Bu mesafe ne kadar olmalı biliyor musunuz, en fazla bana sorarsanız 25-30 arası olsun ki, beş altı takla ki bu canlının belli bir istiap haddi var. Bu başparmağım kadar bir yüreği var. Gelip o taklayı vuracak, yirmi takla vuracak ve gidecek, vay babam vay! Sallıyorlar. Orada parası bol aklı kıt birisi çıkar, ne istiyorsun, işte üç bin dolar, aldım gitti, "Aman Allah'ım kimseye göstermeyeyim", neşelenir üç ay dört ay. Derken bir gün arkadaşı der ki "ya kardeşim bir uçuralım da bakalım", "yahu nasıl uçuracağız? ", bir çıkarırlar, aman Allah'ım adamın omuzları yere düşer, "ya bu hiç bir şey yapmıyor", kandırmışlar adamı. Ama ben seyrettim, gerçekten bu hareketleri yapanı seyrettim, on beş gün sonra geldi, kondu. Ne takla çevirdi, ne bir şey yaptı…Bitirirken, iyisini anlatıyorum, diyelim ki on sekiz sefer, on dokuz sefer, yuvarlak yapalım yirmi safer istiabı var. Yirmi sefer yaptı, o kadar uzak uzak mesafeye gitti, oradan döndü geldi, kendini şöyle yukarı atacak gibi yaptı, bir vurdu rapp etti, şöyle döndü, bir tane daha vurdu, dır dıt dıt, veya şöyle yukarı aldı kendini, bir iki üç buradan esneye esneye geldi efendi gibi…

Ankara, tutkunlarının anlatımına göre Taklacıya sadakatin belki de en fazla olduğu illerden biri. Abidin Paşa'daki kahvede gerçekleşen gece sohbetinde yarışmalardan uzak durmayı tercih eden güvercin tutkunlarının hepsinin üzerinde birleştiği birkaç temel konudan biri "Ankara taklacısı"nın performansının hiçbir taklacıda olmadığı: "Ankara merkez, bir de kuştan anlayan

Şanlıurfa- Eyüphan Yapışan İhalesi

Şanlıurfa Çardaklı kahvede kuşların sergilenişi

Ankara”. Genelde en zor olanın Taklacı uçurmak olduğu söyleniyor ve Taklacının “sesi soluğu asaleti” övülüyor:

A/ F- En bencil, en zor hayvan bu taklacılar.. Hatta şöyle bir deyim var, “iki kanat, bir kuyruk, başına buyruk”. Havaya çıktımıydı, hadi indir bakalım. İşim var, gideceğim, laftan anlamaz ki, gel kardeşim gideceğiz, hanım bekliyor, anlamaz ki. Kendi kafasına göre uçar uçar. M.’nin burada kuşları var (Dönek ve fenerkuyrukları kast ediyor), atar havaya, en fala on dakika, pırr uçar, çıkar şuraya iki kuş pırıltı, on dakikada gelir konar. Kapat içeriye ver yemini git. Bu öyle değil, havaya çıktımıydı sen ona bağımlısın. Bekle altında ki gelsin. İnmez

Öte yandan taklacıda olduğu gibi Şanlıurfa’nın filo kuşları da her gün aynı saatlerde uçurulurlar. Çardaklı kahvede kuşların sergilendiği telli ve bölmelere ayrılmış ahşap dolapların tepesinde kuşların “karışma” saatinin 3.30 olduğunu belirten bir yazı yer alır.

Şanlıurfa’da görüşülen kuşçulardan kimilerinin Ankara’dakilerden bir farklı yanı da güvercinde estetiğe verdikleri önemdir. Taklacıda da ısrarla estetiğin, attığı ve atacağı taklalardan daha önemli olduğunu söyleyenler var: U/T- Sadece izleyeceksin, uçurmayacaksın. Makbul olan manken gibidir, manken gibi kuşu uçuran yok. Kadın gibi bakım yapılmalı kuşa. Kuşun yüzü fincan gibi olacak”. Buna karşın Ankara’daki kuşçu için A/S - “performans güvercininde renk, kostüm, güzellik önemli değildir, performans ile kostüm ters gider”.

Ankara’dakinin tersine Şanlıurfa’da atmaca tehlikesinden söz edil-

mez. Yazın bir sonraki sezon için yenilenme amacıyla kuşların kanat ve kuyrukları kırpılır. Kırpılmış ve tüyde olan kuşların bakımı da tüneklerin ve salma içlerinin düzenlenişinden, duşlarına ve vitamin takviyelerine varana dek ayrı bir özen gerektirir. Onuncu aya doğru dinlenmiş ve tüylerini değiştiren kuşlara hamlıkları ve yazın oluşan yağlanmaları azalsın diye yaklaşık bir ay kadar "antrenman" yaptırılır. **Şanlıurfa, Hatay, İskenderun, Gaziantep, Kilis, Osmaniye, Kahramanmaraş** illerinden katılımlarla birlikte filo karışmaları onuncu ayda başlar. Erkeklerden oluşan çeşitli desen ve ırklardaki kuşlar kışın saat üç civarında kümeslerin açılmasıyla birlikte havada evlerinin çevresinde uçurulur ve karışma anında "havadaki kuşu sahibi yoktur" düşüncesiyle "kim kimin kuşunu çekerse "denir. Genelde kuş kaptırmak maddi yönü ile olmasa da pek de hoşlanılan bir durum değildir, yine de dostlar arasında kaptırılmış olan kuş geri verilebilir. Kimi zaman karanlığa kadar havada kalan ve birbirine karışan kuşları izlemenin zevkinin hiçbir yerde bulunamayacağı söylenir. Genelde iki üç saat havada kalan kuşlar sonra parçalanıp tekrar kümelere ayrılırlar.

Şanlıurfa ve Ankara'da güvercinlerin sergilenmesi de farklı, daha doğrusu Ankara'da Şanlıurfa'dakine benzer bir güvercin sergileme biçimi yok. Şanlıurfa'da Eyüphan'daki dernekte ve Çardaklı kahvede kuşlar duvar boyunca yerleştirilmiş telli dolaplar içerisinde ayrı bölmelerde performanslarını sergileyecekleri zamanı bekliyorlar. Kumluhan'da ise güvercinler gündüz kahvenin içerisinde, televizyonun üzerinde, tünek işlevi görebilecek her yerde geziniyorlar. Öğlen vakti az sayıda insan var. Hanın içindeki kemerlerden birinin tam orta yerinde Müslüm Gürses'in çerçeveli bir fotoğrafı yer alıyor, televizyonda at yarışlarının yayımlandığı bir kanal açık.

…yarışmalar… tüzükler...

Güvercin yetiştiriciliği üzerine birçok şehirde topluluklar organize olmaya çalışmaktadır. Türkiye Güvercin Federasyonu, Türkiye Güvercin Yetiştiricileri Birliği gibi kimisi resmi statü kazanmış, kimisi bu yolda gitmeyi hedefleyen oluşumlar da bu grupları bir araya getirme çabasındadırlar. Türkiye'deki bütün güvercin ırklarını korumaya, tutkunları arasında iletişimi sağlamaya, profesyonel yetiştiriciliği yerleştirmeye ve yarışmaları düzenlemeye yönelik bu birlikteliklerin dışında sadece internet üzerinden faaliyet gösteren çok sayıda topluluk yer almaktadır. Çalışma boyunca ağırlıklı olarak internet üzerinden iletişim kurulan ve http://www.kuscular.org/ sitesi için emek harcayan Ömer Ozkurt aracılığı ile Sakarya Taklacı Güvercin Yetiştirici, Uçurucu Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği'ne ait 2010 "Taklacı Oyun Kuşu Yönergesi", 2006 Türkiye Taklacı Güvercinler Performans Yarışması, İstanbul Güvercin Birliği 2009 İstanbul Taklacı Güvercin Performans Yarışması Kuralları, Samsun Serinofil Derneği Damcı Irk Yarışması Yönergesi, 2007 Türkiye Damcı Irk Taklacı Güvercin Performans Yarışması Yönergesi ve Türkiye Güvercin Federasyonu Marmara Bölgesi Taklacı Güvercin Puan Çizelgesi

gibi güvercin yarışmalarına ait kurallar ve tüzüklere de erişim sağlandı. Ortak noktalarının yanı sıra, internet sitelerinde tutkunların eleştirilerine maruz kalan farklı puanlama ve değerlendirmeleri de gündeme getiren bu kurallar ve tüzükler, taklacı güvercin yarışmalarının nasıl yürütüldüğüne ilişkin okura en derli toplu bilgiyi verir nitelikteydi. Bununla birlikte, kuralların ifade ediliş biçiminden kaynaklanan açıkların da pratikte kullanılabildiğini ve bu uygulamalarında tutkunlar arasında oldukça tartışmalı sonuçlar doğurabildiğini belirtmek gerekiyor.

Bu kurallar yığını genelde bir yarışmaya katılanların yerlerinin uygun olmayabileceğini göz önüne alarak, izlemeye gelecek kişilerin kuş sahibinin davetine bağlı olduğunu belirtirler. Yarışmalarda hakem ya da gözlemci olarak adlandırılan ve puanlamayı yapan bir heyet vardır. Yarışmacı kuş uçuracağı zamanı bir ya da iki gün önceden bildirmek durumundadır. Uçurulacak kuşta yavru ya da "eke" (yaşına girmiş, yavru ya da yumurta büyütmüş kuş) olup olmadığı tartışması yapılmaz ama iki kuş aynı puanı alacak olduğunda eke olan tercih edilecektir. Çünkü kuş yavruluktan çıktıktan sonra oyununu kesebilir ve bunu anlamak da zaman gerektirir. Kuşun oyuna gelmesi veya inmesi amacıyla altına 5–10 arasında değişen sayıda kuş (pırıltı) çıkartılacağı da kimi tüzüklerde belirtilmiştir. Uçmakta olan kuşun yanına yerden bir kuşun kalkması, birlikte uçmaları gibi durumlarda puanlamalar değişir, kimi durumda kuş diskalifiye edilir. Kuş kaldırılmadan önce on dakikalık bir kanat ısıtma süresi tanınır, bu süre içerisinde inen kuşa bir hak daha tanınacaktır. Uçuş düzenine geçen kuşun inmesi ya da kırk dakikayı doldurmadan inmesi, kırk beş dakika içinde puan alacak şekilde sefer yapmaması, dama ya da yere doğru gelip dik açıyla yukarı doğru taklalar atarak fışkırmaması (fişek), bu oyunu kırk beş dakika içinde yapmamış olması da diskalifiye edilme nedenleri arasında yer alır. Yarışmalarda kuşun başına gelebilecek atmaca tarafından kapılma, tele çarpma, hava koşullarının uygun olmayışı, gibi durumlar da puanlama ya da erteleme için dikkate alınır. Arazide ve teras gibi yerlerde uçurulan kuşların yere konuşları da farklı puanlamalara tabii tutulur. Kimi tüzükler izleyicilerin küfürlü konuşma, kuş hakkında yorum yapma, kuşa ıslık çalarak müdahale etme, hakemin yanına gidip onunla konuşma gibi konularda da kurallar belirtirler.

Taklacı yarışmalarında güvercinin her seferde vurduğu "taban takla" (kuşun oyuna geldiği, yere en alçak olduğu mesafeden oyununu başlatmak için attığı ilk takla), takla sayısı ve fışkırma mesafesine göre oranı, "atma" (kanat ve kuyruklarını kapatarak hedefine kadar alçalıp oyuna başlaması) ve bunun mesafesi, "fişek"lerini oyun alanın dışında ya da taklasız yapması, yerden kalkması, yere taklalı, perdahlı (inme hareketi sırasında ayakları gererek askıda kalma), taklasız düzden konması (yapışma), kanat sesi puanlamaya esas olan kurallar olarak belirtilir.

Ankara ihalesinde kuşlarına kavuşanlar

Satıyorum… saaaaaat… tım!

Güvercin ihaleleri bu tutkunun bir parçası olarak ilişkiler ağı içerisinde yer alan ve güvercinlerin değişen miktarda paralara satışa çıkarıldığı bir diğer etkinlik alanıdır. Çoğunluk, o hep hayal edilen performansı göstererek, herkesi kendine hayran bırakacak ve camia içinde aylarca, belki de yıllarca kendinden söz ettirecek olan güvercini ihalede bulacağına ilişkin güçlü bir inanç beslemez ama yine de ihaleler haftalık olarak ve düzenli biçimde yapılır, tutkunun devamlılığı içerisindeki rolünü yerini getirir, yineleme ve umudun bir başka biçimidir. Güvercin ihaleleri güvercinlerin kimi zaman Urfa'daki iki ayrı ihalede olduğu gibi masa üzerine açıkta veya ortaya yerleştirilmiş irice bir tel kafes içerisinde ya da Ankara'da gözlendiği şekliyle tavandan yere kadar döşenmiş ayrı bir tel kafes içerisinde ihaleyi yöneten tarafından sergilenmesiyle yürütülür. İhaleler genelde saat 20.00- 21.00 arası başlar ve üç saate kadar uzayabilir. Bu araştırma sırasında Urfa'da Halıs ve Yapışan ihaleleri ayrı yapılıyordu, Ankara'da ise popüler olan taklacı için farklı birkaç semtte ihale düzenleniyordu. Ankara'da Hamamönü'ndeki derneğin ihaleleri ile Şanlıurfa'da Eyüphan Güvercin Sevenler Derneğindeki Yapışan ihalesi ve Eskici Pazarı Kumlu Han'daki Halıs ihalesi hem kuşların sergilenmeleri hem de satışın biçimi açısından farklılık gösteriyordu.

Ankara'da bir avlu çevresinde yer alan ve güvercinleri hırsızlara karşı korumak için demir kapılarla, kilitlerle korumaya alınmış kümeslerin yanında inşa edilmiş bir tür barakada haftada iki günü Salı ve Cuma günleri yapılan ihale bu çalışma çerçevesinde ilk izlenen olduğu için diğer ihalelerdeki gözlemlerin aktarımını da etkilemiştir.

Güvercin ihaleleri beraberinde kuşçu kahvelerini de getirir. İhale ya kahvede yapılır ya da yapıldığı yere bitişik bir kuşçu kahvesi yer alır.

Ankara'da dernek başkanının avlunun girişinde yer alan kahvedeki sohbetimiz sırasında "burada her şey aynıdır, hiçbir şey değişmez" deyişini izleyen dakikalarda kuşlar karton kutularda taşınmaya başladı ve saat dokuza doğru gelenlerin sayısı arttı. Salı günü gelenlerin sayısı ise çok daha azdı.

Yüz, yüz yirmi civarında kuşçunun geldiği ihalenin yapıldığı baraka, sahibinin kişisel tarihinde yer alan sporculuk macerasını da yansıtan bir amfi tiyatro biçiminde düzenlenmişti. Üç duvar boyunca beş altı sıra demir konstrüksiyonların üzerinde arkalıklı bir kırmızı, bir beyaz tribün koltukları sabitlenmiş, sandalyelerin sırt dayanan yerlerinde numaralar… Kuşların sergilendiği bölüm spor sahalarındaki çitleme malzemeleri ile yerden tavana kadar ayrılmış, kuşlar için tel örgünün kenarında boylu boyunca tahtalardan bir gezinme alan, tavanda uzun flüoresan ışıkları. Karton kutularla gelen kuşlar kafesin içine sırlanıyor. İçeridekilerden giriş parası toplanıyor ve başkan elinde değneği ile kafesin arkasına geçerek beraberinde soda ve çay içilen ihaleyi yönetmeye başlıyor:

> ….beyler aramızda bayan var, dikkatli konuşun, kanat sesleri, evet yok mu fiyat veren bunlara, kanat sesleri, 15 veren var mı, bu iki buçuk saat havada kalıyor, saat..tım değnek sesi, kanat sesleri, uğultu, beyler, fiyat veren yoksa bunlar kalkıyor, 45 oldu erkek, saat..tım, kanat sesleri, bunlar kaçırma kuş, gülüşmeler, bu Araplar perçemli, kanat sesleri, beyler gurultu (gürültü değil) yapmayın, bu yavru da yirmi milyon, bunların on dördü beş yüz milyon fiyat veren var mı… kanat sesleri, oyuncu bunlar, saat…tım, … bey, yavru kaça, kanat sesleri, yirmi

Son

beş veriyorum, beyler çıkın dışarı, elli milyon veriyorum, işi olmayan gitsin, kanat sesleri, sizin kuşları görelim şimdi hadi beyler, değnek sesi, abi, tek tek fiyat veren var mı, yoksa kaldırıyorum, kuşlar kalkıyor, ne istiyorsun boz yavrulara, beyazlara altmış beş verildi…yüz elliye saat…. tım, beyler bunların sahibi öldü, kanat sesleri, devamı var mı, değnek sesi, otuza saat..tım, uğultu, beyler, abi kutuyu verin bari, kaç tane kuş var ya, iki dört altı sekiz, devamı var mı, küçük kutunuz var mı abi, hediyelik olsun, gülüşmeler, kanat sesleri, yirmiye saat... tım, küçük olsun kutusu, arkadaşlar, 06 P …. plakalı araba, kanat sesleri, gidiyor musun abi, iki yüz veren var mı, erkeğe bak, evet fiyat veren yok mu, veren var mı, kanat sesleri, fiyat veren var mı, saat..tım, erkek bu erkek, yüz on milyon, kanat sesleri, beyler, kanat sesleri, alın beyler yirmişer milyon, kaç tane aldın, abi iki Arap satıldı, beyler iki yüz veren buraya var, çiftine kırk verdim abi, arkadaşınkiyle eşlenecek, saat… tım, abi o erkek mi, bana bir tane de erkek ayarla abi, kanat sesleri, ikisine kırk beş verdim abi, elli beş, altmış lira verdim abi, altmış oldu, satıyorum, saat…tım, kanat sesleri, kutuya da koydum, beyler bayan var dikkatli olalım, saat..tım.. ya veren var mı beyler… kırka saaaat…tım, bak beyler diye bağırıyorum.. lan diye bağıracağım… üç yüz milyon, kanat sesleri… fiyat veren var mı, başka verenler,..”

Şanlıurfa’da hafta sonları, ileride dama çıkacak yetişkinler arasına girmeye aday çocuklar için de sokakta güvercin satışı yapılıyor. Kumluhan’daki Halıs ihalesi ise yukarıdakini andıran bir düzenlemeye sahip olmasa da kendi içinde, katılanların aşina olduğu bir ritme sahip. Ermenilerden kalma olduğu söylenen ve kahveye dönüştürülmüş handa ortada bir masa üzerine çıkarılan güvercinler ve her yere dağılmış sandalyelerde çaylarını içen, ayakta durup sergilenmekte olan kuşu izleyen çok sayıda kuşçu var. Yarısına kadar dolu bardaklarda acı kaçak çaylar içiliyor arka arkaya. İhaleyi birlikte izlediğim ve kuşçuluğun yöredeki inceliklerine hâkim olan arkadaşım o anda kahvede bulunanların yarısından çoğunun Arap kökenli olduğuna dair bir bilgi veriyor. Ankara’daki ihalenin tersine kanat sesi yok, üç dilden yüksek sesli konuşmalar birbirine karışıyor. Arada bir ya da iki kuş masadan havalanıp izleyicilerden biri tarafından yakalanarak, ihaleyi yönetene teslim ediliyor. Kuşlara on beş lira ile iki yüz lira arasında değişen miktarlar veriliyor, televizyonda at yarışları devam ediyor.

Yapışan ihalesinde ise tam tersine dikkat çekici bir düzen var. Eyüphan’ın teras katında yer alan uzun dikdörtgen salonun ortasına, içine sergilenecek kuşun konacağı irice bir kafes yerleştiriliyor ve çevresine ve duvar boyuna düzenli bir şekilde sandalyeler sıralanıyor. Salonun en arkasında yer alan uzun kerevete oturmuş yanımıza gelen kuşçularla alçak sesle konuşuyoruz, çünkü gelenler sakin ve gürültüsüz bir şekilde ihalenin başlamasını bekliyorlar. Saat dokuz gibi başlayan ihale üç saate yakın sürüyor ve ihaleyi

yöneten tek tek her kuşu kafesin içine koyarak türünü ve fiyatını söylüyor. Yapışan ihalesi olmakla birlikte önce birkaç Angut satışa çıkarılıyor. Kuşa yakından bakmak isteyenler olduğunda yanlarına götürüyor. Söylenen paralar Halıs ihalesindekinden daha fazla, biri 310 TL'na diğeri 600 TL'na iki miski satılıyor.

Sonuç Yerine

"Her kuş kendi cinsi ile uçar" diyen Ankaralı kuşçu, taklacıyı kastederek sözünü şöyle bağlıyor: "Bunlarla uğraşmak, bunları eğitmek dünyanın en zor işi, çünkü bizim beslediğimiz hayvan türü bize bağımlı değil, biz o hayvan türüne bağımlıyız." Bu bağımlılık ilişkisi, ornitoloğun patolojiye dair açıklamasını göz ardı eder. Bellek ve yineleme arasında mekik dokuyan tutku, "sonlu varlıkların varoluşu" anlamındaki "akıl dışı bir kriz"e (Ülken, 1968, 171); içinde hem karşıtlık hem de tamamlayıcılık halinin yer aldığı bir tür kırılmaya bağlanır. Herkesin kişisel hayat hikâyesi içindeki farklılıklarla da eklemlenmiş halde duygu, düşünce ve zaman yatırımı gerektiren koleksiyon fikri çerçevesinde toplananlar, gündelik yaşamları içerisinden, sıra dışı ve "huşu" uyandıran bir dünyaya çekilirler. Nesnelerin kendi bağlamlarından alınarak koleksiyon içerisinde bir tür kutsama yolu ile "ölümsüzlüğe" kavuşturulmaları, "yaşamdan "sonsuzluğa ölüm yolu ile geçirilmeleri" Pearce'a (1995, 24–25) göre bir paradoks içerir. Nicholaus Cusanus'tan Kierkegaard ve Pearce'a kadar farklı alanlardan götürülen tüm bu tartışmalarda sonluluk ve sonsuzluk temel çerçevedir. Koleksiyonun poetikası içerisinde otobiyografik, fetişistik ve sistematik boyutların varlığına işaret ederken, birey maddi dünya ilişkisi üzerinden tamamlanmak istenenin benliklerimizin bir parçası, kişinin kendisi olduğunu belirten Pearce biriktirmeyi, "uzamış benlik" olarak niteler. Bireysel kimlik ve diğerleri ile olan ilişkinin zaman ve uzamdaki sonlu hali ile sınırsızlık düşüncesinin arasında bir yere yerleştirir. (1995, 175–177) Koleksiyon akla ilk olarak cansızların toparlanmasını getir ama hayvanat bahçesi ve sirk, koleksiyon tarihinde canlıların da kendi bağlamlarından alınarak koleksiyon içerisinde dâhil edildiklerini gösterir.

Yazının başlangıcında sözü geçen tetikleyiciler arasında koleksiyonculardan oluşan bir sosyal çevre de yer alıyordu ancak hiçbiri henüz canlı toplama işine girişmemişti. Bu çalışma ise devamı geldiği takdirde bir tür koleksiyona dönüşme yolunda. Çünkü farklı güvercin ırkları doğaları gereği, kendi çevrelerinde farklı ilişki biçimleri ve diller kurulmasına yol açıyor. İnsan hayvan ilişkileri gibi üzerine az sayıda çalışmanın olduğu bir alanda yapılması gerekenlerden biri de tutkuyla çok sayıda insanı peşine takmış olan güvercin türlerine dair bir kataloglama oluşturulması ve dil ve farklı yöresel adlandırmalarla kuşun doğası ve yaşanılan çevre arasındaki ilişkileri yakalayabilmek olmalıdır.

Kaynaklar

CANETTI, Elias (1998) *Kitle ve İktidar*, Çev. Gülşat Aygen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

DOUGLAS, B. & MOUSTAKAS, C. (1985) "Heuristic Inquiry: The Internal Search to Know", *Journal of Humanistic Psychology*, 25 (3), 39-55.

EDMONDS, Michael (2000) "Flights of Fancy: Birds and People in the Old Northwest", *The Wisconsin Magazine of History*, 83, 3, 154–179.

ENTRIKIN, Richard K. & S. H. BRYANT (1974) "Tumbling in Pigeons", *Nature*, 252- 20/27, 706–708.

ENTRIKIN, Richard K. & S. H. BRYANT (1975) "Electrophysiologıcal Properties of Biventer Cervicis Muscle Fibers of Normal and Roller Pigeons", *Journal of Neurobiology*, 6-2, 201-212.

GÖKMEN, Mesut "Bazı Kuşçu Tiplemeleri", http://www.guvercin-birligi.com/

"Güvercinler Niye Takla Atar?", http://www.kuscular.org/ileti99087.html

JEROLMACK, Colin (2007) "Animal Practices, Ethnicity, and Community: The Turkish Pigeon Handlers of Berlin", *American Sociological Review*, 72, 6, 874-894.

KIERKEGAARD, Soren (Constantin Constantius) (1983) *Fear and Trembling / Repetition* (Ed. & Tr. Howard V. Hong and Edna H. Hong, Princeton: Princeton University.

Kütahya Kuşları Koruma Derneği Kuş Puanlama Tablosu Ve Yönergesi, http://www.taklaciguvercin.com/yonerge.htm

MOUSTAKAS, Clark (1990) *Heuristic Research: Design, Methodology, and Applications*, London: Sage Publications.

NİCHOLAS OF CUSA (1990) *On Learned Ignorance (De Docta Ignorantia)* Translated by Jasper Hopkins, The Arthur J. Banning Press.

PEARCE, Susan M. (1995) *On Collecting: An Investigation into Collecting in the European Tradition*, London and New York: Routlegde.

POLANYI, Michael (1983) **Tacit Dimension** , Gloucester, MA: Peter Smith.

Sakarya Taklacı Güvercin Yetiştirici, Uçurucu, Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, Taklacı Oyun Kuşu Yönergesi, http://www.kuscular.org/taklaci-guvercinler-taklaci-oyun-kuslari/yaris-kusu-tarifine-ornek-t8531-20.html

Samsun Serinofil Derneği 2006 Puanlaması, http://www.taklaciguvercin.com/yonerge.htm

SMITH, Greg N., Joseph Hingtgen and William DeMyer (1987) "Serotonergic Involvement in the Backward Tumbling Response of the Parlor Tumbler Pigeon", *Brain Research*, 400, 399-402.

ÜLKEN, Hilmi Ziya (1968) *Varlık ve Oluş*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

2006 Türkiye Taklacı Güvercinler Performans Yarışması, http://www.taklaciguvercin.com/yonerge.htm

Özet: Bu çalışma güvercin yetiştiriciliği ve tutkusu üzerine bir alan araştırmasıdır. Güvercin yetiştiriciliği dünyada ve Türkiye'de yaygın bir pratik olmakla birlikte, tutkunları dışında çok da bilinmeyen bir alandır. Türkiye'de ve dünyada bu kültürün dinamikleri farklıdır. Evcil güvercinler uçuşta gösterdikleri takla atma, dönme, dalma, yüksekten uçma, çember dövme, filo halinde uçma gibi farklı performanslara göre

sınıflanırken yetiştiricileri de bu sınıflamaya bağlı olarak kendi aralarında organize olur. Farklı uçuş performansları yetiştiricileri arasında yörelere göre değişen bir dil, anlamlandırma, adlandırma ve sosyal ilişkiler ağı oluşturmuştur. Türkiye'de güvercinler, ihalelerde satışa çıkarılarak el değiştirir; tutkunlar kuşçu kahvelerinde ya da güvercinlere ilişkin her türlü bilginin dolaşımda olduğu internet sitelerinde sosyal ilişkiler ağını sürdürürler; güvercin uçurma yarışmaları yörelere ve güvercinlerin performanslarına göre değişen kurallarla rekabet ve tutkuyu besler. Güvercin yetiştiriciliği aynı zamanda, tutkunun tanıma gelmeyen gölgeli dünyasını da içinde barındırırken yaşamın bir parçasında yer alıp bırakılan bir heves değil, bir tutku olarak kendini gösterir. Güvercin yetiştiricileri bir güvercinden aldıkları gösteri performansı ile yetinmezler, besledikleri ırkı korumak isterler ve güvercinlerin yavrularında da aynı uçuş performansını ararlar. Bu çalışma Türkiye'nin diğer illerinde de yürütülmekte olan bir araştırmadır ve öncelikle Ankara ve Urfa'da kuşçuların devam ettiği kahveler, ihaleler, farklı buluşma ortamları ve evlerine gidilerek görüşmeler ve kayıtlar ve çekimler yapılmış, tutkunun anlam dünyası içine girilmeye çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Tutku, güvercin yetiştiriciliği, güvercin ihalesi, kuşçu kahveleri, güvercin yarışmaları, Ankara, Urfa, taklacı, filo uçucusu

"Pigeon has flown":
Pigeon breeding and culture in Ankara and Urfa as a passion

Abstract: This study is a field research on pigeon breeding and the passion that inevitably comes with it. Although pigeon breeding is a worldwide activity, it is not that well known outside its practitioners. Its dynamics are different in Turkey than the rest of the world. While domesticated pigeons are classified according to their performances such as tumbling, spinning, diving, high flying, ring beating and team flying, their breeders are organized within themselves according to the said classifications. As a result of different flight performances there are different social networks among pigeon breeders alongside with different terminology, interpretation, naming in various regions. In Turkey, pigeons change hands in auctions, aficionados socially interacts in coffee houses turned pigeon clubs or in web sites which contain plethora amount of information on the subject over the Net. Pigeon races feed the feeling of competition and passion with their ever-changing rules based on regions and performances of the pigeons. Pigeon breeding is a life-long engagement and passion. Pigeon breeders are not only content with the performances of their pigeons but, at the same time, they aim to preserve the breed and also look and demand for a similar flight performance from off springs as well. This paper is a part of an ongoing research in some other cities and regions in Turkey. A number of interviews have been conducted and filmed with the breeders firstly in Ankara and Urfa in their own natural elements such as coffee houses, auction houses and other meeting points in order to understand and appreciate this world of passion and self indulgence.

Key words: Passion, pigeon breeding, pigeon auctions, pigeon clubs, pigeon competitions, Ankara, Urfa, tumbler, team flier

Atış Poligonundan Arenaya

Uğur KAVAS*

Ankara, Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti olduktan sonra yoğun bir imarlaşma içine girdi. O zamana kadar, Anadolu'nun unutulmuş bozkır kenti olan Ankara, yeni imar planları ile çehresini değiştirmeye, devlet daireleri, oteller, okullar, hastaneler, elçilik binaları ile ardı ardına donanmaya başladı.

20'li yıllarda; Ankara Palas, 2. Meclis Binası, Sayıştay binası, Lozan Oteli, Belvü Palas, Postane binası, Tekel Başmüdürlüğü, Osmanlı Bankası, Ziraat Bankası, Evkaf Apartmanları, İş Bankası, ikiz okullar, Musiki Muallim Mektebi, Ticaret Lisesi, Türk Ocağı, Etnoğrafya Müzesi, Kızılay Binası, Genel Kurmay, Almanya Büyükelçiliği…

30'lu yıllarda; Ankara Radyosu, Zübeyde Hanım Kız Enstitüsü, Hıfzıssıhha, 19 Mayıs Stadyumu, hipodrom, Atış Poligonu, Çubuk Barajı, Ankara Kız Lisesi, Numune Hastanesi, Gazi Lisesi, Emlak Kredi Bankası, Merkez Bankası, Sümerbank, Cumhurbaşkanlığı Köşkü, TBMM, Bakanlıklar, Su süzgeci, Irak, İsviçre ve Avusturya elçilikleri…

Önce Löcher planı, sonra Jansen planı ve daha sonra gelen başka planlar kentin görüntüsünü değiştirdi. Yukarıda adları geçen binaların bazılarının yerinde yeller esiyor. Bahçesinde serin gazozların içildiği güzelim Kızılay Binası, Belvü Palas, ihtişamlı yapısıyla Büyük Postane, Lozan Oteli ve Atış Poligonu artık yok. Gençlik Parkı'nın nostaljisi albümlerdeki fotoğraflarda kaldı. Uygulanan planlar şehrin kimliğini değiştirdi. Gökkuşağı projesi, örümcek ağı gibi şehri saran alt-üst geçitler ve köprüler estetikten uzak bir tablo koyuyor kentlinin önüne.

Sararmış fotoğraflarda kalan Ankara güzelliklerinden birisi de daha önce belirttiğimiz gibi Atış Poligonu. Atış poligonu, hipodromun ve 19 Mayıs Stadyumu'nun olduğu spor kompleksinin içinde yer alıyordu.

30'lu yılların Ankara'sında at yarışları popüler olmaya başlamıştı. At-

*Ankara sevdalısı.

ların çoğu yerli yetiştiricilik istenilen düzeyde olmadığı için dışarıdan getiriliyordu. Fransa Cumhurbaşkanı Gaston Doumergue, Atatürk'e, Aigretta adlı bir safkan armağan etmişti. İsmet İnönü'nün Olga, Fevzi Çakmak'ın ise Cap Gris Nez adlı tayları vardı.

Başta Atatürk olmak üzere o dönemin ileri gelenleri at yarışlarına düzenli olarak gider, atlarla ilgilenirlerdi. O dönemin at yarışları Baruthane adı verilen yerde yapılıyordu ve Atatürk'ün yarışlara geldiği zamanlarda ise burası bir bayram yeri haline dönüyordu.

At yarışları popüler olunca Ankara'ya bir hipodrom yapmak da kaçınılmaz oldu. Ayrıca yapılacak hipodromda kimi bayramlarda geçit törenleri de tasarlanıyordu. Çünkü o zamana kadar bu tür gösteriler Ulus Meydanı ya da ona açılan caddelerin birinde yapılıyordu. Atatürk 1934 yılında İsmet İnönü'ye hipodrom yapma fikrini açtı ve İnönü bu görevi Vilayet Hususi İdaresi'ne verdi. Düzenlenen uluslararası bir yarışmada Paola Viotti Viola'nın projesi birinci oldu. Violi ülkemize davet edildi.

O zamanki adıyla Ankara İdare Heyeti'nin 1 Mayıs 1934 tarihli kararıyla, mülkiyeti Atatürk'e ait olan Orman Çiftliği arazisinin, Ankara Stadyumu ve hipodromu sahasına rastlayan 13.760 metrekarelik bölümünün, kamu yararı görülerek istimlâkine karar verildi. Bu istimlâk kararına karşılık olarak 21 Haziran 1934 tarih ve 79/934 sayılı verile emriyle Atatürk'e ait İş Bankası'ndaki 1451 numaralı hesaba, Ankara Özel İdaresi tarafından 41.280 lira yatırılmış ve arazi 31 Temmuz 1934 gün ve 123/129 numaralı yevmiye ile Özel İdare adına tescil edilmişti (Evren: 1998, 266-267).

Bu işlemden sonra inşaata başlandı. Daha sonra alanlar genişledi ve kamulaştırmalar yapıldı. Yapı grubu, kapalı ve açık tribünleri, soyunma odalarıyla birlikte bir atletizm stadyumunu, at yarışları ve askeri yürüyüşler için bir hipodromu, velodromu, rugby, futbol, basketbol gibi takım sporları için antrenman sahalarını, tenis kortlarını, jimnastik salonunu, 33 ve 66 metre uzunluğunda iki havuzu, sporcu ve kulüp binalarını, ilk yardım ünitesini, bir kuleyi, *atış poligonunu*, alanın genel peyzajını ve seyirciler için düzenlenmiş olan açık alanları içeriyordu. Ancak, o dönemin gazeteleri tarandığında *atış poligonu* inşaatından pek bahsedilmiyor. Çoğunlukla hipodrom ve stadyum haberleri göze çarpıyor. İnşaat eksiltme usulüne göre 1.377.528 lira 92 kuruşa Yaman Kolektif Şirketi'ne ihale edildi. Statik ve mimari tasarım Paolo Vietti-Viola ve Ladislas Kovacs'a aitti.

İlk önce 5 Nisan1936'da atış poligonu açıldı. 6 Nisan 1936 tarihli *Ulus* gazetesinde şunlar yazmakta:

Altı Yerde Merkez Atış Yerleri Açıldı

Dün memleketin altı yerinde, Ankara, Balıkesir, Edirne, İzmir, İstanbul ve Kayseri'de 'merkez atış yerleri' açıldı ve atıcılık federasyonu bu suretle memleketimiz için çok faydalı bir eserin temelini atmış oldu.

Ankara'da, dün sabah, saat onda, stadyumdaki atış poligonunda yapılan açılma töreni çok samimi oldu. Federasyonun daveti üzerine bu mutlu törene

ULUS

Son haberler üçüncü sayfamızdadır

ON YEDİNCİ YIL. NO: 5275

ADIMIZ, ANDIMIZDIR

Dış bakanımızın Belgradda söyledikleri

Dr. T. R. Aras, Avala ajansına Yugoslavyadaki temasları Avusturya ve Bulgaristanın vaziyeti ile Avrupa sulhü hakkındaki düşüncelerini anlattı

Dış Bakanımız Dr. T. R. Aras

Dünkü açılış

Altı yerde merkez atış yerleri açıldı

Ankaradaki açılma töreninde büyüklerimiz bulundu, federasyon başkanı bir söylev verdi

Maria Müller Ankarada

İlk konserini dün Alman elçiliğinde büyük bir muvaffakıyetle verdi

büyüklerimiz şeref vermişlerdi. Tüze ve gümrük bakanları Şükrü Saraçoğlu, Ali Rânâ Tarhan ve başta C.H.P. genel sekreteri Recep Peker olduğu halde bütün genyön kurul üyeleri, genel kurmay ikinci başkanı korgeneral Asım Gündüz, Talim ve Terbiye Dairesi başkanı tümgeneral Burhaneddin, tümen komutanı tümgeneral Kemal Gökçe, bir çok saylavlarımız, C.H.P Ankara ilyön kurul üyeleri ve idman ittifakıyla atıcılık federasyonu başkan ve üyeleri, gazeteciler, atıcılık dersi alacak gençler törende bulundular.

İlk önce, atıcılık federasyonu ve Ankara mıntıkası başkanı Erzurum saylavı Şükrü Koçak şu söylevi verdi:

“Arkadaşlar,

Bugün burada bir araya gelişimizin sebebi Ankara bölgesinin çalışma yerini açtığı yeni bir sporun, Türk çocuğunun, cumhuriyetin seçkin çocuklarının en çok seveceği, benimseyeceği atıcılık sporunun başlangıcını kutlamaktır. Bugünkü bu tören ulusa sevinç, gençliğe enerji, memlekete fayda getiren önemli bir işin törenidir. Bu sevinçli günümüze iştirak lûtfunu esirgemeyen sizlere Ankara bölgesi ve atıcılık federasyonu adına yürekten teşekkürlerimi sunarım.

Arkadaşlarım,

Atış Poligobu binasının inşaası bitmiş, arkada İstasyon'la ilgili binalar görülmekte. (BYEGM Arşivinden)

Bugünün savaş tekniği eski devirlere nazaran çok güçleşmiştir. Saldırım ve korum vasıtalarının çeşitlenmesi, tekemmül etmesi, bu zorluğu fazlasıyla arttırmıştır. Bu vasıtalar karşısında herhangi bir harp için artık cephe ve cephe gerisi kalmamıştır. Eğer bu aziz Türk vatanı haricin bir sataşmasıyla karşılaşırsa bu toprağın maddî ve manevî bütün kuvvetlerinin yurt müdafaasına koşması icap edecektir. Bunun içindir ki her Türkün orduya girmezden evvel ve ordudan ayrıldıktan sonra bilmesi, öğrenmesi ve üzerindeki bilgilerini kuvvetlendirmesi iktiza eden vatan ödevleri vardır.

İşte arkadaşlarım atış sporu bu millî ve vatanî gayelerden birisini temin için Türk gencini yetiştirecek ve ona kötülük için karşısına çıkacakları düşmandan önce vurmak üstünlüğünü kazandıracaktır.

Spor lüks değil, millî bir ihtiyaçtır. Cumhuriyet hükümetinin kurduğu, büyük partinin geniş yardımlarla kuvvetlendirdiği Türk sporu artık bir heves, bir fantezi olmaktan çıkmış, bir memleket bir gençlik davası halini almıştır. Bugün üzerinde durduğumuz atıcılık da bu sporların en can alacak bir şubesidir. Bilirsiniz ki arkadaşlar, atıcı olan yılmaz ve cüretli olur. Attığını vuran düşmanını sindirir. Bundan nefse güven ve zafer heyecanı doğar. Atıcılık da güreş ve binicilik gibi bizim gök kubbe ile yaşıt olan ismimizle birlikte kurulmuş millî sporlarımızdandır. Biz, Türk tarihinin her devrinde, nereden olursa olsun ufuklardan ufuklara sürülmesini bilen; uçsuz bucaksız denizlerin ortasında düşman teknelerinin bağrını delen ve steplerden Tuna boylarına kadar kaleleri yıkan bir neslin evlatları olduğu-

Paraşüt Kulesi/nden İstasyon ve Atış Poligonu
(Uğur Kavas Koleksiyonu)

muz gibi, Çanakkale, Sakarya, Dumlupınar gibi, dünyanın daha bir benzerini görmediği savaşları kazanan vuruşkan bir ordunun da çocuklarıyız. At ve silâh Türk'ün sembolüdür. Bunun için bugün yurdun altı yerinde; Ankara, İstanbul, İzmir, Balıkesir, Kayseri ve Edirne'de atış yerleri açarken çok içten bir zevk ve memnuniyet duymaktayız.

Arkadaşlarım,

Bizde spor, ihmal edilmez bir ihtiyaç olduğu halde, uzun zamandan beri olgunlaşamamış işlerdendir. Cumhuriyet idaresi bu yıkık ülkeyi, bin bir eksikliğiyle tevarüs ettiği zaman ortada hiçbir canlı spor eseri bulamadı. Türk sporunu yeniden kurmak mecburiyetinde kaldı. Uzun emeklerle ancak bugünkü gelişme elde edilebildi. Kemalizm'in yapıcılık ve yaratıcılık havasından can alan Türk çocukları bugün karlı dağlara tırmanıyor, göklerde dolaşıyor, hava boşluklarına kendisini atıyor, en çetin sporlara kendini veriyor. Fakat arkadaşlar, bugünkü verim, ihtiyacımızı doyuracak ölçüde değildir. Büyük şeflerimizin çizdikleri programı sonuna kadar canlandırdıktan sonra ancak spor eksiklerimizi tamamladık diyebiliriz.

Büyük parti ve onun hükümeti her vaat ettiğini yapar. Bu maruzatım bir edebiyat değil bir realitedir. Onun için spor yolunda da bütün zorlukları aşacak ve hedefe varacağız. İsmet İnönü'nün on, on beş yıl evvel Türk ordularına kumanda ettiği yerden yükselen sesine, bugün yurdun altı yerinden Türk çocuklarının avuçlarındaki silâhlar cevap veriyor.

Arkadaşlarım,

Atış Poligonunun önden görünüşü., arkada 1937'de yapılan Paraşüt Kulesi (Uğur Kavas Koleksiyonu)

Cumhuriyet hükümetinin çok faydalı eserlerinden biri olan bu atış poligonu gibi eserler, memleketin her tarafında her gün biraz daha çoğalacaktır. Yüksek ve sayın ordumuzun atış sporuna yeniden başlamak için gösterdiği değerli yardımları ölçüsüz şükran duygularıyla karşılamağı kutsal bir vazife sayarım.

Genç Türk sporcuları,

Kocatepe'den doğan zafer güneşinin sönmez ışıklarını taşıyan bir resim vardır. Parmağınız tetiğe dokunduğu zaman Türk ırkını hayata kavuşturan büyük kurtarıcının o tepedeki hayali gözlerinizin önüne gelsin. Ne büyük emeklerle bugünkü Türkiye'nin kurulduğunu, size emanet edilen bu yurdu ne ateşli bir çalışma ile korumak gerektiğini düşünün. Atış meydanlarında haykıracak her tüfeğin sesi, size onun haykıran sesini duyursun. Onun işaret ettiği büyük vazifeyi bir an olsun, unutmaktan sizi korusun".

Söylevden sonra, atış merkezine yazılanlara öğretmen yüzbaşı Asım Aydın ilk dersini vermeğe başladı. Recep Peker, bu dersleri bir müddet takip ettikten sonra gençlere şöyle hitap etti: "Ankara atış yerinin açılmasıyla başladığınız bu ilk derste bulunmakla sıcak bir sevinç duyuyorum. Güzel yüzlü ve şerefli insanlar olarak sizi dersinizle baş başa bırakıyorum".

Atış Poligonunun havuzlu ve dekoratif bahçesi. Karşıda Ankara Garı Binası görülmekte. (1940 - 1950 arası)

Yüzlerce genç, öğretmenlerinin ve yardımcılarının derslerini dinlerlerken davetliler atış yerine geçtiler ve burada tüfek ve tabancalarla birçok atışlar yaptılar. Büyüklerimizin her işte olduğu gibi hedeflerini hiç şaşırmadıkları burada da görüldü. Bu arada davetli bayanlar da Türk kadınının eli silâh tutabileceğini gösterdiler.

Bundan sonra, gelenler hazırlanan büfede ağırlandılar ve biraz dinlendikten sonra federasyonu bu güzel teşebbüsünden dolayı tebrik ederek poligondan ayrıldılar.

Merkez atış yerlerine 17 yaşını dolduran her Türk âzâ olabilecektir. Bu merkezlere ordu birer öğretmen ayırmıştır. Ankara merkezine Yüzbaşı Asım Aydın öğretmenlik edecektir. Genelkurmayca atış federasyonuna memur Binbaşı Nazım Yaşınok da federasyonun teknik işlerini idare etmektedir. Cumartesi ve Pazar günleri üyelere nazari ve amelî dersler verilecektir. Talebenin yakacağı mermilerden para alınmayacaktır. Bir kulübe kayıldı olsun olmasın her Türk genci için açık bulunan atış yerlerinin çok rağbet bulacağı dünkü müracaatlardan anlaşılmaktadır. Yazılanların sayısı bir günde yüzü geçmiştir.

Memleket müdafaası bakımından olduğu kadar, faydalı ve zevkli bir spor olan atıcılığın gençlik arasına yayılması ve kökleşmesi için güzel bir programla işe başlayan atıcılık federasyonunun bu teşebbüsünü candan kutlarız”.

Ankara Arena (Ankara Spor salonu)

* * *

Atış poligonunu, 29 Ekim 1936'da Hipodrom, 17 Aralık 1936'da Stadyum açılışları izledi. Ankara çok önemli bir yapıya, spor kompleksine kavuşmuş oldu. Hipodrom, at yarışlarının İstanbul Veliefendi'ye kayması ile özelliğini kaybetti ve sadece büyük fuarların, resmi geçitlerin yapıldığı bir alan kimliğine büründü. Ankara'da bir başka hipodrom, 75. Yıl Hipodromu yarış severlerin at yarışı izlediği yer. 19 Mayıs Stadyumu, Gençlerbirliği ve Ankaragücü'nün hizmetinde. Yıkılıp yenisinin yapılması isteniyor. Atış poligonu 50'lerin sonlarında yıkılmış. Uzun bir süre mezbelelik olmuş. Önce ASKİ'nin su borularının açık deposu, sonra EGO otobüslerinin garajı, sonra da atletizm çekiç atma antrenman sahası olan alanda şimdi 2010 Dünya Basketbol Şampiyonası'na ev sahipliği yapan 11.000 kişilik Ankara Arena (Ankara Spor Salonu) kapalı spor salonu yükseliyor.

Ankara'nın güzellikleri sararmış fotoğraflarda ve anılarda kalıyor…

Kaynakça

Ulus gazetesi koleksiyonları.

BYEGM Foto-Film arşivi.

Uğur Kavas özel koleksiyonu

Evren, Burçak; *Ankara/20'li Yılların Bozkır Kasabası*, Milliyet yay., İstanbul-1998.

Özet: Bu denemede 1936 yılında Ankara'da açılan Atış Poligonu hakkında bilgiler verilmektedir.

Anahtar sözcükler: Ankara, Atış Poligonu

From Ankara Polygon to Arena

Abstract: The essay is abot the Ankara polygon established in 1936.

Key words: Ankara, polygon

TEREKELERDEN:

Eskişehir'den Mektup, 1925

Ömer TÜRKOĞLU

Aşağıda çevrim yazısını ve gerekli gördüğümüz yerlere sözcük açıklamalarını koyduğumuz mektup 1925 yılının politik açıdan oldukça yoğun geçen Mayıs ayının sonlarında Eskişehir'den Ankara'ya yazılmıştır. Gerçekten de aynı yılın Mayıs ayında gazeteci Hüseyin Cahit Yalçın Çorum'a sürgüne gönderilmiş (7 Mayıs), Bursa'da *Yoldaş* gazetesi kapatılmış (21 Mayıs), İstiklal Mahkemesi tarafından Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın doğudaki şubelerinin kapatılması emri verilmiş (25 Mayıs), nihayet 3 Haziran 1925'te de söz konusu parti kapatılmıştır.

Mektubun içeriğinden de anlaşılacağı üzere esas konu TCF'ye yakın olduğu, en azından sempati duyduğu anlaşılan birinin, bir Tatar'ın Eskişehir'den uzaklaştırılmasıdır. Adeta bir rapor niteliğinde olan mektubun içeriği, bu şehrin yakın tarihindeki fırka çatışmalarının ulaştığı boyutu bize göstermesi bakımından önemlidir.

Aslında Eskişehir'in II. Meşrutiyetin ilanından sonra Anadolu'da fırka çatışmalarının en yoğun yaşandığı şehirlerden biri olduğunu söylemek abartı olmayacaktır. İttihatçıların yönetimi ele almasının ardından Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın da çalışmalarını hızlandırarak Anadolu'nun birçok yerinde örgütlenmelerinin Eskişehir'de yansıması, fırka şubesinin açılması ile bir de *Metânet* isimli gazete çıkarmalarıdır. İttihatçılar ise buna karşılık *Hakikat* ve *Anadolu Sesleri* isimli gazeteleri çıkarmışlardır.[1] Hakkı Tarık Us'un başında bulunduğu *Hakikat*'in sert söylemi ve saldırgan politikası, aşağı yukarı aynı dönemlerde Balkanlar'da, Manastır'da yayınlanan İttihat yanlısı ve sert söylemli *Kurşun* ile *Süngü*'nü aratmaz derecededir. Diğer taraftan HİF taraftarlarının bölgedeki gerici unsurlardan ciddi oranda taraftar bulmaları siyaseten Eskişehir'i sürekli hareketli bir şehir yapmıştır.

1 Faruk Şükrü; *Eskişehir, Ticarî, Ziraî, Coğrafî, Tarihî Malumat ve Halk Bilgileri*, Eskişehir, 1930-1931, s. 113.

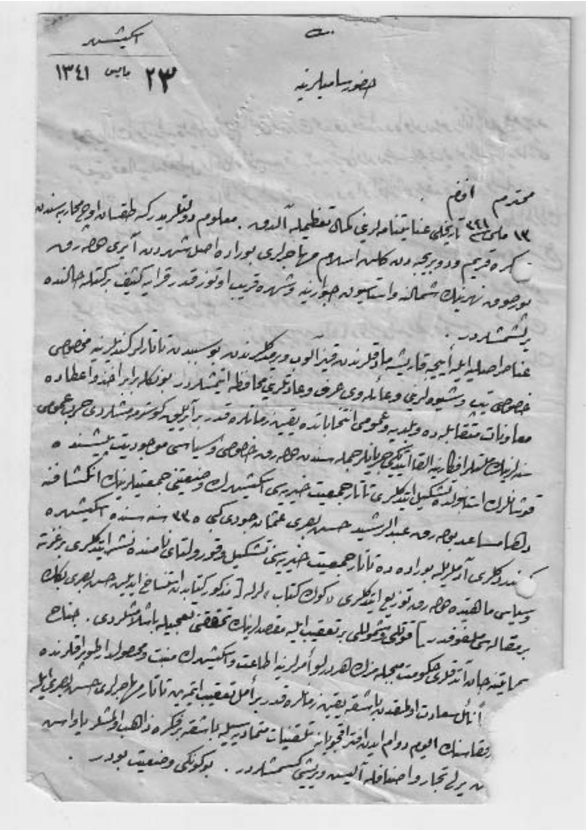

Mektubumuz 1908'den 1925'e kadar yaşanan onca siyasi olaya rağmen Eskişehir'de politikanın, özellikle de çatışmaların hiç azalmadığını, aksine işin içine belki de dönemin politik gidişine uygun olarak etnisitenin de girdiğini göstermektedir.

Mektubumuzla ilgili daha fazla yorumu okuyuculara bırakarak sözü Muallim Naci'den bir alıntıyla bitirelim: "*Kalmasın Allahım, âlemde hiçbir hakikat nihân*".

Eskişehir
23 Mayıs 1341 [1925]

Huzur-ı sâmîlerine

Muhterem efendim,

13 Mayıs 341 [1925] tarihli inâyetnâmelerini [lütfettiğiniz mektubunuzu] kemâl-i ta'zîmle [tam bir saygıyla] aldık. Malum-ı devletleridir ki Doksanüç Muhârebesinden2 sonra Kırım ve Dobruca'dan gelen İslam muhâcirleri burada asıl şehirden ayrı olarak Porsuk nehrinin şimâline [kuzeyine] ve istasyon civarına ve şehre karîb [yakın] otuz kadar kuraya [köye] kesif bir kütle halinde yerleşmişlerdir.

Anâsır-ı asliye ile [şehirdeki aslî topluluklarla] epeyce

2 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı.

karışamadıklarından, kız alıp vermediklerinden, bu sebepten Tatarlar kendilerine mahsus hususî tip ve şivelerini ve ailevî örf ve âdetlerini muhâfaza etmişlerdir. Bununla beraber ahz ü itâda [alışverişte], muâvenât-ı mütekâbilede [karşılıklı dayanışmada] ve belediye ve umumî intihâbâtta [seçimlerde] yakın zamanlara kadar bir ayrılık göstermemişlerdi. Harb-i umumî senelerinin milletler efkârına ilka' ettiği [bıraktığı] cereyanlar cümlesinden olarak hususî ve siyasî mevcudiyet peşinde koşanların İstanbul'da teşkîl ettikleri Tatar Cemiyet-i Hayriyesi[3] Eskişehir'in vaziyetini cemiyetlerinin inkişâfına daha müsait bularak Abdürreşid, Hasan Basri[4], Osman Cevdî[5] gibi 335 senesinde Eskişehir'e gönderdikleri adamlarıyla burada da Tatar Cemiyet-i Hayriyesi'ni teşkîl ve *Kurutay*[6] namında neşrettikleri bir gazete ve siyasi mahiyette olarak tevzî ettikleri "*Gök Kitap*"larla[7] (mezkûr kitaptan istinsah edilen Hasan Basri Beyin bir makalesi melfûftur)[8] kuvvetli ve şümullu bir takip ile maksatlarının tahakkukunu ta'cîle [gerçekleşmesi için acele etmeye] başlamışlardı. Cenâh-ı […][9] can attıkları hükümet-i mübeccelemizin [yüce hükümetimizin] her türlü emirlerine itaat ve Eskişehir'in münbit ve mahsuldar topraklarında […] nâil-i saadet olmaktan başka yakın zamanlara kadar bir emel takip etmeyen Tatar muhâcirleri Hasan Basri ile […] rüfekâsının el-yevm devam eden iftirâk-cuyâne [ayrılıkçılara yakışacak şekilde] telkinât-ı mütemâdiyesiyle [sürekli telkiniyle] başka bir fikre zâhib olmuşlar yavaş yavaş yerli tüccar ve esnafla alışverişi kesmişlerdir. Bugünkü vaziyet budur.

Bu cereyanın tevlîd edebileceği [doğurabileceği] vahîm âkıbeti müdrik mahdut miktarda olan münevver Tatar gençleri mahut

---

3 II. Meşrutiyetin ilanından sonra kurulan cemiyet. Cemiyet, "… özel olarak Kırım Türklerinden ziyade genel manada tüm Rusya muhaciri nüfusa hitap etmekte idi. Bkz. Arabacı, Murat; "Türkiye'de Kurulan İlk Kırım Türk Teşkilatları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 1/2, Kış 2008, s. 54.

4 Mustafa Kemal'in 1923'te Eskişehir'i ziyareti sırasında belediye başkanlığını yürüten Hasan Basri Bey ile aynı kişi olmaları kuvvetli bir ihtimaldir.

5 Aşağıda künyesi verilen *Gök Kitab*'dan Mubeyyin B. Altan'ın aktardığına göre Abdürreşid cemiyetin genel sekreteri, Osman Cevdî ise yönetim kurulu üyesidir. Osman Cevdî'nin *Gök* Kitab'da bir de şiiri bulunmaktadır. Ne var ki şiirinin altına Arap harfleriyle "Ayın. Cevdî" yazması sonucu "ayın" harfi "A" ile eşleştirilmiştir. Bu vesile ile söz konusu kitapta "Ayın. Cevdî" olarak geçen ismin "Osman Cevdî" olduğunu belirtmek isteriz. Bkz. "Source Materials Related to Twentieth-Century Crimean Tatar Emigrations" http://www.iccrimea.org/scholarly/source-materials.html.

6 *Kurultay;* Halkın Hukukunu Müdafaa Eder, Şimdilik Haftada Bir Defa Neşrolunur, Sahib-i İmtiyaz: İdris Vehbi, Mesul Müdür: S. Hamdi, Eskişehir, 1336 [1920]. Gazetenin bilinen tek nüshası olan 43. sayısı Hakkı Tarık Us kitaplığındadır. Gazetenin işbu sayısının 1920 yılına denk gelmesi, mektup yazarının Abdürreşid, Hasan Basri ve Osman Cevdî'nin Eskişehir'e geliş tarihi hakkındaki ifadesini doğruladığını düşünüyoruz.

7 *Gök Kitab, Hakkın Sesleri*; (Çeviren: Timurlenkoğlu Hacı İbrahim Adil), İstanbul 1336 (1920) Necm-i İstikbâl Matbaası.

8 "Melfûf" olduğu yazılan makale maalesef elimizde bulunmamaktadır.

9 İşaretli yerlerdeki bir veya iki sözcük, mektubun orijinalindeki kesik veya zımba deliği bulunan yerlere tesadüf ettiği için okunamamıştır.

cemiyeti faaliyetten tatil ve iki mâh [ay] evvelsine kadar Belediye Reisi olan Hasan Basri'yi yüz elli reye karşı iki bin reyle riyâsetten ıskat [başkanlıktan düşürme] ile beraber ve belediyeden de uzaklaştırmak da sâik olmuştur. İşbu münevver mütefekkir zevâta da ra'na surette [güzel bir şekilde] teyakkun gelmiştir ki [anlamışlardır ki]: Vatanın saadetini buradaki Tatarların selametini bugün elindeki İstiklal gazetesiyle Terakkiperverlerin Eskişehir'deki teşekkül ve taassubunu meşru ve muhikk [haklı] göstererek teşbî' eden [doyurucu olan] icraat-ı hükümeti tenkit ve yine ricâl-i devlete karşı tabasbusu [yaltaklanmayı] hiçbir zaman elden bırakmamak üzere zü-l-vecheyn [iki yüzlü] daha doğrusu gayr-ı muttarid ve müşevveş [düzensiz ve karışık] bir meslek sahibi yani mesleksiz olan ve altı sene evvel hariçten gelmiş ve buraya sokulmuş bulunan Hasan Basri'nin Eskişehir'den de uzaklaştırılmasında bulduklarını kemâl-i ta'zîmle arz ederim efendim.

Eskişehir Vilâyeti	Eskişehir
Cumhuriyet Halk Fırkası Mutemedi	Türk Ocağı Reisi
Lütufkârınız	Müftü
(imza)	(imza)

Frank Fokke Ferwerda'nın Ardından

Jelle VERHEIJ*

Fokke (Frank) Ferwerda, 1939-2010.

Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı topraklarında birçok batılı seyyah gezinmekteydi. Onlara sadece "turist" demek hakaret olur. Onlar her yönüyle "seyyah" idiler. Gezdikleri coğrafyada doğa, mimarlık, ziraat, köy yaşamı, siyaset, coğrafya ve daha birçok konuyla ilgileniyorlar ve ülkelerine döndükten sonra seyahatnameler yazıyorlardı. Bunlardan bazıları halen tarihçiler tarafından o zamanlara dair en önemli kaynaklar olarak kabul edilir.

Fokke (Frank, lakabıydı) Ferwerda, bir yüzyıl sonra, birçok yönüyle onları hatırlatıyordu. Frank Hollanda'nın uzak bir köşesinde, güneybatıdaki Zeeland eyaletinde doğdu ve büyüdü. Baba tarafından Fries kökenliydi. Hollanda'da 50'li yılların kasaba hayatı ona dar geldi ve liseden mezun olduktan kısa bir süre sonra Hollanda'yı terk ederek Fransa'ya gitti. Hollanda'yı çok sevmesine ve birçok anlamda tipik bir Protestan kökenli Hollandalı olmasına rağmen bir daha Hollanda'ya ikamet etmek üzere geri dönmedi. Kimi kısa kimi uzun, dönem dönem Almanya, Yunanistan ve Mısır'da kalmış ve bu ülkelerde çalışmıştır. Yunanistan'da çok güzel Yunanca öğrenmiştir. Vefatına kadar Fransa'da, Paris'te oturdu. 40 sene kadar orada yaşamasına rağmen hiç bir zaman tam Fransızlaşmadı ve sanki bu ülkeyi de çok fazla sevmiyordu. Onun gerçek aşkı Türkiye'ydi. 60'lı yılların başlarında Fransız seçkin turizm şirketi Club Mediterranee için Türkiye'nin tatil yörelerinde turist rehberliği yapmıştı. Seyahat zevki onu Anadolu'ya çekerdi. Kışları daha çok İstanbul'da kalırdı. O dönemde başlayan keşifler onun hayatında çok belirleyici olacaktı. O yıllarda İstanbullu yaşlı bir hanımefendiden temiz bir Türkçe öğrendi. Frank'ın Türkçesi bu yüzden, aynen Hollandacası gibi, eski zamanların özelliklerini taşıyordu. Gramerin doğru kullanılmasına çok önem verirdi. Takip eden 40 sene boyunca sayısız seyahat yapan Frank, Anadolu'yu keşfediyordu. Ziyaret etmediği yöre kalmadı denilebilecek kadar azdır, aynı yerlere birçok

*Tarihçi. tpu1@mac.com

Frank

defa gitmişliği vardır. Frank genellikle köyler arasında yaya yol alır, hızlı seyahatten hoşlanmazdı. Mükemmel Türkçesi ve gittiği yollar dolayısıyla yerel devlet yetkilerinde bir "casus" şüphesi uyandırırdı.

Paris'teki evinde, yine Türkiye'ye çok zaman ayırırdı. Türk müziğiyle ilgili kaynaklar, Türkiye hakkında kitaplar, haritalar ve gravürler biriktiriyordu. Kendisinin çektiği sayısız fotoğraf değerli bir koleksiyon oluşturdu. Geceleri bir sigorta şirketinin acil servisinde çalışır, gündüzleri genellikle, çok sevdiği Fransız Milli Kütüphane'sine (Bibliotheque Nationale de France- BNF-) giderdi ve oranın saygı duyulan, tanınmış okurları arasındaydı. Orada da, Paris'te ikamet eden ve Anadolu'yla ilgisini paylaştığı başka araştırmacılarla tanıştı. Milli Kütüphane'deki araştırmalarının temelinde, Osmanlı İmparatorluğu'na giden batılı seyyahlarla ilgili geniş kapsamlı bir bibliyografya hazırlamak vardı. Başka yerlerde de yayınları vardı ama, esas olarak bu araştırmalarının bir bölümünü *Kebikeç*'te yayınladı.[1]

Frank çok düzenli yaşayan bir insandı. Onun ayrılmaz bir parçası olan 40 senelik yadigâr seyahat çantasında her şeyin belirli bir yeri vardı. Ne

1 Ferwerda, Frank Fokke (1997), "Mersin'i Ziyaret Edenler: Peder Edwin John Davis", *Kebikeç,* Sayı 5, 221-226.

Ferwerda, Frank Fokke (2000), "Meçhul Seyyah(lar)ın Ankara Fotoğrafları", *Kebikeç,* Sayı 9, 237-239.

Ferwerda, Frank Fokke (2001), "1819-1919 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Seyyahlar, Biyografi – Bibliyografya Notları I", *Kebikeç,* Sayı 11, 345-359.

Ferwerda, Frank Fokke (2002), "1819-1919 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Seyyahlar, Biyografi – Bibliyografya Notları II, Adger, John Bailey (1810-1899) ", *Kebikeç,* Sayı 13, 241-253.

Frank'ın çantası

lüzumsuz ne de fazla bir şeyi yanına alırdı. Son yıllarda ısrarlı bir şekilde çantasında şarj aleti için yer olmadığın söyleyerek yanına bir cep telefonu almayı reddederdi. Birçok kasabada iyi bildiği otellerde kalırdı ve o otellerde iyi bildiği aynı odalarda. Akşam da eski usul bir meyhane veya Cumhuriyetin ilk yıllarından kalma bir "şehir kulübünde" yemeğini yemek ona keyif verirdi. Hele de Zeki Müren'in müziğinin eşliğinde...

Yazgısının sonunu Frank maalesef kendisi hazırlayamadı. Bir kaç sene önce Parkinson hastalığı teşhis edildi ve hastalık hızlı bir biçimde fiziki ve psikolojik olarak onu etkisi altına aldı. Son yılını çok sevdiği kendi evinde değil, Paris Ermeni cemaatine ait bir huzurevinde yine Levantenler arasında, ama maalesef artık onlarla verimli bir temas kuramayarak geçirdi. Son günlerine kadar Milli Kütüphane'ye gitme hayali onu ayakta tutuyordu. Kendisiyle son döneminde mantık çerçevesinde konuşulabilen konular genellikle Türkiye ve kitaplar üzerineydi. 19 Temmuz'da huzurevinden yürüyerek uzaklaştı. Bir kaç gün sonra polis tarafından cansız bedeni yakındaki bir ormanda bulundu. Talihsiz ölüm onu belki kütüphane yolunda yakalamıştı.

Rahmetli dostum Frank'ı iyi bir araştırmacı, güzel bir dost ve bu olağanüstü ülkeye kendini gönülden adayan biri olarak anıyoruz.

Frank'ın bir kısım fotoğraflarına aşağıdaki linkten ulaşabilirsiniz:

http://web.me.com/tpu1/Frank_Ferwerdas_Photo_Collection/Introduction.html

Frank İçin

Ahmet YÜKSEL

Paris'te yaşayan (daha doğrusu yaşamış olan) Hollandalı seyyah, seyahatname uzmanı, şarkiyatçı arkadaşımız, danışmanımız, ağabeyimiz Frank Fokke Ferwerda, 27 Temmuz 2010 tarihinde vefat etmiştir.

Kendisine hayırlı rahmetler dilerim. Ben, hastalığını öğrendiğim zaman onunla helalleşmiştim, dilerim o da bana hakkını helal etmiş olsun.

Frank Beyefendi (bunu fazlasıyla hak ediyordu), uzun zamandır Paris'te bir Ermeni kliniğinde, amansız bir hastalıkla baş başa idi.. Dokuz gün önce klinikten kaçmış. Paris yakınlarında bir ormanda ölü olarak bulunmuş. Jelle kardeşime trajik gelen bu son, bana göre aslında tam da rahmetlinin isteği bir ölüm şekliydi. Yıllar önce birlikte çıktığımız bir Anadolu gezisinde, sıcak bir Temmuz gecesi ormanlık arazide yolumuzu kaybedince, derhal bu durumun tadını çıkarmaya başladığını gördüm. Merakımı anlayınca döndü, dedi ki "Şu anda benim nerede olduğumu hiç kimse bilemez, ben hep kaybolmak istedim, onun için hep yalnız gezerim"… Dilerim bu son kayboluşu da istediği gibi olmuştur.

Heyhat ki onunla birlikte bildiği on yedi (rakamla 17) dil ve o dillerde öğrendiği o kadar bilgi de beraberinde gitti. Eğer trajik olan bir şey söz konusu ise o da bu adi hastalığın bu kuvvetli hafızayı tar ü mar etmesidir. Zavallı Frank, son zamanlarında en yakınlarını bile hatırlamaz hale gelmiş. Titiz tabiatlı olmakla, kafasını yeterince boşaltma imkanı bulamadı. İyi ki üç makalesini *Kebikeç*'te yayınlamışız. Google'ın baki kalan hoş kubbesinde şimdi onlar var.

Frank'a gani gani rahmet ("Toprağı bol olsun" diyene okkalı küfür), sizlere baş sağlığı… sağlıkla, sevdiklerinizle birlikte…

Ahmet Yüksel ve Frank

Ertuğrul Danık'ın Ardından

Ertuğrul Danık, 1962 yılında Ankara'da doğdu. İlköğretime Elazığ'da başladıysa da, bundan sonraki tüm öğrenim yaşamını Ankara'da tamamladı. "Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları" adlı tez çalışması ile 1988 yılında Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'nden lisans diploması, 1995 yılında ise aynı bölümden "Ortaçağ'da Harput (XI-XV. Yüzyıllar)" adlı tez çalışması ile yüksek lisans diploması aldı.

1991 yılında Çankaya Belediyesi'nde başladığı iş yaşamına 1993 yılından itibaren Kültür ve Turizm Bakanlığı'nda devam eden Danık; 1993-1999 yılları arasında "Müze Araştırmacısı", 1999-2001 yılları arasında "Zonguldak Müze Müdürü" olarak görev yaptı. 2007 yılında atandığı Yozgat Müze müdürlüğü görevinden sonra 2007 yılında atanmış olduğu "Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Müzeleri Müdürü" görevini yürütmekte iken 1 Aralık 2008 tarihinde aramızdan ayrıldı.

Müze araştırmacısı olarak görev yaptığı yıllarda çeşitli kazı ve araştırmalarda bakanlık temsilcisi olarak görev yaparken, 1995-1999 yılları arasında "Ortaçağ'da Harput" adlı yüzey araştırma programının başkanlığını yürüttü. 2000 yılında başladığı "Yukarı Fırat Bölgesi Arkeolojik Yüzey Araştırması" projesinin başkanlığını yürüttüğü sürece her yıl düzenli olarak Elazığ ve Tunceli illerinde alan çalışmaları gerçekleştirdi.

Gerek tüm bu çalışmaları sırasında elde ettiği alan sonuçlarını içeren bölge arkeolojisi, mimarisi, siyasi tarihi, folkloru ve etnografyası ile ilgili sonuçları, gerekse bu alanlar dışındaki özel çalışmalarını ve araştırmalarını ulusal ve uluslararası birçok sempozyumda bildiri olarak sundu. Birikim, *Kebikeç*, *Munzur*, *Yol*, *Birikim, Türk Etnografya Dergisi, Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, *Folklor/Edebiyat*, *Vakıf-*

lar Dergisi, *Türk Kültürü, İdol, Pir*, *Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Dergisi, Askata ve Murat Havzası* gibi periyodiklerde yer alan çok sayıda yayın çalışmasında bulundu.

Araştırma başkanlığını yaptığı çalışmalarda, Elazığ ve Tunceli bölgesinde bulunan çok sayıda bilinen ya da bilinmeyen kale, höyük, tümülüs, koç ve at şekilli mezar taşları, köprü, antik yol, çeşme, kaya mezarı, kilise gibi taşınmaz kültür varlıklarının tespit ve belgeleme çalışmaları ile birlikte, "Harput Artuklu Sarayı" ve "Wasini Antik Kenti"nin bilim dünyasına tanıtımını gerçekleştirdi.

Arkeoloji ve sanat tarihi disiplini dışında, Dersim Aleviliği ve mitolojisi ile ilgili çalışmaları ile başlayan Alevilik araştırmalarını, son dönemlerde Alevi ve Bektaşi mitolojisi alanına yöneltti. "Bu alanda yaptığı nitelikli çalışmaları, yeni açılımlar ve arkeoloji/sanat tarihi disiplinine dayalı irdelemeleri nedeniyle", Hüseyin Gazi Vakfı/Derneği tarafından her yıl düzenli olarak verilmekte olan 2004 yılı "Alevilik ve Bektaşilik Araştırma Ödülü"nü aldı.

YÜRÜTTÜĞÜ PROJELER

* "Yukarı Fırat Bölgesi Arkeolojik Yüzey Araştırması",
Araştırma Başkanlığı (2000-2008)
* "Ortaçağ'da Harput Yüzey Araştırması",
Araştırma Başkanlığı (1995-1999)
* Konya ili Selçuklu ilçesi Sille ören yerinde "Bizans Dönemi Yüzey Araştırması",
Araştırma Başkanlığı (1994)
* "Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları Yüzey Araştırması",
Araştırma Başkanlığı (1988)

KATILDIĞI PROJELER

* Prof. Dr. Mehmet Özsait başkanlığındaki "Burdur Isparta Antalya ve Konya İlleri Yüzey Araştırması",
Bakanlık Temsilciliği (2007)
* Dr. Sema Alpaslan başkanlığındaki "Antalya İli ve Likya Bölgesi Bizans Dönemi Mimari Plastik Eserler Yüzey Araştırması",
Bakanlık Temsilciliği (1998)
* Dr. James Crow başkanlığındaki "İstanbul Tekirdağ Çanakkale İlleri Arkeolojik Yüzey Araştırması",
Bakanlık temsilciliği (1997)

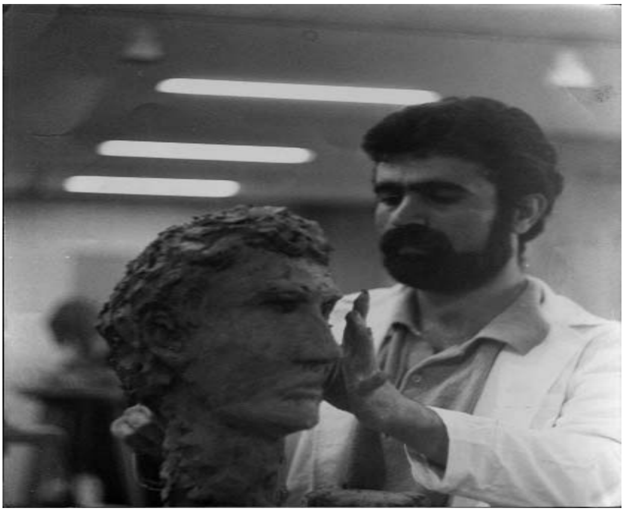

* Prof. Dr. S.Yıldız Ötüken başkanlığındaki Antalya ili Kale (Demre) ilçesi, "Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı",
Bakanlık temsilciliği (1993-1996)

DANIŞMANLIĞINI YAPTIĞI PROJELER

* "Mazgirt Elti Hatun Cami ve Türbesi Rölöve Restitüsyon ve Restorasyon Projesi"
Proje Danışmanlığı (2005)
* "Tunceli Pertek Kalesi Rölöve Restitüsyon ve Restorasyon Projesi" **Proje Danışmanlığı** (2004)
* "Elazığ Harput Kalesi Rölöve Restitüsyon ve Restorasyon Projesi" **Proje Danışmanlığı** (2001)

BİLDİRİ İLE KATILDIĞI SEMPOZYUMLAR

* "29. Uluslararası Kazı Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu" (Kocaeli-2007)
* "28. Uluslararası Kazı Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu" (Çanakkale-2006)
* "X. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Prof. Dr. H. Örcün Barışta'ya Armağan" (Ankara-2006)
* "27 Uluslararası Kazı Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu" (Antalya-2005)
* "IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu" (Erzurum-2005)
* "Belek Gazi ve Dönemi Sempozyumu" (Elazığ-2004)
* "26. Uluslararası Kazı Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu" (Konya-2004)
* "VIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu" (Sakarya-2004)
* "25. Uluslararası Kazı Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu" (Ankara-2003)

* "VII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu" (İstanbul-2003)
* "Sanatta Anadolu-Asya İlişkileri Sempozyumu Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'ya Armağan (Ankara-2003)
* "Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi" (Mersin-2002)
* "VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu" (Kayseri-2002)
* "13. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Semineri" (Denizli-2002)
* "Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan" (İzmir-2001)
* "Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi" (Ankara-2001)
* "23. Uluslararası Kazı Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu" (Ankara-2001)
* "V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu" (Ankara-2001)
* "Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi" (Ürgüp-2000)
* "22. Uluslararası Kazı Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu" (İzmir-2000)
* "IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu" (Van-2000)
* "XXI. Uluslararası Kazı Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu" (Ankara-1999)
* "Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu" (Elazığ-1998)
* "XX. Uluslararası Kazı Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu" (Tarsus-1998)
* "II. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu" (Konya-1998)
* "XIX. Uluslararası Kazı Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu" (Ankara-1997)
* "XVIII. Uluslararası Kazı Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu" (Ankara-1996)

Danık'ın Eserleri:

A) KİTAPLAR

1) **Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezartaşları**, Ankara 1990 ve 1993
2) **Dersim (Tunceli) Bibliyografyası**, Kebikeç Y., Ankara, 1996

3) **Ortaçağda Harput**, Ankara, 2001
4) **Elazığ Harput Kalesi Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Projeleri** (Yay. Haz.), Ankara, 2002
5) **Tunceli Pertek Kalesi Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Projeleri** (Yay. Haz.), Ankara, 2003
6) **Giresun Şebinkarahisar Kalesi Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Projeleri** (Yay. Haz.), Ankara, 2003
7) **Harput Gezi Rehberi** (Mustafa Balaban ile birlikte), Elazığ, 2004
8) **Öteki Tanrılar Alevi ve Bektaşi Mitolojisi**, İmge Y., Ankara, 2006
9) **Işuwa'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür** Ankara, 2010
10) **Anılarda & Fotoğraflarda Kalan Harput** Ankara, 2010

B) MAKALELER VE BİLDİRİLER

1) "Dersim Alevi-Kürt ve Zaza Mitolojisi ve Pantheonu Üzerine", **Birikim** 88, İstanbul, s. 64-67
Dersim 4, İstanbul, 1996, s.35-37
Pir 7, Duisburg, 1998, s. 79-82
2) "Harput'un Kısa Tarihi", **Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Dergisi** 12, Ankara, 1997, s. 8-13
3) "Harput Kalesi", **Vakıflar Dergisi** XXVI, Ankara, 1997, s. 313-334
4) "Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1995", **XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt I, Ankara, 1997, s. 339-367
5) "Konya Sille'deki Aya Elena Kilisesi", **Türk Etnografya Dergisi** XX, Ankara, 1997, s. 177-192
6) "Dersim İsyanlarının Siyasal Kimliği", **Birikim** 98, İstanbul, 1997, s. 45-57
7) "Dersim Alevi Kürt ve Zaza Efsanelerine Analitik Bir Yaklaşım", **Folklor/Edebiyat** 15, Ankara, 1998, s. 127-142;
"Dersim Kültüründe Efsaneler", **Değişik Yazarların Düşünceleri Işığında Yeni Binyılda Dersim**, Der. A. Dersimi, München, 2000, s. 103-113
8) "Dersim'in Siyasi Tarihi Çalışmaları ve Siyasal Görüşler", **Kebikeç** 6, Ankara, 1998, s. 247-255
9) "Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1996 Yılı Çalışmaları", **XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt I, Ankara, 1998, s. 157-181
10) "1995-1997 Yılı Araştırma Sonuçlarına Göre Harput Kalesi", **VII. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri (II. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı-Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri)**, Konya, 1998, s. 89-136
11) "Harput Ahi Musa Mescid ve Türbesi", **Türk Kültürü Araştırmaları**

(Dr. Orhan F. Köprülü'ye Armağan) XXXIV/1-2, Ankara, 1998, s. 35-50
12) "Evet Dersim Aleviliği Çok Tanrıcılıktır", **Pir** 8, Duisburg, 1998, s. 13-18
13) "Orta Çağ Harput'unun Kentsel Gelişimi", **Dünü ve Bugünüyle Harput** I, Elazığ, 1999, s. 17-48
14) "Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1997 Yılı Çalışmaları", **XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt I, Ankara, 1999, s. 161-181
15) "Anadolu Folklorunun Unutulan İsmi Ali Rıza Yalgın", **Folklor/Edebiyat** 20, Ankara, 1999, s. 73-79
16) "Arşiv Belgeleri Işığında Ankara Teyyare Meydanı Kazısı", **Kebikeç** 9, Ankara, 1999, s. 139-148
17) "Harput Artuklu Sarayı", **IV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (24-27 Nisan 2000/Van)**, Van, 2000, s. 103-111
18) "Dersim Mitolojisinde Ocak Kültürü", **Munzur** 1, Ankara, 2000, s. 52-56

"Dersim Toplumunda Ocak Kültürü", **Değişik Yazarların Düşünceleri Işığında Yeni Binyılda Dersim**, Der. A. Dersimi, München, 2000, s. 114-117

Yerli ve Yabancı Kaynaklara Göre Dersim ve Çevresindeki Arkeolojik Araştırmalar-II, Ed. Serkan Erdoğan, Ankara, 2005, s. 108-114

19) "Dersim'de Unutulan Bir Gelenek Büst şeklindeki Mezartaşları", **Munzur** 2, Ankara, 2000, s. 71-76
20) "Dersim'de Protestan Fırat Misyonerleri", **Yol** 3, Ankara, 2000, s. 63-70

Munzur 23/24, Ankara, 26-36

21) "Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1998 Yılı Çalışmaları", **XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt I, Ankara, 2000, s. 67-80
22) "Türk Müzeciliğinin Unutulan İsmi Ali Rıza Yalgın", **Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi** 2, Ankara, 2001, s. 137-144
23) "Dersim Mitolojisinin Kaynak ve Kökenleri Hakkında Bir Deneme", **Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi**, Ankara, 2001, s. 191-207
24) "Vasgirt Kaya Mezarları Hakkında İlk Gözlemler", **İdol** 9, Ankara, 2001, s. 12-16

Yerli ve Yabancı Kaynaklara Göre Dersim ve Çevresindeki Arkeolojik Araştırmalar-I, Ed. Serkan Erdoğan, Ankara, 2004, s. 161-167

25) "Dersim'in Kaybolan İki Tanrısı Düzgün ve Munzur Baba", **Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi Bildirileri**, Ankara, 2001, s. 265-279

"Kaybolan İki Tanrı Düzgün ve Munzur Baba", **Öteki Tanrılar**

Alevi ve Bektaşi Mitolojisi, Ankara, 2006, s.121-139
26) "Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1999 Yılı Çalışmaları", **18. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt I, Ankara, 2001, s. 17-30
27) "Harput Esediye Camisi", **V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler (19-20 Nisan 2001)**, Ankara, 2001, s. 207- 220
28) "Alevilik ve Bektaşilikte Olağanüstü Doğum ya da Bakire Doğum Mitosu İki Damla Kanla Başlayan Yaşam", **Folklor/Edebiyat** 29, Ankara, 2002, s. 239-250
"Olağanüstü ya da Bakire Doğum", **Öteki Tanrılar Alevi ve Bektaşi Mitolojisi**, Ankara, 2006, s. 21-46
29) "Yukarı Fırat Bölgesi 2000 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", **19. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, 1. Cilt, Ankara, 2002, s. 79-92
30) "Harput Kalesi'nin Tarihsel Gelişim Süreçleri", **Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan 10-13 Ekim 2001 Bildiriler**, İzmir, 2002, s. 195-203
31) "Yukarı Fırat Bölgesi Ortaçağ Kaleleri I", **VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu (08-10 Nisan 2002) Bildiriler**, Kayseri, 2002, s.321-335
32) "Kömürhan Köprüsü Harput'a Bakar", **Askata** 1, Ankara, 2003, s. 77-83
33) "Unutulan Bir Cumhuriyet Aydını Ali Rıza Yalgın" **Kebikeç** 16, Ankara, 2003, s. 323-340
34) "Çifte Aliler Destanı Ya da Ali Kaya ve Ali Haydar Avcı Eleştirileri" **Munzur** 17, Ankara, 2004, s. 69-75
35) "Pertek Çelebi Ali ve Baysungur Camileri", **Vakıflar Dergisi** XVIII, Ankara, 2004, s. 185-210
36) "Anadolu'daki Koç ve At Şekilli Mezar Taşlarının Dağılımı", **Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi** 4, Ankara, 2004, s. 19-28
37) "Yukarı Fırat Bölgesi 2002 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", **21. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, C. 1, Ankara, 2004, s. 139-154
Yerli ve Yabancı Kaynaklara Göre Dersim ve Çevresindeki Arkeolojik Araştırmalar-II, Ed. Serkan Erdoğan, Ankara, 2005, s. 45-62
38) "Alevi ve Bektaşi Mitolojisinde Aslana Binenler, Yılanı Kamçı Yapanlar ve Duvar Yürütenler", **Alevilik**, Yay. Haz. İsmail Engin-Havva Engin, İstanbul, 2004, s. 101-119
"Aslana Binenler, Yılanı Kamçı Yapanlar ve Duvar Yürütenler", **Öteki Tanrılar Alevi ve Bektaşi Mitolojisi**, Ankara, 2006, s. 47-69
39) "Şebinkarahisar Kalesi", **Sanat Tarihi Dergisi** XII/2, İzmir, 2004, s. 51-78
40) "Harput Meryem Ana Kilisesi", **Uluslararası Türk Dünyası İnanç**

Merkezleri Kongresi, Ankara, 2004, s. 421-440
41) "Yukarı Fırat Bölgesi Ortaçağ Kaleleri II", **Fen Edebiyat Dergisi 7/1 VIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu**, Sakarya, 2005, s.177-188
42) "Yukarı Fırat Bölgesi 2003 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", **22. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, C. 1, Ankara, 2005, s. 309-324
43) "Kral Çıplak ya da Ali Haydar Avcı'ya Yanıt", **Munzur** 22, Ankara, 2006, s. 68-80
44) "Pertek Kalesi", **Vakıflar Dergisi** XXIX, Ankara, 2006, s. 397-428
45) "Seyyahların Gözüyle Palu", **Murat Havzası** 1, Ankara, 2006, s. 13-15
46) "Yukarı Fırat Bölgesi Ortaçağ Kaleleri II", **VII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri**, Yay. Haz. Gülgün Köroğlu, İstanbul, 2006, s. 75-80, 217-218
47) "Tunceli'nin Nazimiye İlçesi Bostanlı Köyü Zeve Mezrası Mezarlığı", **IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu**, Erzurum, 2006, s.189-202
48) "Yukarı Fırat Bölgesi 2004 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", **23. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, C. 1, Ankara, 2006, s. 155-170
49) "Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları Hakkında Genel Bir Değerlendirme" **Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2005 Yıllığı**, Ankara, 2006, s. 433-480
50) "Seyyahların Gözüyle Palu (II)", **Murat Havzası** 2, Ankara, 2006, s. 15, 16
51) "Harput Kalesi", **Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı (Mimarlık ve Sanat)**, C. 2, Ed. Ali Uzay Peker-Kenan Bilici, Ankara, 2006, s. 233-237
52) "Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşlarının Figürleri Hakkında Bir Deneme", **Sanatta Anadolu-Asya İlişkileri Sempozyumu Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'ya Armağan**, Ankara, 2006, s. 169-192
53) "Palu Bölgesinin Tarihi Coğrafyası Üzerine Bir Deneme", **Murat Havzası** 3, Ankara, 2007, s. 17-22
54) "Tarihi ve Kültürel Mirasımız Yok Oluyor", **Murat Havzası** 3, Ankara, 2007, s. 23-27 (Süleyman Yapıcı ile birlikte)
55) "Yukarı Fırat Bölgesi 2005 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", **24. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, C. 2, Ankara, 2007, s. 225-248
56) "Yukarı Fırat Bölgesi 2006 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", **25. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, C.2, Ankara, 2008, s. 345-366

Ertuğrul Danık'a Sevgiyle

Pelin Şahin TEKİNALP

1962 yılında Ankara'da başlayan yaşamı, ölüm tarihini yazmaya elimizin varmayacağı kadar erken sona erdi. Bugünden gerilere doğru baktığımızda hep acelesi varmış gibi yaşayan Ertuğrul, kısa yaşamına çok şey sığdırdığı halde tamamlayamadığı projelerinin bir kısmını eminim yanında götürdü. Bir kısmını ise bütün bu süreci kendisiyle paylaşan sevgilisinin tamamlayacağından emin olarak bayrağı devretti.

Öğretiminin büyük bir kısmını Ankara'da tamamlayan Ertuğrul Danık, 1984 yılında girdiği Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, o zamanki adıyla Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'nü 1988'de tamamladı. Lisans tezi olarak "Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları" başlıklı çalışmasını hazırladı. Akademik çalışmaları 1995 yılında aynı üniversiteden "Ortaçağ'da Harput (XI-XV. Yüzyıllar)" konulu Yüksek Lisans teziyle devam etti.

Mezuniyetinden kısa bir süre sonra ise iş yaşamı başladı. 1991'de Çankaya Belediyesi, 1993'den itibaren ise Kültür ve Turizm Bakanlığı'nda çalıştı. 1999- 2001 yılları arasında Zonguldak Müze Müdürlüğü görevinin ardından 2001'den itibaren 'Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Müzeleri' müdürlüğü yaptı. Bu süre boyunca çeşitli kazı ve araştırmalarda bakanlık temsilcisi olarak görev yaparken, kendi çalışmaları ve araştırmalarından vazgeçmeyen Ertuğrul, 1995-1999 yılları arasında "Ortaçağ'da Harput" adlı yüzey araştırmasını yürüttü. 2000 yılından itibarense "Yukarı Fırat Bölgesi Arkeolojik Yüzey Araştırması" projesi kapsamında, Elazığ ve Tunceli illerinde araştırmalarını sürdürdü.

Sanat Tarihi dışında; Dersim Aleviliği ve mitolojisi, Alevi ve Bektaşi mitolojisi hakkındaki araştırma ve yazıları sayesinde, Hüseyin Gazi Vakfı/Derneği'nce verilmekte olan 2004 yılı "Alevilik ve Bektaşilik Araştırma Ödülü"'nü aldı.

Yaşamının temel taşlarını art arda sıraladığımızda, gönülden bağlı olduğu Sanat Tarihi, Fırat Bölgesi kültürü, Alevi ve Bektaşi mitolojisi dikkati çeker. Ancak bütün bunların ötesinde sevgilisi, hayat arkadaşı Şükran ile kızları Sıla ve Ekin yaşamının merkezinde yer almıştır. Öğrencilik yıllarından beri birbirine hayran bir çift olarak, daha öğrenciyken dünya evine girerek, mezuniyet törenine üç kişi olarak katılmıştır Ertuğrul ile Şükran. Bir araya gelip sohbet ettiğimiz, daha iyi ve adaletli yaşama ilişkin hayallerimizi paylaştığımız kahve toplantılarımıza kızlarını da getirerek, çocuklarının bilinçli bireyler olarak yetişmeleriyle de hepimiz için örnek bir aileydiler.

Anadolu kültürüne, tarihi mirasına sahip çıkmayı görev bilen Ertuğrul Danık, görevi sırasında tüm enerjisini ailesine ve çok sevdiği mesleğine adamak isterken, yaşamın adaletsiz yanıyla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Önüne çıkarılan engeller, haksızlıklar karşısında, hatta hastalığı sırasında bile planlarından, projelerinden vazgeçmeyen Ertuğrul'du o.

"Her ölüm erken ölümdür" diyor ya şair, Ertuğrul'un ölümü, erken sözcüğünü bile gölgede bıraktı. Heybesinde kalanlar için de, bize bıraktıkları için de sevgiyle ve saygıyla anılmayı hak ediyor…